

60 jaar VVD

Reflecties op vooroordelen over het liberalisme

Interviews met Frits Korthals Altes, Ruud Lubbers en Jacques Wallage

49e jaargang, maart 2008 (1)

COLUMN

DE CRISIS, SINGAPORE, EN DE LIBERALE KERNVRAGEN

CASPAR VAN DEN BERG

Na de crisis in de financiële sector wordt de economische neergang nu ook in Nederland duidelijk gevoeld. In tijden van economische neergang is het des te zinvoller om te kijken hoe andere landen omgaan met onzekere en veranderlijke economische omstandigheden. Niet zozeer omdat wij een nieuw sociaal-economisch model zouden moeten aannemen, maar wel om ons eigen systeem kritisch te blijven bezien.

Eén van de landen die vaak genoemd worden als snelle en succesvolle aanpassers, is Singapore. Singapore lijkt in een aantal opzichten op Nederland. Beide landen hebben een open economie met een kleine binnenlandse markt, maar beide vormen een toegangspoort tot een markt van continentale schaal. Beide landen hebben een sterke dienstensector en staan in de wereld bekend als pleitbezorgers van de internationale vrijhandel. Nog een interessante overeenkomst is de nood aan ruimte, die beide landen hebben geprobeerd te verzachten met inpolderingsprojecten.

Daarnaast zijn er ook evidente verschillen. Singapore heeft zich in veertig jaar omgevormd van een moerassig derde-wereld eiland tot een high-tech samenleving die qua ontwikkelingspeil niet onderdoet voor het rijke Westen. Sterker nog, op een aantal vlakken is Singapore Nederland inmiddels ruim voorbijgestreefd. Zo heeft het een grotere buitenlandse valutareserve per hoofd van de bevolking dan welk land ter wereld. Het Singaporese onderwijsstelsel en de zorg scoren in internationale ranglijsten hoger dan Nederland. Andere punten waarop Singapore inmiddels gunstig afsteekt bij Nederland zijn de gemiddelde levensverwachting, het bruto binnenlands product, binnenlandse investeringen, de werkloosheid en belastingtarieven. Je kunt zeggen dat Singapore in 40 jaar een vergelijkbare economische en technologische ont-

wikkeling heeft doorgemaakt als Nederland in de afgelopen 250 jaar.

Hoe heeft Singapore deze indrukwekkende prestatie kunnen leveren? Over het algemeen worden de politieke stabiliteit, visionair leiderschap en een consistent streven naar internationale vrijhandel als succesfactoren genoemd. Zo kozen de Singaporese leiders in de jaren '60 en '70 vóór het binnenhalen van buitenlandse investeerders, terwijl de meeste ontwikkelingslanden in die tijd hun best deden vreemd kapitaal buiten de deur te houden. In Singapore werden banen gecreëerd, kwam de export op gang en kon de beroepsbevolking zich ontwikkelen; de andere landen bleven grotendeels arm.

In zijn boek *The New Asian Hemisphere* (2008) schrijft oud-topdiplomaat en bestuurskundige Kishore Mahbubani het succes van Singapore voor een groot deel toe aan de omarming door de Singaporese leiders van de 'zeven pijlers van Westerse wijsheid', die in essentie het fundament van de liberale samenleving vormen. Dit zijn (a) een vrijemarkteconomie, (b) de rechtsstaat, (c) het geloof in wetenschap en technologie, (d) een meritocratische maatschappelijke structuur, (e) pragmatisme, (f) een cultuur van vrede, en (g) een focus op onderwijs. Andere kenmerken van Singapore die ook binnen het liberale gedachtengoed passen zijn een efficiënt en effectief overheidsapparaat, en een staat die burgers wél gelijke kansen, maar géén gelijke uitkomsten belooft.

De Singaporese overheid zet zich in voor goede huisvesting, onderwijs en gezondheidszorg. Daarnaast helpt ze de werkloosheid te minimaliseren: zit je zonder werk, dan helpt overheid je aan ander werk. Neem je die baan aan, terwijl deze minder betaalt dan je oude baan, dan legt de overheid het verschil bij. Weiger je de baan, dan ver speel je je recht op een uitkering. Het Singaporese vang-

net zit dus anders in elkaar en voorkomt dat mensen ontmoedigd worden om te werken, zoals in welvaartsstaten gebeurt. De Singaporese permanente stimulans om te werken maakt het vangnet betaalbaar en daarmee duurzamer dan bijvoorbeeld de Nederlandse sociale zekerheid.

Vanuit liberaal oogpunt lijkt het *so far, so good*. Indrukwekkende welvaartstoename, politieke stabiliteit, een efficiënte en fiscaal duurzame overheid die het vertrouwen van de burgers geniet. Velen die van buiten komen willen meedoen aan de Singaporese maatschappij, weinig die er deel van uitmaken willen het verlaten.

Maar Singapore is niet democratisch.

In Singapore ontbreekt het aan misschien wel de belangrijkste liberale waarde. Het land is niet-democratisch in electorale zin (dat wil zeggen: er is geen functionerend meerpartijstelsel) noch in maatschappelijke zin (persvrijheid is er niet en politiek protest is slechts zeer beperkt toegestaan). Bovendien heeft de regering zich van smaadprocessen bediend om tegenstanders vleugellam te maken.

Daar komt bij dat de regering bepaalde economische sectoren veel sterker ondersteunt dan menig liberaal lief is. In de beginjaren na onafhankelijkheid stimuleerde de staat de elektrotechnische en petrochemische industrieën, momenteel wordt biomedische technologie zwaar gesteund en binnenkort wordt daar watertechnologie, hernieuwbare energie en audiovisuele programmering aan toegevoegd. Zo tekent zicht een curieuze mix van dirigisme en vrije markt af.

Een democratisch tekort gaat er gepaard met een

groot vertrouwen van de burgers in de overheid, een gebrek aan burgerlijke vrijheden gaat er gepaard met een grote externe aantrekkingskracht. De zittende regeringspartij verbiedt politiek protest maar maakt haar belofte van welvaartsgroei, betrouwbaarheid en rechtszekerheid in hoge mate waar.

Wat betekent dit nu voor de vergelijking tussen Nederland en Singapore? Aan de structuurkant kent Nederland een gefragmenteerd gezag en een hoge mate van electorale en maatschappelijke democratie, terwijl gezag in Singapore gecentraliseerd is en het democratisch gehalte zeer laag. Aan de prestatiekant kunnen we constateren dat Singapore beter en sneller dan Nederland in staat is zich te ontwikkelen, innoveren en aan te passen.

Daarbij dringt zich de theoretische vraag op of een sterker centraal gezag en het ontbreken van electorale en maatschappelijke democratie bijdragen aan snelle ontwikkeling, innovatiekracht en strategische actie. Met andere woorden: is er een negatief verband tussen democratie enerzijds en slagvaardig overheidsbeleid en economisch aanpassingsvermogen anderzijds? Indien ja, hoe sterk is dit verband? En: hoe bepalen we met behulp van de liberale grondslagen het optimum tussen electorale responsiviteit én voortvarend – zij het beperkt en gecontroleerd – overheidsbeleid?

Nederland moet niet de kant van Singapore op gaan. Toch laat de vergelijking zien dat de kernvragen van het liberalisme terug van nooit weggeweest zijn, en dat deze helpen de geest te scherpen, crisis of geen crisis.

Drs. C. van den Berg is universitair docent aan het departement Bestuurskunde van de Universiteit Leiden en als adviseur werkzaam bij Berenschot. Hij is redactielid van Liberaal Reveil.

STIMULERING VAN DE ECONOMIE DOOR HERVORMING VAN DE OVERHEID

GUILLAUME VUILLEMEY EN VINCENT PONCET

Sinds het aanbreken van de huidige kredietcrisis en de economische neergang volgen de reddingsplannen elkaar in rap tempo op. Daarbij dreigen vele van de aangekondigde maatregelen de rol van de overheid slechts te doen toenemen. Volgens Guillaume Vuillemey en Vincent Poncet – beiden verbonden aan de Franse denktank ‘Institut économique Molinari’ is dit een doodlopende weg. Zij pleiten voor een substantiële vermindering van de rol van de overheid in de economie en schetsen een liberale strategie om de economie voor de toekomst duurzaam uit het slop te helpen.

Het artikel is natuurlijk in de eerste plaats geschreven met de Franse economische context voor ogen. Maar deze verschilt niet fundamenteel van die in ons land.

In de afgelopen weken was het een hele toer om de stimuleringsplannen van tientallen of zelfs honderden miljarden bij te houden, die dagelijks in de krantenkoppen voorbij kwamen. Is dit de prijs die moet worden betaald voor de redding van de wereldeconomie? In de Verenigde Staten is een pakket van \$ 787 miljard goedgekeurd, in Frankrijk € 26 miljard, in Duitsland € 50 miljard, enzovoorts.

Maar deze plannen, hoe indrukwekkend ze er ook mogen uitzien, zullen de fundamentele economische problemen niet oplossen, namelijk de noodzakelijke sanering van vele activiteiten. In plaats van extravagante uitgaven, zijn een substantiële verlaging van zowel belastingen als overheidsuitgaven noodzakelijk.

In het publieke debat wordt de stimulering van de consumptie vaak als het fundamentele probleem gepresenteerd. Dit is een misvatting. Over de afgelopen jaren

lijdt de economie in feite aan een overdosis aan krediet en aan een excessieve expansie van bepaalde activiteiten. Gedurende lange tijd heeft een te ruim monetair beleid in de Verenigde Staten vele bedrijven in staat gesteld zich op grote schaal in de schulden te steken en daardoor te groeien. Nieuwe investeringen werden op kunstmatige wijze rendabel gemaakt door de lage rentevoet. De sectoren die daarvan hebben geprofiteerd, hebben het jarenlang goed gedaan. Zij hebben zich voorspoedig ontwikkeld en mensen aangenomen. De onroerend goedsector en de automobielsector bijvoorbeeld profiteerden van de kredieten die de banken in ruime mate aan particulieren verstrekten. Die banken werden op hun beurt aangemoedigd om krediet te geven, in het bijzonder door het bestaan van sancties wanneer ze dat niet zouden doen. Het Amerikaans monetaire beleid – dat in mindere mate door de Europese Centrale Bank werd gevolgd – heeft geleid tot de vorming van een economische zeepbel.

Maar de welvaart die werd gegenereerd door sectoren als het onroerend goed, was meer schijn dan werkelijkheid, want deze was gebaseerd op een kredietstroom die niet berustte op eerdere particuliere besparingen. De snelle stijging van de basisrente van de ‘Federal Reserve’ (de Amerikaanse centrale bank), van 1% tot 4,5% tussen 2004 en 2006, leidde door het doorprikken van de zeepbel. De activiteiten die het meest hadden geprofiteerd van de kredietexpansie sinds 2000 werden daarvan het eerst slachtoffer, want zij waren voor hun winstgevendheid uitsluitend van krediet afhankelijk. In de onroerend goedsector zijn vele bedrijven failliet gegaan. De automobielsector krimpt onder de druk van de malaise. De grote drie Amerikaanse autofabrikanten – General Motors, Chrysler and Ford – zijn bijna bankroet. Later verspreidde de crisis zich over de gehele economie.

In een dergelijke situatie hebben stimuleringsplannen slechts een beperkt effect en maken ze grote aantallen ondernemingen kwetsbaarder. Deze plannen worden gefinancierd door overheidsleningen en beperken de hoeveelheid kapitaal dat voor de particuliere sector beschikbaar is. Tussen 1 januari 2008 en 1 januari 2009, nam de Amerikaanse overheidsschuld met 15% toe, van \$ 9.210 biljoen tot \$ 10.627 biljoen – in 2006 en 2007 was deze nog ‘slechts’ met 6% gegroeid. Alles wat de overheid van de kapitaalmarkt leent, legt beslag op de besparingen van de burgers, die in beginsel ook voor andere doeleinden kunnen worden aangewend. Door steeds meer te lenen, nemen overheden een deel van de besparingen weg die dan niet meer naar grote bedrijven kunnen gaan, die ook financiering zoeken door emissie van obligatieleningen.

Indien het geld voor stimuleringsplannen niet door overheden zou worden uitgegeven, zou het beschikbaar blijven voor bedrijven, die dan zouden kunnen investeren en mensen aan het werk kunnen zetten. Dat is nu echter niet het geval en de astronomische bedragen die nu door overheden worden geleend, veroorzaken een opdroging van de kapitaalmarkt, een opwaartse druk op de rentevoet en een destabilisering van de gehele private sector.

Stimuleringsplannen kunnen dus worden vergeleken met een herverdeling waarvan sommige bedrijven profiteren en waarvan andere schade hebben. In plaats van het geld te richten op toekomst-gerichte activiteiten, wordt het gebruikt om de bestaande onrendabele activiteiten in leven te houden. Daarbij vertragen zij het herstelproces: de herstructurering van tal van activiteiten.

Is elke poging om economisch herstel te bevorderen overigens gedoemd te falen? Nee, bepaalde structurele hervormingen kunnen de sanering versnellen. Wat nodig is, is het vrij maken van reële hulpbronnen ten behoeve van de particuliere sector in de economie, hetgeen alleen maar kan worden gerealiseerd door een beperking van het beslag van de overheid.

In een land valt de welvaart die elk jaar door de particuliere sector wordt gecreëerd, deels toe aan degenen die die welvaart scheppen, en deels aan de overheid die het weer uitgeeft. In Frankrijk bijvoorbeeld bedragen de

overheidsuitgaven 52,7% van het bruto binnenland product (BBP), vergeleken met 43,8% in Duitsland en 37,8% in de Verenigde Staten. Een verlaging van dat percentage, met andere woorden, een verhoging van het aandeel van het BBP dat in particuliere handen blijft, zou miljarden euro vrijmaken. Hiervoor is een verlaging van belastingen en sociale lasten nodig. Hierdoor ontstaan prikkels om te werken, te ondernemen en te investeren. Dit zal ertoe leiden dat zowel de consumptie als de investeringen toenemen.

Maar belastingverlaging alléén is niet voldoende. Nu worden overheidsuitgaven gefinancierd door de overheidsschuld te laten groeien, zonder dat daar meer besparingen van reële hulpbronnen in de economie tegenover staan. Een verlaging van de belastingtarieven dient noodzakelijkerwijs gepaard te gaan met een overeenkomstige reductie van de overheidsuitgaven. Bedrijven krijgen dan verlichting van een deel van de lasten, die een belemmering vormen voor het ontplooiën van activiteiten en kunnen de middelen die op die manier vrij komen, aanwenden voor meer productieve doeleinden.

In tijden van crises hebben overheden de natuurlijke neiging om meer te interveniëren in de economie. Dit is echter een doodlopende weg. Hoeveel geld er ook aan wordt besteed, stimuleringsplannen kunnen geen verliesgevend activiteiten omtoveren in winstgevend activiteiten. Integendeel, zij maken sectoren die aan een reële vraag kunnen voldoen kwetsbaarder. De beste stimulering bestaat uit een gelijktijdige verlaging van belastingtarieven en overheidsuitgaven. Slechts op deze manier kunnen bedrijven en sectoren die op de rand van het faillissement staan, worden geherstructureerd en de groeisectoren bloeien.

Guillaume Vuillemy en Vincent Poncet zijn beiden verbonden aan het ‘Institut économique Molinari’ een Franse vrije-markt-denktank, vernoemd naar een bekende liberale econoom, Gustave de Molinari (1819 – 1912). Van oorsprong was Molinari een Belg, maar hij heeft een groot deel van zijn leven in Frankrijk gewerkt. Hij was sterk geïnspireerd door de grote Franse econoom Frédéric Bastiat.

WAT HEEFT JEAN-PAUL SARTRE DE LIBERAAL TE ZEGGEN?

MARTINE BERENPAS

Gevraagd naar het liberalisme en Frankrijk zal bij de meesten de naam Raymond Aron komen boven drijven. De Franse denker die, dwars tegen de gevestigde linkse orde in, het bewierookte communisme durfde af te doen als opium voor de intellectuelen. Gevraagd naar één van die intellectuelen zal de naam van die andere grote Franse denker opkomen: Jean-Paul Sartre. Het is dan ook niet vreemd dat de associatie tussen liberalisme en Sartre voor velen een lastige is. Toch, zo stelt Martine Berenpas, kunnen liberalen iets leren van Arons 'petit camerade'. Zo neemt Sartre het individu tot uitgangspunt van zijn filosofie en formuleert een radicaal individueel vrijheidsbegrip.

De vraag 'Wat heeft Jean-Paul Sartre de liberaal te zeggen?' zal bij menigeen de wenkbrauwen doen fronsen. De Franse filosoof en schrijver van de twintigste eeuw staat nu niet bekend als een fervent aanhanger van het liberalisme. Zijn links revolutionaire denken lijkt lijnrecht tegenover het rechtse liberale gedachtengoed te staan van ons politieke bestel. Maar hoewel Sartre er onbezonnen politieke ideeën op nahield en in zijn handelen geen modelbeeld is van een overtuigd liberaal, heeft Sartre de liberaal wel degelijk wat te zeggen. Sartre heeft in zijn werk de mens vanuit zijn radicale individualiteit beschouwd, waarin termen als vrijheid en verantwoordelijkheid de boventoon voeren. Juist Sartres analyse van de mens die gedoemd is om vrij te zijn, maakt dat de liberaal wel degelijk iets kan leren van Sartre.

De focus van het
existentialisme ligt
primair bij het individu

HET EXISTENTIALISME VAN DE VRIJHEID

Sartre (1905-1980) heeft zich in zijn gehele oeuvre beziggehouden met de vraag hoe mensen hun vrijheid die zij hebben op een waardige manier konden uitdragen. Sartre initieerde door zijn denken het existentialisme, een filosofische stroming die gebaseerd is op het idee dat de mens zichzelf bepaalt door zijn keuzes en zijn handelingen. De focus van Sartres existentialisme ligt – net als bij het liberalisme – primair bij het individu. De bekende uitspraak die stelt dat 'existentie vooraf gaat aan essentie' geeft uiting aan de radicale vrijheid van het individu. Het betekent dat de mens eerst bestaat in een wereld en pas daarna zichzelf bepaalt. Het individu komt dus niet ter wereld als Nederlander, man, vrouw of christen, maar komt ter wereld als een individu dat vrij is. Natuurlijk is het zo dat je als individu geboren wordt als man of vrouw, als kind gedoopt wordt of opgevoed wordt als moslim. Deze keuzes lijken niet vanuit het individu zelf te komen, maar zijn door de situatie waarin de mens zich bevindt gegeven. Hoewel de menselijke werkelijkheid zich altijd afspeelt in een bepaalde gegeven situatie, wordt het

individu volgens Sartre nooit door deze situatie bepaald. Het individu blijft een vrij wezen dat in een bepaalde situatie zijn mogelijkheden – en dus zijn vrijheid – kan realiseren.

Maar hoe kan het individu zijn vrijheid realiseren als hij in een situatie terecht komt waarvoor hij niet zelf heeft gekozen? Sartre stelt dat de mens omdat hij vrij is, de situatie op zich moet nemen alsof het zijn eigen keuze is. Het verschil ligt in hoe je het bepaalde interpreteert: ik kan bijvoorbeeld mijn vrouw-zijn enerzijds als een gegevenheid interpreteren waardoor ik zonder daarvoor zelf

te kiezen mijzelf in een achtergestelde situatie bevind, maar ik kan mijn vrouw-zijn ook zien als een keuze waaraan ik elke dag weer uiting geef. Dit laatste is in Sartres ogen de manier waarop het individu uiting kan geven aan zijn ongelimiteerde vrijheid, omdat het individu door zijn vrijheid de beperkingen van de situatie kan overstijgen. De mens is voor Sartre niets anders dan wat hij van zichzelf maakt en juist in deze radicale doordenking van het vrijheidsbegrip, wordt het existentialisme ook voor de liberaal interessant.

IK EN DE WERELD

Het individu staat tegenover een wereld die hem gegeven is, maar door te denken, te kiezen en te handelen, herdefinieert de mens zich constant. De wereld is niet een statisch geheel, maar wordt veranderd door de mens. Enkel de mens kent betekenis en waarde aan de werkelijkheid toe, omdat enkel de mens volledig vrij is. Het vrije menselijke bewustzijn kan zich – in tegenstelling tot de dingen – richten op de buitenwereld. De menselijke wereld is een wereld van het betrokken zijn bij de wereld, zonder dat de mens samen kan vallen met deze wereld. Het individu bevindt zich binnen de wereld, maar staat er op een bepaalde manier ook weer buiten. Juist omdat het menselijke bewustzijn zich richt op de buitenwereld zonder met deze buitenwereld samen te vallen, is het bewustzijn van de mens zelf leeg. Het bewustzijn kent daarmee geen vooraf gegeven bepaaldheid of inhoud, wat weer aansluit op de opmerking dat 'existentie vooraf gaat aan essentie'. Het bewustzijn is het loutere mogelijk zijn; er bestaat geen verschil tussen bewustzijn en vrijheid. De mens is – omdat hij bewust is – veroordeeld om vrij te zijn.

Zoals al eerder gezegd betekent het aanvaarden van de vrijheid voor Sartre dat ik mijn situatie waarin ik mij bevind, moet herdefiniëren als *mijn* situatie. Omdat de mens in zijn vrijheid zichzelf constant herdefinieert, betekent het ook dat ik als vrij individu mij niet kan beroepen op bepaalde vaststaande eigenschappen die ik heb. Als ik mijn vrijheid serieus neem, dan kan ik mijzelf bijvoorbeeld niet vooraf aan een bepaalde situatie zien als ruimdenkend, extravert persoon. Ik ben namelijk niet extravert en

ruimdenkend, maar kan enkel handelen in een bepaalde situatie *als* ruimdenkend, extravert persoon. In de volgende situatie kan ik echter vanwege mijn onlosmakelijke vrijheid mij presenteren als introvert en bekrompen. Wanneer ik mijzelf zie als zus of zo los van de situatie waarin ik mij bevind, dan behandel ik mijzelf als ding, stelt Sartre. Een steen kan altijd hard zijn, omdat hij niet vrij is en niet in een situatie kan kiezen om zus of zo te zijn, maar altijd louter is. Een mens die zich vastklampt aan een vastomlijnde identiteit handelt alsof hij een steen is en ontkent daarmee de menselijke vrijheid. Hij is daarmee te kwader trouw, zoals Sartre zegt: de mens ontkent niet alleen zijn vrijheid, maar ook zijn verantwoordelijkheid die hij heeft voor zijn leven.

VRIJHEID EN VERANTWOORDELIJKHEID

Sartres fundamentele uitgangspunt is dat de mens gedwongen is om vrij te zijn. Het existentialisme is daarmee gevuld met hoop. Een hoop die zich niet richt op wat je was, maar op wat je nog kan zijn. Doordat de mens vrij is, kan hij met zijn verleden breken en een ander pad kiezen. Maar dit betekent niet dat de mens in zijn ongelimi-

Een mens die zich
vastklampt aan een
vastomlijnde identiteit
handelt alsof hij een steen
is en ontkent daarmee de
menselijke vrijheid

teerde vrijheid met alles weg kan komen; een onontkoombaar gevolg van het vrij-zijn is namelijk dat de mens de verantwoordelijkheid draagt voor zijn leven. Hoewel Sartres filosofie geheel in het teken van de maakbare wereld staat, is het niet zo dat de mens hierdoor vogelvrij door het leven kan gaan. De mens

heeft omdat hij vrij is ook de volle verantwoordelijkheid voor zijn gehele leven. Sartres filosofie vervalt hierdoor niet tot idealisme of dagdromerij, omdat de verantwoordelijkheid de verplichting schept om de gevolgen van de keuzes die in vrijheid zijn gemaakt, op zich te nemen.

De mens is door zijn vrijheid geheel verantwoordelijk voor zijn leven. Sartre houdt er een radicale interpretatie op na ten aanzien van de verantwoordelijkheid; Sartre vindt dat de mens ook verantwoordelijk is voor de situatie waarin hij zich bevindt. Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, schreef Sartre dat ook hij verantwoordelijk is voor de oorlog omdat de situatie het resultaat was van de menselijke vrijheid. Voor Sartre is het dus onmogelijk om je van de situatie af te wenden en te weigeren

om er de verantwoordelijkheid voor te nemen. De Sartriaanse mens kan geen beroep doen op omstandigheden buiten hem om bepaalde aspecten van zijn leven te rechtvaardigen; alles behoort voor Sartre tot de mogelijkheden van het individu en valt daardoor onder de verantwoordelijkheid van het individu.

Sartres overtuiging dat de vrijheid van de mens hand in hand gaat met de verantwoordelijkheid die zij heeft voor de keuzes die zij maakt, is een belangrijke les voor de liberaal. De liberaal krijgt nogal eens te horen dat – omdat hij de vrijheid van het individu primair stelt – het liberalisme een egoïsme aanhangt. Maar als individuele vrijheid onlosmakelijk verbonden is met de individuele verantwoordelijkheid, dan blijkt deze kritiek ongegrond te zijn. De vrijheid leidt er weliswaar toe dat het individu zelf mag kiezen welke koers hij gaat varen, maar het betekent tegelijkertijd dat hij verantwoordelijk is voor elke keuze die hij maakt. Verantwoordelijkheid impliceert dat het individu kan worden aangesproken op zijn gedrag en aan de juistheid van zijn keuze kan worden getwijfeld. De vrijheid impliceert de verantwoordelijkheid en daarmee is het individu aansprakelijk en loopt hij in zijn vrijheid altijd het risico op mislukking (echec), wanneer zijn keuze niet de gevolgen geeft waarop hij had gehoopt.

Het feit dat het individu de volle verantwoordelijkheid draagt voor zijn keuzes betekent dat het individu deze verantwoordelijkheid niet op de schouders kan leggen van God, overheid of medemens. De Sartriaanse filosofie is wars van elke vorm van excuus die de verantwoordelijkheid van het individu probeert af te zwakken. Het betekent dat ik als individu mijn eigen keuzes kan maken, maar dat ik als ik per ongeluk een keuze heb gemaakt die minder goed uitpakt, ik voor de gevolgen enkel de schuld kan leggen bij mijzelf.

Wat Sartre aan de liberaal laat zien is dat als het individu volledig vrij is, hij ook volledig aansprakelijk is voor de keuzes die hij maakt. De verantwoordelijkheid brengt de verplichting met zich mee om ook de consequenties van je denken, handelen en zelfs je situatie op je te nemen. De verantwoordelijkheid brengt de moraal met zich mee, waardoor Sartre kan zeggen dat het existentialisme een humanisme is. Het existentialisme is het net als het liberalisme een filosofie van de vrijheid omdat het de mens ziet als schepper van zijn eigen conceptie van het goede leven. Wat het existentialisme meer dan het libera-

lisme laat zien is dat de vrijheid een innige band heeft met de verantwoordelijkheid. En juist die verantwoordelijkheid maakt dat het existentialisme geen asociale, amorele individuen voorstaat, maar individuen die een afgewogen keuze maken omdat zij verantwoordelijk worden gehouden voor die keuze.

WEG MET DE EXCUUSCULTUUR

De samenleving van vandaag biedt een scala aan mogelijkheden om de mens te verlossen van zijn verantwoordelijkheid. We leven vandaag de dag in een verzorgingsstaat waarin de mens van alles voorzien is en zelf nauwelijks bang hoeft te zijn voor de gevolgen van de keuzes die hij maakt in zijn leven. Voor elk negatieve gevolg van mijn keuze lijkt er wel een vangnet te zijn waardoor de gevolgen van mijn keuze minder onzeker worden. Hoewel Sartre zijn filosofie voor een groot gedeelte uitwerkte ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, waar de mens meer dan ooit op zichzelf aangewezen was, geeft de relatie die Sartre ziet tussen vrijheid en verantwoordelijkheid te denken over de waarde van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat die alles tot in de puntjes probeert te regelen voor haar burgers, neemt een stuk verantwoordelijkheid van haar burgers af. Sartres filosofie lijkt te impliceren dat omdat de staat de verantwoordelijkheid van haar burgers afneemt, zij ook de vrijheid van haar burgers aantast.

Omdat vrijheid onlosmakelijk verbonden is met verantwoordelijkheid, moet de staat zich zoveel mogelijk buiten de keuzes van haar burgers nemen en de verantwoordelijkheid voor de gevolgen van die keuzes niet zelf op haar schouders gaan dragen. Dit betekent een forse inkrimping van haar bemoeienis, zonder dat dit overigens tot anarchie hoeft te leiden. Sartre ziet de mens weliswaar als pure mogelijkheid die kan kiezen in een bepaalde situatie, maar realiseert zich terdege dat deze situatie beïnvloed wordt door individuen die zich samen met mij in de wereld bevinden. De mens is in zijn vrijheid geen solipsist, maar leeft samen met andere mensen die ook vrij zijn. Indien Sartre alleen het individu en zijn vrijheid zou erkennen, zou de verantwoordelijkheid ook geen functie hebben, omdat ik dan als een Robin Croesoë alles kon doen wat ik wilde zonder daarbij te overdenken wat de gevolgen zouden kunnen zijn. De verantwoordelijkheid krijgt pas zijn functie wanneer ik mij in een span-

ningsveld bevind met andere vrije individuen en waardoor het niet langer voor mij mogelijk is om onbezonnen keuzes te maken zonder daarbij ook niet de volle verantwoordelijkheid te nemen voor de gevolgen van die keuzes. Omdat individuen die tegelijkertijd hun vrijheid proberen te realiseren onherroepelijk elkaar gaan doorkruisen, heeft de overheid de taak om dit doorkruisen van vrije individuen op elkaar af te stemmen.

Als we Sartre serieus nemen, dan moet de overheid erop letten dat zij zich niet opstelt als waardesysteem waarop het individu zich kan richten, maar dat zij enkel optreedt als afstemmingssysteem waardoor de vrijheid van de individuen elkaar zonder conflicten kunnen doorkruisen. Ook dit klinkt weer als muziek in de oren van de liberaal, die pleit voor een kleine, neutrale overheid die zo min mogelijk interfereert met de vrijheid van de individuen.

SARTRE EN HET LIBERALISME

De vraag 'Wat heeft Jean-Paul Sartre de liberaal te zeggen?' blijkt allerminst een vraag te zijn die bij voorbaat tot onverenigbaarheden leidt. Wat Sartre laat zien is dat als de vrijheid van de mens als uitgangspunt wordt genomen, de mens in elke situatie gedwongen is om te kiezen uit de mogelijkheden die de situatie hem biedt. Het existentialisme blijft daarmee ver weg van elke vorm van idealisme, omdat het existentialisme zich richt op de concrete situatie van het menselijke handelen. Het existentialisme is daardoor verbonden met de hoop; de hoop dat je de gegeven situatie kan overkomen

omdat het niet gaat om wie je was, maar om wie je gaat zijn. Het mensbeeld van het existentialisme is daarmee optimistisch, omdat het zich primair op de toekomst richt. De radicale vrijheid die het existentialisme uitdraagt, is daarnaast verbonden met de verantwoordelijkheid die het individu draagt. Het individu kan het rechtvaardigen van zijn keuzes niet op de schouders van ande-

ren leggen, maar is zelf geheel verantwoordelijk voor deze keuzes. En juist dat maakt het individu angstig en onzeker. Hij is veroordeeld tot de vrijheid, maar dat betekent tegelijkertijd dat hij zijn bestaan niet kan verlichten door te steunen op God, staat of medemens. Het elke keer weer kiezen als individu om vorm te geven aan je eigen leven, is daarmee onlosmakelijk verbonden met gevoelens van angst en onzekerheid. Deze gevoelens van angst en onzekerheid zijn geen gevoelens die weg moeten worden gemoffeld of door de overheid moeten worden verminderd ten einde de mens gelukkig te laten zijn, maar zijn gevoelens die voortkomen uit de vrijheid zelf. Neem je de angst voor de keuze weg, dan tast je daarmee de vrijheid zelf aan. Keuzestress is daarmee iets wat onherroepelijk het gevolg is van de menselijke vrijheid zelf. De acceptatie van de angst en de hoop dat je altijd de mogelijkheid hebt om iets anders te worden omdat de mens vrij en verantwoordelijk is, zijn daarmee de belangrijkste lessen die kunnen worden getrokken uit de filosofie van de onbezonnen denker van Parijs.

De vraag die overblijft, is waarom Sartre zelf geen liberaal was. Ik denk dat het opschrijven van het zinsdeel 'liberaal was' het probleem al oplicht. Sartres existentialisme is

vars van het aanmeten van een vastomlijnde identiteit die bepaalt wat het individu is of was. Sartre was geen liberaal, omdat hij zich geen karakter wilde laten aanmeten die zijn vrijheid zou aantasten. Hij maakte keuzes in zijn leven die misschien niet altijd goed uitpakten, of die misschien onjuist waren. Maar dat de

keuzes die hij tijdens zijn leven maakte in onze ogen niet de juiste waren, daar draagt Sartre dan gelukkig zelf de volledige verantwoordelijkheid voor.

M. Berenpas is masterstudent Wijsbegeerte aan het Instituut Wijsbegeerte van de Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Leiden.

De staat die teveel
verantwoordelijkheid van
burgers afneemt, tast in
de ogen van Sartre ook
de vrijheid van
die burgers aan

LIBERAAL DENKEN EN DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

ROB KUPPENS

In het decembernummer van *Liberaal Reveil* werd – in een interview met Frits Bolkestein – aandacht besteed aan het multiculturalisme. Bolkestein wees op de neiging tot cultuurrelativisme en het gebrek aan zelfvertrouwen in de Westerse wereld. Rob Kuppens onderzoekt in het hiernavolgende artikel welke positie liberalen in het debat rondom de multiculturele samenleving innemen. Daarbij vraagt de auteur zich af hoe het individu zich tot de gemeenschap dient te verhouden en welke rol de sociale zekerheid in deze relatie speelt.

Er liggen al enkele jaren van (soms felle) debatten over de multiculturele samenleving achter ons en vooralsnog zal het onderwerp niet aan actualiteit aanboeten. Het staat volop in de belangstelling van politici, wetenschappers en niet in de laatste plaats natuurlijk van de ‘mensen op straat’. Ook voor liberalen is het van het grootste belang om het multiculturele debat te voeren. Het relatief nieuwe fenomeen dat multiculturele samenleving heet, dwingt de liberalen er namelijk toe de oude vraag naar de verhouding tussen individu en gemeenschap op te pakken. De multiculturele samenleving wijst namelijk nog maar eens uit dat liberalisme geen ‘vrijheid blijheid’ kan betekenen, maar wel degelijk de kwaliteit van het publieke domein verdedigen moet.

De laatste decennia zijn er honderdduizenden mensen van over de hele wereld naar Nederland gekomen. Dat gegeven leidt onherroepelijk tot de vraag of die kwaliteit van de publieke ruimte behouden blijft als we die migratie in geen enkel opzicht (dus noch de omvang, noch de integratie) zouden sturen. Het is niet dat een liberaal geen vertrouwen heeft in de welwillendheid van het merendeel van de migranten, integendeel. Maar het is

duidelijk dat door de grote toestroom van migranten de samenleving hoe dan ook sterk verandert. Het is daarbij een uitdrukkelijke taak om gedurende dat veranderingsproces extra waakzaam te zijn op het behoud van de kwaliteit van de publieke ruimte. Het algemeen maatschappelijk belang is voor de liberaal immers allesbehalve een non-issue.¹

Verder moet een liberale bezinning op de multiculturele samenleving ook aandacht hebben voor de legitimatie van de sociale zekerheid. Natuurlijk zijn daar de vragen of en hoe de sociale zekerheid betaalbaar blijft als grote groepen er gebruik van mogen maken zonder er eerst financieel aan te hebben bijgedragen en of ons ruime sociale vangnet niet een belemmering vormt voor de integratie. Hier gaat het me echter om een meer politiek-theoretische benadering. In de lijn van het denken van de filosoof Charles Taylor over identiteit en erkenning proberen communitaristen de liberalen namelijk klem te zetten in hun keuze vóór het behoud van de sociale zekerheid en tegen de in hun ogen onwenselijkheid van politiek doelgroepenbeleid gericht op allochtonen.

HET BELANG VAN EEN FUNCTIONEREND PUBLIEK DOMEIN

Dat het publieke domein van levensbelang is voor het gezond functioneren van een samenleving blijkt in feite al uit de beroemde definiëring van de natie door Ernest Renan (1823-1892) als een ‘dagelijks plebisciet’, een dagelijks wilsbesluit. Daarmee keert hij zich tegen een oudere definiëring van de natie zoals onder anderen verwoord door de Duitse filosoof Johann Gottfried von Herder (1744-1803), die stelde dat zijns inziens onveranderlijke criteria als een gemeenschappelijke geschiedenis, taal,

religie en cultuur het wezen van een natie bepalen. Renan zet daar tegenover dat mensen die de gemeenschappelijke wens koesteren een samenleving te vormen als het ware elke dag opnieuw dat verlangen eendrachtig en uit volle borst verkondigen. In tegenstelling tot Herder ziet Renan daarmee in dat een samenleving er niet 'zomaar' is en altijd zal zijn, maar dat deze op een vrijwillig samengaan berust: 'Een grote mensengroep, gezond van geest en warm van hart, schept een *moreel bewustzijn* dat natie heet'.² Renan geeft hiermee tevens het belang van de publieke ruimte aan; het gaat bij hem om een collectief van individuen die samen verder willen, samen een moreel bewustzijn scheppen. Daaruit blijkt maar weer eens dat het liberalisme geen wereldbeeld is van atomistische individuen, maar wel degelijk een scherp oog heeft voor het algemeen belang.

De vraag is dus in welke mate de publieke ruimte met de opkomst van de multiculturele samenleving onder druk is komen te staan. Ik zou twee elementen willen noemen waaraan

de kwaliteit van het publieke domein kan worden afgemeten. Ten eerste behoren in de publieke ruimte vrijheden als de vrijheid van meningsuiting te allen tijden worden verdedigd. De discussie rondom de vrijheid van meningsuiting wordt in de media continue herkauwd. Het is hier niet de plek om daar uitgebreid bij stil te staan, temeer daar het enige juiste antwoord is dat aan de vrijheid van meningsuiting geen grenzen zijn – direct oproepen of aanzetten tot geweld valt vanzelfsprekend buiten die bepaling. Daar wordt dan als bezwaar tegenin gebracht hoe we ons vanuit dat oogpunt moeten opstellen tegenover mensen die beledigen. Dat is echter een vraag van een andere orde. Het is moeilijk voorstelbaar hoe een wet zou kunnen aangeven wanneer er sprake is van een belediging. Wat de een als een belediging ervaart, wuift de ander met een grote lach op de mond van zich af. Natuurlijk kan het gebruik van harde woorden ook wat zeggen over diegene die ze hanteert, maar laten we daar geen stempel van 'goed' of 'fout' op plakken. Liberalen moeten kortom altijd en overal pal staan voor de vrijheid van meningsuiting. Dat lijkt simpel, en in feite is het dat ook: óók als de maatschappelijke context hoege-naamd om een 'genuanceerde' aanpak zou vragen.

‘Een grote mensengroep,
gezond van geest
en warm van
hart, schept
een moreel
bewustzijn dat natie heet’

Het tweede element dat van belang is in een goed functionerende publieke ruimte betreft de deugdzzaamheid in die publieke ruimte. Deugdzzaamheid is een begrip dat liberalen in het algemeen helaas met enige schroom gebruiken, want zoals hieronder zal blijken past het uitstekend bij het liberale wereldbeeld.

Mijn vertrekpunt in het denken over deugdzzaamheid in de publieke sfeer (hetzelfde verschijnsel dat Renan moreel bewustzijn noemde) vormt het bekende onderscheid dat de filosoof Isaiah Berlin maakte tussen negatieve en positieve vrijheid.³ Onder negatieve vrijheid verstond hij de afwezigheid van externe obstakels, de vrijheid om zonder bemoeienis van bovenaf de eigen voor-

keuren, voorliefdes en andere persoonlijke overtuigingen na te streven. Onder positieve vrijheid verstond hij de opvatting dat de mens vrij zou moeten worden gemaakt opdat de mensheid zou kunnen worden wat hij naar zijn diepste aard en wezen is. Dit begrip van de vrijheid, zegt Berlin, heeft geleid tot de totali-

taire regimes van de tweede helft van de vorige eeuw. De totalitaire leiders waren in hun eigen ogen immers niet de onderdrukkers, maar de bevrijders van het mensdom.

In feite heeft Berlin zo de bandbreedte voor het liberale denken geschetst. We moeten de negatieve vrijheid namelijk niet interpreteren als dat de politiek zich niet met de publieke zaak zou mogen bemoeien, integendeel. Ieders individuele vrijheid om de eigen voorkeuren en overtuigingen na te volgen kan alleen gegarandeerd worden als zaken als de vrijheid van meningsuiting óók in een openbare context gewaarborgd zijn. Hier ligt dus een uitdrukkelijke taak voor de politiek. Met andere woorden, Berlins negatieve vrijheid betekent niet een 'ieder het zijne', maar impliceert een actief werken aan het publieke domein. En dat gaat verder dan alleen het beschermen van de vrijheid van meningsuiting. Om dat laatste aan te tonen laat ik het liberalisme eerst in de beklagdenbank plaatsnemen. Aanklager: 'Het liberalisme is als politieke theorie alleen een bruikbare positie in een – en dat geeft u toch nooit toe – betrekkelijk homogene samenleving. Want u mag dan hoog op geven van de individuele vrijheid, de vraag is hoe u zich zou voelen in een omgeving waar honderd individuen er honderd verschillende eet-

leef-, klee-, en denkgewoonten op nahouden. Zou u zich in een dergelijke situatie “unheimisch” voelen? Goed retoricus als de aanklager is, geeft hij de liberaal geen kans die vraag te beantwoorden en hij vervolgt: ‘En dan heb ik het nog maar over de onschuldige voorbeelden, want hoe staat u ten opzichte van zaken als genitale verminking, pedofilie, polygamie, etc.? En komt u nou alsjeblieft niet aanzetten met een “dat verbied de wet”, opdat u uzelf als liberaal met uw vrijheidsbegrip nog serieus kunt nemen.’

In die laatstgenoemde kwesties doet een liberaal inderdaad liever niet primair en onmiddellijk een beroep op de wet; een gewiekste politieke tegenstander weet hem dan snel klem te zetten tussen zijn vrijheidsliefde en zijn respect voor het wettelijk verbod. De liberaal zal zich dus toch op het principe van de publieke deugdzaamheid beroepen.⁴ Kennelijk is het zo dat een leefbare samenleving, een samenleving die (nogmaals) meer is dan een verzameling van atomistische individuen, bestaat bij de gratie van een algemene ‘ethiek’. Het is goed om in het oog te houden dat vóór de multiculturele samenleving dit punt veel minder urgent is geweest, in zoverre dat de samenleving toen betrekkelijk homogeen was en er in die zin sprake was van een stilzwijgende, maar breed geaccepteerde ‘moraal’. Natuurlijk werd daar door sommige groepen soms van afgeweken, maar het feit dat het in zulke gevallen ging om (bijvoorbeeld) bewuste burgerlijke ongehoorzaamheid geeft al aan dat de normale omgangsnormen en -vormen betrekkelijk eenduidig waren. Daaruit volgt dan weer dat het voor liberalen relatief gemakkelijker was liberaal te zijn. Omdat de grenzen van de wet minder werden opgezocht, werd een liberaal ook minder geconfronteerd met de problematieken op het punt van de verschillende interpretaties van het vrijheidsbegrip: Mag iedereen zich kleden zoals hij of zij wil? Waarom zou een man niet meerdere vrouwen mogen huwen? Et cetera.

VVD’er Frits Bolkestein was begin jaren negentig een van de eersten die de problematiek van het multiculturele Nederland durfde te benoemen. Hij bekommerde zich daarbij om de kwaliteit van de publieke sfeer. Individuele vrijheden staan namelijk nog niet garant voor een goed functionerende politieke gemeenschap. ‘Het is een dwingende eis dat de zorg voor de publieke zaak en de politieke vrijheid worden gehandhaafd. De onafhankelijkheid van het individu kan niet een hoogste doel zijn’, aldus de

Russisch-Franse filosoof Todorov.⁵ Als het individu zich alleen zou bekommeren om zijn eigen vrijheden binnenshuis, kan een tiran ongehinderd de macht in de publieke ruimte naar zich toe trekken. Juist daarom veronderstellen onze individuele vrijheden een samenleving die garant staat voor de uitoefening van die vrijheden ook in het openbare domein. Dat is de reden waarom ook liberalen zich daarop moeten bezinnen; waarom zij zich dus wel degelijk over het functioneren van de multiculturele samenleving moeten uitspreken als blijkt dat mensen zich niet meer veilig voelen in de publieke ruimte, niet meer thuis of onbegrepen – kortom wanneer de leefbaarheid van de publieke ruimte om wat voor reden dan ook, rationeel of emotioneel, onder druk staat.

De vraag is nu natuurlijk hoe de multiculturele *praktijk* te toetsen is aan de tot hier geschetste denklijnen. Het uitgangspunt is dat dwang alleen een uiterst redmiddel kan zijn, omdat een liberaal beseft dat de samenleving niet maakbaar is. Halsstarrige moslimvrouwen bijvoorbeeld kunnen niet gedwongen worden om mannen de hand te schudden, maar het is evenmin een optie een weigering om dat te doen goed te praten. Bovendien moeten vrouwen die dat standpunt huldigen accepteren dat er werkgevers zijn die hen dan liever niet in dienst nemen; dat heeft niets met discriminatie van doen. Liberalen moeten zich met andere woorden luidkeels laten horen tegenover zowel diegenen die om het hardst roepen dat moslimvrouwen tot handen schudden zouden moeten worden gedwongen, alsook tegenover diegenen die vooraan in de rij staan om te verklaren dat handen schudden niet beleefder of beschaafder is dan een welgemeende hoofdknik of buiging. De eersten zien niet in dat gedeelde publieke omgangsvormen niet af te dwingen zijn, de tweede groep op zijn beurt miskent per definitie het belang van een gemeenschappelijke deugdzaamheid. Een liberaal geluid ontkent nogmaals de dwang, maar erkent het belang van gezamenlijke omgangsvormen. Dit standpunt consequent blijven volhouden leidt, misschien niet op de korte maar toch zeker op de lange termijn, ongetwijfeld tot een (hernieuwde) waardering van het liberale standpunt in deze moeilijke en vaak ook emotionele problematieken.

DE TOLERANTIE EN NEUTRALITEITSKWESTIE
Nu het belang van een goed functionerend publiek

domein onderstreept is, komt men als vanzelf op de vraag hoe tolerant het publieke domein mag zijn. Moeten intolerante opvattingen worden getolereerd? En hoe zit dat bij intolerantie praktijken? Om op dit type vragen een antwoord te krijgen, wend ik mij tot de theorieën van John Rawls. Hij heeft immers uitdrukkelijk deze vraag naar wat tolerabel is willen beantwoorden.

In diens beroemde *A theory of justice* gaat Rawls uit van een 'oorspronkelijke positie' waarin mensen nog geen werkelijke samenleving vormen. Vanuit die oorspronkelijke positie zal men het 'verschilprincipe' in acht nemen, wat inhoudt dat straks in de werkelijke samenleving de zwakste groepen het zo goed mogelijk dienen te hebben. Dat betekent weer dat sociale ongelijkheid zal zijn toegestaan daar waar dat ten goede komt aan de positie van de zwaksten; als hun positie dus door die ongelijkheid verbeterd wordt. Rawls stelt dat in zijn gedachte-experiment een rechtvaardige samenleving wordt opgebouwd, die bovendien een neutraal-liberale samenleving is. Er wordt namelijk alleen uitgegaan van het principe van de negatieve vrijheid: het samenlevingscontract wordt opgesteld door mensen die in de fictieve oorspronkelijke positie vrij en gelijkwaardig aan elkaar zijn.

Rawls heeft echter veel kritiek gekregen.⁶ Zijn samenleving zou wel degelijk op een collectieve perceptie van het Goede zijn gegrondvest. Want zijn individuen kunnen het überhaupt al eens worden over de doelen die zij als collectief nastreven, én daarbinnen een recht op verschil erkennen. Verder is het volgens critici nog maar de vraag hoe neutraal en tolerant Rawls' principes zijn, want hoe kan hij omgaan met individuen die, vanuit de oorspronkelijke positie, géén plaats willen inruimen voor bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting?

In *Political liberalism* is Rawls aan dergelijke kritieken tegemoet gekomen. Daarin onderscheidt hij twee percepties van moraliteit. Enerzijds heeft ieder mens een omvattende moraal. Dat wil zeggen dat ieder mens een bepaalde wereld- of levensbeschouwing over het Goede Leven heeft. Het is daarbij inderdaad mogelijk dat iemands omvattende moraal afwijkt van die van een ander. Tegelijkertijd heeft elk individu ook een politieke moraal; hij is in staat te beseffen wat puur politiek gezien

van hem wordt gevraagd. Rawls gelooft daarmee kortom in het bestaan van een 'overlappende consensus': hoewel men het op sommige punten (fundamenteel) oneens met elkaar is, wordt dit oneens-zijn door iedereen als aanvaardbaar beschouwd als het aankomt op wederzijdse politieke acceptatie.

Rawls' oplossing schuilt dus in de beperktere toepassing van zijn volgens critici aanvankelijk te veel als een omvattende moraal geformuleerd liberalisme. Maar daarmee is het ten eerste, bleven critici zeggen, nog steeds onwaarschijnlijk dat individuen met een fundamentalistisch omvattend wereldbeeld een andere mening wel kunnen accepteren in zoverre het alleen Rawls' politieke moraal betreft. Voor fundamentalisten is het onderscheid tussen een politieke en een omvattende moraal immers een niet-bestaand onderscheid. De consequentie van Rawls' herziening van zijn eigen werk blijft daarmee dat hij politieke intolerantie niet kan tolereren en dat zijn theorie

in die zin nog steeds geen neutrale politiek oplevert.

De vraag is echter of het wel zo erg is dat Rawls politieke intolerantie niet kan tolereren. De liberaal zegt immers terecht dat over het vrijheidsprincipe nooit valt te onderhandelen. Daarom mag

Negatieve vrijheid
betekent niet een
'ieder het zijne',
maar impliceert een actief
werken aan het publieke
domein

een vrije democratie nooit worden gebruikt om er een onvrije politiek voor in de plaats te stellen. Mede daarom stelden we al eerder dat de politiek zich blijvend voor de vrijheid van meningsuiting moet inzetten. Inderdaad is de consequentie hiervan dat we alleen tolerant kunnen staan tegenover diegenen die de principes van politiek liberalisme accepteren. Er mag van (religieuze) levensovertuigingen worden verlangd om juridisch-politiek te accepteren wat ze moreel-omvattend verwerpen. Vanuit liberaal oogpunt worden omvattende morele systemen immers geacht géén gesloten denksystemen te zijn. Daarmee wordt van een orthodoxe moslim niet geëist zijn orthodoxie te laten vallen. Het liberalisme gaat er alleen vanuit dat mensen in staat zijn de eigen tradities met gezonde kritiek te benaderen, waardoor men (op z'n minst) bereid is concessies te doen als het aankomt op Rawls' politiek liberalisme.

Critici van Rawls blijven ten tweede tegelijkertijd

benadrukken dat zijn herziene theorie geen neutrale staat voortbrengt. De kritiek op dit punt luidt hoe zijn veronderstelde neutraal-liberale staat omgaat met – en ik vertaal die kritiek naar een actueel voorbeeld – de wens van moslims om in rechtszalen of bij de aanvaarding van bepaalde ambten te mogen zweren op de koran of Allah in plaats van op de bijbel. Uit de bestaande gewoonte spreekt een christelijke moraal; de idee dat door een eed op God te zweren je wel twee keer nadenkt voordat... Dat een liberaal zich over deze christelijke fundering voorheen niet zo snel druk maakte, komt omdat dit gebruik lange tijd als vanzelfsprekend aansloot bij een door vrijwel iedereen beleden christelijke moraal. Hier ziet men met andere woorden dat de multiculturele samenleving ons tot nadenken aanzet op punten die tot voor kort niet als problematisch werden beschouwd. In dit geval luidt de meer pragmatisch-liberale oplossing dat het moslims wordt toegestaan een eed op de koran te zweren zoals anderen op de bijbel zweren. De meer neutraal-liberale oplossing, die bovendien recht doet aan de behoefte – en in feite ook de eis – naar een gedeeld gemeenschapsgevoel, naar eenduidigheid in het publieke domein, is om politieke of ambtelijke eedafleggingen niet meer op welke transcendentie dan ook af te nemen, maar bijvoorbeeld op de Nederlandse Grondwet.

SOCIALE ZEKERHEID IN DE VERDRUKKING

Sinds zijn artikel *The politics of recognition* is de Canadees Charles Taylor een bekende intellectueel op het politieke toneel. In dat veel geciteerde artikel stelt hij dat veel maatschappelijke problemen te herleiden zouden zijn tot het niet-erkennen of zelfs miskennen van iemands identiteit. Het achterwege blijven van publieke erkenning van culturen kan in de huidige westerse multiculturele samenlevingen, zo zegt hij, uitpakken als een vorm van onderdrukking tegenover die culturen.⁷ In plaats van het liberale burgerschapsmodel dat primair uitgaat van het individu dat politieke rechten heeft, zou hij liever een identiteitsmodel zien, waarin – zo luidt zijn terminologie – in sommige gevallen groepsrechten boven individuele rechten gaan. Zijn leidraad is: 'Just as all must have equal civil rights, and equal voting rights,

regardless of race or culture, so all should enjoy the presumption that their traditional culture has value'.⁸ Het liberalisme is zijns inziens niet in staat culturen dat gevoel van waardering of waarde te geven.

Met zijn kritiek op het liberalisme probeert Taylor hier op merkwaardige wijze sympathie voor zijn communitarisme te winnen. Want waarom zou een liberaal het belang van cultuur *niet* inzien? Er is niets dat een liberaal in de weg staat om te erkennen dat ieder mens zich wel voelt bij de sociale en culturele verbintenissen die hij met anderen is aangegaan. En ook liberalen kunnen open staan naar mensen met andere visies, gebruiken en verhalen. Maar het punt is dat een liberaal daar geen *publieke* erkenning van deze of gene cultuur aan verbindt als dat – want dat is wat Taylor uiteindelijk bepleit – zou moeten leiden tot een *politiek beleid* waarin plaats gemaakt wordt voor groepsrechten gebaseerd op cultuur of religie.

Het verband tussen Taylors filosofie en het communataristische denken over sociale uitkeringen (waarop in inleiding gewezen werd) ligt als volgt. Via onze sociale verzekeringen, toeslagen en uitkeringen wordt de maatschappelijke participatie van bepaalde doelgroepen bevordert; groepen (zoals huurders, gepensioneerden, arbeidsongeschikten) die anders sneller in de anonimiteit, eenzaamheid en armoede zouden vervallen. Wie deze sociale interventies goedkeurt, zo luidt de redenering, kan goed bedoelde culturele interventies – dus beleid gericht op allochtonen – op basis van de wetten der logica niet afkeuren. Maar die redenering klopt niet. De kerngedachte achter de verzorgingsstaat is dat deze is

Kerngedachte achter
de verzorgingsstaat
is dat deze is
opgebouwd rondom
de noden van
het individu

opgebouwd rondom de noden van het individu. Criteria voor wie recht heeft op pensioen, wie op een werkloosheidsuitkering, et cetera zijn precies daarom vrij nauwkeurig te definiëren. Voor culturen of religies gaat dat niet op. Er bestaan geen criteria op basis waarvan zou kunnen worden bepaald wat een culturele of

religieuze groep is. Wanneer voor het toebehoren aan een geloofsgemeenschap bijvoorbeeld het criteria kerkbezoek zou worden gebruikt, dan is morgen iedereen in de plaatselijke kerk of moskee te vinden. In dat geval wordt namelijk al te uitdrukkelijk een positief vrijheidsbegrip gehanteerd: 'Gij moogt gebruik maken van bepaalde

groepsrechten en voorzieningen indien gij als goede gelovige maar naar kerk of moskee gaat.' Daarentegen staan de sociaal-economische geijkte uitkeringen van de verzorgingsstaat veel dichterbij de negatieve opvatting van de vrijheid: iemand heeft bijvoorbeeld recht op een werkloosheidsuitkering, omdat hij fysiek niet meer in staat is tot betaalde arbeid.

Zelfs als het wel mogelijk was heldere criteria vast te stellen, dan leidt het toekennen van een bevoorrechte positie aan de ene groep onherroepelijk tot talloze claims op grond van een veronderstelde (geloofs)overtuiging door anderen. Bijvoorbeeld die man uit Hellevoetsluis die het voor elkaar wist te krijgen om zich als clown te laten fotograferen voor zijn paspoort. Zijn argument was dat als mensen op basis van hun geloof op hun paspoortfoto een hoofddoek mogen dragen en daarmee uitgezonderd worden van de regel dat beide oren zichtbaar dienen te zijn, dat dan hij zich erop kon beroepen dat lachend door het leven gaan tot zijn diepste geloofsovertuiging behoorde en dat hij daarom een lachende paspoortfoto mag hebben – wat wettelijk gezien niet mag.

Het is kortom noodzakelijk de sociale zekerheid te blijven verdedigen zonder de weg vrij te maken voor communaristisch geïnspireerde multiculturalisten die stellen dat wie ervoor kiest om de maatschappelijke participatie via sociale uitkeringen te stimuleren, dan geen bezwaar kan hebben om op culturen of religies gebaseerd beleid te voeren om de maatschappelijke participatie van allochtonen te vergroten. Daarbij klopt bovendien het argument niet dat liberalen een blinde vlek zouden hebben voor de effecten van sociale interventies – die volgens critici vaak tot culturele interventies zouden leiden. Dat de feiten zo liggen dat allochtonen relatief vaker gebruik maken van sociale uitkeringen en dat dat een belemmering vormt voor de integratie, is een reden om kritisch stil te staan bij de ruimhartigheid van ons sociale stelsel. Maar die feiten vormen geen redenen om dat systeem helemaal te verlaten net zo min als dat het redenen zou geven om communaristisch geïnspireerd te concluderen dat allochtonen 'net zo goed direct, zonder de omweg van de sociale zekerheid, benaderd kunnen worden'. Daar ligt juist de denkfout van waarschijnlijk goedbedoelde initiatieven als gesubsidieerde fietslessen voor allochtonen. Dat drukt allochtonen namelijk alleen maar verder in hun slachtofferrol: 'we subsidiëren die cursussen graag, anders leren "ze" toch niet fietsen'. De terecht-

te constatering van de problemen met integratie – in die context zijn fietslessen natuurlijk maar een onschuldig voorbeeld – leiden op deze manier benaderd juist tot een versterking van het wij-zij denken.

TOT SLOT

Het belang van een liberaal denken ten opzichte van de problematiek van de verhouding tussen individu en gemeenschap, de verhouding tussen 'ieder zijn vrijheid' en een functionerend publiek domein, mag niet worden onderschat. Uit het haast onuitputtelijke proces van meningsvorming over dit onderwerp in de context van de multiculturele samenleving vloeien ook praktische consequenties, waarvan hier slechts een zeer beperkt aantal voorbeelden zijn benoemd. Op meer theoretisch niveau is het de crux van een eigentijdse liberale visie het negatieve begrip van vrijheid niet te interpreteren als dat de staat zijn handen af moet houden van het publieke domein. Een liberaal ziet die rol van de overheid graag zoveel mogelijk beperkt, maar hij beseft dat een samenleving altijd bestaat bij de gratie van een publieke sfeer. En in deze multiculturele tijden vraagt dat om constante oplettendheid op de kwaliteit daarvan.

Tegelijkertijd moet alle overheidsbemoeienis met die publieke ruimte op een zo neutraal mogelijke manier gebeuren. Dat dat nog niet altijd het geval is (het voorbeeld van de eedaflegging is genoemd), is geen reden om het liberalisme als zodanig te bekritisieren, maar een stimulans om op volle kracht dat liberale geluid aan te scherpen. De kracht van dat geluid is en blijft de benadering van de mens als verantwoordelijk individu. De sociale zekerheid, en overigens ook het onderwijs, blijven in die benadering speerpunten zonder dat we ons fiat moeten geven aan multiculturele initiatieven die, hoewel over het algemeen meer dan goed bedoeld, alleen maar averechts werken.

Wat tot slot in deze kwesties aangaande de publieke ruimte en aangaande wat ik publieke deugdzzaamheid heb genoemd altijd het liberale uitgangspunt zou moeten zijn, is de erkenning dat een samenleving per definitie berust op haar door (bijna) iedereen gedeelde én beleden omgangsvormen. Het punt is om met die erkenning niet in de val van de maakbare samenleving te trappen, namelijk dat we die publieke ruimte van bovenaf naar onze hand kunnen zetten. Dus zijn de liberale waarden het wel te allen tijden waard om verdedigd te worden, maar kunnen ze niet worden afgedwongen. In deze onrustige tijden is het soms verleidelijk dat

wel te doen, maar de winst voor liberalen op de lange termijn schuilt ongetwijfeld in het pure.

Drs. R. Kuppens is historicus.

NOTEN:

- 1 Frank Ankersmit betoogde dat vrij recent nog met verve in *NRC Handelsblad*, 3 januari 2009.
- 2 Ernest Renan, *Wat is een natie?*, Amsterdam, 1945, p. 58.
- 3 Isaiah Berlin, *Two concepts of liberty*, 1957.
- 4 Waar het hier om gaat is dat een liberaal niet vanuit een defaitistisch standpunt de wet gehoorzaamt omdat de 'wet nou eenmaal wet' zou zijn, maar omdat
- 5 Tzvetan Todorov, *De onvoltooide tuin. Het humanistische denken in Frankrijk*, 2001.
- 6 Ronald Tinnevelt en Gert Verschraegen (red.), *John Rawls. Een inleiding in zijn werk*, 2002.
- 7 Charles Taylor, 'The politics of recognition', in: Amy Gutmann (red.) *Multiculturalism. Examining the politics of recognition*, 1994, p. 36.
- 8 Ibidem, p. 68.

Symposium 'Rechtsstaat in islamitische ontwikkelingslanden?'

Den Haag, 19 juni

Lutherse kerk

Lutherse burgwal 7-9, Den Haag

Een goed functionerende rechtsstaat is een voorwaarde voor duurzame vooruitgang in ontwikkelingslanden. Zonder bijvoorbeeld een integere overheid, een onafhankelijke rechterlijke macht en de bescherming van eigendomsrechten is die ontwikkeling niet mogelijk. In het Teldersstichting-geschrift *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden?* (2008) wordt daarom geadviseerd dat ontwikkelingssamenwerking zich vooral op het stimuleren van rechtsstatelijkheid zou moeten richten. Maar (islamitische) ontwikkelingslanden kennen dikwijls een rechtssstelsel en cultuur met aspecten die haaks staan op onderdelen van de rechtsstaat. Is het desondanks mogelijk de rechtsstatelijkheid in die landen van buitenaf te bevorderen? Deze en andere vragen komen aan de orde tijdens dit symposium.

Programma

(onder voorbehoud)

Ondersteunt door

Dagvoorzitter: Tom Zwart (hoogleraar te Utrecht en directeur van de School of human rights research)

Eerste blok: 11:00 uur-12:30 uur; **thema:** algemeen

Inleiders Frits Bolkestein (onder meer voorzitter van het curatorium van de Teldersstichting)
Jan Michiel Otto (hoogleraar Law and governance in developing countries te Leiden en directeur van het Van Vollenhoven instituut)

Lunch 12:30 uur-13:30 uur

Tweede blok: 13:30 uur-14:30 uur; **thema:** de positie van de vrouw

Inleiders Nahed Selim (auteur), Petra Stienen (auteur en diplomate)

Derde blok: 14:30 uur-15:30 uur; **thema:** afzonderlijke landen

Inleiders Afshin Ellian over Iran (hoogleraar Sociale cohesie, burgerschap en multiculturaliteit te Leiden)
Maurits Berger over Syrië/Egypte (hoogleraar Islam in de Westerse wereld te Leiden)

Afsluiting: 15:30 uur-16:00 uur

Inleider Joris Voorhoeve (onder meer lid van de Raad van State en auteur van het geschrift *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden?*)

Voor meer informatie rondom aanmelding raadpleeg de website www.teldersstichting.nl of neem contact op met Frans de Graaf via 070-3631948.

HOE ENTHOUSIAST MOETEN WE ZIJN OVER CALVIJN?

MARIUS WESSELS

In 2009 is het 500 jaar geleden dat Johannes Calvijn in het Franse Noyon ter wereld kwam. Calvijn is naamgever van het protestants-christelijke calvinisme en de met Nederland vereenzelvigde sobere 'calvinistische' aard. Om dit feit te vieren is 2009 uitgeroepen tot Calvijnjaar, met als gevolg dat in diverse kranten en tijdschriften publicaties verschijnen en door het hele land lezingen en debatten worden georganiseerd. Marius Wessels vraagt zich echter af of er wel iets te vieren valt. Moeten we als blijmoedige feestgangers achter onze minister-president aanlopen die begin dit jaar in *Trouw* de loftrompet over de reformator uitstak? Of is er reden tot scepsis te midden van deze feestvreugde?

Dit jaar is uitgeroepen tot Calvijnjaar en terecht wordt daaraan ruime aandacht gegeven. Daarbij blijft het natuurlijk wel van belang dat men zich, hoe enthousiast men wellicht ook is over Calvijn, niet bezondigt aan onjuiste voorstellingen van zaken omtrent de rol van Calvijn. Zo beweerde premier Balkenende in een artikel in ochtendblad *Trouw* dat het open en vrije karakter van de Nederlandse samenleving niet tegenstrijdig is aan het werk van Calvijn en het Calvinisme maar daaraan eerder schatplichtig.¹ In een redactioneel commentaar in dezelfde krant werd gesteld dat Calvijn het principe van één staat, één godsdienst verwierp, dat voor hem de godsdienstvrijheid voorop stond en dat hij dat principe zou hebben gedeeld met Willem van Oranje.²

Vooropgesteld dient te worden dat ons land zeker

schatplichtig is aan Calvijn. Zo begint Simon Schama met goede reden zijn studie *Overvloed en onbehagen* (over het karakter van de Nederlandse Republiek in – vooral – de zeventiende eeuw) met de volgende uitspraak van Calvijn: 'Laten zij die overvloed hebben eraan denken dat zij zijn omgeven door doornen, en laten ze goed oppassen dat ze er niet door geprikt worden.'³ Oftewel: men mag misschien rijk worden maar men moet dan juist ook oppassen voor ontsporingen. Het calvinisme bleek prima samen te gaan met het kapitalisme. Calvinistische spaarzaamheid droeg bij aan het opbouwen van vermogen dat vervolgens weer kon worden aangewend voor allerlei economische activiteiten. Men mag echter niet over het hoofd zien dat het kapitalisme toen al geruime tijd wortel had geschoten in de Nederlanden, vele decennia voordat iemand ook nog maar van Calvijn had gehoord. Bovendien dient men ook oog te hebben voor duidelijke minpunten van de invloed van het calvinisme op de Nederlandse samenleving.

Zo kunnen zeer grote vraagtekens worden gezet bij de bewering dat voor Calvijn de godsdienstvrijheid voor-

Er kunnen zeer
grote vraagtekens worden
gezet bij de bewering
dat voor Calvijn
de godsdienstvrijheid
voorop stond

op stond. In de stadsstaat Genève bleek Calvijns invloed op het bestuur vooral tot onvrijheid te leiden. In 1536 werd Calvijn door zijn vriend Farel uitgenodigd naar Genève te komen om hem daar te helpen bij het omvormen van de stad tot een baken van protestantse vroomheid. Maar toen Calvijn en Farel ver-

volgens eisten dat de door hen opgestelde catechismus en geloofsbelijdenis door alle inwoners van Genève zou worden onderschreven, weigerde het stadsbestuur daarmee in te stemmen.⁴ Uiteindelijk werd Calvijn verbannen

maar in 1541 veranderde de situatie zodanig dat hij zich alsnog in Genève kon vestigen. Vervolgens kon Calvijn daadwerkelijk zijn strikte interpretatie van het geloof aan de inwoners van Genève opleggen. Er werd hard opgetreden tegen wederdopers, katholieken en dissidente predikanten.⁵ Evenzeer werd opgetreden tegen godslastering, hekserij, dronkenschap, kaartspel, dansen, ontucht, overspel, prostitutie en andere lichtzinnigheden.⁶ Calvijn tolereerde geen godsdienstige ideeën die nadrukkelijk afweken van de zijne.

Voor al in de eerste jaren van het calvinistische bestuur is omwille van de 'kuising' van Genève kennelijk een groot aantal personen veroordeeld. Zo zouden tijdens het 'rigo-risme' in de jaren 1542-1546 maar liefst 58 personen ter dood zijn gebracht en 76 personen zijn verbannen.⁷ Daarbij moet worden aangetekend dat Calvijn weliswaar geen bestuurlijke functie uitoefende in Genève, maar dat hij wel een steeds grotere invloed had op dat bestuur. Een berucht voorval deed ook zich voor in 1553 na de komst in Genève van Michael Servet, die de leer van de drie-eenheid aanvocht. Calvijn liet aan zijn vriend Farel weten dat 'ik [Calvijn] hem [Servet], indien hij naar Genève zou komen en indien mijn gezag ook maar iets waard is, niet levend zou laten vertrekken' ('Si venerit, modo valeat mea autoritas, vivum exire nunquam patiar').⁸ Metterdaad werd Servet kort na zijn aankomst in Genève levend verbrand en Calvijn was daarvoor in directe zin (mede)verantwoordelijk.

Het is op zijn zachtst gezegd nogal cru dat het hierboven geciteerde redactionele commentaar van *Trouw* Calvijn in één adem noemt met Willem van Oranje waar het gaat om 'godsdienstvrijheid'. Ook bij die voorstelling van zaken moet een groot vraagteken worden gezet. Willem van Oranje (de meest prijzenswaardige van al onze Oranjevorsten) lijkt metterdaad een voorstander te zijn geweest van godsdienstvrijheid. Zo oefende hij een aanzienlijke invloed uit op de totstandkoming van de Pacificatie van Gent waarbij voorlopig het naast elkaar bestaan van katholicisme en protestantisme werd vastgelegd. Uiteindelijk werd in de noordelijke Nederlanden toch de gereformeerde kerk overheersend. Bij deze ontwikkeling

bestond een aanzienlijk verschil van inzicht tussen Willem van Oranje, die meer tolerantie op godsdienstig gebied nastreefde, en de calvinistische dominees die juist een neiging tot intolerantie en een theocratische staatsmodel

aan de dag legden.⁹ Juist Willem van Oranje (een kind van lutherse ouders maar katholiek opgevoed aan het hof van Karel V), bepleitte 'vrijdom en liberteit van sijnder Religien en consciënties' voor een ieder 'so van het Evangelium als de Roomse kerke'.¹⁰

Willem van Oranje was

ook niet gediend van de kerkelijke tucht die door zijn calvinistische medestanders werd voorgestaan. Zeker, Willem van Oranje werkte nauw samen met de calvinistische tegenstanders van het regime van Philips II, maar het was een bekend gegeven dat hij over de mate van tolerantie en het introduceren van een strenge, kerkelijke tucht vaak met hen van mening verschilde. Die tegenstelling deed zich onder meer voor tussen Oranje en Marnix van Sint Aldegonde.¹¹ Sommige calvinisten keerden zich zelfs volledig af van Willem van Oranje vanwege zijn tolerantiepolitiek; een bekend voorbeeld is Petrus Dathenus, een van de meest fanatiek calvinistische tegenstanders van godsdienstvrijheid en tolerantie.¹² Willem van Oranje gold ook,

tot het eind van zijn leven, als een beschermheer van (de katholiek gebleven) Dirck Volkertsz. Coornhert, die evenals Oranje een voorstander was van religieuze verdraagzaamheid respectievelijk godsdienstvrijheid en die reeds in de zestiende eeuw een omschrijving gaf van de mate waarin een diversiteit aan godsdiensten moest worden toegestaan in bewoordingen waarmee ook hedendaagse wetgevers nog hun voordeel kunnen doen.¹³

Tot de geest van verdraagzaamheid en afkeer van letterziften op religieus gebied was zeker ook in de Nederlanden in eerdere decennia veel bijgedragen door Erasmus (aan wie *Liberaal Reveil* in het vorige nummer terecht ruim aandacht heeft besteed¹⁴). Erasmus had zich in zijn tijd sterk afgezet tegen de scholastiek en alle precieze voorschriften die uit zo'n scholastische benadering voortvloeiden. Hij streefde er juist naar dat binnen de

Willem van Oranje
was niet gediend
van de kerkelijke tucht
die door zijn calvinistische
medestanders
werd voorgestaan

Calvinisme gaat prima
samen met kapitalisme

katholieke kerk meer ruimte zou ontstaan voor de menselijke rede en dat ook het erfgoed van de Griekse en Romeinse oudheid zou worden geïncorporeerd. Weenigen hadden vóór hem de misstanden in de katholieke kerk zo geprononceerd aan de kaak durven stellen als Erasmus in zijn *Lof der zotheid*. Een belangrijke uitspraak van Erasmus luidde: 'De hoofdzaak van onze godsdienst is vrede en eendracht. Deze kan nauwelijks standhouden tenzij wij zo weinig mogelijk definiëren, en ieders oordeel in vele zaken vrijlaten.'¹⁵ Bijna zijn hele productieve leven heeft Erasmus gepoogd hervormingen tot stand te brengen binnen de katholieke kerk en heeft hij zich (dus) verzet tegen afscheidingen. Toch heeft hij kort voor zijn dood, toen de scheuringen definitief waren gebleken, nog wel verklaard dat in de stad Basel, waar hij toen verbleef, zowel de katholieke als de hervormde eredienst moest worden toegelaten.¹⁶ Helaas wierp het dogmatisme van Luther en Calvijn in diezelfde zestiende eeuw weer nieuwe beletselen op tegen de voortgang richting tolerantie. Ten aanzien van Erasmus valt er zeker ook af te dingen op (bijvoorbeeld) enkele van zijn uitlatingen over de joden, maar uiteindelijk was ook Erasmus een kind van zijn tijd en moeten we hem vooral prijzen om de vooruitgang in het denken die hij heeft bewerkstelligd. Zeker mogen we hem niet hard aanvalen wat betreft zijn afkeer van de oprukkende islam (in zijn tijd werd Venen voor het eerst door de Ottomanen bedreigd). Terecht zette Erasmus onder meer vraagtekens bij de wetten die voor Turken (moslims) golden (en die voor gelovige moslims vaak nog gelden), bij de macht van de Ottomaanse sultans en bij de (geringe) rol die de filosofie speelde in de islamitische wereld.¹⁷ Feitelijk was in Erasmus' tijd in een groot deel van de islamitische wereld sprake van rigide islamitische wetten, een enorme macht van de Turkse sultans en een onvoldoende doorwerking van het gedachtegoed van filosofen/geleerden dat tot meer moderniteit had kunnen leiden.¹⁸

Stellig hebben de vooruitstrevende denkbelden van Erasmus ook invloed gehad op Willem van Oranje. Door historicus Van Deursen wordt Oranje nadrukkelijk als Erasmusbestempeld.¹⁹ Het is goed dat bij de aandacht die heden ten dage wordt gegeven aan de Nederlandse geschiedenis de belangstelling voor de grote humanist Erasmus minstens zo groot is als de aandacht voor Calvijn. In dat opzicht valt het ook toe te juichen dat in de Canon

van Nederland 'vensters' zijn gereserveerd voor zowel Erasmus als voor Willem van Oranje. Daarbij is het bovendien zinvol te vermelden dat de ideeën van Erasmus ook in de zeventiende-eeuwse Republiek nog zeer invloedrijk waren.²⁰ In de woorden van Johan Huizinga: '[...] diep doortrokken van den Erasmiaanse geest was die klasse van stedelijke magistraten, die weldra in de gevestigde Republiek den toon zou aangeven en de leiding zou hebben.'²¹

Bij alle aandacht die dit jaar wellicht nog zal uitgaan naar Calvijn, is het dus ook van belang om de negatieve aspecten van het optreden van Calvijn in het oog te houden. Bij de neiging van sommigen om Calvijn te associëren met de vrijheid van godsdienst of met het vrije karakter van de Nederlandse samenleving, moeten grote vraagtekens worden gezet. Wanneer het om het vrije karakter van de Nederlandse samenleving gaat, zal men veeleer de loftrumpet moeten steken over andere grote figuren uit ons verleden, zoals Erasmus en Willem van Oranje. Zij hebben voor liberalen beduidend meer inspiratie te bieden.

Marius Wessels is beleidsmedewerker bij de Tweede Kamerfractie van de VVD. Hij verzorgde verschillende publicaties voor de Prof.mr. B.M.Teldersstichting, waaronder het boek De Nederlandse traditie van vrijheid.

NOTEN:

- 1 Jan Peter Balkenende, 'Dit land dankt zo veel aan Calvijn', *Trouw*, 10 januari 2009.
- 2 'Modern Nederland is Calvijn en het calvinisme heel wat schatplichtig', *Trouw*, 12 januari 2009.
- 3 Simon Schama, *Overvloed en onbehagen*, Amsterdam, 1988, p.7.
- 4 Mirjam van Veen, *Calvijn*, Kampen, 2006, p.38.
- 5 Ibidem, pp.37 en 53.
- 6 W.F. Dankbaar, *Calvijn, zijn weg en werk*, Nijkerk, 1982, pp. 95, 96, 198.
- 7 G. van der Zee, *Vaderlandse kerkgeschiedenis*, Kampen, 1937, (deel II; De hervorming), p. 34, noot 2; Cottret spreekt van executies van personen die het gezag van Calvijn c.s. niet aanvaardden. Zie: Bernard Cottret, *Calvijn. Biografie*, Kampen, 2005, pp. 207-208.
- 8 Ontleend aan:
http://nl.wikipedia.org/wiki/michael_Servet.

- 9 Zie o.m. Jonathan Israel, *The Dutch Republic*, Oxford, 1995, p. 203; zie ook: A.Th. van Deursen, *Willem van Oranje. Een biografisch portret*, Amsterdam, 1995, p. 68. Dr. J.W.Berkelbach van der Sprenkel schreef over de vormgeving van het calvinisme in ons land het volgende in *Oranje en de vestiging van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1960, p. 91: 'De opbouw ging uit van de in Emden gegroundveste Gereformeerde kerk. Haar ideaal was geenszins een moderne verdraagzaamheid, een erkenning van godsdienstvrijheid of duldung van andere eredienst.'
- 10 Citaat ontleend aan: Dr.A.A. van Schelven, *Willem van Oranje. Een boek ter nagedachtenis van idealen en teleurstellingen*, Amsterdam, 1948, p. 180.
- 11 A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, Utrecht, 1939, p. 43.
- 12 A.J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, deel II, Amsterdam, 1969, pp. 20 en 21.
- 13 Zie o.m. H. Bongers, *Leven en werk van Dirk Volckersz Coornhert*, Amsterdam, 1978, p. 120. Coornhert's omschrijving van de mate waarin godsdienstvrijheid moest worden toegestaan was de volgende: 'maer dat alle kercken in vryheydt heurs gheloofs ende exercitien vandien, niet jehgen die politijcke wetten zijnde, in eendracht ende vreden neven malcanderen woonen ende die politycque vrede niet en verstooren' (t.a.p., p. 91).
- 14 Marco Koopman, 'Erasmus est homo per se' in: *Liberaal Reveil* 4, december 2008, pp. 204-216.
- 15 Zie o.m. Peter van der Coelen, *Erasmus in beeld*, Rotterdam, 2008, p. 32.
- 16 Antoon Vloemans, *Erasmus, een levensbeeld*, Den Haag, 1937, p. 140.
- 17 Zie bijv. Jan van Herwaarden, *Omgaan met Erasmus (afscheidscollege, 2005 - op het internet)*, p. 1.
- 18 Erasmus schreef onder meer: 'Wat voor rechtvaardige wetten kennen zij? Wat de tiran behaagt, is wet. [...] Welke plaats neemt de filosofie bij hen in?' Over die uitlating kan het volgende worden opgemerkt: de macht van de Turkse sultans was inderdaad zeer groot. Onder hun supervisie werd ook een complex van regels voor het wereldlijk bestuur ontwikkeld. Overigens mocht ook daarbij nooit sprake zijn van strijdigheid met de islamitische regels (sharia). Die sharia bleef vooral het privaatrecht en het traditionele strafrecht beheersen. Daarbij gold ook dat het recht om islamitische regels te interpreteren al lang was afgesloten. In het jargon van de islamkenners: de poort van de *Ijtihad* was gesloten (zie o.m. J.J.G. Jansen, *Nieuwe inleiding tot de islam*, Bussum, 1998, pp. 43, 97 en 151). Ook had het werk van vernieuwende islamitische filosofen/geleerden als Avicenna en Averroes uiteindelijk meer invloed uitgeoefend op West-Europa dan op de islamitische wereld zelf. Voor Erasmus, die bij uitstek gekant was tegen een wereld waarin orthodox-religieuze letterziften en/of machtbeluste vorsten de dienst uitmaakten, lag zeker ook een kritische benadering van de islamitische wereld zeer voor de hand.
- 19 A.Th. van Deursen, *Willem van Oranje*, pp. 31 en 47.
- 20 Jonathan Israel, *The Dutch Republic*, pp. 369, 392, 393, 430, 514, 568, 577 en 790.
- 21 Johan Huizinga, *Erasmus*, Haarlem, 1958, p.238.

VAN OPGEBLAZEN BESTUUR TOT DOELMATIG BESTUUR

DESIR VAN ENTHOVEN

Stapels rapporten zijn reeds verschenen over de vernieuwing van het binnenlands bestuur in Nederland. In het kader van meer efficiency en minder bureaucratie wordt daarbij stevast gedebatteerd over de positie van de provincies. Desir van Enthoven meent echter dat er meer nodig is voor een doelmatig binnenlands bestuur. Naast de omvang en taakstelling van de provincies zou ook kritisch gekeken moeten worden naar de Provinciale Staten en naar het aantal gemeenten.

INLEIDING

In haar boek *Het opgeblazen bestuur* beschrijft Klaartje Peters, op indringende en heldere wijze, de teloorgang van de provincies.¹ Naar haar mening zijn zij geëvolueerd tot bestuurslichamen met een relatief geringe toegevoegde waarde. Daardoor is de discussie over de provincies weer flink opgeblazen.

Peters stelt, dat burgers niet weten wat de provincie doet. Ze zijn daar niet in geïnteresseerd, gezien de lage opkomst bij de Provinciale Statenverkiezingen en de uitkomsten van imago-onderzoeken onder burgers. Het voortbestaan van de provincies hing in de jaren negentig aan een zijden draadje. De besluiteloosheid over het debat over de bestuurlijke inrichting van Nederland heeft hen van de onmiddellijke ondergang gered. Gedeputeerden en Statenleden hebben om dit 'overlijdensgevaar' te keren in de loop van de jaren negentig een overlevingsstrategie ingezet. Deze strategie kenmerkte zich door aan enkele klassieke taken (met name het toezicht) minder aandacht te geven en nieuwe taken te entameren op terreinen welzijn, zorg en onderwijs. Deze strategie ging gepaard met sterk verhoogde uitgaven voor PR, met het doel de burgers ervan te doordringen dat provincies er toe doen. Deze nieuwe werkzaamheden hebben volgens Peters niet tot een toegevoegde waarde geleid om de volgende redenen:

- de onderhavige werkzaamheden werden al uitgevoerd

door de gemeenten.

- de provincies hadden ook geen grote zakken met geld, zodat veelal projecten werden opgestart, die na enige tijd moesten worden beëindigd wegens geldgebrek.
- de provincies hadden/hebben op de bewuste terreinen slechts beperkte bevoegdheden.

De titel *Het opgeblazen bestuur* is ontleend aan de combinatie van het zoeken naar nieuwe activiteiten en het organiseren van intensieve verkoopcampagnes (PR) om te benadrukken hoe belangrijk de provincie wel is. Er zijn in de afgelopen jaren stapels rapporten verschenen met voorstellen over de hervorming van het binnenlands bestuur.² Verschillende serieuze pogingen van regeringszijde om het openbaar bestuur te hervormen zijn gestrand door de ingezette tegenkrachten van de provinciale politieke elite. Alle grote politieke partijen zijn voor een belangrijk deel afhankelijk van hun provinciale/regionale partijkaders. Deze 'provinciale macht' is volgens Klaartje Peters de belangrijkste oorzaak dat provincies in de huidige vorm nog bestaan en zij ziet dat tevens als de grootste bottleneck om structurele veranderingen door te voeren. Tenslotte somt Peters de volgende modellen op waaruit kan worden gekozen indien men de provincies wil hervormen:

- De provincies hun open huishouding ontnemen. Het bestuur moet zich dan bescheidener opstellen en niet meer concurreren met gemeenten en zich niet meer druk maken over het gebrek aan belangstelling van de burger.
- De rechtstreekse verkiezing van de Staten afschaffen en de gemeenteraden de Statenleden laten kiezen. Hieraan kleven volgens Peters de volgende bezwaren: 1^e De neiging de zaken op te blazen wordt niet uitgeschakeld. 2^e Lokale politici gaan de Staten misbruiken om lokale kwesties tussen gemeenten uit te vechten. 3^e De toezichhoudende rol komt in het gedrang indien het provinciaal bestuur enkel bestaat uit gemeentelijke vertegenwoordigers.

- Provinciale Staten afschaffen. De provincies worden omgevormd tot een organisatieonderdeel van de rijksoverheid als gedeconcentreerde rijksdienst of als zelfstandig bestuursorgaan (ZBO).

Aan een keuze en uitwerking van een voorkeursmodel komt zij niet meer toe. In dit artikel beargumenteer ik, wat minimaal bij het binnenlands bestuur zou moeten veranderen om te kunnen spreken van doelmatig bestuur. Daarbij heb ik naast het boek van Peters gebruik gemaakt van de belangrijkste rapporten die over de inrichting van het binnenlands bestuur in de afgelopen jaren zijn verschenen. Tevens heb ik enkele personen die hun sporen in de bestuurswetenschappen of het binnenlands bestuur hebben verdiend gevraagd hun visie te geven op het binnenlands bestuur.³ De kernpunten van deze visies komen in dit artikel aan bod. In de volgende paragraaf schets ik het nieuwe bestuursmodel. Afgesloten wordt met een conclusie.

DOELMATIG BESTUUR

Om een doelmatig binnenlands bestuur te verkrijgen zijn de volgende vernieuwingen minimaal noodzakelijk:

1. Aantal provincies door fusies terugbrengen.
2. De huishouding van provincies sluiten en het aantal taken beperken.
3. Provinciale Staten afschaffen dan wel laten kiezen door de Tweede Kamer.
4. Aantal gemeenten fors terugbrengen door fusie.

FUSIE VAN PROVINCIES

De inrichtingsvraagstukken (verstedelijking, infrastructuur, waterbeheer en landinrichting) worden steeds groter wat schaal betreft en trekken zich niets aan van provinciegrenzen.

Om deze projecten gerealiseerd te krijgen moet derhalve veel onderhandeld en afgestemd worden. Het gevolg is bestuurlijke drukte waar de regering, parlement en burgers de laatste jaren zo over klagen. Plannen blijven liggen en wachten jaren op uitvoering. Dit gebrek aan daadkracht schaadt de legitimiteit van het bestuur. Er is dringend behoefte aan een dynamisch bestuur over een groter gebied dat samenhangen kan bewaken en afdwingen.

Dan zijn er nog de volgende argumenten die pleiten voor minder provincies:

- Vergeleken met de regio's of provincies in Europa zijn onze provincies erg klein. In Europa wordt niet begrepen hoe de regio's in Nederland moeten worden geduid.

- Aan grotere provincies, mits gezaghebbend tengevolge van doelmatig bestuur, zal het rijk gemakkelijker bevoegdheden overdragen.
- Door samenvoeging en stroomlijning van de provinciale apparaten zijn grote besparingen mogelijk.

Er kleven echter wel risico's aan het creëren van grotere provincies. Het risico is namelijk daarin gelegen dat er bureaucratische provincies ontstaan in plaats van snel, efficiënt en professioneel werkende bestuurslichamen. We moeten de wetmatigheid voor ogen houden, dat hoe groter de bestuursseenheid hoe meer bureaucratie en inflexibiliteit er zal zijn. Indien bestuurlijke drukte wordt vervangen door bureaucratie dan wordt het paard achter de wagen gespannen. Alleen indien bij de autoriteiten – die deze vier provincies gaan vormen – de vaste wil aanwezig is dat geen bureaucratische bestuurslichamen mogen ontstaan en het fusieproces wordt begeleid door externe adviseurs, lijkt het risico aanvaardbaar. De ambtelijke apparaten dienen relatief klein te zijn en ook klein te worden gehouden.

De Commissie Geelhoed (*Op schaal gewogen*)⁴, de Raad voor het Openbaar Bestuur (*Bestuur op maat*)⁵ en de Commissie Kok (*Advies Commissie versterking Randstad*)⁶ hebben geadviseerd dat provincies in de Randstad moeten samengaan. Als voor een fusie van de vier Randstadprovincies wordt gekozen dan lijkt het evenwel logischer en consequenter om ook andere provincies te laten fuseren. Doe je dat niet dan is het verschil in schaal en dus in belangrijkheid tussen de Randstadprovincie en de andere provincies wel erg groot. De provincie Zeeland telt slechts 380.000 inwoners!

Sietsma en de organisatieadviseurs van PricewaterhouseCoopers (PwC) zijn voorstander van het terugbrengen van de 12 provincies tot vier of vijf. Dit voorstel steun ik ten volle. Sietsma heeft daarbij de kanttekening gemaakt dat zolang de problemen in het binnenlands bestuur niet nijpender worden deze fusies niet tot stand zullen komen. Het rijk heeft daar volgens hem geen belang bij en de provinciebestuurders ook niet.

De organisatieadviseurs van PwC hebben aangegeven dat provincies in het algemeen hun taakuitvoering efficiënter zouden kunnen organiseren. Ook kan op het gebied van ondersteunende functies zoals inkoop, salarisadministratie, P&O, ICT en/of facilitaire diensten worden samengewerkt. Hiermee kunnen aanzienlijke kostenvoordelen worden gerealiseerd.

PROVINCIES MOETEN HUN HUISHOUDING SLUITEN EN HUN TAKEN BEPERKEN

Willen provincies gezaghebbende instituten worden, dan moeten zij zich toeleggen op enkele belangrijke terreinen. De provincies dachten gezag te verwerven door allerlei werk naar zich toe te trekken (*Het opgeblazen bestuur*), maar daarmee hebben ze het omgekeerde bereikt. Dat een gesloten huishouding en een duidelijke taakopdracht tot een grote mate van gezag kan leiden bewijzen de volgende drie zelfstandige bestuursorganen: de Nederlandsche bank en de toezichthouders Nma⁷ en Opta.⁸ Hoe minder taken de provincies op zich nemen en hoe beter zij die taken uitvoeren hoe gezaghebbender ze worden. De keuze voor een gesloten huishouding zou dus niet moeilijk moeten zijn.

De gemeenten zijn van mening, dat de huishouding van de provincies gesloten moet worden.⁹ De provincies daarentegen willen hun huishouding open houden.¹⁰ Hoewel in het rapport Geelhoed niet over een gesloten huishouding bij de provincies wordt gesproken wordt wel geadviseerd dat de provincies meer focus moeten krijgen. Geelhoed stelt vast dat regionalisering langs functionele weg, rijksinspecties in de regio en de grote stadsgewesten het regionaal bestuur hebben versnipperd en dat hoogst ondoorzichtig is wie verantwoordelijk is voor wat. Het opdrachtgeverschap is op regionaal niveau gebrekkig evenals politiek leiderschap. De gevolgen daarvan zijn het meest voelbaar op het terrein van de ruimtelijke ordening. De provincies moeten volgens Geelhoed via opdrachtgeverschap de integrale verantwoordelijkheid krijgen voor het omgevingsbeleid: ruimtelijke ordening, regionale economie, inrichting landelijk gebied, waterbeheer en milieu.

Voorzie de provincies van een heldere taakomschrijving en alle bevoegdheden die nodig zijn om deze taken adequaat en efficiënt uit te voeren. Beperk de taken tot de volgende:

1. Ruimtelijk beleid
2. Integraal toezichthouder op gemeenten en waterschappen
3. Ombudsman
4. Regionale economie en openbaar vervoer

1. RUIMTELIJK BELEID

Er is haast geen belangrijker taak in een van de kleinste en dichtst bevolkte landen ter wereld dan het ruimtelijk beleid. Wonen, werken, reizen, vervoeren recreëren en natuurbehoud vechten om de schaarse grond. Gezien de algemeen

geuite klacht van verrommeling van het landschap is hier gedurende de afgelopen jaren iets niet goed gegaan. De provincies moeten met grote inzet, strengheid en creativiteit zorgen dat de Nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening (Wro) een succes wordt.

2. INTEGRAAL TOEZICHTHOUDER OP GEMEENTEN EN WATERSCHAPPEN

De provincies moeten toezicht gaan houden op alle taken van gemeenten en waterschappen terwijl de rijksinspecties zich moeten terugtrekken. De provincies zijn dan de enige toezichthouder.

Het provinciale toezicht moet vooral gericht zijn op de handhaving van een minimale kwaliteit bij de uitvoering van wet- en regelgeving. Het toezicht op de handhaving van milieu- en veiligheidswetten zal daarbij een belangrijke plaats innemen. Om te voorkomen dat provincies een dubbele milieupet op hebben van vergunningverlener en toezichthouder gaat de vergunningverlening aan de grote bedrijven over naar de gemeenten. Teneinde dit toezicht goed uit te kunnen oefenen moeten GS naast de klassieke instrumenten van schorsing, vernietiging en taakverwaarlozing gemeenten ook kunnen waarschuwen en aanwijzingen kunnen geven. Het financiële toezicht van provincies op gemeenten moet meer inhoud krijgen omdat nu alleen gekeken wordt of de begroting sluitend is en niet wordt getoetst of met de voorgenomen investeringen de beoogde doelen worden bereikt en of er sprake is van geldverspilling. Klassieke voorbeelden van zo'n verspilling van overheidsgeld zijn zwembaden en theaters. De ene gemeente bouwt een zwembad of een theater en een buurgemeente doet hetzelfde met als resultaat dat beide zwembaden en theaters verliesgevend zijn. Nu gemeenten steeds meer taken krijgen is het gewenst dat het toezicht goed is geregeld. De toezichtafdeling van de provincie moet bevolkt worden door professionele ambtenaren, die niet op alle slakken zout leggen en de gemeenten niet onnodig voor de voeten lopen, maar wel in de gaten houden of beleid en dienstverlening aan minimale normen voldoen. Een goed functionerende/presterende gemeente heeft van de provincie dan niets te vrezen. De gemeenten zullen zich tegen deze opzet keren gezien hun manifest¹¹ waarin gesteld wordt dat het interbestuurlijk toezicht fors moet worden teruggedrongen ten faveure van horizontale instrumenten voor kwaliteitszorg zoals eigen normen, monitors en benchmarks.

De Commissie Geelhoed en de Commissie de Grave¹² adviseerden het integrale toezicht op de gemeenten bij de provincies onder te brengen. Geelhoed stelde dat de handhaving- en vergunningpraktijk in gemeenten vaak onvoldoende is (Enschede, Volendam). Het toezicht op fysiek terrein (milieu en veiligheid) verloopt via de Rijksinspecties en is te weinig doeltreffend als gevolg van een te lage prioriteitstelling op Rijksniveau.

De Commissie Oosting¹³ wil het toezicht ook bij de provincie concentreren maar dit toezicht zou dan alleen generiek moeten zijn (schorsing en vernietiging van besluiten en maatregelen tegen taakverwaarlozing). De kwaliteit zou volgens Oosting gewaarborgd moeten worden door horizontaal toezicht (toezicht op het eigen functioneren door gemeenteraden, provinciale staten en rekenkamers) alsmede door wetsevaluatie en het uitvaardigen van algemeen verbindende voorschriften (door de centrale overheid). De provincies en de ministeries waren volgens Oosting van mening dat horizontaal toezicht de kwaliteit van publieke diensten onvoldoende kan waarborgen en dat de generieke instrumenten te grof zijn. Deze visie deel ik ten volle. Het is naïef te menen dat horizontaal toezicht en regelgeving voldoende waarborgen bieden voor kwaliteitshandhaving. Immers wetten en voorschriften zijn in dit land ruim voorhanden en horizontaal toezicht is er ook, doch dat voorkomt niet dat decentrale overheden soms slecht presteren. Schorsing en vernietiging kan alleen worden ingezet om besluiten, die indruisen tegen de wet of het algemeen belang ongedaan te maken. Dit instrument kan dus niets betekenen in het kader van borging van kwaliteit bij uitvoering en handhaving. Het instrument van taakverwaarlozing kan in feite pas worden ingezet als de kwaliteit tot een absoluut dieptepunt is gezakt: men zou in zo'n geval de conclusie moeten trekken dat het reguliere toezicht op kwaliteit heeft gefaald. Het is opmerkelijk dat de provincies wat betreft het horizontale toezicht later de mening van Oosting zijn gaan delen.¹⁴

3. OMBUDSMAN

Burgers en bedrijven moeten bij de Commissaris van de Koningin (CdK) klachten kunnen indienen over het functioneren van gemeenten. Deze klachten moeten uiteraard helder worden beschreven en onderbouwd. De staf van de CdK gaat de klacht onmiddellijk onderzoeken. Wordt de klacht gegrond verklaard dan krijgt de desbetreffende

gemeente een waarschuwing of een aanwijzing. Dit instrument kan gezien worden als een aanvulling op het toezicht. Burgers en bedrijven kunnen zo werkelijk iets doen tegen slecht functionerende overheden. Dit zal een positieve invloed hebben op de burgerzin en betrokkenheid bij het bestuur.

De regering stelt vaak, dat zij niet alles kan bestieren en dat de burgers ook hun verantwoordelijkheid moeten nemen. Dat is ongetwijfeld waar, maar probleem is dat de burger geen andere instrumenten heeft dan de overheid op iets attenderen of een klacht indienen. Als daar dan niets of weinig mee wordt gedaan raakt de burger gefrustreerd en komt hij weer verder van overheid en politiek af te staan. Deze ombudsmanfunctie zal het bestuur werkelijk dichter bij de burger brengen.

4. REGIONALE ECONOMIE EN OPENBAAR VERVOER

De Commissie Geelhoed heeft voorgesteld de provincies ook verantwoordelijk te maken voor de regionale economie. Er is veel voor te zeggen de provincie hier coördinerende bevoegdheden te geven. Het moet immers contra-productief worden geacht dat iedere gemeente voor zich activiteiten ontplooit (reclame en marketing) om bedrijven aan te trekken. Gemeenten beconcurreren zo elkaar hetgeen soms resulteert in te lage prijzen voor grond. Ook presentaties in het buitenland met het doel bedrijven aan te trekken kunnen beter gecoördineerd gebeuren dan dat elke gemeente dat zelfstandig doet. De huidige taak van provincies ter zake van het openbaar vervoer (aanbesteding van openbaar vervoer tussen steden en dorpen) blijft ongewijzigd.

PROVINCIALE STATEN AFSCHAFFEN DAN WEL LATEN KIEZEN DOOR DE TWEEDE KAMER

De opkomst bij de verkiezingen van Provinciale Staten is in de laatste twee decennia fors gedaald van 66% in 1987 tot 46,3% in 2007. Dit is een duidelijk signaal, dat de burgers niet erg geïnteresseerd zijn in een democratisch gelegitimeerd provinciebestuur. Deze desinteresse van de Nederlanders voor hun provinciebestuur blijkt ook uit imago-onderzoeken die de provincies sinds de jaren 90 hebben laten doen onder burgers.¹⁵

Bij de verkiezingscampagnes voor de Provinciale Staten is het praktijk geworden dat ook Tweede Kamerleden en ministers worden ingezet. Dit is een duidelijke aanwijzing dat de politici zich ervan bewust zijn dat de provinciale politici

bij het publiek onbekend zijn.

Onbekend maakt onbemind en dat is geen stimulans om te gaan stemmen. Met deze inzet van landelijk bekende politici beogen de partijen zoveel mogelijk stemmen te trekken. Dit is van groot belang aangezien de Provinciale Staten op hun beurt de leden van de Eerste Kamer kiezen.

Peters schrijft dat er zonder politiek bestuur een administratieve tussenlaag resteert, die de nuttige niet politieke middenbestuurstaken kan vervullen zonder gehinderd te worden door enige drang om zich te bewijzen bij haar inwoners.¹⁶ Stuur de Provinciale Staten dus naar huis en vorm de provincies om tot een zelfstandig bestuursorgaan. Interessant is, dat Peters in haar boek uit onverdachte hoek een persoon en een instantie aanhaalt die zich eveneens afvragen of deze verkiezingen wel moeten blijven bestaan. De Brabantse gedeputeerde van Geel in 1999: 'De provincies hebben nog acht jaar om de bevolking te laten zien waar zij voor staan en anders moeten zij maar worden getransformeerd tot gedeconcentreerde rijksdiensten of iets van dien aard.' De Raad voor het openbaar bestuur eveneens in 1999: 'De vraag kan worden gesteld of de provincies gelet op hun meer abstracte bestuurlijke rol überhaupt de beschikking dienen te hebben over een direct gekozen politiek bestuur. Het zal moeilijk zijn een breed electoraat blijvend te boeien voor deze rol.'

Indien de Provinciale Staten worden afgeschaft heeft de Commissie Andeweg voor de taak, werkwijze en benoeming van de leden van de Eerste Kamer een creatieve oplossing bedacht.¹⁷ Voorgesteld wordt de adviesfunctie van de Raad van State over te hevelen naar de Eerste Kamer. Europese rechters hebben kritiek op de Raad van State vanwege de vermenging van de adviesfunctie met de bestuursrecht-spraak en dringen dan ook aan op het onderbrengen van deze functies in aparte organisaties. Ten aanzien van de adviesfunctie van de Raad van State wordt gesteld, dat de adviezen betrekkelijk vrijblijvend zijn en door regering en parlement gemakkelijk terzijde kunnen worden geschoven. De zo te vormen senaat-nieuwe-stijl krijgt het recht om door de Tweede Kamer aangenomen wetsontwerpen terug te sturen met het verzoek op bepaalde punten aanpassingen te verrichten.

Wanneer de Tweede Kamer het wetsontwerp daarna aanvaardt, al dan niet aangepast, is de wet definitief aangenomen. De auteurs stellen, dat dit advies van de Eerste Kamer minder vrijblijvend is, dan het advies van de Raad van State.

De omvang van de Eerste Kamer kan worden teruggebracht en de benoeming van de leden kan plaatsvinden door de Tweede Kamer.

Wel kan men zich afvragen of het advies van deze Eerste Kamer minder vrijblijvend is dan het advies van de Raad van State. De Tweede Kamer hoeft de aanbevelingen van de Eerste Kamer volgens de Commissie Andeweg immers niet op te volgen. Beter lijkt het deze Eerste Kamer een krachtiger positie te geven, door wetsontwerpen tegen te kunnen houden en met opmerkingen c.q. advies terug te zenden naar de Tweede Kamer. Vastgelegd zou kunnen worden waarop de Eerste Kamer moet toetsen:

- of het wetsontwerp niet in strijd is met andere wetten;
- of de wet gaat waarmaken wat de regering ermee beoogt;
- of de wet niet te ingewikkeld is en of er voldoende middelen, mensen en tijd ter beschikking is gesteld de wet uit te voeren.

Wetsontwerpen, die deze toetsing doorstaan zijn automatisch aangenomen en het is dan ook niet nodig dat de Eerste Kamer advies over door haar goedgekeurde/aangenomen wetten uitbrengt.

Toetsing op bovengenoemde punten is van kardinaal belang. Saskia Stuiveling, de President van de Algemene Rekenkamer, heeft op 9 oktober 2007 de Van Slingelandt-lezing voor haar rekening genomen.¹⁸ Haar lezing had als onderwerp hoe het openbaar bestuur kan worden verlost van bureaucratie, vertraging in de implementatie van wetten alsmede van het feit dat vaak het vooraf gewenste resultaat niet overeenstemt met het feitelijk bereikte resultaat.

Zij gaf de volgende aanbevelingen:

- 1^e De wettenmakers moeten zorgen, dat een wet voldoende geld, mensen en tijd meekrijgt om goed geïmplementeerd en uitgevoerd te worden. Vaak zijn een of meerdere van deze elementen in onvoldoende mate aanwezig.
- 2^e De wettenmakers moeten de wetten zo eenvoudig mogelijk maken. Hoe ingewikkelder de wet, hoe moeilijker deze is uit te voeren, hoe meer bureaucratie en hoe meer onbehagen bij burgers.
- 3^e Overheidsinstanties moeten veel meer van elkaar leren en elkaar helpen, zodat het buskruid niet telkens opnieuw hoeft te worden uitgevonden.

Mocht het bovenstaande (afschaffing van Provinciale Staten en herprofilering van de Eerste Kamer) voor regering en parlement een onneembare stap zijn, dan kan de volgende second-best oplossing uitkomst bieden:

De Provinciale Staten blijven bestaan, maar worden niet meer rechtstreeks door de burgers gekozen. De Statenleden worden benoemd door de fracties in de Tweede Kamer, naar rato van het aantal stemmen, dat in elke provincie op die fractie (partij) is uitgebracht bij de verkiezingen van de Tweede Kamer. Bij de Statenverkiezingen van maart 2007 is het aantal Statenleden verminderd van 764 tot 564. De regering heeft deze vermindering doorgevoerd met de gedachte dat met minder Statenleden meer op hoofdlijnen kan worden gestuurd hetgeen de bestuurskracht en slagvaardigheid ten goede moet komen.

Indien het aantal provinciale taken wordt beperkt, zoals hierboven bepleit, kan de omvang van Provinciale Staten verder worden teruggebracht (bijv. met 25 tot 50%).

De organisatieadviseurs van PwC hebben in hun visie op het provinciebestuur gesteld, dat deskundigheid bij Statenleden nog wel eens te wensen overlaat. Het toezicht van Provinciale Staten op GS en het functioneren van de provincie is naar hun oordeel onvoldoende: de Statenleden hebben te weinig ondersteuning, in veel gevallen te weinig kennis of politieke moed. Het gebrek aan kennis en ondersteuning bij Statenleden dat PwC signaleert kan worden verholpen door een klein gedeelte van het provinciale ambtelijk apparaat exclusief aan de Staten ter beschikking te stellen.

GEMEENTEN SAMENVOEGEN

Kleine gemeenten moeten fuseren om een grotere bestuurskracht te realiseren en de dienstverlening professioneler en efficiënter te kunnen aanbieden. De in het regeerakkoord¹⁹ vastgelegde stellingname, dat het aan de gemeenten zelf wordt overgelaten of ze willen fuseren (eventueel gestimuleerd met enige druk vanuit de provincie) is onvoldoende. De regering moet dwang gaan gebruiken en aangeven hoeveel inwoners een gemeente zou moeten tellen. Dit laatste heeft de regering nooit aangedurfd.

De rapporten die aanbevelen dat kleine gemeenten moeten worden samengevoegd *Op schaal gewogen, Bestuur op maat, Manifest van de gemeenten en De eerste overheid*²⁰ reppen met geen woord wat de omvang van een gemeente minimaal zou moeten zijn.

Sietsma heeft een aantal van 50.000 inwoners geindi-

ceerd. Deze omvang is groot genoeg om deskundige ambtenaren en bestuurders aan te kunnen trekken en blijft klein genoeg en overzichtelijk, zodat bureaucratie buiten de deur kan worden gehouden.

Van Aartsen zegt in *De eerste overheid* het volgende: 'Veel gemeenten hebben nu al moeite de slagkracht van hun ambtelijk apparaat, de Raad en het College op peil te houden. Van een ambtelijk apparaat van 40 mensen kan niet worden verwacht dat zij naast al hun werkzaamheden ook nog de uitvoering van de wet op de Jeugdzorg op zich neemt. Een aanzienlijk deel van de gemeenten heeft niet de bestuurskracht om toekomstige taakverzwaringen te verwerken.'

Samenvoeging van kleine gemeenten is te prefereren boven samenwerking omdat alleen op deze manier een eind komt aan de wirwar van samenwerkingsregelingen. Op deze manier wordt echt iets aan de bestuurlijke drukte – waar zoveel over geklaagd wordt – gedaan.

CONCLUSIE

Regering, parlement, provincies en gemeenten zullen nu toch eindelijk werk moeten maken van vernieuwing van ons binnenlands bestuur en ophouden met het laten verschijnen van rapport op rapport. Nederlanders willen goed bestuurd worden tegen zo laag mogelijke kosten, een situatie waar op dit moment geen sprake van is. Bestuurlijke drukte en bureaucratie moeten worden bestreden en doorzettingsmacht moet worden ingezet om projecten binnen redelijke tijd gerealiseerd te krijgen.

De in dit artikel door mij verdedigde structurele veranderingen zijn natuurlijk niet onmiddellijk te realiseren. Het mooie van het advies van de organisatieadviseurs van Price-waterhouseCoopers is dat de provincies zelf kunnen beslissen hun bedrijfsvoering efficiënter in te richten en met elkaar te gaan samenwerken. Op relatief korte termijn zijn dan aanzienlijke verbeteringen in de bedrijfsvoering te realiseren en kostenbesparingen in te boeken.

Als randvoorwaarden voor een nieuw debat over het middenbestuur is volgens Boogers aandacht nodig voor draagvlak, pragmatisme, experimentatie en pluriformiteit. Voorts waarschuwt Boogers voor onverstandige hervormers, die omdat ze te radicaal zijn niets bereiken. De belangrijkste voorwaarde voor een succesvolle vernieuwing van het middenbestuur is volgens hem strategische intelligentie: een mengeling van handigheid en wijsheid. Daar is weinig op af te dingen. Dat neemt niet weg, dat onvolkomenheden in

een organisatie alleen kunnen worden opgelost als de problemen zakelijk worden geanalyseerd en beschreven (zoals in de meeste onderzoeksrapporten over het binnenlands bestuur ook is gedaan). Als uit zo'n analyse dan blijkt dat voor het probleem alleen een radicale oplossing mogelijk is met als gevolg een loopgravenoorlog tussen provincies en gemeenten²² dan moet de regering zo wijs en handig zijn om knopen door te hakken. Een loopgravenoorlog is namelijk niet in het belang van de burgers.

Een goed doortimmerd en doordacht politiek en bestuurlijk systeem is van groot belang, daarvan waren de *Founding Fathers* van de Verenigde Staten reeds overtuigd. In de begintijd van de Amerikaanse Constitutie hebben Hamilton, Madison en Jay via de krant een openbare discussie gevoerd over de uitgangspunten van het Amerikaanse politieke systeem. De verzamelde krantenartikelen zijn later gebundeld in *The Federalist Papers* (White 1948 en Stillman 1984).

Zij hadden de volgende beeldende visie voor de noodzaak van goed bestuur: 'If men were angels no government would be necessary. If angels were to govern men, neither external nor internal controls would be necessary.'

D. van Enthoven is econoom en verbonden aan de Kafkabrigade die de ontmanteling van bureaucratische procedures nastreeft. Hij was lange tijd werkzaam in de financiële sector en tot voor kort als docent en onderzoeker verbonden aan de sectie Havenconomie van de Erasmus Universiteit te Rotterdam.

NOTEN:

- 1 Klaartje Peters, *Het opgeblazen bestuur. Een kritische kijk op de provincies*, Amsterdam.
- 2 Op de website van de Teldersstichting treft u onder 'Liberaal Reveil' een link naar de bijlage waarin 50 rapporten zijn vermeld, die vanaf 1994 zijn verschenen.
- 3 Deze personen zijn Herman Sietsma, provinciesecretaris/algemeen directeur van de provincie Utrecht; Marcel Boogers, universitair hoofddocent bestuurskunde aan de Tilburgse School voor Politiek en Bestuur van de Universiteit van Tilburg; Roger van Lier; Arno Seinstra, Diane Kerbert en Stan van de Laar, allen adviseur bij de adviesgroep Provincies van PricewaterhouseCoopers.
- 4 *Op schaal gewogen, regionaal bestuur in Nederland in de 21e eeuw*, rapport in opdracht van het Interprovinciaal Overleg opgesteld door een commissie onder leiding van Geelhoed, maart 2002.

- 5 *Bestuur op maat*, Ongevraagd advies van de Raad van het Openbaar Bestuur, september 2006.
- 6 *Advies commissie versterking randstad*, deze commissie stond onderleiding van oud minister-president Kok en was geïnstalleerd door het kabinet. Het rapport is gedateerd januari 2007.
- 7 Nederlandse Mededingings Autoriteit.
- 8 Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit.
- 9 *Wil tot verschil gemeenten in 2015*, opgesteld door de VNG-commissie Toekomst Lokaal bestuur (Commissie Bovens), juni 2006.
- 10 Prof. Dr. F. Hendriks, Mr. C. J. A. M. Merckx en Prof. Mr. Drs. F. C. M. A. Michiels, *Wil tot verschil of wil tot macht?*, in opdracht van IPO, september 2006; alsmede de briefwisseling tussen VNG en IPO uit de maanden september t/m november 2006 (www.vng.nl).
- 11 *Manifest van de gemeenten*, vastgesteld in de Buitengewone Algemene Ledenvergadering van de VNG op 9 november 2006.
- 12 *Je gaat erover of niet*, rapport in opdracht van het kabinet uitgebracht onder leiding van de Grave, juli 2005.
- 13 *Van specifiek naar generiek, doorlichting en beoordeling van interbestuurlijke toezichtarrangementen*, rapport in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken onder leiding van Oosting, september 2007.
- 14 Brief van het IPO aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties van 21 september 2007.
- 15 Klaartje Peters, *Het opgeblazen bestuur*.
- 16 Ibidem.
- 17 R. Andeweg, e.a., *De leidende burger. Eindrapport Projectgroep Democratie & Bestuurlijke Vernieuwing*, PvdA, februari 2005.
- 18 Deze lezing wordt jaarlijks georganiseerd door de Vereniging voor Bestuurskunde.
- 19 Regeerakkoord CDA, PvdA en ChristenUnie van 7 februari 2007.
- 20 *De eerste overheid*, rapport van de VNG-Commissie gemeentewet en grondwet onder voorzitterschap van Jozias van Aartsen, juni 2007.
- 21 Deze loopgravenoorlog blijkt uit de documenten die vermeld zijn onder de voetnoten 9 en 10 van dit artikel.
- 22 Deze opgave pretendeert niet volledig te zijn. Het is mogelijk dat er rapporten over dit onderwerp aan mijn waarneming zijn ontsnapt. Publicaties in boeken en tijdschriften over het Binnenlands Bestuur zijn uitdrukkelijk niet in deze opsomming meegenomen.

DE ONDERWIJSBEGROTING 2009

JAN ANTHONIE BRUIJN,

INEKE DEZENTJÉ HAMMING-BLUEMINK

EN HALBE ZIJLSTRA

In de onderwijsbegroting voor 2009 wordt de nadruk vooral gelegd op het belang van meer geld voor het onderwijs in ons land. De auteurs van dit artikel vragen zich af of dat wel een terecht accent is. Zou de begroting niet veel kritischer moeten kijken naar de wijze waarop het geld wordt besteed in ons onderwijsland? De schrijvers betogen dat het onderwijsstelsel aan innovatie toe is. Dit vergt meer visie dan in de huidige begroting naar voren komt.

De Rijksbegroting 2009 voor het onderwijs komt op een moment waarop toenemende mondiale politieke en economische risico's, internationale concurrentie en sociaal-culturele veranderingen meer dan ooit een beroep doen op het aanpassings- en leervermogen van de mens. In toenemende mate wordt van ons vereist dat wij in staat zijn om over onze evolutionair stevig verankerde instincten als zelfbehoud, protectionisme en conservatisme heen te stappen. En de snelheid van de technologische ontwikkelingen die processen als internationalisering, schaalvergroting, economische globalisering en culturele versmelting voortdrijven neemt steeds verder toe. Te verwachten is dus, dat de uitdagingen waar de mens voor staat in de toekomst nog veel groter zullen zijn. Voor de voorbereiding van nieuwe generaties op die toekomst is niets zo belangrijk als onderwijs. Geldstromen en daarmee samenhangende financiële impulsen moeten gericht zijn op kwaliteit en internationalisering van dat onderwijs. Langs die lat gelegd levert de Rijksbegroting een aantal vragen op.

Volgens minister Plasterk liggen de beleidsaccenten op het op orde brengen van de basiskennis rekenen en taal, het centraal stellen van de docent als doorslaggevende factor bij de onderwijskwaliteit en de strijd tegen het

voortijdig schoolverlaten. Bij al deze agendapunten ligt de nadruk in de begroting op *meer geld*. De vraag is echter of dat wel terecht is. Zou niet veel meer nadruk moeten liggen op *andere* manieren waarop het geld naar het onderwijs stroomt en daarmee ontwikkelingen stuurt? In die zin is de begroting erg kwantitatief en weinig intelligent. Ondanks de beschikbaarheid van 'kwaliteitsagenda's' blijft onduidelijk wat de lange termijn focus van de bewindspersonen is op zaken als het opleidingsniveau van de leraar, de kwaliteitsborging van het onderwijs, internationalisering en schooluitval.

DE LERAAR

Bezuinigingen op het middelbaar beroepsonderwijs worden voor een groot deel geschrapt en de uitgaven voor lerarensalarissen worden verhoogd. Dat levert waardering op van de Algemene Onderwijsbond. Toch is de vraag of verhoging van de lerarensalarissen, hoe sympathiek ook, wel uiteindelijk de manier is om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren. Waar in de wereld is daarvoor nu of in de geschiedenis bewijs te vinden? In bijvoorbeeld Finland zijn de lerarensalarissen lager en ontbreekt bovendien een Onderwijsinspectie vrijwel geheel. Toch scoort het Finse onderwijssysteem in internationale metingen al vele jaren onveranderd zeer hoog, zoals ook weer te zien in het OESO-rapport *Education at a Glance*, dat de minister op 9 september jongstleden naar de Kamer stuurde. Het belangrijkste kenmerk van het Finse onderwijssysteem zit hem in het opleidingsniveau van de leraren. In Finland mag niemand onderwijs geven zonder te beschikken over een master diploma. Dat geldt daarvoor alle onderwijssectoren van basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs. De leraar staat er in hoog aanzien en het onderwijs is zeer goed. Zou in Nederland niet

meer geïnvesteerd moeten worden in verhoging van het opleidingsniveau van de leraar? De recente opkomst van de academische pabo is in dit opzicht interessant, niet in de laatste plaats omdat er veel belangstelling voor is. Dat is ook gezien het lerarentekort belangrijk. Staatssecretaris van Bijsterveldt-Vliegenthart stuurde op 22 september 2008 'Krachtig meesterschap', de kwaliteitsagenda voor het opleiden van leraren 2008-2011 naar de Kamer. Daarin kondigt zij aan de academische pabo's 'tijdelijk financieel te stimuleren' en te streven naar meer academici voor de klas. Dat laatste doet zij echter vooral door in te zetten op *bachelor*studenten die, als zij een 'educatieve minor' hebben gevolgd een onderwijsbevoegdheid krijgen die geldt in vmbo-tl en de eerste drie jaren van havo en vwo. De vraag is of dat niveau hoog genoeg is. In een latere fase kunnen studenten volgens de staatssecretaris 'eventueel doorstromen naar een educatieve master om een eerstegraadsbevoegdheid te halen'. Is dat niet allemaal veel te voorzichtig? Wat zijn in de visie van de staatssecretaris de uiteindelijke streefpercentages leraren met een masteropleiding in basisonderwijs tot en met bacheloropleidingen? Wat zijn de streefpercentages leraren met een PhD graad in de masteropleidingen, ook die in het hbo? En zou naar analogie van het Scandinavische voorbeeld de rol van de Inspectie niet navenant kunnen worden heroverwogen met een lastenverlaging als gevolg?

DE ONDERWIJSKWALITEIT

De HBO-Raad is blij met de nadruk die in de Rijksbegroting wordt gelegd op taal en rekenen, want daarvoor vragen de hogescholen al vanaf 2005 aandacht. De Landelijke Studenten Vakbond vindt het bedrag dat ervoor beschikbaar is te laag. Maar ook hier is de vraag waar het bewijs is dat verhoging van de kwaliteit van het onderwijs een kwestie is van hogere financiering en meer staatsinmenging. Is dit nu echt een zaak van meer geld, of gaat het ook hier om intelligenter financieren? Zou het niet veel logischer zijn om financiering te koppelen aan de mate waarin leerdoelen worden bereikt? De gestelde vraag is relevant voor alle onderwijssectoren. Voor het meten van toegevoegde kennis en vaardigheden in het onderwijs zijn vandaag de dag goede instrumenten beschikbaar, zoals leerling- en onderwijsvolgsystemen en voortgangstoetsen. Een bijkomend effect van deze toets-

vormen is, dat ook de toegevoegde waarde boven de 'zes' ermee kan worden gehonoreerd. Zo ontstaat een daadwerkelijke stimulans om het beste uit leerlingen en studenten te halen, hetgeen in de Rijksbegroting voor het onderwijs 2009 herhaaldelijk wordt geformuleerd als centrale doelstelling. In het rapport Dijsselbloem werd al opgeroepen tot verplichte begin- en eindmetingen. Inspecteur generaal Annette Roeters deed kort na haar aantreden eveneens een oproep tot anders en beter toetsen. En nu heeft de minister de toegevoegde waarde eveneens ontdekt. Blijkens zijn brief aan de Kamer van 18 september 2008 gaat de Inspectie onderzoeken of het mogelijk is de toegevoegde waarde van scholen nauwkeuriger te meten zonder dat de administratieve lasten toenemen. Maar de minister haast zich er in dezelfde brief bij te vermelden, dat de bekostiging niet aan de toegevoegde waarde zal worden gekoppeld. Waarom? Willen wij nu financieren op kwaliteit, of niet? Waarom geen pilots met koppeling van onderwijswinst aan bekostiging van instellingen in basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs en aan studiefinanciering voor studenten? Bij het invoeren van meer leerwegaanhankelijke en bij voorkeur instellingsoverstijgende toetsvormen kan het aantal leerweggebonden toetsen worden teruggebracht, zodat niet een overmaat aan toetsen hoeft te ontstaan. Bij het op die manier borgen van het wat, kan het hoe daadwerkelijk worden overgelaten aan de school en de docent. Zo wordt de overheid kleiner en krachtiger. Dit lijkt een meer intelligente manier van het weer centraal stellen van de docent bij het bepalen van onderwijskwaliteit, dan het louter aandragen van almaar grotere geldzakken en het uitbreiden van de staatsinmenging. Nog op 29 september jongstleden kondigde staatssecretaris Dijkzma aan zich te gaan verdiepen in hoe leerlingen op de basisschool leren rekenen. Zij trekt 1,8 miljoen euro uit voor 'rekenverbetertrajecten'. Zo blijft dit kabinet, alle goede voornemens ten spijt, met de handen stevig roeren in het 'hoe' van het onderwijs.

INTERNATIONALISERING

Het is een goede zaak dat internationalisering van het onderwijs in de begroting veel aandacht krijgt. Het grote sociaal culturele en economische belang van internationalisering van het onderwijs wordt in de begroting

gevoeglijk uiteengezet. De internationaliseringsagenda voor het onderwijs omvat de onderwijsinhoud, onderwijs in vreemde talen en mobiliteit van studenten en docenten. Ten aanzien van deze agendapunten zijn bij kritische lezing van de begroting echter een aantal onrustbarende ontwikkelingen waarneembaar. Onduidelijk blijft, hoe hieraan gewerkt gaat worden. De onderwijsinhoud en het taalonderwijs blijven onbesproken. Waarom niet veel eerder begonnen met vreemde taalonderwijs? Uit een recent advies van de Onderwijsraad bleek dat dit noodzakelijk is om de afgesproken Europese ambities te realiseren. De verwerving van de eigen taal lijdt niet onder vroeg vreemde taalonderwijs en profiteert hier mogelijk zelfs van. In de Onderwijsbegroting is over het stimuleren van vroeg vreemde taalonderwijs echter niets terug te vinden. Naast het taalonderwijs wordt ook internationale mobiliteit belangrijk gevonden. Door intermediaire organisaties als Nuffic en CINOP wordt hieraan hard gewerkt en er is vooruitgang geboekt. Toch laat een kritische blik op de mobiliteitscijfers in artikel 8 van de begroting nog veel ruimte voor verbetering zien. Zo komt een magere 18,3% van de studenten in het hoger beroepsonderwijs in het kader van de studie wel eens in het buitenland. In het wetenschappelijk onderwijs is het percentage gedaald van 31,6 naar 31,3%. Als 'streefwaarde' in het gehele hoger onderwijs wordt voor 2010 een magere 25% opgegeven. De minister vindt dus dat het voor 75% van de studenten niet nodig is om buitenlandervaring op te doen. Gezien de praktijk zullen die 25% gelukkigen de toch al niet minst kansrijken zijn. In het middelbaar beroepsonderwijs zijn de cijfers nog dramatischer. Daar komt minder dan 0,5% van de studenten twee weken of langer in het buitenland en is de streefwaarde voor 2010 een schamele 0,65%. In het voortgezet onderwijs ervaart slechts 2,4% van de leerlingen een meerdaagse uitwisseling met het buitenland in het kader van onderwijskundige samenwerking en streeft de minister naar maar liefst 2,5% in 2010. Maar hoe bescheiden ook deze ambities, ze moeten wel jaarlijks tien miljoen euro kosten. En in zijn internationaliseringsagenda *Het Grenzeloze Goed* doet de minister daar nog eens negentien miljoen euro bij. Deze getallen en bedragen zijn op geen enkele manier in verband te brengen met de ambities van Nederland als internationale kenniseconomie. Zij wijzen op niets meer dan gesubsidieerde elitevorming.

UITVAL

De minister predikt bestrijding van de uitval uit het onderwijs. Voor een vermindering van uitval is onder meer een betere school- of studiekeuze nodig. De stappen die de minister in deze richting zet zijn, gezien de grootte van het probleem, te weinig drastisch. Waarom niet experimenten met matchings- en selectietrajecten op veel grotere schaal toegestaan? Ervaringen met studiekeuzebegeleiding in pre-university colleges zijn veelbelovend. Scholieren komen er vroegtijdig in aanraking met academisch onderwijs en kunnen bewuster en beter onderbouwd hun studiekeuze maken. Ook veelbelovend zijn de ervaringen met selectie van studenten door bijvoorbeeld het University College Utrecht en de resultaten van onderzoek naar de gevolgen van selectie aan de poort aan de Erasmus Universiteit. Al in december 2007 adviseerde de commissie 'Ruim baan voor talent' de minister om selectie aan de poort in te zetten als middel om aankomende studenten te beoordelen op hun geschiktheid voor de studie. Onder zinvolle selectiecriteria schaarde de commissie het voeren van sollicitatiegesprekken met aankomende studenten of het beoordelen van sollicitatiebrieven. Dergelijke instrumenten zijn ook toepasbaar in de andere onderwijssectoren. Daarnaast heeft het probleem van uitval, zeker in het hoger onderwijs, ook weer te maken met de gekozen financieringstechnieken. Instellingen worden gefinancierd op basis van aantallen studenten, hetgeen niet stimuleert tot matching of selectie. Daarnaast worden instellingen gefinancierd op basis van aantallen diploma's, terwijl zij zelf de eindtoetsen afnemen. Studenten worden gefinancierd op basis van hun inspanning, nauwelijks op basis van het resultaat daarvan. Scholen, instellingen en studenten worden niet financieel beloond voor maximisering van de overgebrachte kennis en vaardigheden. Zolang deze situatie niet verandert zal van een substantiële vermindering van de onderwijsuitval en verhoging van de onderwijsopbrengst geen sprake zijn.

SLOTBESCHOUWING

Het onderwijsstelsel is toe aan innovatie. Dit kabinet zet daartoe niet de goede stappen. Het vak van leraar wordt misschien enigszins aantrekkelijker door een marginaal hoger salaris, maar op termijn veel meer door professionele vrijheid en aanzien. Dat laatste kan gerealiseerd

worden door de eisen aan het opleidingsniveau te verhogen. Gezien het huidige lerarentekort zal dat een lange termijnvisie, politieke moed en goede timing vereisen. De professionele vrijheid moet vorm krijgen door de leraar te vertrouwen in zijn vak en in zijn lokaal. Hij moet zelf kunnen bepalen hoe hij de leerdoelen bereikt. Bij die vrijheid hoort, naar goed liberale traditie, ook verantwoordelijkheid. Afspraken over wat er in de leerdoelen staat moeten duidelijker zijn dan nu. Nieuwe toets-technieken bieden de mogelijkheid om de mate waarin de leerdoelen worden bereikt en de toegevoegde waarde van het onderwijs beter te meten, zodat de opbrengst inzichtelijk gemaakt en gehonoreerd kan worden. Dat is een betere basis voor toezicht en financiering dan de kwantiteit van leerlingen en diploma's. Studenten

moet daadwerkelijk de vrijheid worden geboden om hun wens te realiseren internationalistischer te worden opgeleid. De Onderwijsbegroting 2009 is in deze aspecten onvoldoende visionair, onvoldoende innovatief en onvoldoende liberaal.

Prof. Dr. J. A. Bruijn is lid van de Onderwijsraad, voorzitter van de VVD Partijcommissie Onderwijs en Jeugdzaken en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Mr I. Dezentjé Hamming-Bluemink is woordvoerder primair-, voortgezet- en beroepsonderwijs, kinderopvang en arbeid en zorg van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten Generaal. Drs H. Zijlstra is woordvoerder hoger onderwijs en wetenschap, biotechnologie, energie, curatieve zorg, sport en voetbalvandalisme van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten Generaal.

GROENRECHTS LIBERALISME: GEWENST MAAR NIET LIBERAAL GENOEG

CEES VAN BEERS

'In welke tijd we ook leven, hoe de wereld er ook uit ziet, de mens ziet zich altijd geconfronteerd met bedreigingen. De pessimisten onder ons zullen het negatieve benoemen, de ondergang voorzien en oproepen tot een teruggang in de tijd. In welke tijd we ook leven, hoe de wereld er ook uit ziet, de mens ziet zich altijd geconfronteerd met kansen. De optimisten onder ons zullen het positieve benoemen, de vooruitgang omhelzen en oproepen de tijd vooruit te blijven', aldus opent Mark Rutte zijn *Pamflet van een Optimist*, waarin hij de nieuwe groenrechtse agenda van de VVD uiteenzet. Als ware optimist benadrukt Rutte de kansen voor liberalen op weg naar een nieuwe economie waarin een belangrijke rol is weggelegd voor het milieu, innovatie en duurzame energie. Econoom Cees Beers verwelkomt deze groenrechtse agenda van de liberale leider, doch meent dat het verhaal meer in het liberalisme kan wortelen. Zo meent Beers dat de markt ten onrechte terzijde wordt geschoven ten gunste van het bedrijfsleven.

Het in november 2008 gepubliceerde *Pamflet van een Optimist* van Mark Rutte is een verademing en getuigt van politieke visie.¹ Het is helaas ondergesneeuwd geraakt in de pers door de gebeurtenissen van de kredietcrisis. Rutte's voorstellen voor een moderne economie waarin een schoon milieu en innovatie belangrijke elementen zijn, getuigen van een toekomstvisie. Centraal staan de stimulering van innovaties in en toepassing van duurzame energiedragers in de Nederlandse economie. Dit leidt tot een innovatie- en groei impuls voor de economie en het leefmilieu wordt er beter van. Voor een liberaal is het belang-

rijk om bij dergelijke vergezichten te komen met beleidsvoorstellen die de marktwerking als verdelingsmechanisme in tact laat. Ook eventueel overheidsingrijpen zal marktconform moeten zijn. Gemeten aan deze criteria zijn de voorstellen in het pamflet voor een liberaal halfslachtig en onvolledig.

Het is halfslachtig omdat het enerzijds de rol van het bedrijfsleven en de markt benadrukt, geheel in de lijn van het liberale gedachtengoed maar anderzijds wordt de markt terzijde geschoven als van het bedrijfsleven aanpassingen worden gevraagd.

Het is onvolledig omdat het niet ingaat op hervorming van de vele overheidsregelingen die in eerste instantie niets met het milieu te maken hebben, maar daar wel negatieve invloed op uitoefenen, zogenaamde milieuschadelijke subsidies. Het is op dit terrein dat juist liberalen een taak tot hervorming hebben. Het mes snijdt immers aan twee kanten. Aan de ene kant hervorming van het overheidsbeslag op de economie en aan de andere kant een duurzame economie waar groei en milieu elkaar niet bijten.

Dit artikel vraagt aan de hand van Rutte's *Pamflet van een Optimist* aandacht voor het taboe bij de VVD tegen een overheid die via belastingen prikkels kan geven om duurzame innovaties te stimuleren. Daarnaast gaat het in op het door de VVD (en ook andere politieke partijen) verwaarloosde onderwerp van de milieuschadelijke subsidies die duurzame innovaties en een schoner leefmilieu belemmeren en de afhankelijkheid van energiebronnen van politiek instabiele landen versterken.

ENERGIE AFHANKELIJKHEID

In zijn *Pamflet van een Optimist* van 17 november 2008 presenteert fractievoorzitter Rutte zijn groenrechtse

agenda. Het centrale thema van deze agenda is hoe de toekomstige energievoorziening veilig te stellen. Momenteel is de energievoorziening van Nederland voor ongeveer 90% afhankelijk van fossiele brandstoffen zoals gas, kolen en olie. Gas produceren we zelf maar de voorraden slinken snel en in de nabije toekomst wordt Nederland afhankelijk van buitenlandse leveranties zoals dat nu al met kolen en olie het geval is. Deze leveranties komen voornamelijk uit politiek gevoelige en weinig betrouwbare landen zoals Iran en Rusland. De problemen met gasleveranties van Rusland aan de Oekraïne en daarmee de Europese Unie, begin dit jaar, onderstrepen de actualiteit en relevantie hiervan. Het is dus logisch te stellen dat we in Nederland beter af zijn als we minder fossiele brandstoffen en meer duurzame energie zoals wind, waterstof en zonne-energie zouden gebruiken. Zo worden twee vliegen in een klap geslagen. Het leidt tot minder afhankelijkheid van landen die de westerse democratie geen warm hart toedragen en een verbeterd natuurlijk leefmilieu.

De belangrijke vraag is: hoe doen we dat? Door innovaties in duurzame technologie (toepassingen) te stimuleren en dat is precies wat de groenrechts agenda van Mark Rutte als centraal thema heeft. Door middel van innovaties gericht op stimulering van alternatieve energiebronnen kan de verschuiving van fossiele brandstoffen naar duurzame energiedragers plaatsvinden. Dit streven past in een groter plan naar een economie waar wetenschappelijke vooruitgang en innovaties de belangrijkste aanjagers van de economische groei zullen zijn. Een welkome manier van denken die duidelijk stelling neemt tegen het door linkse, groene en veelal antiglobalistische lobbygroepen gekoesterde idee dat streven naar een schoner leefmilieu alleen kan worden gerealiseerd door verminderde economische groei dan wel dat meer economische groei altijd moet leiden tot een slechter leefmilieu.

Belangrijke onderdelen in het verhaal van de VVD-fractievoorzitter zijn beter en uitdagend onderwijs, samenwerking tussen universiteiten en bedrijfsleven, marktwerking, stimulering van het midden- en kleinbedrijf door middel van het verminderen van milieusubsidies en afschaffing van 'betuttelende' milieuheffingen voor burgers en ondernemers. Dit is een mooie agenda

voor de gemiddelde VVD-er maar gaat erg makkelijk voorbij aan wat de economische literatuur in de laatste veertig jaar heeft gesteld over heffingen en het negeert volledig de rol van hervorming van niet duurzame overheidsregelingen.

GROENRECHTS EN DE MARKT

Libertariërs willen alles aan de markt overlaten en kennen de overheid een absoluut minimale nachtwakerstaatsrol toe. Belastingen, reguleringen van overheidswege zijn voor hen uit den boze. Liberalen hebben eveneens de markt als leidend principe voor de economische inrichting van de staat maar zij begrijpen ook dat marktwerking soms faalt. Adam Smith onderkende dit al.² Binnen de liberale visie is er ruimte voor de overheid als corrigerende kracht om marktfalen tegen te gaan. Twee zeer belangrijke vormen van marktfalen zijn milieuvervuiling en innovaties.

Aan de ene kant kan de vrije markt niet voorzien in een schoon leefmilieu (lees: verminderd gebruik van fossiele brandstoffen) zolang aan vervuiling geen prijskaartje wordt gekoppeld. Zolang vervuiling van het natuurlijk leefmilieu kostenloos plaatsvindt zal niemand proberen de vervuiling te verminderen. In de economische literatuur wordt gesproken van negatieve

externe effecten. Met andere woorden, fossiele brandstoffen zijn te goedkoop. Aan de andere kant kan de vrije markt ook moeilijk succesvolle innovaties genereren. Deze vereisen enorm veel risicovolle

Twee zeer belangrijke vormen van marktfalen zijn milieuvervuiling en innovaties

investeringen van te voren zonder enige garantie dat deze worden terugverdiend. Immers, innovaties zijn gebaseerd op uitvindingen die veel inspanning en geld kosten om tot ontwikkeling te brengen. Uit studies blijkt bijvoorbeeld dat het meer dan \$ 500 miljoen kost om een nieuw medicijn te ontwikkelen van idee tot en met succesvolle markintroductie.³ Een dergelijk innovatief product heeft positieve externe effecten ofwel een hoge maatschappelijke waarde, in casu de genezing van zieken. Het duurt een lange tijd voordat een bedrag van deze omvang is terugverdiend. Dat is een onzekere tijd voor het innoverende bedrijf omdat de kennis opgesloten in het product kan weglekken naar concurrenten waardoor het niet meer mogelijk kan zijn de investering terug te verdienen.

Vandaar dat overheidsregulering, bijvoorbeeld door middel van patent wetgeving, hier op zijn plaats is om individuele uitvinders/ondernemers te stimuleren innovaties te ontwikkelen. Of de overheid financiert met belastinggeld fundamenteel onderzoek op universiteiten omdat de kleine slagingskansen of het grote faalrisico van dit soort onderzoek bedrijven hiervan weerhoudt. Daarnaast subsidieert de overheid vaak innovatieve projecten in het bedrijfsleven zoals via de generieke regeling Wet Bevordering Speur en Onderzoek (WBSO) en specifieke regelingen van Senter/Novem.

De groenrechtse agenda van fractievoorzitter Rutte is een appel te komen tot een duurzame economie waarbij beide vormen van marktfalen worden geadresseerd. De markt is het centrale uitgangspunt en dat past goed in de liberale agenda omdat de markt het individuele handelen als sturend principe kent en het leidt tot de hoogste welvaart voor de maatschappij. Het is de kunst beleidsinstrumenten te vinden die de negatieve effecten van overgebruik van fossiele brandstoffen wegneemt en de positieve effecten van (duurzame) innovaties stimuleert. Om de marktwerking intact te laten moeten deze instrumenten generiek en volledig marktconform zijn zoals bijvoorbeeld door middel van belastingen (duurzaamheid) en subsidies (innovaties).

Rutte stelt dat eco-belastingen geen oplossing zijn omdat deze zouden leiden tot betalen, betalen en nog eens betalen. Het milieu of een duurzaam leefklimaat schiet er niets mee op, zeker niet zolang in China het autoverkeer elk jaar sterk toeneemt. Hier mist de fractievoorzitter een belangrijk punt dat wel centraal staat in zijn eigen voorstellen, namelijk de (versnelde) overgang naar een innovatieve en duurzame economie in Nederland. Het is waar dat het kunstmatig duurder maken van fossiele brandstoffen in Nederland een verwaarloosbaar effect heeft op de mondiale vervuiling zolang in China productie en consumptie sterk vervuilend blijven, maar het is niet van belang bij de keuze voor een duurzame innovatieve economie. Waar het om gaat is dat het kunstmatig duurder maken van fossiele brandstoffen leidt tot een gunstiger uitgangspunt om duurzame energie econo-

misch rendabel te maken. Immers duurzame energie is – veelal omdat het zich nog in het beginstadium van ontwikkeling bevindt – duur en daarmee niet aantrekkelijk. Zo kan de aanpassing plaatsvinden van de Nederlandse productiestructuur van niet-duurzame fossiele brandstoffen naar een economie met gebruik van duurzame energiebronnen. Op deze wijze wordt Nederland minder afhankelijk van Iran en Rusland. Met andere woorden, een verschuiving naar een duurzame innovatieve economie

kan alleen plaatsvinden als de prijzen voor fossiele (niet-duurzame) brandstoffen hoger worden ten opzicht van de prijzen van duurzame brandstoffen. Dit kan door middel van heffingen zoals een CO₂-belasting. Dat is precies wat de VVD fractievoorzitter niet wil. Het bedrijfsleven moet blijkbaar ontzien worden. Rutte stelt dat de CO₂-heffingen onnodige lastenverzwaring voor het bedrijfsleven veroorzaken van tussen

Hogere energieprijzen geven significant aanleiding tot minder verbruik en stimuleren de ontwikkeling van nieuwe duurzame technologieën en innovaties

de 10 en 25 miljard euro. 'Dat geld gaat naar de staatskas, terwijl het bedrijfsleven het ook had kunnen aanwenden voor innovatieve projecten.' Hier wordt vergeten dat het bedrijfsleven zich niet zal buigen over innovatie projecten die duurzaam zijn, als daar geen noodzaak voor is. Ook ondernemers komen pas in actie als zij financiële prikkels krijgen. Zolang fossiele brandstoffen goedkoper zijn dan alternatieve duurzame energiedragers zal geen bedrijf investeren in deze duurzame brandstoffen. Uit een recente studie blijkt dat hogere energieprijzen significant aanleiding geven tot 1) minder energiegebruik, en 2) de ontwikkeling van nieuwe duurzame technologieën en innovaties.⁴

Waar de VVD fractievoorzitter wel voorstander van is, is het opleggen van productie-eisen aan de industrie in Nederland en Europa met als gevolg dat de binnenlandse markt moet worden afgeschermd tegen producten die niet volgens deze eisen zijn voortgebracht. Productie-eisen kennen twee vervelende aspecten. In de eerste plaats zet het de overheid op de stoel van degene die precies weet aan welke eisen een schoon milieu moet voldoen. Voor een liberaal een merkwaardig standpunt en bovendien praktisch onmogelijk uit te voeren. Juist dit

moet via generiek beleid van prijsvorming aan de markt worden overgelaten. Ten tweede, betekent het dat op deze manier alleen marginale verandering van bestaande producten wordt bevorderd ('end-of-pipe'-oplossingen). Immers productie-eisen worden binnen het Nederlandse poldermodel in samenspraak met de industrie gemaakt en dat leidt altijd tot een systematische onderschatting van de productie-eisen en deze lokken nauwelijks (revolutionair) innovatief gedrag uit. Nieuwe duurzame producten met een grote toegevoegde waarde voor de Nederlandse economie worden alleen ontwikkeld als productie-eisen extreem zijn en dat zit er niet in.

Het is beter dit markt-conform op te lossen door generiek beleid te voeren, dat wil zeggen via een veiling van CO₂-emissierechten. Dan betaalt iedere vervuiler de hoogst haalbare marktprijs en dat geeft de beste prikkel om de vraag naar innovatie, nieuwe producten en duurzame energie te stimuleren. Zo krijgt het bedrijfsleven een prikkel te investeren in nieuwe duurzame technologie en innovaties. Bovendien is het transparant en perfect liberaal om dit via de markt te sturen.

De overheid kan de opbrengst van deze heffingen gebruiken om duurzame innovatieve energie producten te stimuleren. Dat is geen verstandige keuze omdat het politieke besluitvormingsproces in de Tweede Kamer geen garantie is dat de opbrengsten van eco-belastingen naar de productie van innovatieve producten worden gelooft.

Bovendien blijft de overheid een veelvraat. Zeker onder linkse regeringen zal er altijd gezocht worden naar invoering van nieuwe belastingen. Het is de taak van liberalen om dit te voorkomen door belastingen transparanter te maken en allerlei uitzonderingsposities te verminderen en in het verlengde daarvan het beslag van de overheidsuitgaven structureel te reduceren.

OVERHEID ALS AANJAGER VAN NIET-DUURZAAMHEID

In het *Pamflet van een Optimist* wordt gesteld dat de overheid de wirwar van milieusubsidies moet afschaffen omdat deze innovatiebelemmerend werken en afhankelijkheid kweken. Wat in het geschrift ontbreekt, is dat de overheid zelf een belangrijke aanjager is van niet-duurzaamheid en via allerlei regelingen duurzame innovaties juist ontmoedigt. Het gaat dan over subsidies en uitzonderingsposities op belastingre-

gels die aanleiding zijn tot niet-duurzaam gedrag van burger en bedrijfsleven. Dit zijn zogenoemde *milieuschadelijke subsidies* die een verstoring van het marktperspectief met zich brengen.⁵ Voorbeelden hiervan zijn accijnsvermindering (rode) dieseloliegebruik in de landbouw, heffingsvrije voet voor meststoffenheffing, versnelde afschrijvingen investeringen in olie- en gasproductie op Nederlands deel Continentaal Plat, fiscale bevoordeling oude (vervuilende) auto's, enzovoorts. Er bestaan veel van deze onzichtbare douceurtjes voor specifieke groepen in de samenleving. Ook het weggeven – dat wil zeggen het niet veilen – van CO₂-rechten aan het bedrijfsleven leidt tot uitholling van prikkels om tot duurzame innovaties over te gaan.

De belangrijkste subsidie is de vrijstelling van Regulerende Energiebelasting (REB) voor grootverbruikers.⁶ De REB is ingevoerd onder de paarse kabinetten met als doel het belastingstelsel te vergroenen. Met de invoering in 1996 is de veroorzaakte lastenverhoging gecompenseerd via de inkomstenbelastingen. Met andere woorden, een verschuiving heeft plaats gevonden van directe naar indirecte belastingen. Grootverbruikers zoals bijv. de chemische industrie zijn echter vrijgesteld van REB voor elektriciteitsverbruik boven 10 miljoen kilowatt/uur en voor aardgasgebruik boven 1 miljoen kubieke meter.⁷ In tegenstelling tot de inkomstenbelasting heeft de REB dus een regressieve structuur. Hoe meer verbruik van fossiele brandstoffen des te minder extra betaald hoeft te worden. Dit is staatssteun aan de grote energiegebruikers die overigens door de Europese Unie elke drie jaar wordt bekeken en tot dusver goedgekeurd. De degressieve structuur van de energiebelasting belemmert investeringen in duurzame technologie-ontwikkeling door grootgebruikers. Naast de hoogte van de tarieven is de structuur van de belasting van belang om innovatief gedrag te stimuleren. Een degressieve structuur betekent dat grootverbruikers grootschalige investeringen in duurzaam energiegebruik moeilijker kunnen terugverdienen op besparingen via verminderd energieverbruik. Deze vrijstelling kost de overheid jaarlijks minimaal € 2 en maximaal € 5 miljard. De door deze vrijstelling veroorzaakte uitstoot wordt geraamd op maximaal bijna 8 Mton. Uitgaande van een vereiste reductie van 20 Mton onder het Kyoto protocol suggereert dat bijna 40% van de Kyoto doelstelling kan worden gehaald door de REB vrijstelling af te schaffen.⁸

Onlangs is in de economische literatuur onderzocht

wat de relatie is tussen prijzen van energiedragers en de technische ontwikkeling in alternatieve energiedragers. Het blijkt dat stijgende prijzen van olie en gas de patentontwikkeling van alternatieve energiedragers zoals wind en waterstof stimuleren.⁹ Met andere woorden, het kunstmatig goedkoper maken van olie en gas leidt tot een rem op de duurzame innovaties. Dit sluit aan op eerdere ideeën dat milieueffingen bedrijven dwingen scherper na te denken en afwegingen te maken om in duurzame innovaties te investeren.¹⁰ Er moet een duidelijk verschil worden gemaakt tussen het kreunende bedrijfsleven dat zwaardere financiële lasten ondervindt van lastenverhoging door energiebelastingen op de korte termijn en de prikkels die zij krijgt om te investeren in duurzame innovaties die op de langere termijn toegevoegde waarde voor de Nederlandse economie opleveren. Vandaar dat de degressieve structuur op de REB geheel afgeschaft moet worden en door een lineaire of progressieve structuur moet worden vervangen. Dat kan niet onmiddellijk omdat de energiegrootverbruikers ruimte moeten krijgen zich er op in te stellen. Zo'n verandering zal aangekondigd moeten worden en dan na een bepaalde periode moeten ingaan. In dat geval wordt voor een beperkte periode voor de grootverbruikers de lagere tarieven aangehouden maar met het vooruitzicht dat bijvoorbeeld tussen nu en tien jaar deze tarieven worden verhoogd tot het niveau van de kleinverbruikers. De industrie krijgt dan een prikkel om te investeren in duurzame innovaties en draagt daarmee bij aan de groenrechts agenda van fractievoorzitter Rutte. Daarnaast ontstaat transparantie van de overheidsinkomsten en -uitgaven hetgeen een goed uitgangspunt kan vormen liberaal beleid in gang te zetten dat het overheidsbeslag op de economie vermindert.

DE KREDIETCRISIS

De verschuiving naar een groenere economie die minder afhankelijk is van energie aanvoer uit politiek instabiele landen door middel van een groenrechtse agenda is ook van belang in een tijd van economische crisis zoals we die momenteel ervaren. Het politieke en economische momentum voor stimulering van duurzame (energie) innovaties is niet erg gunstig. De daling van de energieprijzen zijn welkom voor het in moeilijkheden geraakte bedrijfsleven maar hebben als ongunstig neveneffect dat de prikkels in duurzame (energie) innovaties te investe-

ren vermindert. Daarnaast worden investeringen in duurzame innovaties sterk belemmerd door het droogvallen van de kredietstromen.¹¹ De vraag is of het mogelijk is beleid te ontwikkelen dat duurzaam innovatiegedrag bevordert en een bijdrage kan leveren aan een stimulering uit de economische crisis. Rutte suggereert in zijn pamflet dat de overheid als een soort *launching customer* kan optreden om als grote vrager naar duurzame goederen en diensten voldoende schaalvoordelen te realiseren voor duurzame innovaties.

Het Centraal Planbureau ziet in een recente notitie weinig mogelijkheden voor een activistisch overheidsbeleid gericht op een zogenaamde 'New Green Deal'.¹² Het zou dan de bedoeling zijn milieumaatregelen te gebruiken als stimulans om de bestedingen op peil te houden. Op korte termijn zal dit weinig effect sorteren. Maatregelen gericht op een verschuiving naar duurzame innovaties en productiestructuur hebben effect op de lange termijn. Daarmee is ook de verschuiving naar een innovatieve economie die minder afhankelijk is van fossiele brandstoffen uit Rusland en het Midden-Oosten een kwestie van tijd.

De kredietcrisis vraagt om een korte termijn oplossing waarbij de bestedingen op peil blijven. Dat is ook van belang voor innovatief gedrag van bedrijven want bedrijven investeren vooral in productinnovaties als zij voldoende afzetmogelijkheden zien.¹³ Met andere woorden, generiek beleid gericht op het op peil houden van de bestedingen op korte termijn voorkomt dat bedrijven minder innovatief worden. Voor de langere termijn is dat een goede uitgangspositie samen met hervormingen van milieuschadelijke subsidies om in Nederland tot een duurzame innovatieve economische groei te komen die minder afhankelijk – of bij voorkeur geheel onafhankelijk – van de energievoorziening uit politiek niet betrouwbare landen. En dit sluit precies aan op het doel van de groenrechtse agenda van fractievoorzitter Rutte.

CONCLUSIE

In dit artikel wordt een lans gebroken voor VVD-fractievoorzitter Rutte's ideeën de Nederlandse economie minder afhankelijk te maken van fossiele brandstoffen en daarmee van politiek onbetrouwbare landen als Rusland en Iran. De door hem voorgestelde beleidsmatige uitwerking is teleurstellend. Het centrale idee om door middel van het stimuleren van innovaties in duurzame technolo-

gie (toepassingen) dit doel te bereiken kan namelijk alleen worden bereikt door marktwerking en door marktconform overheidsbeleid. Vanuit liberaal perspectief zijn dit te verdedigen stellingnames. De voorstellen van Rutte in zijn *Pamflet van een Optimist* daarentegen leiden aan koudwatervrees waar het gaat om marktconforme CO₂-belastingen die gebruik van alternatieve duurzame energiedragers relatief goedkoper maken. Marktconform overheidsbeleid betekent in dit geval het veilen van CO₂-rechten. De hoogte van de CO₂-heffingen wordt op deze wijze precies volgens de geldende schaarsteverhoudingen bepaald zonder dat de overheid hier een actieve prijszettende rol in hoeft te spelen.

De voorstellen van de VVD-fractievoorzitter zijn onvolledig omdat zij niet ingaan op de hervorming van de vele overheidsregelingen die een negatieve invloed op het milieu veroorzaken en duurzame innovaties belemmeren. Dit zijn zogenaamde milieuschadelijke subsidies. Voorbeelden zijn onder andere uitzonderingsposities van de Regulerende Energie Belasting, versnelde afschrijvingen van investeringen in olie- en gasproducties, fiscale bevoordeling van oude (vervuilende) auto's, enzovoorts. Hervorming van dergelijke subsidies leidt tot twee voor liberalen plezierige uitkomsten. In de eerste plaats een stimulans ten behoeve van een duurzame en innovatieve economie zoals verwoord in Rutte's pamflet en daarmee verminderde afhankelijkheid van de energievoorziening van politiek onbetrouwbare landen. Ten tweede leidt het tot transparantere overheidsinkomsten en -uitgaven, hetgeen een goede uitgangspositie vormt om het overheidsbeslag op de economie op een liberale manier te hervormen, dat wil zeggen verminderen.

Prof.dr. C.P. van Beers is econoom, hoogleraar innovatiemanagement aan de Technische Universiteit Delft en lid van de VVD.

NOTEN

1. M. Rutte, *Pamflet van een Optimist. Naar een moderne economie: Een Groen Rechtse toepassing op energie*,

17 november 2008, Den Haag, <http://www.vvd.nl/>.

2. Zie: E. Schoorl, 'Adam Smith & Jean-Baptiste Say', in: *Marktmeesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Amsterdam, 2004.
3. J. DiMassi, e.a., 'Cost of Innovation in the Pharmaceutical Industry' in: *Journal of Health Economics*, 10, 2, 1992, pp. 107- 142.
4. D. Popp, 'Induced Innovation and Energy Prices' in: *American Economic Review*, vol. 92, no. 1, 2002, pp. 160-180.
5. C. van Beers, J. Van den Bergh, A. de Moor and F. Oosterhuis, 'Determining the Environmental Effects of Indirect Subsidies' in: *Applied Economics*, 2007 en Cees van Beers en Andre de Moor, *Public Subsidies and Policy Failures*, United Kingdom, 2001.
6. Wanneer er geheel geen REB wordt geheven dan wel een uniforme REB die voor iedere gebruiker gelijk is, is er geen sprake van subsidiëring.
7. De glastuinbouw in Nederland ontvangt over al het gasverbruik in de bedrijven kortingen. Overigens wordt deze regeling aangevuld met een convenant waar stimulansen van uitgaan om in duurzame innovaties te stimuleren.
8. Cees van Beers, Jeroen van den Bergh, Andre de Moor en Frans Oosterhuis, *Milieueffecten van indirecte subsidies. De ontwikkeling van een beleidsgerichte methodiek*, Rapport TU Delft, IvM en RIVM tbv het Ministerie van VROM, 2002.
9. Popp, 'Induced Innovation and Energy Prices'.
10. M.E. Porter, 'America's Green Strategy' in: *Scientific American*, vol. 264, no. 4, 1991, p. 96.
11. Minder keditet voor windmolens, *NRC Handelsblad*, 16 februari 2009.
12. Centraal Planbureau, *Effecten van de kredietcrisis op het klimaat- en energiebeleid*, CPB/PBL notitie, no. 5001 | 5008, 2009, www.cpb.nl.
13. P.A. Geroski and C.F. Walters, 'Innovative Activity over the Business Cycle' in: *Economic Journal*, vol. 105(431), 1995, pp. 916-928.

GROENRECHTS LIBERALISME: KANTTEKENINGEN

HANS LABOHM

Het voorgaande artikel betreft een bespreking en een aanvulling op het op 17 november 2008 gepubliceerde *Pamflet van een Optimist* van Mark Rutte. Cees Beers behandelt hierin een aantal thema's. Zijn visie op twee daarvan geven mij aanleiding tot het plaatsen van enige kanttekeningen. In de eerste plaats met betrekking tot zijn pleidooi voor de afschaffing van de degressieve structuur van de Regulerende Energiebelasting (REB). Volgens hem zou deze dienen te worden omgezet in een progressieve structuur. In de tweede plaats ten aanzien van zijn voorstel om CO₂-emissierechten te veilen ten einde het bedrijfsleven te prikkelen om tot duurzame innovaties over te gaan.

Wat betreft de REB merkt hij op dat de vrijstelling daarvan voor grootverbruikers, zoals de chemische industrie, boven bepaalde niveaus van elektriciteits- en gasverbruik, zou dienen te vervallen. In plaats daarvan zouden zij voor het meerdere verbruik een hoger tarief dienen te betalen dan voor het verbruik onder de vrijstellingsgrens. De ratio daarvan is dat de betrokken bedrijven hierdoor worden geprikkeld om te investeren in duurzame innovaties. Hoewel de auteur niet altijd even helder is over wat hem daarbij precies voor ogen staat, mag uit sommige delen van de tekst toch worden opgemaakt dat hij daarbij vooral denkt aan productiemethoden die leiden tot minder CO₂-uitstoot.

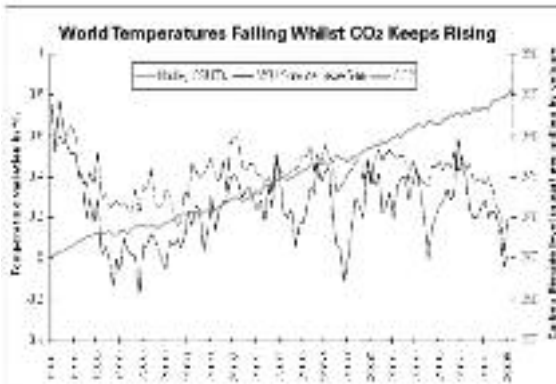
Wanneer we even het CO₂-aspect buiten beschouwing laten, kan worden opgemerkt dat een dergelijke maatregel ernstige repercussies zal hebben voor het industriële vestigingsklimaat in Nederland, met nefaste consequenties voor onze internationale concurrentiepositie en de werkgelegenheid. In het ergste geval zal dit leiden tot het vertrek van een aantal grote bedrijven uit ons land. In de huidige economische crisis zal zelfs het

opperen van een zodanig gedachte extra onzekerheid scheppen. Derhalve is het beter om er maar verder over te zwijgen.

Wat het tweede punt betreft lijkt de auteur zich grote zorgen te maken over de zekerheid van de energieaanvoer uit politiek instabiele landen. Hij wijst daar 8 (!) keer op in zijn artikel. Dat is niet verwonderlijk, want deze overweging kan men in vele analyses aantreffen. Maar wat zijn nu eigenlijk de feiten? Sinds de oliecrisis van 1973 hebben zich geen grootschalige en/of langdurige onderbrekingen van de toevoer van olie en gas meer voorgedaan op grond van politieke motieven.¹ Hoe zit het met zekerheid van de energieleveranties uit duurzame energiebronnen? Indien men kernenergie daartoe rekent, zit het daar wel goed mee. Maar wat wind- en zonne-energie betreft is dat niet het geval. Het zijn intermitterende energiebronnen. De windsnelheid kan enorm variëren. En ook als het niet waait zullen we toch over elektriciteit willen beschikken. In landen zoals Nederland schijnt de zon vaak niet – 's nachts natuurlijk al sowieso niet. Bovendien kunnen wind- en zonne-energie nagenoeg uitsluitend voor elektriciteitsopwekking worden gebruikt, hetgeen maar een deel van onze totale energiebehoefte dekt. Omdat zij intermitterend stroom leveren veroorzaken zij instabiliteit in het elektriciteitsnet, waardoor hun aandeel in de productie niet boven de 20% mag uitkomen. Om stroomuitval te voorkomen wanneer er geen wind waait of zon schijnt, zullen er altijd conventionele centrales gereed moeten worden gehouden. Daarnaast kost stroomopwekking met wind- en zonne-energie een veelvoud van conventionele elektriciteitsproductie. Het welvaartsverlies dat daarmee gaat gepaard, zou in beginsel kunnen worden gerechtvaardigd op grond van het argument dat wij door vermindering van de CO₂-uit-

stoot het klimaat zouden kunnen beïnvloeden en een catastrofale opwarming van de aarde zouden kunnen voorkomen.

Welnu, dit argument is door recent wetenschappelijk onderzoek weerlegd. Metingen hebben aangetoond dat de aarde de laatste tien jaar is afgekoeld in plaats van opgewarmd. Niettemin is de CO₂-concentratie in de atmosfeer gestegen, zoals bijgaande grafiek aangeeft.

Deze figuur laat twee verschillende meetreeksen zien van de gemiddelde temperatuur op aarde. Eén curve geeft de oppervlaktetemperaturen weer; de andere is het resultaat van satellietmetingen. Beide curven laten geen opwarming zien – eerder een daling. De oplopende curve geeft de stijgende CO₂-concentratie in de atmosfeer weer. Er blijkt geen

enkele correlatie tussen temperatuur en CO₂. En dat zou toch wél het geval moeten zijn indien CO₂ een belangrijke invloed op de temperatuur zou uitoefenen.

De conclusie die uit deze grafiek kan worden getrokken, wordt bevestigd door ander recent wetenschappelijk onderzoek, dat heeft aangetoond dat CO₂ (van welke oorsprong dan ook: natuurlijke of menselijke) geen noemenswaardig effect heeft op de gemiddelde wereldtemperatuur.² Dat betekent dat het huidige klimaatbeleid zinloos is. Daarmee komt een groot deel van de redenering van Beers op losse schroeven te staan.

Drs. H. H. J. Labohm is onafhankelijk econoom en publicist. Samen met Dick Thoenes en Simon Rozendaal is hij co-auteur van: Man-Made Global Warming: Unravelling a Dogma. Hij is voorts 'expert reviewer' van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

NOTEN:

- 1 En ook over die periode zijn er aanwijzingen dat de onderbreking veeleer van politiek-theatrale aard was. In feite zaten de olietanks in Rotterdam tot de nok toe vol.
- 2 Fred Singer, e.a., 'Nature, Not Human Activity, Rules the Climate', <http://www.sepp.org/publications/NIPCC-Feb%2020.pdf>. Arthur Rorsch e.a., 'De Staat van het klimaatonderzoek 2008', in: *Spil* 2008.

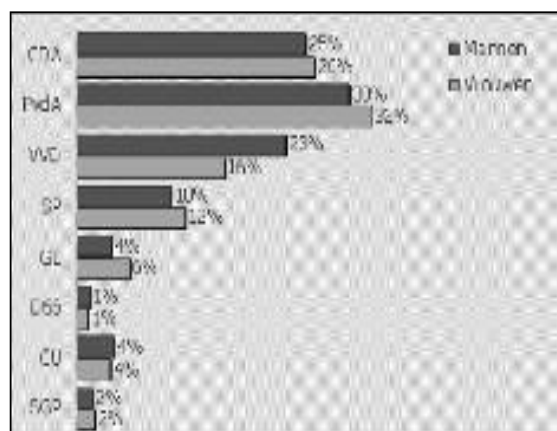

VROUWEN HOUDEN VAN GROEN EN LINKS TIJD OM EEN BRUG TE SLAAN NAAR EEN INTERESSANTE KIEZERSGROEP

'Vrouwen houden van groen en links'. Deze uitspraak deed Marije Cornelissen in een artikel in *Opzij* (april 2002) over het stemgedrag van vrouwen.¹ Maar zij staat niet alleen met deze gedachte. De laatste jaren zijn er verschillende artikelen en onderzoeksrapporten verschenen waarin geconstateerd wordt dat vrouwen vaker voor links kiezen en mannen voor rechts.

Zo is bijvoorbeeld in een artikel in de *Politieke Barometer* van oktober 2006 te lezen dat vrouwen anders stemmen dan mannen. 'Daar waar mannen vaker een voorkeur hebben voor de rechterzijde van het politieke spectrum (VVD), kiezen vrouwen vaker voor links. Zo kiest de helft van de vrouwen voor één van de linkse drie (PvdA, SP of GroenLinks) terwijl dat bij de mannen maar 44 procent is.' Waaraan vervolgens wordt gekoppeld dat 'vrouwen – het vooroordeel bevestigend – gevoeliger zijn voor een sociaal beleid dan mannen.'²

In de aanloop tot de laatste Tweede Kamerverkiezingen van 2006 werd het stemgedrag van mannen en vrouwen in een grafiek in beeld gebracht.³ Bij geen enkele andere politieke partij is het verschil in aantal stemmen van mannen en vrouwen zo groot als bij de VVD!

WAAROM HOUDEN VROUWEN VAN GROEN EN LINKS?

Vraag is waarom vrouwen zo van groen en links houden. Het ligt niet aan de vrouwen in de Tweede Kamerfractie van de VVD. Hoewel Femke Halsema het voor haar partij zeer goed doet, doen de VVD-vrouwen kwalitatief en kwantitatief niet onder voor de vrouwen in andere partijen. Wat overigens niet wil zeggen dat dit geen punt van aandacht moet blijven. Immers, aansprekende vrouwelijke persoonlijkheden op zichtbare posities in de partij dragen bij tot een imago-variant van de VVD als mannencultuur, waardoor meer vrouwen zich eerder tot de VVD aangetrokken zullen voelen.

De reden voor het groene en linkse stemgedrag van veel vrouwen wordt wel in verband gebracht met de keuze van de hoofdthema's van de VVD. Van oudsher zijn het de 'harde' thema's zoals economie, veiligheid en immigratie/integratie waarop de VVD zich profileert. Dit zijn thema's die vooral mannen zouden aanspreken, terwijl vrouwen zich in het algemeen eerder aangesproken zouden voelen door meer 'sociale' thema's zoals de zorg, het onderwijs en het milieu.

Toch is het nog maar de vraag of hierin de verklaring ligt voor het stemgedrag van vrouwen. Voelen vrouwen zich écht minder aangetrokken tot de VVD thema's of ligt het aan de manier waarop deze thema's benaderd en gepresenteerd worden en hoe ze in de publiciteit worden gebracht? Neem bijvoorbeeld een thema als vergrijzing. Bij dit thema wordt nu de nadruk gelegd op de economische aspecten, zoals de betaalbaarheid van de AOW en de pensioenen. Terwijl de vergrijzing allerlei consequenties heeft voor de samenleving en bijvoorbeeld ook leidt tot een toenemende behoefte aan zorg voor ouderen. Met een andere – bredere – benadering van het thema vergrijzing zullen wellicht meer vrouwen zich aangesproken voelen.

Natuurlijk dient ook te worden stilgestaan bij de vraag wat het voor de traditionele achterban van de VVD

zou betekenen als de partij zich met haar thema's en/of thema-aanpak meer zou richten op de vrouwen. Betekent het winnen van meer stemmen van vrouwen niet het verliezen van stemmen van mannen?

TEN SLOTTE

Het is een gegeven dat er relatief weinig vrouwen op de VVD stemmen. Nader onderzoek is nodig om vast te stellen wat hiervan de achterliggende oorzaken zijn. Naar mijn mening is een dergelijk onderzoek de moeite waard. Immers, door dit gegeven beter te begrijpen en hiermee rekening te houden, kan de VVD wellicht een brug slaan naar een electoraal interessante groep, namelijk de vrouwen.

Ingrid de Jong

NOTEN:

- 1 Marije Cornelissen (deelraadslid Groen Links in Amsterdam), in *Opzij*, 1 april 2002.
- 2 'Vrouwen kiezen vaker voor links, mannen voor rechts', in: *Politieke Barometer*, 5 oktober 2006. Hans Schmeets (socioloog en bijzonder hoogleraar Sociale Statistiek) in een artikel over het stemgedrag van jongeren: 'Mannen en vrouwen verschillen in hun stemvoorkeur. Jonge mannen zijn meer gecharmeerd van de VVD, terwijl de vrouwen vaker kiezen voor de PvdA en GroenLinks.', geciteerd in: 'Rondom de jonge kiezer', *Index* No.4, april 2001.
- 3 *Politieke Barometer*, 5 oktober 2006.

JOOP DEN UYL, DRIES VAN AGT EN DE LIBERALEN

URI ROSENTHAL

Naar aanleiding van:

Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer*, Amsterdam, 2008

Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven, *Van Agt. Tour de force*, Amsterdam, 2008

De meeste Nederlandse politicologen kennen de wet van Hans Daudt, genoemd naar de kort geleden overleden emeritus hoogleraar politieke wetenschap aan de Universiteit van Amsterdam: christen-democraten regeren alleen met sociaal-democraten als het niet anders kan. Zo'n coalitie komt, zo is de redenering, alleen tot stand als de kiezers het de christen-democraten onmogelijk maken met de liberalen te reageren, of als er klemmende inhoudelijke redenen zijn om de sociaal-democraten rechtstreeks medeverantwoordelijk te maken voor wat de regering in cruciale omstandigheden moet doen. Bijvoorbeeld in het geval van een troonswisseling.

Als de wet van Daudt inderdaad zou gelden, zou men mogen verwachten dat politicologen en andere wetenschappers, zoals historici, veel aandacht zouden besteden aan de op het oog 'natuurlijke' politieke relatie tussen christen-democraten en liberalen. Maar die verwachting wordt telkens als men de Nederlandse politieke literatuur bekijkt, de bodem ingeslagen. Bij nader inzien is dat ook weer niet zo verwonderlijk. Enkele uitzonderingen zoals het tweede kabinet-Lubbers (1986-1989) daargelaten, gaat het er in coalitie-kabinetten van christen-democraten en liberalen doorgaans rustig aan toe. Als de twee op een gegeven moment uit elkaar gaan, is het mantra dat ze op elkaar uitgekeken zijn. Er wordt wel over en weer gemord, maar knetteren-

de ruzies blijven achterwege. Hoe anders is dat bij coalitie-kabinetten van christen-democraten en sociaal-democraten. Die leveren bijna altijd een spectaculair schouwspel van pittige conflicten en soms ook persoonlijke tegenstellingen en vetes op.

Er is nog een andere reden voor de wetenschappelijke verwaarlozing van de liberale stroming. Tot op de dag van vandaag voelt het merendeel van de Nederlandse politicologen en politieke geschiedschrijvers zich vanwege hun linkse oriëntatie meer thuis bij de sociaal-democraten dan bij de liberalen. Onbemind maakt onbekend. Het hemd is nader dan de rok.

Joop den Uyl gaf van 1973 tot 1977 leiding aan een kabinet van vijf partijen (PvdA, KVP, ARP, D66, PPR). Het was een van de meest geruchtmakende kabinetten in de naoorlogse periode – geruchtmakend in de vele betekenissen van dat woord. Maar minstens zo geruchtmakend

was de verkiezingsoverwinning annex formatienederlaag van Joop den Uyl in 1977: liefst 53 zetels bij de verkiezingen, maar bij de langdurige kabinetsformatie dwarsgezeten door de eigen gestaalde kaders en afgetroefd door Dries van Agt en Hans

‘Het tweede
kabinet-Den Uyl
dat er nooit
gekomen is’

Wiegel. Deze episode is de parlementaire geschiedenis ingegaan als ‘het tweede kabinet-Den Uyl dat er nooit gekomen is.’

Dries van Agt voerde in de periode 1977-1982 drie kabinetten aan. Allereerst vier jaar lang een kabinet van CDA en VVD, met Hans Wiegel als vice-premier; daarna een kabinet met Joop den Uyl en Jan Terlouw (D66) als vice-premiers dat het nog geen jaar uithield; en tenslotte een half jaar een rompkabinet van alleen CDA en D66.

Hij had het eigenlijk alleen naar zijn zin in zijn eerste kabinet. Het tweede kabinet-Van Agt was van meet af aan belast met de gevolgen van stuivertje wisselen: de vice-premier uit het kabinet-Den Uyl nu als premier; oud-premier Den Uyl nu als vice-premier. Dat kon niet goed gaan. Het derde kabinet-Van Agt zat de rit uit en Van Agt had er op het einde schoon genoeg van – net als trouwens een aantal partijgenoten en anderen genoeg van hem hadden.

Anet Bleich heeft een mooie en lezenswaardige, her en der wat al te empathische biografie van *Joop den Uyl* geschreven. Ze gaat uitvoerig in op zijn jeugd en zijn studietijd. Den Uyl groeide op in een gereformeerd milieu. Hij ging economie studeren. In de jaren dertig gevoelig voor het nationaal-socialisme. Pas na de Duitse inval nam hij afstand van vergoelijkende pro-Duitse opvattingen. Na de oorlog was hij onder meer directeur van de Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, gemeenteraadslid en wethouder in Amsterdam, lid van de Tweede Kamer en minister van Economische Zaken in het kabinet-Cals (1965-1966). Dat kabinet-Cals viel in de beruchte Nacht van Schmelzer. Den Uyl volgde Anne Vondeling in 1966 op als partijleider en zou dat twintig jaar lang blijven. Hij wist bij een reeks verkiezingen stevige winst te boeken, ook in de jaren tachtig. Menigeen heeft in zijn hoofd dat de reeds gememoreerde formatienederlaag van 1977 het eigenlijke einde van het politieke leven van Den Uyl betekende, maar dat komt niet overeen met de politieke realiteit. Nog tien jaar lang behield hij zijn electorale aantrekkingskracht; in 1986 behaalde hij liefst 52 zetels. Den Uyl moest op verschillende momenten aanslagen op zijn leiderschap vanuit de eerste ring om hem heen weerstaan. Pas midden 1986 trad hij met de nodige moeite af als voorzitter van de Tweede Kamerfractie; Wim Kok volgde hem op. Den Uyl overleed anderhalf jaar later aan kanker.

Oudere liberale lezers zullen zich ongetwijfeld herinneren welk een opwinding zich van de gegoede burgerij meester kon maken wanneer Joop den Uyl in de jaren zeventig zijn linkse paradepaardjes van stal haalde. Dieptepunt was natuurlijk de slogan van zijn eerste en enige kabinet: de spreiding van macht, kennis en inkomen. Dat leverde, naast drieste pogingen tot inkomensherverdeling, onder meer de middenschool op. De bezonnen aanpak van de Lockheed-affaire viel daarbij in het niet en

werd toentertijd door sommigen toch ook als ‘royalty-bashing’ opgevat. De liberale herinnering voert ook terug naar forse confrontaties met de jonge liberale voorman Hans Wiegel, zowel in de verkiezingscampagnes als in de Tweede Kamer. Maar in Bleichs biografie vinden we daar niet veel van terug. Kijken we naar de beschrijving en analyse van het kabinet-Den Uyl, dan gaat het vooral over de toenemende spanning tussen Den Uyl en KVP-leider in de Tweede Kamer Frans Andriessen en over de toegevoegde kleurrijke wederwaardigheden binnen het PvdA-smaldeel in het kabinet. Maar de niet geringe aanvaringen tussen Den Uyl en oppositieleider Wiegel komen slechts zijdelings aan bod. Het valt niet uit te sluiten dat dit op de keper beschouwd karakteristiek was voor de wijze waarop de sociaal-democraten het politieke speelveld taxeerden – en hun biografen dat nog steeds geneigd zijn te doen. De liberale stroming was voor de sociaal-democratie in de gepolitiseerde en gepolariseerde jaren zeventig een vreemde biotoop, de vanzelfsprekende opponent met wie buiten en binnen de Kamer een stevig robbertje gevochten werd maar met wie geen politieke zaken gedaan konden worden.

De rol van de liberalen in de politieke arena blijft ook onderbelicht in Bleichs beschrijving en analyse van de formatienederlaag in 1977. Tijdens die formatie deed PvdA-onderhandelaar Ed van Thijn verwoede pogingen om tot een tweede kabinet-Den Uyl te komen. Die pogingen strandden na vele maanden praten en eten; even later was er een coalitiekabinet van CDA en VVD. Bleich noteert dat Hans Wiegel aan de Koningin adviseerde ‘de eerste formatieopdracht’ aan Den Uyl te geven voor het vormen van een kabinet van PvdA en CDA. Wiegel vond ‘dat tijdens het CDA meermalen is opgemerkt dat deze groepering eerst met de PvdA zou willen gaan spreken over de vorming van een nieuw kabinet.’ En dan: ‘In zijn exemplaar van het advies tekende Den Uyl een hokje om “eerste” (formatieopdracht) en “eerst met de PvdA”.’ Bleich tekent vervolgens aan dat de liberalen erop wachtten om de coalitiebesprekingen van PvdA en CDA te zien stranden, om dan een centrum-rechts kabinet te formen: ‘En Den Uyl wist dat.’

Jammer dan dat we in het relaas over de formatienederlaag van 1977 zo weinig tegenkomen van enigerlei gevoel van ongerustheid dat gedurende al die maanden Den Uyl, Van Thijn en de andere rode spelbepalers parten

had moeten spelen. Bleich doet dit af met de mededeling dat Den Uyl en Van Thijn tijdens de langdurige onderhandelingen wel obstakels zagen, maar dat ze verstrikt zaten in het triomfantisme van de eclatante verkiezingsoverwinning in mei 1977. Ik blijf desondanks met de vraag zitten hoe het kan dat deze door de wol geleverde politieke professionals zich zo deerlijk konden vergissen in wat hen te wachten stond. Veel wijzer ben ik op dit punt bij lezing van Bleichs verhaal niet geworden. Evenmin trouwens van recente ontboezemingen van Van Thijn. Hij is er inmiddels achter gekomen dat terwijl de onderhandelingen tussen PvdA en CDA liepen, er wel degelijk heimelijk en – zoals passend in dit soort situaties – indirect en sporadisch contact is geweest tussen CDA en VVD. Maar ook dan blijft hij nog steeds gefixeerd op de zielenroerselen van Dries van Agt en beperkt hij zich bij Wiegels tot de op zich aardige waarneming dat ‘die blijkbaar ook wel eens kon zwijgen’.²

De biografie van Dries van Agt is eveneens zeer lezenswaardig. De biografen Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven hebben meermalen met hun hoofdpersoon kunnen spreken, hetgeen een bijzondere kleur geeft aan de beschrijving en analyse van verschillende episoden uit diens politieke leven. Van Agt, geboren in 1931 in het Brabantse Geldrop, ‘groeide op “in de oorschelp van de Heer”, zoals hij het heeft genoemd’.³ Geachte lezer, bent u er nog? U heeft ex-premier Van Agt uiteraard onmiddellijk in het vizier: zo gezegd ‘een opvallende verschijning’. Lees het boek, bekijk de foto’s.

Van Agt werd in 1968 hoogleraar strafrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen – een zogeheten kredietbenoeming. Drie jaar later stond hij op de kandidatenlijst van de KVP voor de Eerste Kamer. Het liep anders. Hij werd minister van Justitie in het kortstondige kabinet-Biesheuvel en behield die portefeuille, plus het vice-premierschap, in het kabinet-Den Uyl. Daarna volgden drie kabinetten-Van Agt (met op het einde zelfs nog even het ministerschap van Buitenlandse Zaken), een kortstondig verblijf in Brabant als Commissaris van de Koningin – naar eigen zeggen ‘deerniswekkend’ – en een Europese functie in Tokyo en Washington. De laatste jaren manifesteert hij zich samen

met Gretta Duisenberg als radicale aanhanger van de Palestijnen.

De auteurs van de Van Agt-biografie voeren de lezer langs een lange reeks politieke piekgebeurtenissen van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw: de abortuskwestie (Bloemenhove), de impact van de Tweede Wereldoorlog (de Drie van Breda en de affaire rond de oorlogsmisdadiger Menten), de Lockheed-affaire, de affaire-Aantjes, de Zuidmolukse gijzelingsacties en de Kroningsdag. Daarnaast zijn er de politieke ontwikkelingen in en buiten Den Haag in diezelfde perioden. Uiteraard besteden ook Merriënboer *cs* ruimschoots aandacht aan de verwickelingen in 1977 die Van Agt naar het premierschap voerden; het eerste kabinet-Van Agt dat tevergeefs probeerde de overheidsfinanciën in het gareel te houden; de narigheden van de daarop volgende twee kabinetten, door de biografen samengevat als een periode van biologische en politieke recessie van de hoofdpersoon. Vergelijken met het moeizame terugtreden van Den Uyl in 1986, kwam het vertrek van Van Agt in 1982 uit de landelijke politiek als een verrassing. Vooral ook omdat het nu, anders dan bij zulk soort aankondigingen bij eerdere gelegenheden, nu wel menens was en de daad onmiddellijk bij het woord gevoegd werd.

Ook Merriënboer, Bootsma en Van Griensven zetten hun kaarten bij de bespreking van ‘het fiasco van Den Uyl II in 1977’ – wat op zichzelf al een opmerkelijke titel is voor de formatie van 1977 – op de tijdrovende, krachten en energie verspillende touwtrekkerij tussen de onderhandelaars van CDA en PvdA. Meer dan Bleich hebben Van Agt’s biografen oog voor Wiegels schaduw die zich voortdurend over de formatiepogingen van de PvdA

Wiegels schaduw die
zich voortdurend
over de formatiepogingen
van de PvdA spreidde

spreidde. Her en der sijpelt in het verhaal ook door dat Van Agt hoe dan ook het gevoel had met de liberalen gemakkelijker zaken te kunnen doen. Maar de biografen laten het aan SER-voorzitter Rinnooy Kan over om in 2007 nog eens het naak-

te politieke feit te melden waar het natuurlijk van meet af aan om ging: ‘Het vertrekpunt moet zijn dat je je goed realiseert wat het alternatief is als de onderhandelingen mislukken. De PvdA had geen alternatief en heeft zich dat niet voldoende gerealiseerd. Het CDA had wel een alternatief’.⁴ En hij laat ook nog Herman Tjeenk Willink aan het woord die

twalf jaar na dato constateerde: 'Allereerst was onvoldoende beseft dat de uitslag (mei 1977) niet eenduidig was, ondanks de grote winst van Den Uyl'.⁵ Ik zie Hans Wiegel het voor zich uit mompelen: 'Zeg dat wel, buurvrouw!'

In de biografie van Van Agt is natuurlijk plaats voor het enige kabinet waar de hoofdpersoon, ondanks de politieke beslommeringen, plezier aan beleefd heeft: het eerste kabinet-Van Agt, samen met vice-premier Wiegel. De razendsnelle totstandkoming van dat kabinet is al vaak beschreven. Deze biografie voegt daar enkele aardige anekdotes aan toe, bijvoorbeeld over het buitensluiten van ambtenaren bij de onderlinge besprekingen. Het kabinet Van Agt-Wiegel moest opboksen tegen massieve tegenstand van de toen progressieve partijen. Na het debat over de regeringsverklaring gaf Den Uyl – nu ineens oppositieleider

– Van Agt geen hand. De toon was gezet. Daarna hadden Van Agt en Wiegel niet alleen te maken met een felle linkse oppositie, maar ze hadden ook het nodige te stellen met de christen-democratische fractie onder leiding van Ruud Lubbers. Er werden steeds weer bressen geschoten in een bezuinigingspakket – Bestek '81 – hetgeen onder meer het tussentijds aftreden van minister van Financiën Andriessen tot gevolg had. Bij alle tegenwind hielden Van Agt en Wiegel elkaar stevig vast, of liever gezegd: ze gingen over en weer redelijk ontspannen met tegenslagen om. Van Agt deed dat op zijn geheel eigen wijze, door op bepaalde momenten even afwezig te zijn. Wiegel relativeerde het belang van onder handen zijnde zaken. Geen misverstand – ze droegen ook de primaire verantwoordelijkheid voor de snelle beëindiging van een zware gijzeling in het Provinciehuis in Assen, en ze moesten de troonswisseling in een zeer turbu-

lent Amsterdam in goede banen leiden.

Alles bij elkaar komen lezers uit de liberale hoek behoorlijk aan hun trekken bij kennisneming van deze biografie van Van Agt. Van Agt ging na een korte periode als typisch progressieve hoogleraar strafrecht al gauw de conservatieve kant op. In het kabinet-Biesheuvel leverde hem dat geen grote problemen op, maar in het kabinet-Den Uyl stond hij vaak vrijwel alleen tegenover de progressieve bewindspersonen en een groot deel van de Tweede Kamer. De samenwerking met de liberalen in zijn eerste kabinet beviel hem goed, de gang van zaken in de daarop volgende coalitiekabinetten met de PvdA en andere linkse partijen stemde hem somber. Waar Van Agt met zijn eigen inbreng mede een stempel op zijn biografie heeft

gedrukt, is het logisch dat in dit boek de relaties met de liberalen nu eens in redelijke mate tot hun recht komen.

Prof.dr. U. Rosenthal is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Leiden. Hij is directeur van het COT en voorzitter van de VVD-fractie in de Eerste Kamer.

NOTEN:

- 1 Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en door-douwer*, Amsterdam, 2008, p. 377.
- 2 Ed van Thijn, *Kroonprinsenleed. Machtswisselingen in de politiek*, Amsterdam 2008, p. 201.
- 3 Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, Peter van Griensven, *Van Agt. Tour de force*, Amsterdam, 2008, p. 21.
- 4 Ibidem, p. 281.
- 5 Ibidem, p. 279.

EUROPESE LIBERALE LEIDERS: DENKERS EN DOENERS TEGELIJK

JOOP VAN DEN BERG

Naar aanleiding van:

Patrick van Schie (red.), *Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008.

Waar en bij wie is het eigenlijk begonnen: de ontwikkeling van het klassieke liberalisme, dat in de negentiende eeuw in veel landen van Europa de dominante politieke beweging zou zijn en nog tot aan het einde van de Eerste Wereldoorlog zou blijven? Veelal wordt dan naar Groot-Brittannië gekeken, naar denkers als James Mill en John Locke en naar vroege praktische politici als Lord Palmerston, maar misschien nog wel meer naar constitutionele regels en tradities, daar gegroeid sinds de *Glorious Revolution* aan het eind van de zeventiende eeuw. Britse auteurs zullen zelf niet nalaten de Britse origine te benadrukken.

Maar, is dat nu wel helemaal waar? Heeft het liberalisme, althans in termen van een samenhangend stelsel van denken, niet minstens zozeer een Franse origine. Voorts, heeft continentaal Europa niet minstens zozeer van de Fransen liberaal leren denken en handelen als van de Britten? Anders gezegd, zijn Fransen niet juist in staat gebleken Britse praktijken en tradities – uiteraard, ook met gebruikmaking van Britse theoretici – te transformeren en systematiseren tot een uitgewerkte liberale doctrine, zoal niet dogmatiek? Te beginnen met de preliberale De Montesquieu en voortgezet door Constant en door Guizot?

De Brits gezinde criticus zal opmerken dat Constant een belangrijk deel van zijn studietijd heeft doorgebracht in Edinburg. Wat zijn Engelse biograaf, Sir Harold Nicholson, kon doen opmerken: 'And above all he had achieved a real understanding of British institutions, of the true mea-

ning of constitutional monarchy, and of what was meant by liberal democracy'.

Vast staat intussen dat veel van de fundering van het klassieke liberalisme te vinden is bij de in Frankrijk opgegroeide Zwitser Benjamin Constant, die schrijver was en later parlementariër in Parijs en, aan het einde van zijn leven, nog even staatsraad. Hij ontwikkelde zijn ideeën maar ook praktische ervaring in lastige en zeker niet ongevaarlijke tijden: tijdens het regime van Napoleon, dat van

koning Lodewijk XVIII en, nog heel even, Louis Philippe, de eerste koning die vanaf 1830 leek te gaan beantwoorden aan liberale opvattingen over de constitutie. Dat zou later lelijk tegenvallen, maar dat heeft Constant niet meer hoeven meemaken.

Veel van de fundering van
het klassieke liberalisme
is reeds te vinden
bij Benjamin Constant

Hoe gevaarlijk het politieke leven ook was, Constant leed daarnaast nog aan een kostbare gokverslaving, waar tegenover stond dat hij veiligheid, geldmiddelen en vooral liefde wist te vinden in de armen van Germaine de Staël, die hem introduceerde bij kunstenaars en intellectuelen, ook in het Duitse taalgebied.

Bij Constant vindt men uitgewerkte ideeën over zowel burgerschap en participatie als over een domein van vrijheid waaraan de staat niet mag raken. Constant amendeerde Rousseau's idee van de volkssoevereiniteit tot een concept waar *checks and balances* deel van uitmaken. Bij hem is evenzeer het pleidooi te vinden van een met constitutie en politieke vrijheid samenhangende economische vrijheid en bijbehorende vrijhandel. Die laatste moest toen niet alleen worden veroverd op het internationale handelsverkeer maar dikwijls ook op het verkeer binnen de staat tussen tol en accijns heffende lokale autoriteiten. De nationale staatsvorming omvatte in veel Europese landen onder andere het streven naar een

interne gemeenschappelijke markt. Nederlandse liberalen zijn er nog tot 1869 mee zoet geweest.

Constant geldt ten slotte als de 'uitvinder' van de ministeriële verantwoordelijkheid, waarbij hij aanstonds een scherp onderscheid maakte tussen juridische en politieke verantwoordelijkheid. Hij maakte het daarmee mogelijk regeringsbeleid tot voorwerp van parlementaire kritiek te maken, zonder tegelijk de macht en het gezag van de koning aan te tasten. Omgekeerd kan men zeggen dat hij daarmee de stoot gaf tot wat intussen 'responsible government' is geworden. In zijn visie zou de koning zich moeten beperken tot waken over de grondwettigheid van het regeringsoptreden en van de verhoudingen tussen de diverse machten. Vandaar ook Constants pleidooi voor het ontbindingsrecht.

Constant is waarschijnlijk een ruimhartiger denkend liberaal geweest dan zijn geestelijke erfopvolger, Francois Guizot. Het zal dus geen toeval zijn, dat diens naam lang in de vergetelheid is geraakt, totdat de politicoloog en filosoof, Pierre Rosanvallon hem met zijn *Le Moment Guizot* (1985) weer in de herinnering terugriep. Guizots liberalisme is steeds onder de invloed, zoal niet de kramp, gebleven van zijn jeugdervaring met de *Terreur*, die zijn vader het leven kostte. Hij was voor niets zo bevreesd als voor nieuwe revolutie. Daardoor werd zijn liberalisme er een met een sterk elitaire inslag, met veel meer invloed voor de koning en met sterke beperkingen aan het kiesrecht.

Overigens was hij wel voorstander van het rechtstreekse kiesrecht, maar hij wilde dat zien gebonden aan kenmerken als opleiding en beroep naast de betaling van belastingen. Het werd, zoals doorgaans onder liberale regimes, een censuskiesrecht. Andere 'attributen' leverden iets te veel juridische complicaties op. Dat zou Samuel van Houten in Nederland als minister nog merken in 1896, toen hij andere criteria wilde invoeren dan de belastingaanslag alleen.

Als minister en belangrijkste adviseur van koning Louis Philippe wist Guizot zich in het voorjaar van 1848 niet uit zijn antirevolutionaire kramp te bevrijden, waardoor hij de grote ommekeer van dat jaar juist in de hand werkte. De koning, die bij uitstek 'zijn' koning was geweest, moest het veld ruimen. Guizot bleek zodoende tegen de onrust van 1848 minder goed opgewassen dan zijn Belgische collega, Charles Rogier, die met wijsheid en souplesse volk en koning door de onrust heen loodste, daarmee niet weinig bijdragend aan het prestige van de

jonge en liberale natie, België. Frankrijk ging sedertdien min of meer voor het liberalisme verloren, zoals het in Spanje en Italië eigenlijk aldoor in de negentiende eeuw werd platgedrukt tussen monarchaal conservatisme enerzijds en (vroeg) socialisme anderzijds. De Belgen namen de vlag over.

De vraag naar de origine hoeft niet te worden opgelost in een bundel die het oogmerk heeft portretten te leveren van de belangrijkste liberale leiders in het Europa van de negentiende eeuw tot in het Interbellum van de twintigste eeuw. Het roept die vraag wel op, maar dat is slechts een teken dat het gaat om een interessante en intrigerende portrettent galerij. Deze bundel, *Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw* geheten, is geredigeerd en van een degelijke inleiding voorzien door de directeur van de Teldersstichting, Patrick van Schie.

De bijdragen zijn geleverd door elf auteurs, van wie enkelen medewerker zijn (geweest) van de Teldersstichting en enkelen uit het buitenland komen, zoals Van Schies collega van de Friedrich Naumannstiftung (gelieerd aan de Duitse FDP), Detmar Doering en de Vlaamse hoogleraar Jeffrey Thyssens, afkomstig van de Vrije Universiteit Brussel. In het boek worden leiders besproken uit zes Europese staten. Ontbreken doen de Scandinavische staten en Midden- en Oost-Europa. Dat is jammer maar Van Schie weet deze lacune wel begrijpelijk te maken.

Over het geheel genomen gaat het om mooie, goed geschreven en ook zorgvuldige portretten. Elk heeft zijn eigen vorm en stijl, met oog voor persoon en karakter van de besprokene, maar steeds zonder hinderlijk *parti pris*. Goed liberaal wordt het oordeel aan de lezer gelaten. Daarbij leveren de jongste auteurs, Bruins Slot (over Constant) en Hulstijn (over Guizot) misschien wel de fraaiste bijdragen. Slechts één biografie valt er in het nadeel uit: de bijdrage van Doering over de Duitse doctrinaire liberaal Eugen Richter. Het stuk heeft veel van een partijpamflet en is helaas (daardoor?) ook te gehaast vertaald. Nog een geluk, dat de vertaalster samen met Van Schie daarna weer een heel zorgvuldige analyse geven van leven en werk van Gustav Stresemann.

Zit er ook enig *parti pris* bij de redacteur? Je zou het even gaan denken, gelet op het ontbreken van portretten van Paul Janson (België) en Friedrich Naumann (Duits-

land). Waren die iets al te sociaal-liberaal? Relevanter is de volgorde van portretten in het boek, die ten dele de vraag aan het begin van dit betoog heeft veroorzaakt. Waarom komen de Fransen niet alleen na de Britten (dat kan ik nog volgen) maar ook na Belgen en Duitsers, terwijl juist de Belgen zoveel aan het Franse voorbeeld hebben ontleend?

Het is goed om juist politici tot onderwerp te nemen of liever, politici die tegelijk bewezen hebben te kunnen denken en handelen; denkers en doeners tegelijk dus. Er is wel enig verschil te bemerken. Er zijn de meer praktisch ingestelde Britse liberale leiders zoals de eigengereide Lord Palmerston, de retorisch begaafde Gladstone, dan wel de koele analytische Asquith of de iets te daadkrachtige Lloyd George, wiens handelen de Britse liberale partij blijvende schade heeft toegebracht. Daartegenover staan de dichter bij de 'leer' blijvende politici als de Belg Frère Orban of de Duitser Richter.

Verschillen zijn er ook – ze zijn zelfs niet gering – in opvatting tussen de veertien Europese liberalen. Die verschillen gelden niet zozeer de noodzaak van vrije handel en een open markt. Evenmin gelden zij de grote aandacht in de negentiende eeuw van liberalen voor het onderwijs, het openbare onderwijs voorop. Daar komt het antiklerikalisme, vooral in katholieke staten, bij naast eigen vrijzinnigheid in kwesties van geloof, met uitzondering van de vrome 'evangelical' Gladstone. Opmerkelijk zijn ook de sociaal-politieke overeenkomsten: minder gericht op bescherming (behalve misschien in Engeland) en meer op wat wij nu 'empowerment' zouden noemen.

De grootste verschillen betreffen de rol van de staat in het maatschappelijk verkeer en daarnaast de mate waarin de natie, het vaderland moet prevaleren boven andere liberale overtuigingen.

Niet iedere liberale leider denkt in termen van de kleine staat. Zoals Bruins Slot snedig formuleert: niet iedereen ziet het handelen van staat en markt als een 'zero-sumgame'. Politieke leiders als Constant, maar ook Rogier geloven in de noodzaak van verregaande stimulansen door de staat, bij voorbeeld ten behoeve van de industriële ontwikkeling en de infrastructuur. Daarbij zijn zelfs staatsondernemingen geen vreemd verschijnsel.

In de twintigste eeuw is er meer brede neiging staatsingrijpen en wetgeving, vooral op het sociale terrein, te

aanvaarden, vooral bij Lloyd George in Engeland of Paul Hymans in België. Daar staan sterke 'onthouders', in alle besproken landen, tegenover: Frère Orban, bij voorbeeld, in België, Richter in Duitsland, Gladstone in Engeland.

Wat verdeelt is daarnaast de mate waarin het nationalisme een hoofdrol dient te spelen. 'Nation builders' als Rogier in België, Bennigsen in Duitsland, Palmerston in Groot-Brittannië staan tegenover de meer koele minnaars van de natie en het vaderland. Het nationalisme, zo

kenmerkend voor de negentiende-eeuwse Romantiek, ontbreekt nergens, maar het neemt vooral bij de *Deutsch-Nationalen* een wel heel belangrijke plaats in. In mindere mate geldt dat natuurlijk ook voor de Italiaanse en de Belgische liberalen. Hun

natie moest vanaf 1830 nog worden opgebouwd, al werd het in België wel een erg Franstalige natie, zowel bij Charles Rogier als bij Paul Hymans.

Stel dat wij een drietal Nederlanders aan deze bundel zouden mogen toevoegen, die even kenmerkend zijn geweest voor het Nederlandse liberalisme tot 1940 als de beschreven mannen het zijn geweest voor hun respectieve vaderland, wie zouden dat dan moeten zijn?

Dat Thorbecke erbij zou horen, lijkt geen twijfel. Dat, aan het einde van de periode, de persoon van Cort van der Linden een portret zou verdienen, staat ook wel vast. Maar dan komen de problemen. Als men rekent vanaf ongeveer 1800 zou, dunkt mij, Gijsbert Karel van Hogendorp er een plaats in verdienen. Hij mag als een orangistische conservatief zijn begonnen, hij heeft zich door de jaren heen ontwikkeld tot een liberaal politicus, in constitutionele zin maar ook in de economische betekenis.

Wie te selecteren voor het einde van de negentiende eeuw? Ik zou zeggen, Goeman Borgesius, maar misschien zou hij hetzelfde lot bij de redacteur ondergaan als Janson en Naumann: te sociaal-liberaal, vermoed ik. De meer terughoudende Samuel van Houten dan? Niet echt een grote leider. Of laten wij het bij de eerste drie? De lezer make aan het eind gekomen van de bundel, zijn eigen keuze.

Prof.dr. J.Th.J. van den Berg is hoogleraar parlementaire stelsel aan de Universiteit Maastricht en emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis.

Zomerschool Teldersstichting

Teldersstichting

De filosofische grondslagen van het liberalisme

Van **dinsdag 25 tot en met vrijdag 28 augustus 2009** organiseert de Teldersstichting wederom een zomerschool over de filosofische grondslagen van het liberalisme.

De zomerschool vindt plaats op conferentieoord Zonheuvel te Doorn en is bedoeld voor getalenteerde gevorderde studenten en zojuist afgestudeerden uit verschillende disciplines.

Aan de hand van inleidingen van verschillende sprekers – wetenschappers en politici – uit liberale en niet-liberale hoek zal worden gediscussieerd over filosofische en maatschappelijke thema's. Dit jaar zullen onder meer Frits Bolkestein, Mark Rutte, Afshin Ellian, Anton Zijderfeld (conservatief socioloog) en Monika Sie Dhian Ho (directeur Wiardi Beckmanstichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA) een inleiding houden. Aan de orde komen onder meer:

- het liberale mens- en maatschappijbeeld
- de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme
- kritiek op het liberalisme door andere ideologische stromingen
- liberalisme en de genetische wetenschap
- de staat, religie en de multiculturele samenleving
- liberalisme en milieu

De deelnamekosten zijn € 150,-. Dit is inclusief vier dagen volpension (exclusief drankjes aan de bar), een uitgebreid literatuurpakket ter voorbereiding en een 1-jarig donateurschap van de Teldersstichting, dat recht geeft op alle publicaties die dat jaar verschijnen en het kwartaaltijdschrift *Liberaal Reveil*.*

Ben je minimaal derdejaarsstudent of zojuist afgestudeerd en heb je affiniteit met het liberale gedachtengoed? Dan kun je je belangstelling voor de zomerschool kenbaar maken door je CV en een motivatie voor deelname te sturen naar de directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting:

dr. P.G.C. van Schie
Koninginnegracht 55a
2514 AE Den Haag
info@teldersstichting.nl

De aanmelding dient uiterlijk 1 juni in ons bezit te zijn. Er is een beperkt aantal plaatsen beschikbaar. Selectie van kandidaten zal eind juni / begin juli plaatsvinden op basis van de aanmelding en eventueel een persoonlijk gesprek.

Meer informatie is te vinden op www.teldersstichting.nl

* Er is een regeling voor mensen voor wie de deelnamekosten aantoonbaar een obstakel voor deelname zijn. Ben je al donateur van de Teldersstichting? Dan bedragen de deelnamekosten €100,=.

2

Liberaal Reveil

Reveil Liberaal

Herwaardering van het winsttoogmerk

Liberaal Reveil Li

Three strikes, maximum punishment

Reveil Liberaal Re

Géén valse tolerantie

Liberaal Reveil Libe

Reveil Liberaal Re

Liberaal Reveil Libe

Reveil Liberaal Reve

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

49e jaargang, juni 2008 (2)

COLUMN

LEAVER DEA AS SLAEF!

JAN ANTHONIE BRUIJN

Schaalvergroting is van alle tijden en is altijd een moeizaam proces geweest. Dat geldt momenteel voor de eenwording van Europa, maar gold lang geleden even zo goed voor bijvoorbeeld de eenwording van het Koninkrijk der Nederlanden. Zo voerden in het jaar 1345 de Hollanders en de Friezen bloedig oorlog tegen elkaar. Een gedenksteen bij het Friese plaatsje Warns herinnert daaraan.

Schaalvergroting wordt gedreven door de technologie van transport en communicatie. Het bouwen van schepen maakte in 1345 de overtocht van de Hollanders over de Zuiderzee mogelijk, waarna zij de Friezen aanvielen. Andere uitvindingen verminderden in de afgelopen eeuw de kosten van transport en communicatie met negentig procent. Vandaag is het de microtechnologie, met de computer als uitvloeisel, die snelle en vrijwel kosten- en tijdloze communicatie en transport van informatie en geldstromen mogelijk maakt. In de komende tijd zal de nanotechnologie voor een nog veel grotere revolutie zorgen. De gevolgen kennen benamingen als (inter)nationalisering en globalisering. En daarbij keert onze 'allofobie', de angst voor het andere, die ons evolutionair beschermd heeft, zich tegen ons. Juist de ongelimiteerde mogelijkheden voor communicatie en transport brengen ons immers in hoog tempo steeds meer in contact met dat 'andere'. Bevolkingsgroepen migreren, talen vervloeien, culturen versmelten en economieën fusioneren. Dat is ongemakkelijk, maar wel een feit en bovendien niets nieuws. Wel nieuw is de hoge en steeds verder toenemende snelheid waarmee dit gebeurt. De wereld wordt in een enorm tempo kleiner, met grote gevolgen. Als wij onze hoge sociaal-culturele en economische standaard willen behouden, dan zullen wij mee moeten doen en nieuwe generaties daarop goed moeten voorbereiden. Dat kan en moet door internationalisering van het onderwijs. Het vereist een grote *sense of urgency*. Het bestaat niet (alleen) uit

het regelen van wat internationale stages en leerlijnen voor topleerlingen in topopleidingen, het binnenhalen van groepjes buitenlandse studenten met geld, het zich uitsluitend richten op Europa of het plakken van de internationale benamingen 'bachelors' en 'masters' op bestaande curriculumonderdelen. Het betekent vooral ook: het vanaf het basisonderwijs laten kennis nemen van andere talen, wereldculturen en de geschiedenis daarvan; het inhoudelijk voorbereiden van leerlingen op het omgaan met hun eigen allofobie; het accepteren dat cultuur en taal veranderlijk zijn; het aanbieden van virtuele en fysieke wereldwijde transculturele ervaringen in alle onderwijssectoren; internet en smartboards in alle klassen vanaf groep 1; het volop aandacht besteden aan alle aspecten van internationaal ondernemerschap in de gehele beroepskolom; het bereikbaar maken van internationale leerwegen voor alle jongeren; het internationaal afstemmen van ranking, toetsing, titulatuur, diploma's, accreditatie en de bachelor-master cesuur zodat studenten kunnen kiezen en reizen; en het bieden van praktische ondersteuning hierbij vanuit de Europese Unie en door de samenwerkende intermediaire organisaties (Europees Platform, Cinop en Nuffic) aan alle leerlingen, docenten en instituten in alle onderwijssectoren, dus ook in het vmbo en het mbo, op basis van prestatieafspraken met het Ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap.

Schaalvergroting is van alle tijden. Op de gedenksteen in Warns staat geschreven: 'leaver dea as slaef': liever dood dan slaaf. Het geeft aan hoeveel gevaar de Friezen zagen in wat later gewaardeerde landgenoten zouden worden. Hoewel.....?

Prof.dr J.A. Bruijn is adviserend lid van de Onderwijsraad en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Deze bijdrage verscheen eveneens in Transfer.

DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING EN HET ONTKENNEN VAN DE HOLOCAUST

ROB KUPPENS

Onlangs kondigden Mark Rutte en Atzo Nicolai aan te werken aan een wetsvoorstel waarin de vrijheid van meningsuiting ruimer zou worden geïnterpreteerd dan op dit moment het geval is. Desgevraagd gaf Rutte daarbij aan dat de ontkenning van de Holocaust tot de vrijheid van meningsuiting behoorde. Hoewel hij het ontkennen van de Holocaust zelf een idiote uitspraak vond, gaf hij in tweede instantie aan dat de strafwet alleen dan toegepast mocht worden als er sprake was van bewust antisemitisme of aanzetten tot haat. Rob Kuppens meent dat Rutte's nuancering van essentieel belang is in deze discussie.

Al jarenlang uiten analisten commentaar op het verzadigde Nederlandse politieke debat. Je zou zeggen dat iedereen dan ook verheugd reageert wanneer een politicus het debat weer op ideologische scheidslijnen voeren wil. Het tegendeel overkwam echter Mark Rutte. Hij presenteerde onlangs een voorstel om de vrijheid van meningsuiting te verruimen, maar een gerespecteerde krant als *NRC Handelsblad* had alleen oog voor zijn uitspraak dat het ontkennen van de Holocaust niet langer strafbaar zou moeten zijn en vergeleek Rutte zelfs met Jean-Marie Le Pen, lijsttrekker van het Franse extreem-rechtse Front National. 'Dit is mijn gevecht. Ik geloof passioneel in de vrijheid van meningsuiting', zo luidde Rutte's weerwoord. De VVD zou blij moeten zijn met een leider die op deze manier zijn rug recht houdt.

Toch kwam ook voor mij Rutte's uitspraak onverwacht. Met veel belangstelling las ik zijn bijdrage (geschreven met o.a. PvdA-lid en filmmaker Eddy Terstall) in partijblad *Liber* van 13 februari. Daar kondigt Rutte voor het eerst aan 'dat de grens van de vrijheid van meningsuiting

verder moet liggen dan hij nu ligt'. En hij vervolgt: 'Alleen als er opgeroepen wordt tot geweld moet worden ingegrepen. En niet, zoals nu het geval is, bij beledigen en kwetsen. Dat zijn namelijk nogal subjectieve begrippen.' Hier wordt met ferme doch weloverwogen woorden gekozen voor het debat. In eerste instantie lijkt het immers nog dat de vrije meningsuiting alleen wordt begrensd bij het oproepen tot geweld. Maar in één adem wordt aangegeven dat er meer grenzen zijn. Zo wordt een onderscheid aangebracht tussen kwetsen (mag wel) en discrimineren (mag niet), om zich vervolgens nader te bezinnen op dat veel beladen begrip 'kwetsen'. Op dat punt concludeert Rutte dat er onderscheid moet worden gemaakt tussen datgene wat men 'is' (man of vrouw, blank of zwart, homo of hetero) en datgene wat men kiest (geloof of atheïsme). Rutte c.s. sluiten hun bijdrage af met de heerlijk cynische woorden dat iedereen het met hun voorstel oneens mag zijn, maar dat ze 'benieuwd zijn naar eventuele argumenten'.

Ik wil proberen die 'eventuele argumenten' hier te benoemen, daarbij rekening houdend met de ongezouten kritiek die Rutte over zich heen gekregen heeft naar aanleiding van zijn uitspraak over de Holocaust. Ik wil graag Rutte's oorspronkelijke betoog verfijnen, zonder hem, zoals veel anderen ten onrechte hebben gedaan, voor charlatan uit te maken.

KWETSEN, DISCRIMINEREN EN GROEPSBELEDIGING

In het oorspronkelijke voorstel van de VVD-leider in *Liber* worden mijns inziens twee zaken door elkaar gehaald. Er wordt zeer terecht geprobeerd verschillend te oordelen over de vrijheid anderen als abstractie, als groep, te bekritisseren en daarnaast het verbod op directe belediging en

discriminatie. Dat illustreert Rutte met de uitspraak dat 'het begrip racisme nooit aan inflatie onderhevig mag zijn'. Maar vervolgens verdwijnt dat onderscheid in een volgend verschil dat tegelijkertijd wordt aangebracht, namelijk tussen 'datgene wat men is en wat men kiest'. Met andere woorden, hier wordt geprobeerd vermeende biologische criteria (aangeboren versus vrije keuze) te verzoenen met het actuele maatschappelijke debat over vooral de *tóón* van het debat (een al dan niet bestaand recht op kwetsen). Ook Rutte zelf ligt daarmee overhoop, gezien de uitspraak in *Liber* "Zwarten zijn dom", is van een geheel andere orde dan "christenen zijn gek", die haaks staat op het eerder ingenomen standpunt dat het onkies is om te zeggen dat homo's varkens zijn, maar dat mensen die dat zeggen niet voor het gerecht moeten worden gedaagd – een standpunt dat overigens ook al door Fortuyn verkondigd werd. Wat wil Rutte nou? Mag je nou wel of niet iets ongehoords zeggen over aangeboren zaken als ras of seksuele voorkeur?

Mijn analyse begint net als die van Rutte met de constatering dat niemand objectief kan vaststellen wanneer een individu zich beledigd kan voelen.

Althans, dat punt *zou* helder moeten zijn; dus óók voor de rechters die opriepen Wilders te vervolgen en voor het Openbaar Ministerie dat de cartoonist Gregorius Nekschot vervolgde. Maar dit zou – en daarmee wijk ik af van de lijn van Rutte – ook

moeten gelden in het spreken over 'wat men is'. Naar mijn mening zou het iedereen vrij moeten staan om, desgewenst met krachttermen, te spreken over vrouwen, moslims of homo's. Zolang het maar niet op de persoon gespeeld wordt. Anders gezegd, vormen van indirecte 'belediging' kunnen in mijn ogen nooit vormen van belediging zijn. In tegenstelling tot Rutte's bewering in *Liber* vind ik de uitspraak 'zwarten zijn dom' *niet* van een andere orde dan 'christenen zijn gek'. Want zelfs als we kritiekloos Rutte's onderscheid overnemen tussen dat wat aangeboren en dat wat vrije keuze is,² dan ligt het cruciale punt in Rutte's betoog wat mij betreft nog steeds elders. Veel belangrijker is namelijk dat hij voor eigen parochie blijft spreken. De meeste autochtonen zullen zijn voorstel wel intuïtief steunen (ook voor mij *voelt* de uitspraak 'zwarten zijn dom' heel anders aan dan 'christenen zijn gek'),

maar voor allochtonen kan dat een typisch westerse nuance zijn: waarom kan de eerste uitspraak niet door de beugel, en uitspraken als 'moslims zijn achterlijk' wel?

Zeker voor moslims geldt immers dat ze in de westerse samenlevingen voor het eerst in contact komen met maatschappelijke en politieke vrijheden die ze vanuit hun eigen moederland, maar ook vanuit mondelinge overlevering, totaal niet kennen. Het is zeer onwenselijk gevoelens van vervreemding die daardoor kunnen ontstaan, te verhinderen aan de oppervlakte te komen. Ik zie het als olie op het vuur gooien om moslims te verbieden zich te roeren in een debat over homoseksualiteit terwijl de islam wél stevig mag worden bekritiseerd. Omdat met uitspraken als 'homoseksualiteit is een ziekte' mijns inziens geen enkele homo *persoonlijk* wordt aangevallen, mag om diezelfde reden de koran een fascistisch boek worden genoemd.³ En als we kunnen vaststellen dat op deze manier niemand *direct* beledigd wordt, moeten we ook constateren dat 'zwarten zijn dom' een uitspraak van hetzelfde niveau is. Kwajongens die hand in hand lopende homostellen bespugen, of iemand uitschelden vanwege

zijn huidskleur, moeten worden aangepakt. Maar voor zover het het begrip kwetsen betreft, zie ik geen reden om het voorstel van Rutte over te nemen dat er een onderscheid zou moeten zijn tussen 'wat men "is" en wat men kiest'. Het heftige integratiedebat is ten eerste

Niemand kan
objectief vaststellen
wanneer een individu
zich
beledigd voelt

meer gebaat bij een zo open mogelijke discussie, ook over thema's die veel autochtonen als achterhaald beschouwen. En ten tweede voorkom je op deze manier een beroep op biologische argumenten die, denk ik, niet uitblinken in onfeilbaarheid.

Bij zijn veelbesproken aanzet tot wijziging van de wet op de vrijheid van meningsuiting, heeft Rutte bovenstaande ook beter in het vizier. In die wetswijziging wordt gezegd dat ook de huidige reflex tot het inperken van de bewegingsvrijheid van de islam een inperking van het vrije woord is. Ik hoop van harte dat Rutte hiermee bijvoorbeeld doelt op de mogelijkheid die moslims moeten hebben om de vrijheid van vrouwen en homo's te bekritisseren. Ik ben niet van mening dat er in de laatste twee gevallen sprake is van discriminatie. Ik ben geen jurist, en wens over de inhoudelijke invulling van wat discriminatie

is niet in juridische termen te spreken. Maar wat mij betreft kan er geen sprake zijn van discriminatie indien woorden vallen in de trend van 'de homo's' of 'alle vrouwen'. Juist omdat ik het onderscheid tussen aangeboren kenmerken of dat wat vrije keuze is als een niet ter zake doende onderscheid beschouw, lijkt het mij zinloos om discriminatiewetgeving toe te passen wanneer er harde woorden vallen over groepen mensen. Dus in mijn ogen mag er 'gekwetst' worden op groepsniveau, maar blijft discrimineren natuurlijk gewoon strafbaar. En onder discrimineren versta ik bovenal concrete situaties als een moslim de toegang tot een discotheek ontzeggen omdat hij moslim is, of iemand uitschelden om zijn huidskleur.

DE HOLOCAUST, MORALITEIT EN ANTISEMITISME

De commotie over Rutte's plannen om de vrijheid van meningsuiting te verruimen, ontstond zoals u weet echter niet over wat wel en niet onder discriminatie zou moeten vallen, of over zijn eerdere uitspraken dat we moeten nuanceren tussen wat mensen van nature zijn, en zaken waarvoor men een bewuste keuze kan maken. In de media, bij andere politieke partijen én bij de VVD zelf, ging het alleen maar over zijn uitspraken over de Holocaust.

Waarschijnlijk heeft Rutte de intentie gehad de PVV-stemmer te willen aanspreken door te pleiten voor een radicale vrije meningsuiting. Als dat inderdaad het geval is, dan tekent dit het gemis van een goede PR-strategie bij de VVD. Iedere ervaren strateeg had immers kunnen zien aankomen dat Wilders in elke denkbare situatie Rutte zal tegenspreken zodra deze zich op 'wilderiaans terrein' begeeft. Als Rutte had geroepen dat de Holocaust ontkennen strafbaar moet zijn, dan had Wilders hem uitgemaakt voor slappeling. Maar zodra Rutte aangeeft dat de Holocaust ontkennen wél mag, dan heeft Wilders de ruimte om de VVD-leider te bombarderen tot een schoolvoorbeeld van de vaderlandse linkse elite bij wie elke moreel besef vervaagd zou zijn. Dus de VVD is hier opnieuw in Wilders' openstaande val getrapt.

In tweede instantie nuanceerde Rutte echter zijn uitspraak en zei hij dat aan de ontkenning van de Holocaust bijna altijd een politieke boodschap verbonden is die veel

verder reikt dan het ontkennen van de feiten *an sich*. Het lag in de lijn der verwachtingen dat wie zo handelt, voor draaikont wordt uitgemaakt. Maar in mijn ogen heeft hij met die nuancerings exact het heikele punt in de discussie blootgelegd. Ik vind Rutte's lef om in deze tijden van oneliners genuanceerd te willen zijn dan ook prijzenswaardig – en inhoudelijk heeft hij het gelijk volledig aan zijn kant.

Ik verbaasde me over het artikel in *NRC Handelsblad* van 29 mei van Frank Ankersmit, de Groningse hoogleraar intellectuele geschiedenis. Hij schrijft, daarmee doelend op Rutte's eerste uitspraak, dat 'elke oprechte liberaal het met Rutte eens moet zijn'. Ik beschouw Ankersmit als een gerespecteerd liberaal denker, met een scherp oog voor de ethische fundering van dat liberalisme. Hij weet haarfijn uit te leggen dat elke samenleving zich noodzakelijkerwijs op ethische normen beroept om als samenleving te kunnen functioneren. Juist in dat kader is de Holocaust mijns inziens een van dé voorbeelden waarin veel meer op het spel staat dan alleen de naakte feiten. Daarom staat de uitspraak 'de Holocaust heeft nooit plaatsgevonden' misschien geschiedtheoretisch gelijk aan 'Napoleon is een historisch verzinsel', maar ethisch liggen deze uitspraken mijlenver uit elkaar.

Kenmerkend aan het liberalisme is dat het niet gelooft in een utopische samenleving van de nabije dan wel verre toekomst. Maar per definitie heeft elke politieke theorie en elke moraal zich laten vormen door wat in verleden ligt. In tweede instantie had Rutte dan ook gelijk toen hij zei dat diegenen die ontkennen dat miljoenen joden in de gaskamers zijn omgebracht, daarmee vrijwel altijd uit zijn op antisemitisme. Maar bovendien, en dat noemde hij

Er mag 'gekwetst'
worden op groepsniveau,
maar discrimineren
moet strafbaar
blijven

niet, proberen de Holocaustontkenners *heel bewust iedere morele component* aan de ongekend vreedzame naoorlogse Europese geschiedenis te ontzeggen. Deze moralistische vorm van Holocaustontkenning vindt voornamelijk plaats in academische kringen, waar enkele misschien uiterst intellectuele doch bekrompen zielen vanuit marxistisch geïnspireerd intellectualisme zo hun redenen hebben om te negeren dat er miljoenen joden in de nazigaskamers zijn omgebracht.

Wie in een dergelijke academische setting wezensvreemde dingen roept, of wie in zijn privé-situatie de

Holocaust ontkent; die mensen moeten strafrechtelijk lekker met rust gelaten worden, maar mogen best door de publieke opinie voor gek worden verklaard. Dat ethisch fundament waarover ik sprak, kan voor een liberaal immers niet van hogerhand worden afgedwongen, maar in de discussie daarover hoeft hij zich absoluut niet afzijdig te houden. Dat laat onverlet dat het goed is dat er tegenover mensen die vanuit antisemitisch oogpunt de Holocaust ontkennen en dat als een discriminatoir instrumentarium gebruiken, er een wettelijke ruimte zou moeten bestaan om tot vervolging over te gaan. Dat die mogelijkheid met het oog op de vrijheid van meningsuiting nooit lichtzinnig mag worden toegepast, spreekt voor zich. Daarvoor heb ik de lijnen reeds uitgezet. Wie het niet expliciet als een vorm van concrete belediging gebruikt, kan in mijn ogen niet voor discriminatie worden vervolgd. Maar tegenover diegenen die door middel van de Holocaustontkenning de directe aanval openen op alles wat joods is (of zou zijn), mogen er strafrechtelijke consequenties zijn. Het is aan de rechterlijke macht om in individuele gevallen te oordelen wanneer er grenzen overschreden worden. Veel zal afhangen van, en dat heeft Rutte correct ingezien, de *politieke context* waarin een en ander wordt gezegd.

Het heeft dan tot slot mogen ontbreken aan een verfijnde politieke tactiek in Rutte's bewegingen omtrent de hele Holocaustaffaire, ik kan niet anders concluderen dan dat hij op dit punt inhoudelijk erg sterk staat.

Drs. R. Kuppens is historicus, lid van de VVD-campagnecommissie in Nijmegen en werkzaam als interim-professional.

NOTEN:

- 1 De aanzet voor deze bijdrage lag al klaar vóór het moment dat de discussie over de Holocaustontkenning losbarstte.
- 2 Ik begrijp dat er ook een stevige discussie gevoerd kan worden over de vraag of homoseksualiteit aangeboren is, maar die kwestie wil ik hier niet aan de orde stellen.
- 3 Om eens een andere vergelijking te maken: ik heb al 15 jaar een seizoenskaart van mijn favoriete voetbalclub en ik zit daar graag tussen de fanatiekste supporters. Ik zie echter niet in waarom ik me persoonlijk beledigd zou voelen als niet-liefhebbers suggereren dat alle voetbalfans relschoppers zijn.

DE ‘VRIJHEID VAN MENINGSUITING’ IN HET PUBLIEKE DOMEIN

EEN POLITIEK-THEORETISCHE BESCHOUWING

VANUIT HANNAH ARENDT

MANUEL DIJKSTRA

De vrijheid van meningsuiting is van oudsher een vraagstuk waar talrijke filosofen en politici zich mee bezig houden. In 2008 besprak Ralph van Graafeiland in het decembernummer van *Liberaal Reveil* reeds een viertal klassieke teksten – van Socrates, John Milton, John Locke en John Stuart Mill – over dit thema. De recente ophef die ontstond nadat VVD-leider Mark Rutte zich uitsprak voor uitbreiding van de vrijheid van meningsuiting was voor Manuel Dijkstra reden in de pen te klimmen en bij de filosoof Hannah Arendt te rade te gaan. Arendt's politieke theorie biedt voor liberalen, zo betoogt de auteur, interessante inzichten als het gaat om de verruiming van de vrijheid van meningsuiting.

Op 26 mei jongstleden presenteerde de VVD Tweede Kamerfractie een voorstel om de vrijheid van meningsuiting te verruimen. Veel ophef ontstond er vanwege Rutte's opmerking dat het ontkennen van de Holocaust zou moeten kunnen. Er werd massaal gereageerd. Al snel ging het debat niet meer over het liberale voorstel maar over de vraag of Rutte's opmerking door de beugel kon. Zo werd spreekwoordelijk het kind met het badwater weggegooid, want een maatschappelijk debat over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting is belangrijk om te voeren in een tijd waarin het politieke landschap verandert. Vele filosofen, denkers en politici hebben zich over het vraagstuk van de uitingsvrijheid gebogen.¹ Zo ook Hannah Arendt (1906-1975). Hoewel Arendt geen klassieke liberaal is, biedt haar politieke theorie van pluralisme wel een aantal interessante inzichten over de vrijheid van meningsuiting dat waardevol kan zijn voor het liberale

pleidooi de vrijheid van meningsuiting uit te breiden:

- Het is belangrijk ons te verzetten tegen politieke uitspraken en handelingen die voortkomen uit radicale ideologische blauwdrukken;
- Herijk in bredere zin de spelregels van het publieke domein;
- Het publieke domein is de brug tussen jezelf en de ander.

Arendt verzette zich in haar leven tegen de ideeënleer van totalitaire politieke systemen. Zij ondervond aan den lijve wat het gebrek aan vrijheid betekende tijdens de Tweede Wereldoorlog en vluchtte van Duitsland naar de Verenigde Staten. Kern van Arendt's politieke theorie is dat geweld door de geschiedenis heen in het middelpunt van het publieke domein is komen te staan. Het geweld bedreigt de vrijheid zoals die ooit binnen de Griekse polis haar oorsprong vond en is overgedragen door onze voorouders.

De oorsprong van geweld ligt voor Arendt in ideologische blauwdrukken die oproepen tot radicaal gedrag en geweld centraal stellen. Iedere ideologie en religie kan hier in beginsel gevoelig voor zijn en draagt zo het risico in zich om vrijheden te beperken. Volgens Arendt is de idee van de maakbare samenleving daar een voorbeeld van. De maakbare samenleving zorgt er voor dat er geen ruimte is voor een vrij handelen en spreken. En dus raakt ten slotte ook de vrijheid van meningsuiting beknot.

In het eerste deel van dit artikel zal de kern van Arendt's politieke theorie uiteengezet worden. In het tweede deel staan enkele adviezen centraal die uit haar werk afgeleid kunnen worden.

1. DE MENSELIJKE ACTIVITEITEN IN HET PUBLIEKE EN HET PRIVATE DOMEIN

Arendt maakt in haar politieke theorie een scherp onderscheid tussen het publieke en het private domein. Zij kent aan beide domeinen verschillende typologieën van menselijke activiteiten toe. Het private domein wordt gekenmerkt door arbeid. De mens verricht arbeid om in leven te blijven (*animal laborans*). De producten van arbeid zijn vluchtig omdat ze in een hoog tempo worden geproduceerd en geconsumeerd.

Naast arbeid beschikt de mens ook over de capaciteit om werken te maken. In tegenstelling tot arbeid zijn de producten van werk duurzaam. Het werk aan bijvoorbeeld een brug of huis resulteert in een bouwwerk dat jaren of soms wel eeuwen mee gaat. Deze bouwwerken vormen samen het publieke domein. Letterlijk is het vervaardigingproces reïficatie: het maken van iets duurzams uit voorbijgaand materiaal. Dit is de mens als *homo faber*. De timmerman zaagt van hout planken om het geschikt te maken voor de brug die hij aanlegt over de rivier. Het is letterlijk be-werken wat de timmerman doet in deze situatie. Naast de duurzaamheid van het eindproduct herbergt het proces van vervaardigen ook geweld in zich. 'Alle maken bevat een element van schennis en geweld; *homo faber*, de schepper van het menselijke kunstproduct, is altijd een aanrander van de natuur geweest.'² De timmerman is, in het omhakken van de boom en het zagen van de planken voor de brug, een gewelddadig wezen. Dit betekent overigens niet dat Arendt deze activiteit moreel afkeurt. Vervaardigen is een zinvolle en noodzakelijke activiteit maar dient niet ingezet te worden in de politiek.

De belangrijkste menselijke activiteiten zijn handelen en spreken (*bios politikos*). Net zoals de werken van de *homo faber* behoren deze activiteiten tot het publieke domein. Het verschil met de mens als *homo faber* is dat in handelen en spreken de mens zichzelf onthult en presenteert aan anderen. Deze activiteiten zijn een voortvloeisel van de pluraliteit in de menselijke conditie. 'Een leven [...] zonder spreken en zonder handelen is letterlijk dood voor de wereld; het is geen menselijk leven meer omdat het niet meer onder de mensen wordt geleefd.'³ In het spreken en handelen, leeft de mens samen met de medemens. Het is een soort tweede

geboorte waarin de mens in de vorm van een nieuw begin niet door anderen geconditioneerd is. Het vermogen om te beginnen is in wezen vrijheid. In het binnengaan van het publieke domein werpt de mens door middel van spreken of handelen het door de noodzaak gestuurde privé-domein van zich af. Deze vrijheid ziet Arendt als het 'wonder' van de mens. 'Het feit dat de mens in staat is tot handelen, betekent dat het onverwachte van hem kan worden verwacht, dat hij kan waarmaken wat in de hoogste mate onwaarschijnlijk is.'⁴

De uitkomsten van handelen en spreken zijn altijd onzeker. In tegenstelling tot het eindproduct van een timmerman kan een politicus nooit de uitkomst van een politiek debat bepalen omdat hij daarin afhankelijk is van de reacties van zijn tegenstanders en het publiek. Daarnaast zijn spreken en handelen onomkeerbaar. Het is iets wat in werking wordt gezet en dan een eigen levensloop krijgt. Omdat dit soort processen een lange levensduur hebben kan de auteur of initiator min of meer anoniem worden.

Dat de uitkomst van het proces altijd onzeker is ligt besloten in de pluraliteit van het publieke domein. De pluraliteit van het publieke domein is voor Arendt tweeledig.

Enerzijds kunnen mensen elkaar verstaan doordat ze gelijk zijn, oftewel over gelijke menselijke capaciteiten beschikken. Zo kunnen mensen op elkaar reageren en ontstaat een keten van actie en reactie. Anderzijds zijn mensen verschillend. Hierdoor reageert een ieder op zijn eigen

manier op een handeling of uitspraak van de ander. De pluraliteit in het publieke domein wordt dus bepaald door gelijkheid in verscheidenheid. Het publieke domein zelf is hetgeen wat mensen samenbindt. Letterlijk door de gebouwde wereld om ons heen, maar ook via de *inter-esse*, ofwel gezamenlijke issues en kwesties die zich tussen ons – en daarmee binnen onze gemeenschap – afspelen.

MAAKBAARHEID EN GEWELD IN DE POLITIEK
Na de drie activiteiten van de menselijke conditie te hebben besproken kan Arendt's hoofdstelling worden geïntroduceerd: handelen en spreken worden vervangen door vervaardiging.⁵ Deze vervanging is volgens Arendt te wijten aan een dominant geworden traditie van vervaardiging in de Europese politiek. Het is een absolute traditie die ervan uit gaat dat politiek maakbaar (be-werk-baar) is. Deze traditie

De oorsprong van geweld
ligt voor Arendt in
ideologische blauwdrukken
die oproepen tot
radicaal gedrag

probeert de onzekere uitkomst van het handelingsproces in het publieke domein te ondervangen. De onzekerheid kan echter alleen ondervangen worden door het publieke domein of de pluraliteit daarbinnen te verdringen. Denk bijvoorbeeld aan een autoritair regime dat via een sterke controle op de media probeert de bevolking te onderdrukken. Vaak gaat het ondervangen van onzekerheid gepaard met geweld of terreur.

Arendt beschuldigt het denken ervan een belangrijk aandeel in dit proces te hebben. Ook Frits Bolkestein neemt een vergelijkbare stelling in zijn artikelen over de invloed van intellectuelen op de politiek. Slechts vanuit het denken kan de onzekere uitkomst van handelen en spreken overmeesterd worden. Plato doet hier bijvoorbeeld een gooi naar als hij de politiek benadert als bewerktuiging (*technè*). Plato zet in *De Republiek* zijn ideeënleer om in normen en regels die afstammen van de idee van het 'goede': 'dat wil zeggen goed voor, of geschikt zijn tot iets'.⁶ De heerser (of koning-wijsgeer) maakt de stad zoals de beeldhouwer een standbeeld maakt en bewerkt. Hij heeft een bepaald doel voor ogen dat hij vervaardigt met de daarvoor benodigde middelen. Zoals uit de bespreking van de *homo faber* bleek is de doel-middel benadering een gewelddadig proces. Zelfs al zou de moraal in de politiek ons ervan weerhouden bepaalde middelen te gebruiken dan nog is een doel zonder middel een paradox. 'Zolang wij blijven geloven dat wij in het publieke domein te doen hebben met doeleinden en middelen, zolang zullen wij niemand ooit kunnen beletten alle middelen te gebruiken om een eenmaal gesteld doel te bereiken.'⁷

In feite is daarmee de vervaardiging, die van oudsher behoorde tot het private domein, een publieke activiteit geworden. Het probleem is dat deze menselijke activiteit de vernietiging van het publieke domein en de pluraliteit in zich draagt. De traditie van politiek als vervaardiging is dus een gevaar voor het publieke domein. Arendt noemt in haar hoofdwerk *Vita Activa* vele voorbeelden in de geschiedenis waarin het handelen werd vervangen door vervaardigen. Zij claimt dat in de twintigste eeuw geweld niet meer zozeer een middel was om iets te bereiken maar – in de vorm van vernietiging – een doel op zich. Ze verwijst onder meer naar totalitaire regimes en de vernietiging van het Joodse ras waarvoor ieder middel aangewend werd.⁸

2. DE HEDENDAAGSE INPERKING VAN DE VRIJHEID (VAN MENINGSUITING)

Wanneer wij Arendt's politieke theorie doorvertalen naar de hedendaagse discussie over de vrijheid van meningsuiting kunnen daar een aantal adviezen uit gedestilleerd worden. De kern van deze adviezen is dat de discussie over de vrijheid van meningsuiting breder gevoerd zou moeten worden. Het zou moeten gaan over het functioneren van het hele publieke domein in plaats van over een onderdeel daarvan.

HET IS BELANGRIJK ONS TE VERZETTEN TEGEN POLITIEKE UITSPRAKEN EN HANDELINGEN DIE VOORTKOMEN UIT RADICALE IDEOLOGISCHE BLAUWDrukKEN

Allereerst laat Arendt's politieke theorie ons zien dat men durf moet hebben tegen uitspraken en handelingen die voortkomen uit radicale blauwdrukken te ageren. De vrijheid van meningsuiting biedt die waarborg en is daarmee een groot goed. In een tijd dat mensen bepaalde zaken niet meer durven te benoemen is het debat wat de VVD in gang zet zinvol. Alleen het debat al maakt de samenleving meer weerbaar en benadrukt het belang van de openheid van onze democratie.

Het vrije woord alleen biedt echter geen uitkomst voor het probleem. Door groeperingen of partijen kan een verruiming van de mogelijkheden van het vrije woord aangegrepen worden om radicalere uitspraken te

doen die ingegeven worden door hun ideale blauwdruk van de maatschappij. Het is van belang dit soort uitspraken te veroordelen en te weerspreken, ongeacht of ze afkomstig zijn van radicale linkse, rechtse of religieuze groeperingen. Ook als dit zich vertaalt in een verkiezingsnederlaag.

HERIJK DE SPELREGELS VAN DE OPEN SAMENLEVING

Vandaag de dag bestaat een trend van radicalisering en een drang tot een herscheppen van de maatschappij. Politieke partijen en bewegingen met radicale denkbeelden vinden veel aanhang. Het begin van de eenentwintigste eeuw leert ons bovendien dat partijen op de flanken van het spectrum hier succesvol op inspelen. De burger voelt zich aangesproken door een duidelijke of zelfs afwijkende

Vandaag de dag bestaat een trend van radicalisering en een drang tot herscheppen van de maatschappij

boodschap verwoord in korte en alomvattende oneliners.

Het probleem waarvoor onze maatschappij gesteld staat is veel groter dan de islam, migratie en de beknutting van de vrijheid van meningsuiting. Wanneer radicale ideologieën zich tegen de vrijheid keren kunnen zij een groot gevaar zijn voor de open samenleving. Een gevaar dat verder strekt dan alleen het vrije woord. Het gaat bijvoorbeeld ook om de vrijheid te kunnen handelen en om het bestaan van het publieke domein als geheel.

Door de radicalisering van het politieke speelveld neemt de kans toe dat de grenzen van het speelveld overschreden worden. Tegen dit soort uitglijers moet ons politieke systeem weerbaar en veerkrachtig zijn. Het vraagt vanuit Arendt om een brede herijking van de spelregels van onze democratie. Denk dan bijvoorbeeld aan het kiesstelsel dat nog altijd gericht is op een verzuilde maatschappij met samenwerkende elites en een verdeelde bevolking, terwijl het politieke landschap vandaag de dag compleet anders is. Het voert te ver om daar in dit artikel uitgebreid op in te gaan. Wel kan gesteld worden dat de discussie over de verruiming van de vrijheid van meningsuiting zinvol is. Het kan een aanzet zijn tot een breder debat over het functioneren van het publieke domein en uiteindelijk leiden tot zinvolle hervormingen.

HET PUBLIEKE DOMEIN IS DE BRUG TUSSEN JEZELF EN DE ANDER

De VVD Tweede Kamerfractie stelt dat de vrijheid van meningsuiting geen bron is van tegenstellingen, maar juist een brug daartussen. Inderdaad zou dat zo moeten zijn, maar de praktijk is weerbarstig. Ook binnen de eigen liberale gelederen.

De essentie is, zoals Arendt stelt, dat mensen in het publieke domein zichzelf moeten kunnen zijn. De mens onthult er zichzelf. Dit betekent dat in principe ieder op zijn of haar eigen zeepkist kan gaan staan en zijn eigen waarheid kan verkondigen. De vrijheid van meningsuiting wordt dan niet gebruikt als brug maar als een podium om je eigen preek te verkondigen. Bij Kamerdebatten bijvoorbeeld ontstaat soms de indruk dat partijen en bewegingen hun bekende ideologische plaat afspelen.

Wat wij van Arendt kunnen leren is dat het publieke domein meer is dan een zeepkist. Het is de plek waar individuen elkaar ontmoeten en door verschillende kwesties en zaken met elkaar verbonden zijn. Dit verbon-

den zijn komt tot uitdrukking in het uitwisselen van standpunten. Om aan een dergelijke uitwisseling toe te komen is het niet alleen nodig dat je jezelf onthult maar ook dat je de ander die ruimte geeft. Misschien is de kunst van het luisteren in het politieke domein nog moeilijker dan die van het spreken. Toch kan het publieke domein enkel als brug functioneren als men bereid is naar anderen te luisteren en inzichten uit te wisselen.

Het debat over de grenzen van de vrijheid van meningsuiting is van groot belang. Arendt's politieke theorie onderschrijft dat en reikt aan dat er nog een wereld te winnen valt. Het publieke domein kan meer dan nu het geval is een brugfunctie vervullen tussen mensen. Door het spelregelkader van de open samenleving in zijn geheel te herijken kan de vrijheid beter gewaarborgd worden en kunnen de uitdagingen van de eenentwintigste eeuw vol vertrouwen tegemoet worden getreden. En tot slot is het van groot belang de traditie van maakbaarheid in de politiek te bestrijden. Niet door het vormen van een cordon sanitaire maar juist door binnen het publieke domein het debat met elkaar aan te gaan.

Drs. M. Dijkstra is afgestudeerd politicoloog en filosoof. Hij schreef zijn afstudeerscriptie(s) over populisme en terrorisme in relatie tot politieke theorie.

NOTEN:

- 1 Zie: Ralph van Graafeiland, 'Vier klassiekers over de vrijheid van meningsuiting' in: *Liberaal Reveil*, 49^e jaargang, nr 4, december 2008, pp. 217-224.
- 2 H. Arendt, *Vita activa. De mens: bestaan en bestemming*, Amsterdam, 2002.
- 3 Arendt, *Vita Activa*, p. 175.
- 4 Ibidem, p. 176.
- 5 Haar politieke theorie is iets complexer dan hier gesuggereerd. In haar werk verbindt zij de notie van de arbeid en het economische leven ook nog eens met de modus van vervaardiging. Aangezien het hier uitsluitend om de vrijheid van meningsuiting in het publieke domein gaat, heb ik deze gedachtegang achterwege gelaten. Maar het is wel van belang dit te realiseren in de beoordeling van Arendt's politieke theorie.
- 6 Arendt, *Vita Activa*, p. 223.
- 7 Ibidem, p. 227.
- 8 Zie voor meer informatie: H. Arendt, *The origins of totalitarianism*, New York, 1976.

ZEVEN IDEEËN VOOR MEER EN BETER EIGEN WONEN

WILLEM SCHUDDEBOOM

De Nederlandse woningmarkt kent grote problemen in de doorstroom van huurders naar koopwoningen. Als gevolg daarvan houden mensen die daar, conform hun inkomen, eigenlijk helemaal geen recht op hebben, jarenlang sociale huurwoningen bezet. Deze mensen zouden best een eigen huis willen kopen, doch kunnen ofwel geen passende woning op de huizenmarkt vinden, ofwel zouden bij voorkeur hun huurhuis kopen omdat zij niet willen verhuizen. Ondanks het feit dat het huizenbezit in Nederland lager is dan in de volledige Europese Unie, is de totale hypotheekschuld hoger. Dit maakt het Nederlandse financiële systeem kwetsbaarder dan strikt noodzakelijk. Willem Schuddeboom stelt een zevental maatregelen voor om de woningmarkt vlot te trekken en de burger meer keuze en zeggenschap te geven.

INLEIDING

De huidige tegenspoed en turbulentie op de financiële markten, waarvan de negatieve gevolgen voor de wereld-economie thans zo duidelijk zijn, werden eerst als een tijdelijk probleem van de huizenmarkt in de Verenigde Staten van Amerika en de financiering daarvan beschouwd. Op dit moment tonen tegenspoed en turbulentie ook de bestaande zwakten van de huizenmarkten in Europa en meer specifiek in Nederland aan. In het verleden zijn deze zwakten geleidelijk ontstaan. De huidige tijd van crisis en herstructurerings is het aangewezen moment om met deze zwakten in de woningsector af te rekenen.

Zeven maatregelen – zoals in het hiernavolgende uit de doeken gedaan – kunnen de problemen op de Nederlandse huizenmarkt voor een heel belangrijk deel oplossen.

DE BELANGRIJKSTE FEITEN

In Nederland is het bezit van een eigen huis sterk gestegen, van circa 30 procent begin jaren '70 tot 55 procent nu. Omdat gezinnen vaker in een eigen huis wonen, woont ongeveer 60 procent van de mensen in ons land in een eigen huis. De meeste mensen, circa 80 procent, willen graag in een eigen huis wonen. In de tabel zijn de voornaamste gegevens voor Nederland en de Europese Unie vermeld.

	NEDERLAND	EU
Bezit eigen woning	55%	67%
Sociale huurhuizen	35%	10%
Privé huursector	10%	23%
Hypotheekschuld in Nationaal Inkomen	100%	50%

In Nederland is het bezit van een eigen woning lager dan in de Europese Unie, terwijl de totale hypotheekschuld naar verhouding veel hoger is. Indien deze verhouding in Nederland gelijk zou zijn aan die van de Europese Unie, dan was de totale hypotheekschuld in Nederland 41 procent van het Nationale Inkomen. Veel deskundigen menen dat de hoogte van deze hypotheekschuld het financiële stelsel in Nederland kwetsbaarder maakt dan gewenst.

Het belastingstelsel in Nederland maakt de koop en het bezit van een eigen huis onnodig ingewikkeld, door een bijzondere combinatie van bijtellingen, aftrekposten, bijzondere belastingen, fiscale vrijstellingen en beperkingen. De overheid heeft sinds 1992 al veel beperkingen in dit stelsel voor het eigen huis doorgevoerd, zoals:

1. lage maximum bedragen voor de Kapitaalsverzekering Eigen Woningen,
2. de fiscale aftrek van de hypotheekrente van een nieuwe hypotheekschuld bij een bestaand eigen huis is alleen toegestaan bij een verbouwing,
3. de fiscale aftrek van de hypotheekrente bij opname van reeds eerder afgeloste bedragen op de hypotheekschuld is niet toegestaan,
4. de aftrek van de hypotheekrente is beperkt tot een periode van 30 jaar,
5. de bijleen-regeling bij de koop van een ander eigen huis.

Al deze beperkingen hebben het belastingstelsel er voor het bezit van een eigen huis niet eenvoudiger op gemaakt.

De sociale huursector heeft door haar grote omvang een bijzonder probleem. Het inkomen van veel huurders van deze sociale huurhuizen is eigenlijk te hoog voor de betaalde huur, het 'scheefhuren'. Deze huurders willen vaak hun huizen om persoonlijke redenen niet verlaten, maar zouden – indien zij daartoe in de gelegenheid zou-

den worden gesteld – hun huurhuis graag kopen.

Onderstaand totaalpakket van zeven ideeën biedt zeven mogelijke voordelen. In de eerste plaats leidt het tot een simpeler en eerlijker belastingstelsel. Daarnaast wordt het bezit van eigen huizen bevorderd, alsmede de doorstroming op de huizenmarkt, die momenteel behoorlijk op slot zit, verbeterd. Dat laatste zal nog eens extra versterkt worden door een forse afname van het probleem van 'scheefhuren'. Burgers kunnen eenvoudiger en in grotere mate dan nu het geval is over hun eigen geld beschikken. Doordat de aflossing van hypotheekschulden wordt bevorderd zal bovendien het Nederlandse financiële stelsel in de toekomst minder kwetsbaar zijn. Tot slot zullen de inkomsten van de overheid op lange termijn neutraler zijn, na een beperkte investering op korte termijn.

Het primaire uitgangspunt is dat het pakket als geheel wordt ingevoerd en dat alleen deze aanpassingen worden ingevoerd. Elk onderdeel van dit pakket wordt hierna aanvullend toegelicht. Een belangrijk aspect, dat vaak vergeten wordt, is dat het fiscale voordeel van de aftrek van de betaalde hypotheekrente beperkt is in het geheel van de kosten van het bezit van een eigen huis.

ZEVEN WIJZIGINGEN LEIDEN TOT ZEVEN VOORDELEN

Het totaal van 7 ideeën op rij	Bestaand stelsel	Voorstel
Onderdeel 1		
1. Bijtelling Huurwaarde forfait	0.55% van de WOZ	geen
2. Aftrek hypotheekrente	100% betaalde rente	90% betaalde rente
Onderdeel 2		
3. Overdrachtsbelasting	6% van de koopsom	0%
4. Aftrek hypotheekrente na verhuizing	100% betaalde rente	75% betaalde rente (*)
Onderdeel 3		
5. Opname afgeloste bedragen	Niet toegestaan	Wel toegestaan
6. Kapitaalverzekering Eigen Woning	Gemaximeerd	Geen nieuwe KEW
Onderdeel 4		
7. Kooprecht sociale huurhuizen	Geen	Na 10 jaar huur
(*) Deze tweede beperking geldt alleen voor de toekomstige kopers van een bestaand huis en die hoeven dan geen overdrachtsbelasting te betalen		

TOELICHTING OP HET EERSTE ONDERDEEL, IDEEËN 1 EN 2

Het primaire doel van dit onderdeel is tot een uitruil te komen, waarbij de afschaffing van het huurwaarde forfait wordt betaald door een beperking in de aftrek van de betaalde hypotheekrente. Het huurwaarde forfait is een percentage afhankelijk van de WOZ-waarde, in de praktijk is dit percentage 0,55 procent van de WOZ, de huidige waarde van het huis.

Een gestegen waarde van het huis betekent ook een hogere WOZ en een hoger huurwaarde forfait, ook als de hypotheekschuld gelijk blijft of daalt. Op dit moment wordt in het belastingstelsel een lagere hypotheekschuld niet beloond met een lager huurwaarde forfait. Sinds 2005 geldt wel de bepaling dat het huurwaarde forfait nooit hoger is dan de betaalde hypotheekrente. Het huurwaarde forfait verschilt per huishouden, dit forfait is voor de meeste huishoudens met een eigen huis tussen de 10 tot 15 procent van de betaalde hypotheekrente.

Afschaffing van het huurwaarde forfait kan worden betaald door de aftrek van de betaalde hypotheekrente te verlagen van 100 naar 90 procent. Zeker na de wijziging in 2005 is het systeem van huurwaarde forfait niet meer logisch en velen vinden dit ook een onrechtvaardige belasting. Het belastingstelsel wordt door deze wijziging eenvoudiger en de mensen krijgen een stimulans om hun hypotheekschulden af te lossen.

TOELICHTING OP HET TWEEDE ONDERDEEL, IDEEËN 3 EN 4

Het tweede onderdeel richt zich primair op het doel tot een uitruil te komen, waarbij de overdrachtsbelasting wordt afgeschaft en de toekomstige kopers van een bestaand huis deze afschaffing betalen door een verdere beperking in hun aftrek van de betaalde hypotheekrente. De overdrachtsbelasting is een belangrijke oorzaak van de slechte doorstroming op de woningmarkt. In deze tijd zal de afschaffing van deze belasting ook een grote stimulans zijn om de woningmarkt te laten herleven.

Alleen degenen, die profiteren van deze afschaffing, gaan hiervoor betalen. Het voorstel is om alleen voor deze groep de aftrek van de betaalde hypotheekrente te beperken tot 75 procent in plaats van de huidige 90 procent. De overheid moet wel elk jaar € 3 miljard voor deze vereenvoudiging investeren. Op lange termijn, over

een periode tussen de 20 en 25 jaar, verdient de overheid deze investering terug door de voorgestelde beperking in de aftrek.

Degenen die niet verhuizen behouden, conform het eerste onderdeel, recht op een aftrek van 90 procent. Mensen zullen sneller verhuizen, omdat een belangrijke belemmering voor doorstroom vervalt. Bovendien wordt het belastingstelsel eenvoudiger en deze groep kopers krijgt ook een extra stimulans om hun hypotheekschulden af te lossen.

TOELICHTING OP HET DERDE ONDERDEEL, IDEEËN 5 EN 6

De doelstelling van het derde onderdeel is het simpel en tegelijkertijd robuust maken van de complexe en kwetsbare financiering van het eigen huis.

Het belastingstelsel is de hoofdoorzaak dat veel bezitters van eigen huizen hun hypotheekschuld gedurende vele jaren niet terugbetalen. Dit huidige stelsel is zeer rigide voor wat betreft de aflossing. Indien een éénmaal afgelost bedrag weer wordt opgenomen, dan geldt de rente hierover niet meer als fiscale aftrek wegens betaalde hypotheekrente. Zo hebben veel bezitters van eigen huizen zowel een hypotheekschuld als spaartegoeden, die afzonderlijk worden belast.

Tevens hebben veel bezitters een KEW – Kapitaalsverzekering Eigen Woning – afgesloten om na 20 dan wel 30 jaar met de uitkering van de KEW de hypotheekschuld af te lossen. De KEW bevat producten zoals: beleggingshypotheek, spaarhypotheek, gemengde verzekering en banksparen. De Kapitaalsverzekering Eigen Woning is sinds 1992 beperkt tot lage maximumbedragen, voor een minimale duur van 15 jaar is de vrijstelling maximaal € 33.500, bij 20 jaar is de vrijstelling maximaal € 147.500.

De KEW belemmert de aflossing van de hypotheekschuld, want de deelnemers worden thans aangemoedigd om eerst te sparen en daarna pas met het gespaarde bedrag de hypotheekschuld af te lossen. De afschaffing van de KEW voor nieuwe contracten maakt het belastingstelsel eenvoudiger, de volgorde om eerst de hypotheekschuld af te lossen en daarna te gaan sparen is ook logischer. Omdat de maximale vrijstellingen binnen de KEW beperkte bedragen zijn, zijn de kosten ten opzichte van de geïnvesteerde premies relatief hoog en is het eindrendement voor de deelnemer vaak laag.

Indien mensen de bedragen, afgelost in de laatste 5 jaren weer konden opnemen, zonder het verlies van aftrek van de hypotheekrente voor deze bedragen, dan zullen meer mensen hun hypotheekschuld aflossen. Bezitters van eigen huizen krijgen meer vrijheid om hun eigen middelen naar eigen inzicht te beheren, indien zij afgeloste bedragen weer als hypotheekschuld kunnen opnemen, ook met de voorgestelde beperkingen.

De combinatie van beide ideeën zal het belastingstelsel niet veel simpeler maken, wel krijgen de bezitters van eigen huizen een stimulans om hun hypotheekschuld af te lossen. Hierdoor wordt het financiële stelsel in Nederland minder kwetsbaar.

TOELICHTING OP HET VIERDE ONDERDEEL, IDEE 7

Het primaire doel van dit probleem is om gelijktijdig het bezit van eigen huizen te verhogen en het probleem van 'scheefhuren' vergaand te beperken.

In Nederland woont 60 procent van de mensen in een eigen huis, terwijl 80 procent deze situatie wenst. Gegeven de grote omvang van de sociale huursector kan dit percentage eenvoudig worden verhoogd door huurders in de sociale huursector een kooprecht te geven.

In 1995 heeft de overheid € 16 miljard aan woningcorporaties betaald om de toen bestaande bouwsubsidies af te kopen. Indien de overheid nu het bezit van het eigen huis wil bevorderen en het probleem van 'scheefhu-

ren' wil oplossen, dan mogen woningcorporaties dit kooprecht eigenlijk niet weigeren. Indien huurders hun huurhuis tegen marktwaarde kunnen kopen, dan beschikken de woningcorporaties over voldoende liquiditeiten om nieuwe huizen voor hun eigenlijke doelgroep te bouwen.

Soms verkopen corporaties hun huurhuizen wel aan vastgoed handelaren, maar niet aan huurders. Daarom is goed dat alle huurders een kooprecht krijgen, indien zij 10 jaar hun huis hebben gehuurd of indien hun huurhuis aan een derde partij wordt verkocht. Door dit kooprecht zal het bezit van het eigen huis stijgen en het probleem van scheefhuren zal aanmerkelijk afnemen.

Drs. W. Schuddeboom is econoom en accountant. Sinds januari 1998 is hij als zelfstandig ondernemer actief in de financiële dienstverlening, zowel nationaal als internationaal.

GEBRUIKTE LITERATUUR:

1. Eurostat yearbook, 2008.
2. European Mortgage Federation.
3. CECODHAS, the European Liaison Committee for Social Housing.
4. Gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek.
5. Beleidsdocument Ministerie van Financiën, maart 2006.
6. Eoin O'Sullivan and Pascal De Decker, *Huurregulering in de Europese privé huursector*.

LANDELIJK PATIËNTENDOSSIER ONNODIG EN RISKANT

FLEUR DE BEAUFORT EN SYLVIA HOSMAN

Als het aan minister Klink van Volksgezondheid ligt zou de invoering van het landelijk elektronisch patiëntendossier reeds lang een feit zijn. De minister raakt daarbij niet uitgeput de voordelen van betere zorg, minder fouten en minder ‘gedoe’ voor de patiënt op te sommen. Nadelen lijken er niet te zijn, ondanks het feit dat artsen die meewerkten aan een pilotproject van kleinschalige invoering van het elektronisch patiëntendossier nog lang niet overtuigd waren van een succes. Fleur de Beaufort en Sylvia Hosman menen dat er kanttekeningen gemaakt kunnen worden bij het nut en de noodzaak van het landelijk elektronisch patiëntendossier. Daarnaast maken zij zich zorgen over de privacy van patiënten, indien hun digitaal opgeslagen gegevens voor allerlei mensen landelijk toegankelijk zijn.

‘Om goede zorg te kunnen bieden, is het van belang dat zorgverleners zoals de huisarts, apotheker en specialist op elk gewenst moment kunnen beschikken over relevante actuele medische gegevens van de patiënt. Dat vermindert de kans op fouten en de patiënt hoeft niet elke keer zijn of haar ziektegeschiedenis te vertellen’, zo opende minister Klink van Volksgezondheid zijn brief van 5 september 2008 aan de Tweede Kamer over de invoering van het landelijke elektronisch patiëntendossier (EPD). Na een aantal debatten en kritische vragen stemde de Tweede Kamer in februari 2009 uiteindelijk in met invoering van het EPD. Terecht was de Kamer aanvankelijk zeer kritisch over de plannen van minister Klink. Het gaat bij het EPD immers niet om het overbrengen van het hand-

geschreven medisch dossier naar een digitaal dossier – daar zijn de meeste artsen al lang toe overgegaan. Het gaat bij het EPD om een landelijk systeem waar alle zorgverleners die een patiënt in behandeling hebben in beginsel toegang toe krijgen, mits de patiënt daar eenmaal toestemming voor heeft verleend. Is het terecht dat een meerderheid van de Tweede Kamerleden zijn kritiek als weerlegd beschouwde en uiteindelijk instemde met de invoering van het EPD?

Minister Klink belooft dat met behulp van het landelijk dossier betere zorg wordt geboden, bovendien de kans op fouten zal afnemen en het de patiënt bespaard blijft steeds weer de eigen ziektegeschiedenis te moeten herhalen. Stuk voor stuk zijn dit zaken waar ogenschijnlijk niemand tegen kan zijn. Steevast grijpt minister Klink dan ook iedere kans aan om in de media te berichten over alle voordelen van zijn ‘paradepaardje’. In al zijn opgewekte enthousiasme lijkt Klink daarbij geen enkel bezwaar te kunnen (of willen) ontdekken. Toch is er wel een aantal kritische kanttekeningen bij nut, veiligheid, ja zelfs bij de noodzaak van het EPD te maken. Zeker voor liberalen, die belang hechten aan de eigen verantwoordelijkheid van het individu en kritisch staan tegenover een overheid die al te dichtbij komt, gaat het landelijk elektronisch patiëntendossier erg ver.

BETERE ZORG MET MINDER FOUTEN?

Het niet verifiëren van de informatie uit het patiëntendossier kan juist bijdragen aan fouten

In de eerste plaats het ‘voordeel’ dat eenmaal geregistreeerde informatie geen nadere of nieuwe verifiëring bij de patiënt behoeft, waardoor bovendien minder fouten zouden worden gemaakt. De minister lijkt overtuigd van de feilloze kennis en kunde van specialisten, daar waar de realiteit toch een ander beeld

schets. Wie herinnert zich niet de berichtgeving over amputatie van verkeerde ledematen en de daaropvolgende discussie dat patiënten voortaan zelf maar een kruisje moesten zetten op het lichaamsdeel waaraan zij geopeerd zouden worden? Artsen, zo luidde destijds de rechtvaardiging, waren immers ook maar mensen en mensen kunnen fouten maken. Plotseling lijkt de minister van mening dat artsen nooit fouten maken. Integendeel: eenmaal geregistreerde informatie behoeft geen nieuwe of nadere verificering bij de patiënt. Hierin schuilt echter het gevaar dat zorgverleners al te gemakkelijk ervan uitgaan dat een ziektebeeld ongewijzigd is gebleven of dat hun collega's de klachten in een eerder stadium goed hebben geregistreerd. Het niet verifiëren van de informatie uit het patiëntendossier kan dus juist bijdragen aan fouten!

Daarbij komt dat de registratiemethodes op landelijk niveau nog grote verschillen vertonen. Zo gelden sinds 2003 nieuwe richtlijnen voor de registratie van gegevens. Het omzetten en aanpassen van de oude gegevens is een hele klus, waarvoor zorgverleners maar een zeer beperkte subsidie kunnen aanvragen. Mede daardoor bestaat er geen garantie dat zorgverleners de tijd en moeite (kunnen) nemen alle oude, nog niet digitaal vastgelegde gegevens daadwerkelijk te digitaliseren, zodat de complete informatie beschikbaar is in het EPD. Tot slot gaat het bij de geregistreerde informatie ook om interpretaties. Valt chronische hoofdpijn bij een epilepsiepatiënt onder 'epilepsie' of wordt dit geregistreerd als nieuwe, aparte aandoening?

Een andere belangrijke vraag is de verantwoordelijkheid bij medische blunders als gevolg van verkeerde – of verkeerd geïnterpreteerde – informatie uit het EPD. Is degene die de informatie heeft geregistreerd verantwoordelijk voor fouten of toch degene die heeft nagelaten de informatie te verifiëren bij de patiënt? De door Klink genoemde voordelen van het EPD suggereren dat een arts gegevens uit het EPD helemaal niet meer hoeft te verifiëren bij de zorgvrager. Daarmee zou de verantwoordelijkheid komen te liggen bij degene die de informatie heeft geregistreerd. Artsen zijn ook verantwoordelijk voor fouten van hulppersonen, waaronder de bedrij-

ven die verantwoordelijk zijn voor digitalisering. Schadeverzekeringen zijn op deze situatie niet afgestemd en dat is zowel in het nadeel van de arts als van de patiënt.

PRIVACY

Een bezwaar van principiële aard voor liberalen is de privacy van patiënten. Hoewel minister Klink zich in zijn brief aan de Kamer haastte te benadrukken dat het in het EPD met de privacy van patiënten dik in orde is, kunnen ook hier kanttekeningen bij worden geplaatst. De minister heeft in deze zijn eigen glazen ingegooid door te suggereren dat de brief over het EPD in november 2008 aan alle huishoudens in Nederland werd verzonden op verzoek van het College voor Bescherming van Persoonsgegevens (CBP). Was Klink misschien toch niet zo zeker van zijn zaak en deed hij daarom stillemkes een beroep op het gezaghebbende, altijd zeer kritische College? Ook zonder dit voorval kunnen voldoende vraagtekens worden geplaatst bij de privacygevoeligheid van het EPD.

Ten eerste de manier waarop zorgverleners toegang tot het landelijk netwerk van patiëntengegevens kunnen krijgen.

Daarvoor moeten zij de zogenoemde UZI-pas (Unieke Zorgverleners Identificatie-pas) aanvragen. Probleem van deze toegangspassen is dat ze nogal eens onbeheerd rondslingeren of zelfs standaard in de kaartlezer worden achtergelaten, zo bleek uit onderzoek. Misbruik schuilt daarbij in een klein hoekje. Bovendien blijkt zelfs zoiets

relatief eenvoudig als de aanvraag van de persoonlijke pas door de medicus niet helemaal vlekkeloos te verlopen. Aanvragen raken zoek, pasjes worden zonder codes geleverd en andersom.

Proeven met elektronische medicatiedossiers, tussen ziekenhuizen en apothekers tonen aan dat zelfs op zo'n beperkte schaal de uitwisseling van gegevens technisch te problematisch is. Naast het effect van technische defecten op de privacy, zal het EPD ook voor een te groot aantal mensen op een te groot terrein toegankelijk zijn. Minister Klink zegt geruststellend in zijn toelichting aan de Tweede Kamer dat de UZI-pas alleen wordt verstrekt aan bepaalde beroepsbeoefenaren als bedoeld in artikelen 3 en 34 van de Wet BIG. Voor de duidelijkheid: onder artikel 3 vallen: apotheker, arts, fysiotherapeut, gezondheidszorgpsycholoog,

Medicatiefouten
ontstaan meestal niet door
onvoldoende informatie,
doch door niet of onjuist
gebruikte informatie

psychotherapeut, tandarts, verloskundige en verpleegkundige. Onder artikel 34 vallen: apothekersassistent, diëtist, ergotherapeut, huidtherapeut, logopedist, mondhygiënist, oefen-therapeut, Cesar oefen-therapeut mensendieck, optometrist, orthoptist, podotherapeut, radiodiagnostisch laborant, radiotherapeutisch laborant, tandprotheticus en de verzorgende in de individuele gezondheidszorg (VIG'er). Het is nog de vraag of al deze zorgverleners toegang zullen krijgen (als de patiënt toestemming geeft bij de eerste behandeling, daarna is toestemming niet meer vereist). Maar al snel zal bovendien vanuit de zorgverleners de vraag komen: waarom bijvoorbeeld de fysiotherapeut wel in het dossier mag kijken en de podotherapeut of tandprotheticus niet. Hoe vrij zal een patiënt zich voelen om deze zorgverleners toegang tot zijn/haar dossier te weigeren als zij hen daar bij de eerste behandeling om vragen? Het feit dat vooralsnog alleen artsen in het EPD zouden mogen kijken, doet niets af aan de uiteindelijke intentie tot veel bredere inzagemogelijkheid.

En hoe staat het met de toegang voor alle administratieve ondersteuners van de zorgverleners? Stel dat één van alle bovengenoemde zorgverleners en ondersteuners zich ten onrechte toegang verschaft tot medische gegevens, hoe groot is de drempel voor misbruik – of ongeoorloofde nieuwsgierigheid – en wanneer krijg je dat als patiënt in de gaten? Minister Klink heeft al laten weten dat er sancties op misbruik komen, maar wegen die voor alle zorgverleners en hun administratieve krachten even zwaar? Hoe valt te controleren wie bijvoorbeeld heeft 'gelekt' dat een patiënt geslachtsziekte heeft gekregen bij overspel, of dat een kind buitenechtelijk is? Of dat iemand verzekerings-technisch risicovolle aandoeningen heeft? Hoeveel van de 16 miljoen Nederlanders zal het lot van een lek dossier treffen? Zal dreigen met een tuchtzaak of boete – achteraf als het kwaad al is geschied! – hier echt voldoende afschrikwekkend zijn? Interessant is hierbij ook de vraag naar de efficiency: moet voor de noodzakelijke inperking van de risico's van dit systeem met 16 miljoen dossiers weer een nieuwe grote groep ambtenaren aangesteld?

Toegegeven, de elektronische uitwisseling van patiëntengegevens gebeurt al langer op regionale schaal. Zelfs deze kleinschalige uitwisseling laat veel te wensen over en schendt, blijkens een recent rapport van het CBP, veelvuldig

de privacy van patiënten. Overigens kan de privacy van patiënten ook geschonden worden indien er geen elektronische uitwisseling plaatsvindt, doch 'slechts' de medewerkers van één praktijk toegang tot gegevens hebben. Echter, deze kennis indachtig moet toch een alarmbel gaan rinkelen als een dergelijk systeem op nog grotere schaal wordt ingevoerd. Naarmate de omvang van elektronische uitwisseling toeneemt, worden de lijnen immers langer en anoniemer en zal misbruik nog moeilijker zijn vast te stellen. Het niet waterdichte huidige regionale EPD geeft tot nu weinig klachten over lekken. Dat zal dan ook te maken hebben met de traceerbaarheid van het lek binnen een kleine kring, die een rem vormt op misbruik. Meestal is het nu een elektronische uitwisseling tussen huisartsen in een waarneminggroep of tussen ziekenhuis en lokale huisartsen, waarbij bovendien lang niet alle professionals daar toegang toe hebben.

HET ALTERNATIEF

Minister Klink meent, zoals reeds gezegd, dat het voor het verlenen van goede zorg een vereiste is dat artsen en specialisten op ieder gewenst moment over relevante medische informatie van een patiënt moeten kunnen beschikken. Op zich juist, maar het is maar zeer de vraag of het landelijk EPD daarvoor een oplossing biedt. Zijn er alternatieven denkbaar?

Neem bijvoorbeeld het voorkomen van medicatiefouten zoals een onjuiste combinatie van medicijnen of een onjuiste dosering. Dergelijke fouten vormen in ziekenhuizen

– zeker niet alleen bij opnames – doorgaans de top van de foutenlijst. Het streven van minister Klink lijkt daarom in eerste instantie sympathiek. Echter, het gros van alle medicatiefouten berust niet op *onvoldoende* informatie, doch op *onjuist gebruikte* of *helemaal niet gebruikte* informatie. Apothekers

dienen zelf altijd te letten op juiste doseringen en interacties tussen geneesmiddelen: hun elektronische bewaking van receptuur zou beter op orde moeten zijn volgens de Inspectie Gezondheidszorg. Ook moeten apothekers de patiënten voorzien van duidelijke en betrouwbare informatie over het geneesmiddelgebruik. Behandelend artsen kunnen daar informatie aan toevoegen over allergieën en combinaties van geneesmiddelen, en ook de wijze waarop de huisarts en eventueel behandelend specialist is te bereiken.

Zoek naar
alternatieven waarbij
de patiënt zelf
de regie houdt

Dit alles kan de patiënt dan altijd zelf bij zich dragen, op papier of makkelijker nog: op een chippas. Op deze manier is de noodzakelijke informatie beschikbaar daar waar hij nodig is: bij de patiënt. De patiënt besluit dan ook aan wie hij de informatie al dan niet verstrekt. Ook in een noodgeval kan een behandelend arts over de informatie beschikken. De patiënt kan besluiten een codicil bij zich te dragen waaruit op te maken is of de medicijnpas die hij bij zich draagt – al dan niet na overleg met een naaste of de huisarts – ingezien mag worden als hij door een gestoord bewustzijn niet aanspreekbaar is.

Helaas, een door de burger zelf te beheren gegevensbestand, zoals een chippas in eigen beheer, is niet de bedoeling van de overheid. De database van het EPD gaat namelijk ook gebruikt worden voor allerlei onderzoek. Dat was destijds reden voor de Raad voor de Volksgezondheid om tegen een individuele pas te adviseren. Dit punt wordt niet in de brochure aan de Nederlandse huishoudens vermeld. De Leidse promovendus Wouter Mensink doet als bestuurskundige

bij het Centre for Technology and Innovation Management onderzoek naar het EPD, en wijst op het niet vermelden van dit doel. Hij vraagt zich af wie erop toe zal gaan zien dat er ook op samenlevingsniveau op een goede manier met de gegevens wordt omgesprongen. Willen we bijvoorbeeld dat verzekeraars nog beter zicht krijgen op risicoprofielen om daarmee premies te kunnen verhogen? En hoe zeker zijn we ook in de toekomst van een betrouwbare overheid die zich aan eerdere afspraken over gegevensbeheer zal houden?

In de voortgangsrapportage aan de Tweede Kamer van 25 maart 2009 erkent minister Klink dat er naar aanleiding van de brief aan alle huishoudens in Nederland reeds meer bezwaren van burgers tegen het EPD zijn binnengekomen op het ministerie dan op basis van ervaringen in zogenaamde koploperregio's werd verwacht. Kennelijk heeft minister Klink ondanks – of misschien dankzij – zijn zeer positieve berichtgeving naar de Nederlandse bevolking velen niet kunnen overtuigen. Inmiddels is bovendien uit onderzoek gebleken, dat het merendeel van de artsen zelf niet met hun medische gegevens in het landelijk EPD wil. De ultieme test

of iemand vertrouwen heeft in de kwaliteit en veiligheid van zijn eigen product, systeem of bedrijf is door hem te vragen wat hij voor zichzelf of zijn familie zou kiezen, aldus de hoofdredacteur van het vakblad *Medisch Contact*.

Het is zeer terecht dat burgers kritisch tegenover het EPD staan. Eigenlijk zou iedereen er verstandig aan doen zich nog een tweede keer te bedenken, alvorens dergelijke belangrijke en gevoelige informatie bereikbaar te laten maken via een landelijk toegankelijk systeem.

Het is de hoogste tijd voor het beter beveiligen en privacy-proof maken van de nu al in gebruik zijnde kleinschalige systemen; dat is ook de mening van de artsenorganisatie. Een gevolg daarvan kan zijn dat patiënten alsnog bezwaar blijken te hebben tegen de wijze waarop op dit moment hun gegevens worden uitgewisseld. Dat is hun goed recht. Bij een beter regionaal systeem zullen zij hun bezwaar wellicht laten varen. Misschien kan tegen die tijd nog eens aan artsen gevraagd worden of zij hun eigen gegevens aan het systeem zouden toevertrouwen. Daarnaast moeten alternatieven waar-

De privacyrisico's van het landelijk EPD vragen om een liberaal alternatief

bij de patiënt zelf de regie kan houden, zoals bij een mediatiechippas, verder op bruikbaarheid worden onderzocht.

Dit alternatief legt de verantwoordelijkheid voor het beschikbaar stellen van de medische informatie bij het individu. Ieder individu – of een door hem zelf daartoe aangewezen persoon – houdt de finale keuze medische informatie al dan niet beschikbaar te stellen aan een zorgverlener. In talrijke situaties zal de noodzaak van het delen van alle persoonlijke medische informatie met een zorgverlener helemaal niet nodig blijken. Bovendien wordt op deze wijze voorkomen dat de overheid, maar ook verzekeringsmaatschappijen, hypotheekverstrekkers of werkgevers zich – direct of via-via – onrechtmatig informatie over individuen toe-eigenen waar zij ten koste van dat individu baat bij kunnen hebben. De onnodige overheidsrelatie en de privacyrisico's van het landelijk EPD vragen om een liberaal alternatief.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredactrice van Liberaal Reveil. Drs. S. Hosman is arts, oud-inspecteur voor de gezondheidszorg en Statenlid voor de VVD in Friesland.

SNIJDEN IN EIGEN VLEES

EUROPEES PARLEMENT MOET HERVORMEN OM TE KUNNEN OVERLEVEN

HANS VAN BAALEN

Onlangs mochten de kiezers weer naar de stembus om de Nederlandse vertegenwoordigers in het Europees Parlement aan te wijzen. Namens de VVD trok Tweede Kamerlid Hans van Baalen de lijst. Samen met twee collega-parlementariërs zal Van Baalen namens de VVD de Nederlandse belangen in Brussel behartigen. Daarbij bruist de kersverse Europarlementariër van de ideeën om Brussel efficiënter te maken en meer legitimiteit te verlenen. In zijn artikel beargumenteert Van Baalen onder meer dat nu eindelijk eens moet worden afgezien van de eeuwige volksverhuizing tussen Brussel en Straatsburg. Bovendien moeten de Europarlementariërs iedere nieuwe regelgeving kritisch toetsen op noodzakelijkheid.

Sinds de eerste directe Europese verkiezingen in 1979 is de macht van het Europees Parlement (EP) bij elke verdragswijziging substantieel toegenomen. Deze macht is niet door de kiezers en hun vertegenwoordigers afgedwongen, maar is verleend door de lidstaten. De kiezers hebben sinds 1979 steeds minder belangstelling getoond om voor de Europese verkiezingen op te komen. In 1979 ging nog circa 60 procent van het electoraat in de Europese Gemeenschappen naar de stembus. Op donderdag 4 juni jongstleden was dat nog maar circa 43 procent. In Nederland was dat 36,9 procent. Hiermee heeft het Europees Parlement wel macht, maar geen legitimiteit. Het leeft niet in de harten of de hoofden van de kiezers. Parlementariërs zonder kiezers zijn uiteindelijk slechts functionarissen, die in een politiek luchtledige

functioneren. Wanneer de leden van het nieuwe EP zich dat niet realiseren en zich niet inzetten voor vergaande hervormingen zal het Europees Parlement, ondanks diens bevoegdheden, politiek irrelevant worden. Als aanstaand delegatieleider van de VVD in het EP stel ik voor het Europees Parlement terug te geven aan de lidstaten en tot een toonbeeld van parlementaire efficiency, politieke helderheid en financiële soberheid te maken. Alleen op deze wijze kan de band met de kiezer hersteld worden.

In de eerste plaats moet het EP zich realiseren dat de vitale democratie zich op het niveau van de lidstaten afspeelt. Daar is gevochten voor de macht van de volksvertegenwoordiging en het universeel kiesrecht. Daar wordt door burgers gedemonstreerd en worden petities aangeboden. Daar komt de wilde beestengeur los wanneer ministers in politieke moeilijkheden raken en moeten aftreden. Daar

steunt de regering op een parlementaire meerderheid, hetzij in structurele zin, hetzij van geval tot geval.

Er bestaat geen Europees volk, er is geen Europese publieke ruimte met Europese media, die over de nationale grenzen rijken. Dat is geen oordeel, maar een feit. Europese verkiezingen zijn daarom nationale

Het Europees Parlement
zal nooit de
Europese volkswil
vertegenwoordigen
omdat er
geen Europees volk is

verkiezingen, waarbij het in hoge mate om nationale politieke sentimenten draait. Het Europees Parlement zal nooit de Europese volkswil vertegenwoordigen omdat er geen Europees volk en geen Europese volkswil is, maar het EP is en blijft een uiterst nuttig en noodzakelijk controle-orgaan met ambtelijke trekken, vergelijkbaar met de provinciale staten van, bijvoorbeeld, Zuid-Holland. Het moet niet worden afgeschaft, maar hervormd.

Het verdient daarbij aanbeveling te erkennen dat nationale verkiezingen niet alleen gaan om nationale kwesties, maar ook om de Europese posities van politieke partijen. De Staten-Generaal en de collega-parlementen staan aan de basis van Europese besluitvorming, mede doordat zij ministers, die in Europees verband het initiatief nemen tot Europees beleid, met een onderhandelingsopdracht naar Brussel sturen en bij terugkomst controleren op de behaalde resultaten. Indien het Verdrag van Lissabon wordt geratificeerd, krijgen de nationale parlementen een directe rem op wetgevingsvoorstellen van de Europese Commissie, de zogenaamde 'Oranje-kaart'.

Voor 1979 bestond het Europees Parlement uit vertegenwoordigers van de nationale parlementen. Dubbelmandaten zorgden ervoor dat het EP eigendom was van de lidstaten. Er was geen kloof tussen Brussel en Straatsburg en, in ons geval, Den Haag. Wie herinvoering van het dubbelmandaat oppert, ontvangt hoongelach, toorn en onbegrip uit de glaspaleizen in Brussel en Straatsburg. Het zou onmogelijk zijn, niet te combineren. Wanneer het Europees Parlement zich echter niet hervormt, zal met het verder dalen van de opkomst van

de kiezer het einde van het EP worden ingeluid. Heel langzaam wordt het EP irrelevant als volksvertegenwoordiging en heeft het enkel nog de aandacht van professionele belangenbehartigers en de Europese nomenklatura zelf. 'Reform or perish' is de realiteit.

Indien de nationale parlementen in het vervolg de Europarlementariërs van hun land zouden kiezen, hetzij uit hun midden, hetzij getrap, dan wordt het Europees Parlement weer een vertegenwoordigend lichaam dat door de nationale politiek niet genegeerd kan worden. Het EP zou zich op de hoofdlijnen van beleid moeten richten in plaats van op details. Kaderwetgeving moet daarom detailwetgeving op EU-niveau vervangen. De Eerste Kamer in Nederland, gekozen door provinciale staten, maar niet noodzakelijkerwijs uit provinciale staten, zou het hervormde EP ten voorbeeld moeten strekken. De Staten-Generaal kunnen leden van de Eerste of Tweede Kamer of derden naar het Europees Parlement afvaardigen. Voor praktische problemen, zoals het op elkaar laten aansluiten van vergaderschema's, recessen en ver-

kiezingen, moeten praktische oplossingen worden gezocht. Het gaat om het principe. Hoewel het Europees Parlement niet bevoegd is het verdrag te wijzigen, kan zij zich daarvoor wel inzetten. De regeringen van de lidstaten en de nationale parlementen hebben ook hier, terecht, het laatste woord.

In de tweede plaats moet het Europees Parlement zich concentreren op kwesties, waarop het directe invloed heeft. Dat betekent het radicaal reorganiseren van de financiën van het parlement zelve. De declaratieaffaire in het Britse Lagerhuis heeft de moeder aller Parlementen ernstig en naar ik vrees duurzaam beschadigd. Ook het Europees Parlement kent een eindeloze discussie over dubbele pensioenen, het oneigenlijk gebruik van reis-, verblijf- en kantoorkosten en het tekenen voor presen-

tiegelden zonder daadwerkelijke aanwezigheid. De Tweede Kamer heeft een waterdicht systeem dat oneigenlijk gebruik resp. malversatie uitsluit: een vaste vergoeding voor alle kosten gebaseerd op objectieve criteria en geen vergadervergoeding. Je moet wel tekenen om te kunnen stemmen, maar je wordt financieel

Het peperdure en inefficiënte reizende circus tussen Brussel en Straatsburg moet worden afgeschaft

niet beter van je handtekening. Declaraties kunnen niet worden ingediend. Soberheid moet de norm zijn. Kortom, snijden in eigen vlees.

In de derde plaats moet het Europees Parlement zich consequent inzetten voor één vergaderlocatie, zijnde Brussel. Het peperdure en inefficiënte reizende circus moet worden afgeschaft. Dat vindt ook een meerderheid van de leden. De lidstaten, zo ook zetelstaat Frankrijk, hebben een veto op het afschaffen van Straatsburg. Frankrijk zal Straatsburg niet willen opgeven vanuit haar nationale trots. Duitsland hecht aan Straatsburg als symbool van de Frans-Duitse verzoening. Behalve Zweden en Nederland laat de kwestie de andere lidstaten koud. Het EP zal daarom zelf het voortouw moeten nemen om verandering af te dwingen. De vraag is nu wat er gebeurt indien het EP weigert om in Straatsburg bijeen te komen? Welke sancties kunnen het parlement daadwerkelijk treffen? Zal het Hof van Justitie in Luxemburg het parlement veroordelen omdat de zetelkwestie in het Verdrag van

Nice en het nog te ratificeren Verdrag van Lissabon is opgenomen? Zal het Hof niet erkennen dat het een vanzelfsprekend recht van een parlement is te bepalen waar het bijeenkomt? Mogelijk kan in aanloop tot afschaffing van Straatsburg het aantal vergadersessies daar worden beperkt, waarbij ook hier geldt dat de vraag is of het Hof bereid is het parlement terug te fluiten en of het parlement niet bereid moet zijn voor diens geloofwaardigheid een institutionele crisis te forceren? Sterker door strijd moet hier het parlementaire adagium zijn.

In de vierde plaats moet het parlement zich beraden op haar werkwij-

ze. Elk parlement heeft oorspronkelijk ten doel de macht van de koning te beperken en diens spilzucht te beteugelen. Nationale parlementen en ook het EP hebben met deze traditie gebroken. Parlementen willen dat de overheid meer doet, meer regels maakt, meer belastingen heft, meer subsidies verstrekt, etc. Het EP moet radicaal een andere koers inzetten. Dat betekent dat het EP de aanbevelingen van de commissie-Stoiber, waarbij wordt geadviseerd ongeveer 15000 Europese regels te schrap-

Parlementariërs zonder
kiezers zijn uiteindelijk
slechts functionarissen, die
in het politiek luchtledige
functioneren

pen, integraal overneemt. Schrappen en niet polderen moet het motto zijn. Het EP dient wetgevingsvoorstellen van de Europese Commissie kritisch te beoordelen met als enige invalshoek: kan het doel, indien dat gewenst is, bereikt worden zonder deze nieuwe regels? Het Europees Parlement moet inzetten op kaderrichtlijnen, die op

het niveau van de lidstaten worden uitgewerkt. Het gaat om grote politieke uitgangspunten en niet om technische details. 'The devil is in the detail and leave him there.'

'Wie te laat komt, wordt door de geschiedenis gestraft' zei Michail Gorbatsjov. Het Europees Parlement

en de lidstaten van de Europese Unie moeten er voor zorg dragen dat dit over 5 jaar ten aanzien van het Europees Parlement en de nationale parlementen niet kan worden gezegd. Europa moet worden teruggegeven aan de lidstaten.

Mr.drs. J.C. van Baalen is lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Op 4 juni jongstleden werd hij gekozen tot lid van het Europees Parlement.

DE WEDERGEBOORTE VAN HET NATIONALISME

FLORUS WIJSENBECK

De partijen die tijdens hun campagne voor de verkiezing van het Europees Parlement op 4 juni jongstleden een duidelijk standpunt – voor of tegen – inzake de Europese Unie innamen zijn door de kiezers beloond. De leuze ‘Europa, tot hier en niet verder’ deed het onder een deel van de kiezers dan ook erg goed. Florus Wijsenbeek meent echter dat dit een voorbarige uitspraak is, zolang Europa, met alle succesfactoren, geen duidelijke invloed heeft kunnen verwerven op het wereldtoneel. De huidige tendens naar nationalisme ten koste van Europa is de auteur een doorn in het oog.

De natiestaat is in het licht van de geschiedenis een recente vinding. Wie kent niet de afbeeldingen van een trotse Otto von Bismarck met *Pickelhaube*, rijlaarzen en walrus-snor in de Spiegelzaal van het paleis van Versailles terwijl de keurvorst/koning van Pruisen de eed aflegt als keizer van heel Duitsland? Een gebied dat daarvoor – en gedeeltelijk zelfs tot 1918 – een verzameling van staten en koninkrijkes was. Nu is de huidige Bondsrepubliek niet de maat der dingen en valt best te verdedigen dat zowel Frankrijk en Groot-Brittannië als Denemarken en Zweden eerder eenheidsstaten waren. Toch wordt Europa beheerst en geregeerd door natiestaten en daarmee is die uitroeping van het Duitse Keizerrijk in Versailles in 1871 meer dan symbolisch voor de huidige stand van het Europese eenwordingsproces. Velen meenden dat het eind van het Derde Duitse Rijk in 1945 het begin zou inluiden van mondiale samenwerking en daarmee het einde van de natiestaat als bepalende factor in de internationale politiek. Weliswaar waren er in het Interbellum al voorlopers als de Volkenbond, maar echt serieus kon dat

in vergelijking met de Verenigde Naties, de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, het Warschaupact of de Europese Unie niet worden genoemd.

De vraag die zich stelt is of de ontwikkeling van een mondiale samenwerking van grote continentale, nauw samenwerkende en staatkundig aaneengesmede blokken een realistisch toekomstbeeld is of dat de natiestaat vooralsnog de maat der politiek op mondiaal en continentaal vlak blijft.

VERENIGD EUROPA

Als middelbare scholier werd ik gegrepen door het ideaal van een Verenigd Europa en werd ik lid van de ‘Jongeren Europese Beweging’. Daarbij had ik waarschijnlijk tegengestelde motieven dan jongeren die voor de padvinderij of een politieke jeugdorganisatie kozen. De Europese Beweging overschreed immers bewust de zuilenmaatschappij, die in alle Europese landen in meer of mindere mate bestond. Jarenlang was de Europese Beweging de sterkste lobbyclub van het Europese vasteland, waaraan vrijwel alle politieke stromingen, de werkgevers- en werknemersorganisaties, verschillende kerken en nog andere instituties hun steun verleenden. Het feit alleen al dat de Europese Beweging thans niet meer is dan een internetclubje, met een ledenbestand dat nog meer is geslonken dan dat van de politieke partijen, zegt genoeg over teloorgang van de Europese Eenwording als breed gedragen ideaal. Nou hoeft dat natuurlijk ook niet meer, want de Europese Unie is een feit dat met zevenentwintig lidstaten misschien wel lijdt onder eigen succes. Indien men leden die in 1958 of eerder lid waren van de Europese Beweging zou vragen of zij zich zouden kunnen voorstellen dat landen van het toenmalig Warschaupact als lidstaat tot een verenigd Europa zouden toetreden,

dan zouden de ondervraagden waarschijnlijk denken dat de vraagsteller zijn verstand had verloren. Velen vinden dat de huidige Europese Unie zowel qua omvang als qua inhoudelijke taak voldoende, of zelfs te veel, inbreuk maakt op de soevereiniteit van de lidstaten, zo blijkt ook uit de meest recente Europese verkiezing.

STRATEGISCHE EENWORDING

De dreiging vanuit het Oosten dreef de landen op het Europese continent bijeen. Alleen het Verenigd Koninkrijk kon het zich, dankzij de geografisch gelukkige omstandigheid dat het land zich op een eiland bevindt – iets wat overigens ook tegen invasieplannen van Hitler afdoende verweer bood – veroorloven het eenwordingsstreven met gepaste distantie gade te slaan. Vaak is dan ook gezegd dat wijlen Jozef Stalin eigenlijk in aanmerking kwam om de eerste ‘Karel de Grote-Prijs’ voor Europese verdiensten van de stad Aken te ontvangen. De historische ironie wil dat met het wegvallen van het communisme in Centraal- en Midden Europa niet alleen de strategische noodzaak tot verdere integratie verdween, maar dat zelfs het tegenovergestelde, het nationalisme, weer op kon komen. Aan beide kanten van het IJzeren Gordijn was dit nationalisme jarenlang onderdrukt, aan de Oostkant gedwongen – alle landen moesten immers opgaan in het grote communistische Rusland –, aan de Westkant

vrijwillig. Vanuit liberaal oogpunt zou men, zowel historisch als theoretisch, het nationalisme wellicht kunnen ondersteunen. Het nationalisme was zowel voor de Duitse als voor de Italiaanse liberalen een ontstaansgrond. Onderscheid naar nationaliteit is uiteindelijk meer een uitdrukking van individualiteit en verschilmarkering dan het Europees Burgerschap als grootste gemene deler. Toch blijken dat maar drogredenen te zijn. De Duitse vorstendommen zijn weliswaar verdwenen, evenals alle Italiaanse stad- en landstaatjes, desalniettemin blijken in al onze lidstaten juist weer andere kwalificaties, zoals regionale talen en cultuuruitingen, opgeld te doen. Opmerkelijk is daarbij dat deze regionale verbondenheid dwars door en over onze huidige landsgrenzen heen wordt gevoeld.

Evenzeer is de vraag gerechtvaardigd of persoonlijke

en politieke vriendschappen over grenzen heen hechter of zelfs meer voor de hand liggend zijn dan banden tussen individuen die louter op een gedeelde ‘Staatsangehörigkeit’ berusten. Ik ben die mening in ieder geval ten stelligste toegedaan. In de meer dan veertig jaar dat ik nu Europees actief ben heb ik heel veel voorbeelden van de eerste verbanden waargenomen en geen enkele van de tweede. CDA-lijsttrekker Wim van de Camp meende tijdens de campagne dat de natiestaat een krachtiger rol zou moeten spelen binnen het conglomeraat van supranationale Europese instellingen, ten koste van grensoverschrijdende politieke samenwerking. Concreet riep Van de Camp op tot een geregeld ‘Oranjeberaad’ van alle Nederlandse delegatieleiders, om zo het Nederlands belang in Brussel te versterken. De praktijk van supranationale fracties zal dit soort initiatieven snel in de kiem smoren.

ECONOMISCHE EENWORDING

De politieke eenwording, ontstaan uit strategische en idealistische – ‘Nie wieder Krieg’ – motieven, begon aan

het eind van de jaren vijftig wat te luwen. De Franse machtspoliticus, strateeg en nationalist Charles de Gaulle speelde daarin zonder twijfel een grote rol. Door het toepassen van de zogenoemde ‘politiek van de lege stoel’ wist hij te voorkomen dat hij nog langer door de anderen werd

Populisme en
een intellectueel discours
gaan zelden
tot
nooit samen

overstemd of – zoals hij het zelf zag – hem de wet werd voorgeschreven door een stelletje ‘vaderlandsloze ambtenaren’ uit Brussel. Wederom valt er een historische ironie te ontwaren. De Gaulle was een verklaard tegenstander van Britse toetreding tot de Europese Gemeenschap. De hegemonie van de as Bonn-Parijs, die jarenlang bepalend was in Europa en de integratie voortstuwde, is sindsdien bij iedere volgende toetredingen van nieuwe lidstaten veranderd in een versterking van de invloed van de lidstaten. Dat juist de Britten in Europa steeds weer de sterkste verzetshaard tegen elke verdere integratie blijken te zijn zal de generaal in zijn bescheiden graf in Colombey-les deux Eglises behoorlijk doen woelen.

De briljante ingeving van het driemanschap Paul Henri Spaak, Jan Willem Beyen en Gaetano Martino om op de conferentie van Messina de doodgelopen politieke

eenwording vlot te trekken langs economische kant is een ongehoord succes gebleken. Waar het momenteel opnieuw oplevende nationalisme de Europese samenwerking ook probeert te torpederen, dit zal nooit op het gebied van de uit het Verdrag van Rome en verdere uitwerkingen daarvan voortvloeiende vrije interne markt gebeuren. Dat uit die vrije interne markt ook onherroepelijk verdere afstemming van sociale, economische en fiscale wetgeving moet volgen vloeit niet alleen voort uit het feit dat de invoering van een gemeenschappelijke munt met het stabiliteitspact gepaard is gegaan, maar ook uit de bewegingsvrijheid die aan mensen, goederen, diensten en kapitaal is gegeven. Zodra het op een bepaalde plaats of in een land beter toeven is, of beter produceren, dienstverlenen of verdienen, ontstaan daar overduidelijk concentraties. Een paar voorbeelden: de concentratie van bejaarden uit alle lidstaten aan de Spaanse Costa's; de groei van de Londonse City tot financieel centrum dat New

York benadert; de toevloed en het vertrek van de maak- en dienstenindustrie in Ierland; de uittocht uit en terugkeer naar Portugal van werknemers; de bloei van het transalpine gebied (van de Franse regio Rhône-Alpes over de Italiaanse streken Piemonte, Lombardije en Alto Adige tot aan Slovenië en weer terug over het Oostenrijkse Karinthië en Tirol, via het Duitse Beieren en Baden-Württemberg naar het Franse Elzas-Lotharingen) als centrum van industriële innovatie; en tot slot het ontstaan van de Dresdner 'silicon valley'. De huidige economische crisis heeft nog eens bevestigd dat regionale en continentale economische stelsels op zich ook niet autarkisch zijn.

GLOBALISERING

De globalisering heeft de laatste decennia mede door de omvorming van het GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) in de WTO (World Trade Organisation) zo om zich heen gegrepen dat nu iedereen aan iedereen gebonden is. Aan de ene kant is dat geruststellend, in zoverre dat eigenlijk geen land of blok in de wereld het zich nog kan veroorloven intercontinentale conflicten te veroorzaken. Aan de andere kant kan de groep die op religieus of nationalistisch vlak tot de extremisten kan worden

gerekend, juist door die globalisering excessieve aandacht trekken en zelfs enorme pressie uitoefenen. Overigens toont globalisering aan dat louter Europese eenwording eigenlijk alweer achterhaald is.

Toch meen ik dat zolang de Europese Unie nog geen staatkundige eenheid is die als één speler op het wereldtoneel kan spreken er nog alle reden is het politieke integratieproces voort te zetten. Alle nationalistische of, erger nog, religieuze oproepen om pas op de plaats te maken zijn op zijn vroegst voorbarig. Toegegeven de meeste actrices op mondiaal niveau – China, de Russische Federatie, India, Asean, Mercosur – zijn nog allerminst volwassen op democratisch gebied.

Toch zijn we al een heel eind op weg naar een betere wereldorde van hechte blokken. De Verenigde Staten zijn thans nog overheersend op wereldniveau. Dit wordt mede veroorzaakt door het feit dat zij op het wereldtoneel de enige echte, demo-

Velen vinden dat de Europese Unie voldoende, of zelfs te veel, inbreuk maakt op de soevereiniteit van de lidstaten

cratisch geregeerde, continentale eenheid vormen. Toch is er in Europa, ook als men de Europese Unie voor wat betreft de staatkundige inrichting met de Verenigde Staten van Amerika vergelijkt, reden genoeg zich in bepaalde opzichten op de borst te kloppen. Ons systeem is veel minder exclusief, het is evenrediger en gedifferentieerder. Echter, zolang een grotere bevolkingsomvang, een grotere economie, betere gezondheidszorg, betere sociale voorzieningen, een grotere bijdrage aan de ontwikkelingslanden (of mogen we dat tegenwoordig nu ook al weer niet meer zeggen), minder schulden en nog een paar andere pluspunten, zich niet vertalen in duidelijke invloed op wereldniveau is al dat geroep van 'Europa, tot hier en niet verder' – zoals tijdens de Europese verkiezingscampagnes – op zijn zachtst gezegd voorbarig, zo niet gewoon dom. Maar populisme en een intellectueel discours gaan nu eenmaal zelden of nooit samen.

Drs. F. Wijsenbeek, studeerde rechten en politieke wetenschap in Leiden en de Verenigde Staten. Hij was dertig jaar werkzaam in de Europese Instellingen, onder meer van 1984-1999 als lid van het Europees Parlement. Hij is thans voorzitter van de VVD-kamercentrale Den Haag en lid van de commissie Europese Zaken.

DUITSE POLITIEKE PARTIJEN GEHYPNOTISEERD DOOR KLIMAAT

HANNA THIELE

Voor de buitenwacht voeren de Duitse politieke partijen een poppenkast op waarin belastingverlagingen centraal staan. Tegelijkertijd zijn zij eendrachtig bezig het fundament te leggen voor de 'grootste herverdelingsoperatie sinds de invoering van de inkomstenbelasting', zoals de *Wall Street Journal* dat noemde. Het gaat hier om de CO₂-emissiehandel. Hanna Thiele meent dat het in deze kwestie niet uitmaakt welke politieke partijen de Duitse verkiezingen in september zullen winnen, de koers wordt immers toch bepaald door de milieubureaucratie.

'Global warming' has become the grand political narrative of the age, replacing Marxism as a dominant force for controlling liberty and human choices.

Philip Stott

Het tromgeroffel in de aanloop naar een vervolgovereenkomst van Kyoto (in Kopenhagen in december a.s.), dat reeds geruime tijd in Duitsland dreunt, heeft alleen maar tot doel om een gigantische bron van nieuwe staatsinkomsten te scheppen. Het moet de basis leggen voor een wereldomvattende handel in gebakken lucht, de zogenoemde CO₂-emissierechten. De Duitse minister van milieu Sigmar Gabriël (verbonden aan de sociaal-democratische SPD) verwacht vanaf 2013 extra staatsinkomsten van ten minste €10 miljard per jaar. Het Amerikaanse EPA ('Environmental Protection Agency') schat de toename van de mondiale overheidsinkomsten op \$ 3,3 biljoen per jaar.

Geen enkele partij in de Duitse Bondsdag verheft daartegen haar stem, en al helemaal niet de liberale FDP.

Integendeel, de FDP-fractie moedigt de regering met steeds weer nieuwe klimaateisen slechts aan om nóg verder te gaan. Vragen over het nut, het effect, de kosten en de baten daarvan worden niet getolereerd.

EU-Commissaris voor Ondernemingen en Industrie, Günter Verheugen, heeft duidelijk gemaakt dat er geen objectieve rechtvaardiging is voor de betrokken klimaatbeschermingsmaatregelen toen hij in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* verklaarde 'geen antwoord te hebben op de vraag wat de autofabrikanten hadden misdaan dat zij op deze wijze zouden moeten worden bestraft'. (FAZ 30.10.2008)

Verheugen weet waarover hij spreekt want hij behoorde tot de naaste medewerkers van Hans-Dietrich Genscher, die onmiddellijk na zijn entree als minister van Binnenlandse Zaken in de regering Brandt-Scheel van 1969 een ambitieuze start maakte met de transformatie van de Bondsrepubliek tot een eco-socialistisch land. Het instrument daartoe was de door Genscher opgezet Milieudienst ('Umweltverwaltung'). Andere leden van de directie van deze dienst waren Gerhart Baum, Klaus Kinkel, Peter Menke-Glückert, Genscher's studievriend uit de DDR-tijd als bron van nieuwe ideeën en dr. Günter Hartkopf, een sluwe vos met bestuurservaring, die aan de wieg stond van de bestuurlijke en wettelijke initiatieven gericht op de introductie van onconventionele wetswijzigingen.

Tot die tijd was er in de Duitse politiek nog geen sprake van 'milieubescherming'. Het woord 'milieubescherming' kwam tot 1972 nog in geen enkel Duits woordenboek voor, zoals Genscher later met trots opmerkte. Er werden tot dat ogenblik slechts zaken beschermd die tastbaar waren, die men met de zintuigen kon waarnemen, bijvoorbeeld de natuur, het landschap en gezondheid. Maar Genscher koos de opkomende (en door de

NAVO ondersteunde) milieubeweging als bondgenoot om het Duitse kompas op milieubescherming te richten.

Het begrip 'milieubescherming' werd zodanig opgegrept dat het niet meer uitsluitend op reële zaken betrekking had, maar transcendeerde naar het metafysische vlak, met als gevolg dat het zich onttrok aan menselijke beoordeling en effectiviteitscontrole. Met de door Genscher gecreëerde milieudienst en milieuwetgeving werd een virtuele ruimte geschapen, waarbinnen de spelers, niet gehinderd door de beperkingen van de reële politiek, de vrije teugel kregen.

Op 6 oktober 2006 schreef Günter Verheugen daarover in de *Süddeutsche Zeitung*: 'Mijn eigen medewerkers vertelden mij dat 80 tot 90 procent van hun arbeidstijd in beslag werd genomen door interne coördinatie. Men zou enigszins gechargeerd kunnen beweren dat wij een groot deel van onze tijd besteedden aan de oplossing van problemen die er niet zouden zijn geweest, als wij er niet waren geweest.'

In 1969 tapte men nog uit een ander vaatje: de regering Brandt-Scheel verbond het motto 'Meer democratie wagen' aan de regeringsverklaring. Zij wensten met 'interne hervormingen' de vastgeroeste structuren open te breken. Het milieukeurslijf voor de democratie, vrije markteconomie en vrije burgers werd door de FDP verkocht met de leuze 'Red de vrijheid'.

Genscher smeedde 'milieubescherming' tot kernstuk van de hervormingen. Hij slaagde erin dat thema als translaterale prioriteit, die op elk beleidsterrein zijn doorwerking diende te krijgen, door te drukken en op die manier de macht van andere departementen te beperken. Het uiteindelijk resultaat daarvan was een brede paralysering van onze representatieve parlementaire ordening.

De wensen die onder het gewone volk leven, bereiken onze parlementariërs niet meer. Zij hebben alleen nog maar oog voor de utopie van het redden van onze planeet. Degenen die 'daarboven' de dienst uitmaken, laten zich niet meer leiden door gezond verstand.

Het hoge abstractieniveau van het begrip 'milieubescherming' koos Genscher als uitgangspunt om een milieugericht wetenschaps-, onderwijs- en informatiesysteem op te bouwen. Vanaf de kleuterschool worden individuen

thans opgevoed tot milieubeschermers en vervolgens klimaatbeschermers. Alle economische en individuele beslissingen dienen te worden getoetst aan besparing van CO₂. De economie dient datgene te produceren wat het klimaat redt. Het volk dient datgene te eten wat het klimaat lekker vindt. Degene die zich niet conformeert, wordt door de samenleving geëxcommuniceerd – wordt als a-sociaal beschouwd (zie voorgaand citaat van Verheugen).

Erop vertrouwend dat de FDP een partij was die positief stond tegenover de markteconomie, reageerde het bedrijfsleven aanvankelijk nietsvermoedend op de nieuwe oriëntatie, deels zelfs met anticiperende volgzzaamheid. Dat veranderde toen de daaruit voortvloeiende dwangmaatregelen en kosten duidelijk werden. In samenhang met de oliecrisis van 1973/74 en de daarmee verbonden dreiging van verlies aan arbeidsplaatsen, organiseerde het 'Bundeskanzleramt' een speciale vergadering met vertegenwoordigers van werkgevers, werknemers en milieupolitici om de economische gevolgen van de milieumaatregelen te bespreken. De stemming voorafgaande aan die gedenkwaardige bijeenkomst, die op 3 juni 1975 in het slot

De groenen maakten zich dankbaar meester van het door Genscher geschapen Orwelliaanse bureaucratische systeem 'milieu'

Gymnich plaatsvond, was er een van: 'nu is het genoeg geweest.'

Maar Genscher's staatssecretaris Hartkopf had zijn zaakjes goed voorbereid. Hij had een geduchte strijdmacht van hogere ambtenaren gemobiliseerd, die trouw hadden gezworen aan het evangelie van 'Grenzen aan de groei'. Zij hadden alle argumenten keurig op een rijtje. Het bedrijfsleven dat deze discussie argeloos en onvoorbereid was ingegaan, stond met de mond vol tanden en werd volledig overrompeld.

Toch lukte het de werkgevers later hun invloed in de FDP te vergroten. Op de bondspartijbijeenkomst van de FDP in Kiel in 1978 wist de toenmalige FDP-minister van Economische Zaken, Hans Friedrichs, met zijn economische commissie het pleit te winnen van de door Gerhart Baum geleide Perspectiefcommissie. Sindsdien is de FDP gespleten en daardoor inconsequent en machteloos.

De groenen maakten zich dankbaar meester van het door Genscher geschapen Orwelliaanse bureaucratische systeem 'milieu'. De door de bureaucraten van Genscher

gecreëerde roep om meer milieubescherming was niet meer te beteugelen.

Na zijn pensionering vertelde Hartkopf niet zonder trots op een ambtelijk congres in 1986 hoe het was gelukt om de door de overheid geformuleerde prioriteiten als wil van het volk te legitimeren. Het waren overwegend bureaucraten die aan de wieg stonden van de 'Arbeidsgemeenschap voor milieuvraagstukken' en deze met persoonlijke en materiële inzet in stand hielden. Maar deze 'arbeidsgemeenschap' was in Genscher's ogen niet militant genoeg. Dus werden burgerinitiatieven georganiseerd en gefinancierd, die de stoottroepen moesten leveren. Met hun campagnes verschaften zij de Milieudienst de benodigde rugdekking om in naam van het volk te handelen. Het driemanschap Genscher/Baum/Hartkopf kon op die manier vier miljoen burgers mobiliseren – een potentieel dat de politiek niet kon negeren.

Baum staat nog steeds aan de kant van de maatschappijhervormers, die niet zo warm lopen voor de democratie en die de vrijheid van de burgers en de economie willen beperken. In 1999 schreef hij nog in een terugblik naar aanleiding van de herdenking van het feit dat Hartkopf toen tien jaar geleden was overleden: 'Het mag niet zo zijn dat wij inzichten en ervaring uitsluitend afwijzen om reden van het feit dat wij politieke stromingen afkeuren die voorstander zijn van het gebruik van ecologische argumenten ter rechtvaardiging van overheidsdwang of de beperking van burgerrechten.'

Baum schreef elders bij dezelfde gelegenheid: 'Uiteindelijk dienen we de milieuorganisaties zodanig te versterken dat de belangen van het milieu en andere belangen juridisch gezien even sterk verankerd zijn.'

Deze pariteit heeft de representatieve parlementaire democratie tot een farce gemaakt. Tegenover de burgers als soeverein staan de milieubureaucraten die met hun milieugroeperingen elke gewenste 'burgerwil' tevoorschijn kunnen toveren. Parallel daaraan creëerden de bureaucraten een dicht en gecompliceerd bestuursnet-

werk, dat met uitzondering van een paar insiders, niemand inzage geeft van de evaluatie van zijn effectiviteit. Ze beïnvloeden de media, ze sturen de wetenschap, ja zelfs ook enigszins het justitieapparaat. Voor de gekozen volksvertegenwoordigers is het zo goed als onmogelijk om op te komen voor de belangen van de kiezers, voor zover die in strijd zijn met de belangen van de milieubureaucratie.

Ongeacht welke partij de verkiezingen aanstaande september in Duitsland wint, de koers wordt bepaald door de milieubureaucratie met de door hen gepamperde hulptroepen van de milieuorganisaties. Ze kunnen op elk moment de duimschroeven van de CO₂-besparingsdoelstellingen aandraaien, (hetgeen tot hogere prijzen voor CO₂-emissierechten en daardoor ook hogere staatsinkomsten leidt) wanneer zij geld nodig hebben om aan de wensen van hun vazallen tegemoet te komen of tegenstribbelende landen – zoals nu Polen – met hoge geldbedragen af te kopen.

De politici die door het klimaat zijn gehypnotiseerd¹, hebben kennelijk niet meer in de gaten dat onder het mom van klimaatbescherming de pijlers onder onze grondwet worden weggesloopt.

H. Thiele heeft een elektrotechnische achtergrond. Zij is (kritisch) actief binnen de Duitse liberale FDP en is de spreekbuis geworden van het Duitse verzet tegen windmolens, waarvan plaatsing op grond van de vermeende klimaatcrisis wordt gelegitimeerd. Vanwege haar strijdbaar optreden tegen het doorgeslagen milieubeleid in Duitsland heeft zij de geuzennaam 'Mutter Courage' gekregen.

NOOT:

¹ Hypnose: een beperkte bewustzijnstoestand die op slaap lijkt. Deze kan door een hypnotiseur door suggestie worden opgewekt. Hierdoor kunnen de wil en ook de lichamelijke functies van iemand gemakkelijk worden beïnvloed (Bron: Duden, *Das große Fremdwörter-Buch*).

De wensen die onder
het gewone volk
leven, bereiken
onze parlementariërs
niet meer

INLEVINGSVERMOGEN ALS LIBERAAL FUNDAMENT

250 JAAR THE THEORY OF MORAL SENTIMENTS VAN ADAM SMITH

PATRICK VAN SCHIE

In 2009 is er veel aandacht voor de 500ste geboortedag van Johannes Calvijn en de 200ste geboortedag van Charles Darwin. Daarnaast wordt uitvoerig stilgestaan bij het feit dat John Stuart Mill honderdvijftig jaar geleden zijn beroemde werk *On Liberty* publiceerde. Vreemd genoeg lijkt een ander jubileum, 250 jaar *The Theory of Moral Sentiments* van Adam Smith, aan vrijwel iedereen voor te gaan. Patrick van Schie meent dat dit ten onrechte gebeurt en onttrekt het liberale standaardwerk in zijn hiernavolgende bijdrage aan de vergetelheid.

Liberalen besteden dit jaar veel aandacht aan de verschijning 150 jaar geleden van John Stuart Mills *On liberty* – en terecht. Zoals Fleur de Beaufort elders in deze editie van *Liberaal Reveil* uiteen zet, kunnen wij aan dit kernboek van de negentiende eeuwse Engelse filosoof belangrijke en nog altijd zeer bruikbare inzichten ontleen voor de inrichting van een liberale maatschappij. Bovendien kunnen liberalen van uiteenlopende schakering – van klassiek-liberaal tot ontplooiingsliberaal – in het toegankelijk geschreven *On liberty* wel iets van hun gading vinden; en dat terwijl het werk zelf geen hybride karakter heeft.

Aan de publicatie nóg honderd jaar eerder van een fundamenteel werk van de toch evenzeer onmiskenbaar liberale denker Adam Smith wordt tot nu toe vreemd genoeg door liberalen vrijwel geheel voorbij gegaan. In 1759 verscheen de eerste editie van *The theory of moral sentiments*. Bij het grote publiek is dit niet het bekendste werk van Smith – dat is natuurlijk zijn economische boek *The wealth of nations*, waarvan menigeen dan nog uitsluitend de (verkorte) titel kent en niet de inhoud¹ – maar het is wel degelijk een liberaal standaardwerk. Hoewel

Smith zijn faam tegenwoordig aan *The wealth of nations* ontleent – dat boek maakte hem tot grondlegger van de (klassieke liberale) economie – beschouwde hij zelf *The theory of moral sentiments* als zijn beste werk. De ironie voert zelfs nog iets verder: in de herinnering leeft Smith voort als een belangrijk econoom, wat hij zeker was, maar van huis uit was hij moraalfilosoof. Tussen 1752 en 1764 was hij hoogleraar in de Moral Philosophy te Glasgow (na eerst al een jaar de leerstoel der logica te hebben bekleed). In deze periode kwam ook de eerste editie van *The theory of moral sentiments* tot stand, de neerslag dus van zijn overdenkingen in zijn eigenlijke, of in ieder geval zijn oorspronkelijke vak. Toen Smith later veel aandacht aan de economie ging besteden – door het schrijven van *The wealth of nations* maar ook praktisch door bijvoorbeeld vanaf 1778 de goed betaalde functie van hoofd van de douane in Edinburgh te vervullen – bleef hij met zijn oude vak bezig. Van *The theory of moral sentiments* kwamen na 1759 nog vijf edities uit; de laatste (zesde) uit 1790 – kort voor zijn dood – bevat nog grondige wijzigingen en aanvullingen op de voorgaande uitgaven.

The theory of moral sentiments en *The wealth of nations* hangen bovendien nauw met elkaar samen. Eigenlijk zijn het de eerste twee delen van een trilogie die Smith wilde publiceren. In het eerste deel – *The theory of moral sentiments* – heeft hij het fundament van zijn visie op mens en maatschappij neergelegd. In het tweede deel – *The wealth of nations* – gaf hij een nadere uitwerking aan de deugd 'prudence' (wijsheid of bedachtzaamheid), wat voor hem inhield: de betrekkingen tussen mensen in de particuliere sfeer van de economie (al kwamen zijn ideeën over belastingheffing, politiek en defensie hierin ook al aan bod). In een derde deel had de nadere uitwerking van de deugd 'justice' (rechtvaardigheid) aan de orde moeten komen.

Smith's bedoeling was hierin te beschrijven op welk moment iemand schade ('injustice') was aangedaan, hoe recht en regering konden worden ingericht. Nog in de zesde editie van *The theory of moral sentiments* kondigde Smith aan dat hij hoopte, ondanks zijn gevorderde leeftijd, toe te komen aan het schrijven van een boek over 'the general principles of law and government, and of the different revolutions undergone in the different ages and periods of society'. Later dat jaar stierf hij, maar meer dan de dood heeft zijn perfectionisme de publicatie van dit werk belet. Smith was namelijk al lang bezig met dit derde deel van zijn trilogie en had al zestien schriften met tekst klaar liggen, maar hij gaf een paar dagen voor zijn dood aan een vriend opdracht deze banden te verbranden. Helaas voor ons heeft zijn vriend moreel juist gehandeld en

Moraliteit is
volgens Smith
een voortbrengsel
van het sociaal verkeer
tussen mensen

zich aan zijn belofte gehouden. In de loop van de negentiende eeuw kwamen fragmenten van Smith's denkbeelden over dit onderwerp toch boven water in de vorm van aantekeningen over zijn colleges in de periode 1762-1764 (de laatste fase van zijn – vrijwillig opgegeven – hoogleraarschap) door studenten gemaakt; deze zijn als *Lectures on jurisprudence* gepubliceerd. Ironisch genoeg zouden wij als Smith minder perfectionistisch was geweest, nu over een meer gepolijste versie van zijn denkbeelden over rechtvaardigheid beschikken dan deze aantekeningen uit tweede hand ons kunnen bieden.

PLEZIER

Dat *The theory of moral sentiments* relatief onbekend is kan niet liggen aan de stijl waarin het boek is geschreven. De lezer die anno 2009 denkt dat dit 250 jaar oude filosofisch werk moeizaam moet worden doorgeploegd, zal bij lezing aangenaam worden getroffen door zowel het vlotte taalgebruik als door elke vermindering van wollig of dikdoenerig jargon. Aan dik doen had Smith dan ook een broertje dood, zo blijkt uit de passages die hij in zijn boek aan het verschijnsel ijdelheid wijdde. Het zou te ver voeren als ik opschreef dat *The theory of moral sentiments* leest als een trein: ten eerste stemt de behandelde stof daarvoor toch te veel tot nadenken en ten tweede zou het nogal oneerbiedig zijn tegenover de auteur een beeldspraak te gebruiken die hij niet had kunnen begrijpen (de

locomotief werd pas in 1814 uitgevonden, de eerste trein reed pas in 1830). Om dit werk te lezen zal men ook meer tijd moeten uittrekken dan voor *On liberty*, al was het maar omdat het boek van Smith bijna vier keer zo omvangrijk is als dat van Mill. *The theory of moral sentiments* leest er echter niet minder plezierig om.

Met het woord 'plezier' zijn wij meteen in de thematiek van het boek beland. Het gaat voor een belangrijk deel over gevoelens. Smith was een typische vertegenwoordiger van de Schotse Verlichting. In die tak van de

Verlichting werd gepoogd, net als door sommige Engelse filosofen onder wie John Locke, uitvoerig in kaart te brengen aan welke emoties mensen zoal onderhevig zijn, hoe die emoties zich tot elkaar verhouden en hoe zij kunnen worden gerubriceerd. Op het eerste oog lijkt daar-

mee een verklaring op te duiken voor de geringe interesse die liberalen vandaag de dag vertonen voor *The theory of moral sentiments*. Politiek gaat immers niet over gevoelens als vreugde en verdriet, of althans: politiek hóórt zich naar liberale overtuiging van zulke uiterst persoonlijke aangelegenheden verre te houden. Maar zoals aan de titel van Smith's werk al is af te lezen, de auteur laat het niet bij een inventarisatie van gevoelens. Smith legt in zijn boek een verband tussen die gevoelens en het ontstaan van morele oordelen. Als hij zijn werk nú op de markt had moeten brengen, had hij het wellicht de titel meegegeven: 'Waar komen onze waarden en normen vandaan?' Zijn boek voorziet nog altijd in een vraag, daar het een passend liberaal weerwoord biedt aan christelijke denkers, kerkvorsten en politici, van Augustinus via Calvijn tot aan Balkenende.

DE OORSPRONG VAN MORALITEIT

Hun antwoord op de vraag naar de oorsprong van de moraal is immers: die komt van boven, hij is ons door God gegeven. Het is onze taak, ja onze *plicht*, te leven overeenkomstig de richtlijnen die God in zijn Alwetende Wijsheid voor ons heeft opgesteld en aan ons heeft geopenbaard. Als gevolg van onze eigen onvolkomenheid is het ons een beproeving naar de waarden en normen te leven die God heeft gegeven. De meer orthodox-religieuze varianten willen de burger daarbij onder nauwgezet

toezicht stellen van het geestelijk – of desnoods wereld-
lijk – gezag; de bekleeders ervan zouden meer inzicht in
Gods bedoelingen met de wereld hebben en beter in
staat zijn hun driften en kwalijke neigingen te beheersen
dan het gewone volk. De meer ‘rekelijke’ interpretaties
laten ruimte aan de eigen verantwoordelijkheid van ieder
mens om te achterhalen wat God nu eigenlijk van ons
verlangt en om een praktische invulling aan Gods gebo-
den te geven.

Bij Adam Smith komt de moraal *niet* van boven. Men-
sen vormen zelf inzichten over goed en kwaad. Als er een
god is (Smith ontkent het niet, verwijst af en toe ook naar
een schepper, al schijnt hij geen diep-religieus man te zijn
geweest), dan heeft hij aan ons in ieder geval geen moreel
stelsel verordonneerd. Moraliteit is volgens Smith een
voortbrengsel van het sociaal verkeer tussen mensen.
Niet dat mensen ooit bij elkaar zijn gaan zitten om te
bepalen welke gevoelens goed en welke fout zijn, hoe wij
bijvoorbeeld medemenselijkheid of het streven naar rijk-
dom moeten beoordelen. Anders dan filosofen als Tho-
mas Hobbes en John Locke, dacht Adam Smith niet in ter-
men van een (historische of denkbeeldige) natuurtoe-
stand waarin mensen een ‘sociaal contract’ met elkaar
aangaan. Hij nam – typerend voor een Schotse Verlichter
– liever de waarneembare werkelijkheid als vertrekpunt
van zijn filosofie.

Dat is tevens een belangrijk onderscheid met de
christelijke – en veel hedendaagse – denkers over moraal.
Smith was *niet* op zoek naar hoe de mens *hoort* te leven,
naar een recept voor ‘het goede leven’. Nee, hij probeer-
de te achterhalen waar mensen *feitelijk* hun waarden- en
normenstelsel vandaan haalden. Af en toe schemert in
zijn tekst toch wel door wat Smith van bepaalde mense-
lijke eigenschappen vond – zijn afkeer van ijdelheid vormt
daarvan een fraai voorbeeld – maar in zijn aanpak is *The
theory of moral sentiments* is geen normatief maar een
descriptief werk. Het hoofdthema is door hem zelf
samengevat in de ondertitel: ‘An essay towards an analysis
of the principles by which men naturally judge concerning
the conduct and character, first of their neighbours, and
afterwards of themselves.’

‘SYMPATHY’

De analyse van Adam Smith rust op het begrip ‘sympathy’.
Dit begrip kan bij de hedendaagse lezer veel verwarring

scheppen omdat wij dit tegenwoordig associëren met
waardering, misschien zelfs warme genegenheid voor een
bepaalde persoon. Die strekking heeft het woord bij
Adam Smith niet. Hij gebruikt het woord ‘sympathy’ om
uitdrukking te geven aan ons vermogen ons in een ander
persoon te verplaatsen en met hem of haar mee te voe-
len, de emoties te ondergaan die die persoon in een
bepaalde situatie blijkbaar – gelet op wat wij waarnemen
– ondergaat. Dat wij met iemand meevoelen hoeft nog
niet te beduiden dat wij voor zo iemand warme gevoe-
lens koesteren. Een voorbeeld dat Smith zelf gebruikt om
het begrip ‘sympathy’ te illustreren, maakt dat duidelijk.
Als wij een bedelaar zien die bedekt is met zweren, zal
menigeen een gevoel van jeuk krijgen. Dit komt omdat
men zich in de bedelaar verplaatst en dan het verband
legt tussen het hebben van een zweer en het gevoel van
jeuk. Het hoeft allerm minst te betekenen dat men sympa-
thie in onze betekenis van het woord voor de bedelaar
voelt. Het gevoel van jeuk kan heel wel samengaan met
een gevoel van afkeer of zelfs minachting voor de per-
soon van de bedelaar. De ‘sympathy’ van Adam Smith laat
zich eigenlijk het beste vertalen met het tegenwoordig
populaire begrip empathie, oftewel inlevingsvermogen.
Smith zelf maakt het echter lastig dit bij het lezen van zijn
boek steeds voor ogen te houden, want hoewel hij
betoogt dat inlevingsvermogen – zijn ‘sympathy’ – los
staat van de waardering die daaruit kan volgen – onze
sympathie –, gebruikt hij af en toe het woord ‘sympathy’
toch op zo’n manier dat daarin een gevoel van waarde-
ring is besloten.

Het zich verplaatsen in de ander begint met het
waarnemen van die ander. Geheel in de Britse empiristi-
sche traditie van Newton, Locke en Hume, is Smith ervan
overtuigd dat wij kennis slechts kunnen vergaren via onze
zintuigen. Ik kan, zo begint hij zijn verhaal, de pijn die mijn
broer moet ondergaan indien hij op de pijnbank ligt mee-
voelen, maar pas nadat ik heb gezien dat hij op de pijn-
bank ligt; zolang ik daar geen weet van heb, voel ik zijn
pijn niet. Met sommige emoties van anderen kunnen wij
meegaan alleen al bij het zien van uitingen ervan: dat is zo
met pijn, verdriet en vreugde. Bij andere emoties volstaat
de waarneming niet. Als wij zien dat iemand kwaad is,
voelen wij zelf nog geen woede opkomen. Wij willen
eerst weten waarom die persoon kwaad is. Als wij die
oorzaak kennen en dan oordelen dat de woede terecht

is, zelf woede voelen opkomen, keuren wij deze goed maar als het onzes inziens misplaatst is gaan wij niet in zijn woede mee. Dit komt, stelt Smith, omdat hier een derde persoon in het geding is, namelijk de persoon op wie de woede zich richt. Wij willen in dit geval dus weten met wie wij eigenlijk moeten meevoelen; als de woede bij de eerste persoon naar ons oordeel misplaatst is gaat ons meegevoel uit naar de persoon die het object van zijn woede is.

De mate waarin wij meevoelen houdt eigenlijk nooit gelijke tred met het gevoel van de persoon die wij waarnemen. Enerzijds gaat ons inlevingsvermogen zo ver dat het gedrag van iemand of de situatie waarin hij verkeert een gevoel kan oproepen dat de persoon zelf niet ondergaat. Zo is het mogelijk je te schamen over het gedrag van iemand die zich onfatsoenlijk opstelt, al is deze persoon zich zelf niet eens bewust hoe onfatsoenlijk hij zich gedraagt. Wij kunnen zelfs sympathiseren met iemand die is overleden, omdat wij ons voorstellen hoe ellendig het is je nooit meer in de zon te kunnen

warmen, een prooi van de wormen te worden en in de vergetelheid te raken. Anderzijds ervaren wij als waarnemer een gevoel meestal minder sterk dan het aanwezig is in de persoon die wij waarnemen. Met fysiek genot of lijden van een ander kunnen wij het minste meegaan: wij voelen niet het intense genot van een heerlijke maaltijd als wij die niet zelf nuttigen en voelen niet werkelijk de pijn van iemand die zijn hoofd stoot, maar maken ons daar slechts een vage voorstelling van. Met geestelijk genot of lijden kunnen wij verder meegaan, des te beter naarmate het genot of het lijden meer volkomen een product is van de verbeelding. Smith geeft het voorbeeld van een man die verliefd is. In de verliefdheid zelf kunnen wij niet meegaan, ook al vinden wij het verschijnsel mooi. Dit komt omdat als wij kijken naar de vrouw op wie hij verliefd is, in haar niet al dat wonderlijk moois zien dat hij blijkbaar in haar ziet [tenzij wij haar toevallig zelf zouden begeren natuurlijk, maar dan gaan wij al helemaal niet in zijn gevoelens mee maar zullen we vooral jaloers op hem zijn; PvS] en zijn attenties dus buiten proportie oordelen. Wel kunnen wij meer in het algemeen een heel eind met zijn romantische gevoelens mee-

gaan, omdat wij – geabstraheerd van de vrouw in kwestie – ons een goede voorstelling kunnen maken van het geluk dat ontleend wordt aan een liefdevolle relatie met een vrouw.

Het waarnemen en meevoelen met de ander is de eerste fase van het proces waaruit onze moraliteit ontstaat. Uit de vergelijking tussen het gevoel van de ander en ons eigen gevoel, ontstaat de waardering of afkeuring. Delen wij het gevoel in hoge mate dan luidt ons oordeel dat de ander goed handelt, is er tussen onze gevoelens een grote kloof of voelen wij in het geheel niet mee (met de woede van een ander bijvoorbeeld) dan luidt ons oordeel dat de ander verkeerd handelt. De tweede fase in het proces is dat wij niet alleen waarnemen, maar al snel in de gaten krijgen dat wij zelf ook worden waargenomen. Zoals ik 'sympathy' heb met een ander en vervolgens over hem of haar een oordeel vel, zo heeft die ander ook 'sympathy' met mij en hij of zij vormt zich over mijn gedrag – en uiteindelijk over mijn karakter – een oordeel. Zodra wij ons dit

Sympathiseren
is zelfs mogelijk
met een dode, omdat
wij ons voorstellen
hoe ellendig het is
je nooit meer in de zon
te kunnen warmen

bewust zijn passen wij ons gedrag hierop aan. Wij hopen namelijk dat de gevoelens van onze omgeving zoveel mogelijk met onze eigen gevoelens overeen stemmen en dat die omgeving ons gunstig zal beoordelen. Maar wij weten ook dat de ander nooit in dezelfde mate vreugde, verdriet et cetera kan voelen als waarin wij deze emoties zelf ondergaan.

In de praktijk ontstaat er een neiging elkaar hierin tegemoet te komen. Als ik verdriet heb, demp ik de uiting ervan in de hoop dat mijn omgeving dan makkelijker mijn verdriet kan invoelen. Mensen in onze omgeving tonen op hun beurt vaak meer medeleven dan zij werkelijk aan verdriet in zich voelen; tegenover ons zijn zij met ons begaan maar zij zijn ons verdriet soms alweer vergeten zodra zij de kamer hebben verlaten waarin wij ons bevinden. Die neiging tot het temperen van onze gevoelens is groter bij verdriet dan bij vreugde. Een kleine aanleiding tot vreugde delen wij ongeremd met onze omgeving, een kleine aanleiding tot verdriet zoals het stoten van mijn teen zal bij onze omgeving weinig emotie oproepen. Als ik met veel misbaar aan mijn pijn uiting zou geven, zou mijn omgeving mij slechts aanstellerig of kleinzerig vinden. Als ik daarentegen een dierbare heb verlo-

ren, roep ik automatisch medelijden op maar – paradoxaal genoeg – des te meer naarmate ik mij beter weet te vermennen. Daarbij zal ik mijn verdriet tegenover vreemden meer verbergen dan tegenover vrienden, omdat ik van vreemden op minder medeleven hoef te rekenen dan van vrienden. Dit terwijl er nauwelijks neiging bestaat tot het temperen van vreugde, ongeacht de omgeving.

De derde fase in het ontstaan van onze moraliteit wordt gestimuleerd door het besef dat de ander niet altijd weet wat er achter onze emoties steekt en daardoor misschien tot een verkeerd oordeel over ons komt. In die derde fase stellen wij ons voor wat een denkbeeldig onpartijdig waarnemer die wél met de achtergronden van ons handelen bekend is, ervan zou vinden. Wij

delen onszelf als het ware op in twee personen: ons eigenlijke ik die handelt en een denkbeeldige ik die in ons huist en die als een ‘rechter’ oordeelt of onze handelingen goed of slecht zijn. Dit is de ‘supposed impartial and well-informed spectator; [...] the man within our breast, the great judge and arbiter’ van ons eigen gedrag. Deze stem van binnen leert ons niet alleen gedrag te vertonen waarvoor wij daadwerkelijk worden geprezen, maar belangrijker: prijzenswaardig gedrag te vertonen (gedrag dat het waard is geprezen te worden, los van de vraag of er ook werkelijk lof zal worden geuit). En hij leert ons af te zien van nare gedragingen ook als die gedragingen zich aan het oog van onze omgeving onttrekken. Het is deze denkbeeldige, onpartijdige waarnemer die in ons huist die ons aanzet tot deugzaamheid.

SMITH VERGELEKEN MET HUME

De ‘great inmate of our breast’ oordeelt niet alleen over onze handelingen en hun gevolgen, maar hij kijkt vooral naar de intentie van waaruit een handeling wordt verricht. Dit is een van de punten waarop Smith zich onderscheidt van zijn collega-filosoof en tijdgenoot uit Schotland – tevens zijn persoonlijke vriend – David Hume. Ook Hume hanteert het begrip ‘sympathy’ maar hij laat het morele oordeel geheel afhangen van het nut dat wij aan een handeling ontleen: verhoogt een handeling onze ‘pleasure’ dan beoordelen wij haar volgens Hume als

goed, verhoogt zij onze ‘pain’ dan beoordelen wij haar als slecht. Bij Smith spelen die nuttigheidsoverwegingen wel een zekere rol, maar doorslaggevend is voor hem de intentie van de handeling. Dat de ‘beweging’ van een lichaam (de handeling zelf) en de gevolgen ervan niet de grondslag vormen van ons oordeel of de handeling lof of blaam verdient, toont hij aan met het voorbeeld van het verschil tussen een schot waarmee een vogel wordt gedood en een schot waarmee een mens wordt gedood.

De handeling (het lossen van een schot) en het gevolg (de dood van het wezen in het mikpunt) zijn hetzelfde, en toch zal de persoon die het eerste schot loste lof (of althans geen blaam) oogsten² en degen die het tweede schot loste als een verachtelijke moordenaar te boek komen te staan [tenzij hij het schot heeft gelost in het vuur van een slag in een oorlog; dan kan hij juist als held worden vereerd; PvS].

Samengevat: bij Hume ligt de bron van goed- of afkeuring in het nut van de handeling, bij Smith in de gepastheid van de handeling. Hieruit blijkt, zoals een Nederlandse analist van beide denkers het meer dan een eeuw geleden opschreef, ‘dat Smith’s leer in veel hoogere mate dan die van Hume een zuivere gevoelsmoraal is, daar deugd en ondeugd wordt bepaald door de mate van overeenstemming, die heerscht tusschen het gevoel van den handelende en van den toeschouwer’.³ Bij Hume treffen wij bovendien geen ‘great inmate of our breast’ aan, die goed geïnformeerde onpartijdige waarnemer; deze denkbeeldige persoon is een vondst van Smith.

TEGENSTELLING MET WEALTH OF NATIONS?

Er is lang gedacht dat Adam Smith niet alleen zou zijn op te delen in de hoedanigheden die hij zelf onderscheidde – de handelende persoon en de onpartijdig waarnemer die in ons (en dus ook in hem) huist – maar ook als auteur van zijn beide grote werken. Men vond namelijk dat deze beide werken haaks op elkaar stonden. In *The theory of moral sentiments* zou dan de sociale, men zou haast zeggen sympathieke, Smith aan het werk zijn geweest, in *The wealth of nations* een egoïstische Smith die zelfzucht zou vergoelijken als gunstig voor het algemeen belang (dankzij een ‘onzichtbare hand’).⁴ Het is een visie die niet valt vol

Voor Smith
telt de intentie
meer dan
het nut

te houden als men de werken van Smith heeft gelezen, én begrepen. Ten eerste moet het eigenbelang dat in *The wealth of nations* inderdaad een centrale plaats inneemt als drijfveer achter het menselijk handelen, niet worden verward met egoïsme. Ten tweede komt het eigenbelang ook in *The theory of moral sentiments* prominent naar voren als één van de drijfveren achter het menselijk handelen (naast bijvoorbeeld welwillendheid). En ten derde wijst Smith de 'sympathy' in zijn *The theory of moral sentiments* niet aan als de grote drijfveer achter het menselijk handelen, maar als de bron van onze morele oordeelsvorming.

In *The theory of moral sentiments* betoogt Smith dat het in de aard van de mens ligt besloten dat hij eerst en vooral zijn eigenbelang zal dienen en zich daarover zorgen maakt. Smith illustreert dit aan de hand van een zeer menslievend filosoof die het bericht verneemt dat China getroffen is door een aardbeving waarbij miljoenen mensen om het leven zijn gekomen. Deze filosoof zal zeker het lot van de omgekomen Chinezen beklagen, hij zal zich wellicht over geven aan bespiegelingen over de broosheid van het menselijk leven, misschien zal hij zich afvragen – al iets praktischer – welke gevolgen deze verschrikkelijke gebeurtenis krijgt voor de handel tussen zijn eigen land en China, maar hij zal daarna ongestoord gaan slapen alsof er niets was gebeurd. Terwijl dezelfde filosoof wanneer hij wist dat de volgende dag zijn pink werd geamputeerd, waarschijnlijk de hele nacht geen oog zou dichtdoen.⁵

Na de eigen belangen van ieder mens komen die van zijn kinderen, dan die van zijn ouders, en dan die van zijn andere familieleden. Hij zal bovendien de belangen van zijn medeburgers in de natie hoger stellen dan die van verre volken. Iets anders mag niet van de mens worden gevergd: 'the care of the universal happiness of all rational and sensible beings, is the business of God and not of man. To man is allotted a much humbler department, but one much more suitable to the weaknesses of his powers, and to the narrowness of his comprehension; the care of his own happiness, of that of his family, his friends, his country.' Natuurlijk staat het iedereen vrij zich humanitair te gedragen ten aanzien van mensen die hij in het geheel niet kent, maar als iemand dit doet ten koste van zijn eigen fortuin en gezondheid zal hij minachting en afkeuring oproepen, te meer als zijn gezin daaronder moet lijden.

Smith's verklaring voor het ontstaan van onze moraliteit kan de gedachte ingeven dat de 'sympathy' die wij volgens hem voor anderen voelen, in wezen berust op eigenbelang. Waarom verplaatst de mens zich immers in een ander mens? Omdat hij graag wil weten hoe hij door anderen wordt gezien. Daardoor kan hij zijn gedrag aanpassen, in de hoop dat hij voortaan (nog) gunstiger, of minder ongunstig, zal worden beoordeeld. Of, als het gaat om het inwendig gesprek met de onpartijdig waarnemer die in zijn borst huist, omdat hij die innerlijke stem graag hoort verklaren dat hij goed handelt, of nog prettiger: dat hij een goed mens is. Hij krijgt dan een gunstig zelfbeeld, wat zeker in zijn eigen belang is. Op die manier kan een heel eind worden geredeneerd dat achter allerlei daden van medemenselijkheid en zelfopoffering de intentie steekt een goed gevoel over zichzelf te krijgen; elk altruïsme is dan te reduceren tot eigenbelang. Zelf werpt Adam Smith zulke redeneringen verre van zich. Om zijn betoog kracht bij te zetten geeft hij (o.a.) het voorbeeld dat een man veelal 'sympathy' zal voelen bij het zien van de pijn die een barende vrouw ondergaat. Nu is het evident dat hij zelf nooit eenzelfde pijn zal hoeven te lijden. Wat hij zich dus verbeeldt is niet de pijn die hij zou moeten ondergaan als hij een kind zou baren, want het is ondenkbaar dat dit zich ooit zal voordoen, maar hij verplaatst zich in de vrouw en stelt zich voor dat hij haar was en in de positie zou verkeren waarin hij haar waarneemt. Zo'n 'sympathy' is op identificatie met de ánder gericht, en dus allesbehalve zelfzuchtig.

In dit verband neemt Adam Smith ook nadrukkelijk en zeer expliciet afstand van Bernard Mandeville, de Nederlandse arts en filosoof die met zijn gedicht over een bijenkorf leerde dat de mens volledig zelfzuchtig was – al zijn positief te duiden daden hebben slechts ten doel lof te oogsten van zijn omgeving – maar daaraan de gedachte koppelde dat dit in het algemeen belang was: 'private vices, public benefits'.⁶ Smith's eigen voorstelling van de 'invisible hand' (die reeds in een passage in *The theory of moral sentiments* voorkomt) in *The wealth of nations* die ervoor zorgt dat allerlei verschillende uit eigen belang verrichte handelingen van individuen op wonderlijke wijze de welvaart van de natie dienen, vertoont sterke overeenkomsten met de centrale stelling van Mandeville. Smith bestrijdt Mandeville echter tamelijk fel. Zijn werk zou te weinig verfiend zijn. Meer in het bij-

zonder bestreed hij Mandevilles veronderstelling dat elke passie tot ijdelheid, hang naar luxe of sensualiteit is te reduceren en aldus zelfs de nobelste passie nog verwerd tot 'vicious'. Smith ziet de mens niet als louter tot het kwade geneigd, bij hem kunnen er wel degelijk ook oprecht nobele motieven in het geding zijn.

SMITH OVER RIJKDOM EN IJDELHEID

The wealth of nations heeft Smith voorts de reputatie verschaft dat hij het streven naar rijkdom zou sanctioneren. Een ondernemer zou zich niet meer geremd hoeven te voelen om zijn zucht naar rijkdom te bevredigen, want onder verwijzing naar de economische klassieker van Smith zou hij zijn gedrag kunnen rechtvaardigen door erop te wijzen dat de hele natie baat bij zijn handelen heeft. Dit is wederom een gedachte die niet berust op wat Smith werkelijk heeft geschreven maar op wat hem wordt toegeschreven. Niet alleen de tekst van *The wealth of nations* maar ook die van *The theory of moral sentiments* haalt deze gedachte onderuit.

Waarom streeft iemand volgens Smith naar rijkdom? Het voordeel dat iemand ermee behaalt ten opzichte van een comfortabele maar niet overdadige levensstandaard die de gemiddelde burger geniet [in het Schotland in de achttiende eeuw, maar dit geldt natuurlijk des te meer voor de tegenwoordige burger in het Westen; PvS] is niet zozeer gelegen in extra materiële middelen of in een grotere gelegenheid tot consumptie. Menigeen die streeft naar rijkdom en daarvoor zwoegt terwijl hij had kunnen gene-

ten, zich hiertoe begeeft onder mensen van wie hij eigenlijk een afkeer heeft terwijl hij zich met zijn gezin en vrienden had kunnen omringen, zal op zijn oude dag beseffen hoe verkeerd hij hieraan heeft gedaan. Dat wil zeggen: verkeerd voor zichzelf, dat hij zijn rust en het aangename gezelschap heeft opgegeven, niet verkeerd voor de maatschappij waaraan als door een 'onzichtbare hand' [!] een deel van de vruchten toevallen die hij in het vergaren van rijkdom oogst maar niet zelf kan nuttigen. De werkelijke achtergrond van het verlangen naar rijkdom is de hoop daarmee bewondering van de omgeving op te wekken. De mens is nu eenmaal geneigd mensen die rijkdom en macht hebben te bewonderen, ja zelfs te veron-

derstellen dat deze mensen omdat zij rijk of machtig zijn ook wijs en deugdzaam zijn. Vaak, zo stelt Smith, is dat echter allerminst het geval, maar zijn rijkdom en macht op slinkse – en dus te verachten – wijze verkregen. Anders dan in de bovenlaag tellen in de midden- en lagere klassen eerlijke arbeid en bekwaamheid meer dan reputaties, zo meent Smith; in deze ruggegraat van de maatschappij doet vaak het gezegde 'honesty is the best policy' werkelijk opgeld.

Het is goed nog eens te onderstrepen dat als Smith schrijft dat rijkdom bewondering oproept, dit geen normatieve stelling betreft maar een descriptieve vaststelling. Uit *The theory of moral sentiments* springt duidelijk naar voren dat Smith deze menselijke neiging (om de rijke te bewonderen) dwaasheid vindt, hoewel dankzij de zucht naar rijkdom bijvoorbeeld ondoordringbare wouden tot vruchtbare vlaktes zijn omgetoverd. Smith stelt vast dat de Franse koning Lodewijk XIV zeer werd bewonderd. Om zich vervolgens bijna smalend af te vragen: waarom? 'Was it by the scrupulous and inflexible justice of all his undertakings, by the immense dangers and difficulties with which they were attended, or by the unwearied and unrelenting application with which he pursued them? Was it by his extensive knowledge, by his exquisite judgment, or by his heroic valour? It was none of these qualities.'

Het is duidelijk dat Smith een deugdzaam leven in alle rust verkieslijk acht boven een rijk bestaan in het middelpunt van de aandacht. Rust geeft geluk, schrijft hij, en wie snel in tegenslag berust is

De 'great inmate
of our breast'
is een vondst
van Smith

gelukkiger dan wie zich daarover langdurig beklaagt (maar uiteindelijk evengoed zal moeten berusten). 'The great source of both the misery and disorders of human life, seems to arise from over-rating the difference between one permanent situation and another. Avarice over-rates the difference between poverty and riches: ambition, that between a private and a public station; vain-glory, that between obscurity and extensive reputation.' Ijdelheid geeft echter geen innerlijke rust. De ijdele man of vrouw wordt immers geprezen om een eigenschap die hij of zij niet bezit; als deze persoon ook maar enig vermogen tot zelfreflectie bezit zal hij of zij zich ongemakkelijk onder eventuele loftuitingen voelen. En als

hij dat vermogen niet bezit, dan is hij uitzonderlijk dom en zal hij veel spotlust oproepen. Dan liever de bedachtzame man die studeert om te begrijpen, en dus niet om zijn kennis te etaleren, en die zijn (niet gezochte) reputatie ontleent aan de gedegenheid van zijn kennis en bekwaamheden; 'he does not always think of cultivating the favour of those little clubs and cabals, who, in the superior arts and sciences, so often erect themselves into the supreme judges of merit; and who make it their business to celebrate the talents and virtues of one another, and to decry whatever can come in competition with them.'

BELANG VOOR HET HEDEN

Deze prachtige passage over het snobisme en de zelfingenomenheid welke nogal eens in culturele en wetenschappelijke kringen heersen, leent zich natuurlijk uitstekend om huidige politiek-correcte tendensen in de Grachten-gordel en op het Binnenhof op de hak te nemen. Maar hoe kan, afgezien van het plezier dat aan het lezen van dergelijke goed-getroffen beschrijvingen van menselijke eigenschappen en drijfveren kan worden ontleend, *The theory of moral sentiments* voor ons in de eenentwintigste eeuw nog van politiek nut zijn?

Ten eerste kan het nooit en voor niemand kwaad het inzicht te vergroten in de drijfveren achter het menselijk handelen. Adam Smith heeft het inzicht hierover aanmerkelijk vergroot, verdiept en verfijnd, zo erkennen ook contemporaine filosofen als David Hume, Edmund Burke en

Immanuel Kant. Hume, op wiens denkbeelden Smith voortbouwde maar met wie hij ook enkele belangrijke verschillen van inzicht had, waarschuwde Smith als vriend wel dat hij zich het hoofd niet op hol moest laten brengen door alle loftuitingen. Gelukkig was Smith daar de man ook niet naar; hij luisterde te veel naar de 'great inmate' in zijn borst die hem tekortkomingen in zijn werk influisterde. De – soms grondige – herzieningen die Smith in nieuwe edities aanbracht, getuigen van het behoud van zijn zelfkritisch vermogen.

Ten tweede maakt kennisneming van *The theory of moral sentiments* korte metten met de veronderstelling, vaak ook de vileine beschuldiging door socialisten en

christen-democraten, als zou het liberalisme er een 'atomistische' mensvisie op na houden. In die voorstelling van zaken zouden de individuen in het liberalisme als los zand aan elkaar hangen, of uit elkaar drijven. Individueen zouden zich niets van elkaar aantrekken tenzij zij elkaar kunnen gebruiken om zo een eigen voordeel – vaak ten koste van elkaar – te behalen. Dit is een (bewust?) valse voorstelling van zaken. De liberale theorie van Adam Smith kan dit goed illustreren; zij is bij uitstek een sociale theorie, van individuen die zich richten op elkaar, zich ook verplaatsen in elkanders positie maar die dit combineren met het behartigen van hun eigen belang. Het behartigen van eigen belang is overigens iets heel anders dan het vertonen van egoïstisch gedrag, zo laat Smith zien. Maar het uitgangspunt is wel dat er niemand is die de belangen van een individu beter kent en kan behartigen dan dat individu zelf.

Ten derde biedt *The theory of moral sentiments* tegenwicht aan de christelijke bewering dat waarden en normen gegeven door een 'hogere' macht (God) of bron (de bijbel) aan de maatschappij dienen te worden opgelegd en van mensen moeten worden afgedwongen om zedelijke ontsparing te voorkomen. Smith biedt een liberaal alternatief in de vorm van zijn 'onpartijdige waarnemer' die aan

individueen veel ruimte laat om in eigen verantwoordelijkheid deugdzzaam met elkaar te leven. Terecht heeft de commissie die – in een coproductie van VVD en Teldersstichting – in januari 2003 een liberale visie op waarden en normen het licht deed zien, voor deze 'impartial spectator [...] the great inmate of

our breast' een centrale plaats in haar beschouwingen ingeruimd.⁷

Daarbij aansluitend, ten vierde, bevat *The theory of moral sentiments* diverse expliciete waarschuwingen tegen moralisten van allerlei slag. Veel van die moralisten willen dat wij evenveel voor anderen voelen als voor onszelf. Maar niet alleen druist dit tegen de menselijke natuur in, Smith vraagt zich bovendien af wat voor zin het heeft als wij ons voortdurend ellendig voelen omdat sommigen in de wereld er ellendig aan toe zijn. 'Helpt dat?', luidt zijn retorische vraag. En waarom heeft de mens die in ellende verkeert eigenlijk meer recht op medeleven dan die vele anderen die wel gelukkig leven? Moeten wij dan soms niet met hén gelukkig

Wie streeft naar
rijkdom hoopt
vooral bewondering op
te wekken

zijn? Nog minder heeft Smith op met al diegenen die ons precies willen voorschrijven hoe wij ons in bijzondere gevallen al dan niet zouden behoren te gedragen.

Ten vijfde keert Smith zich krachtig tegen systeemdenkers die zich zozeer wentelen in tevredenheid over de veronderstelde schoonheid van het door henzelf ontworpen

regeringsstelsel, dat zij geen enkele afwijking ervan kunnen dulden. Zo iemand 'seems to imagine that he can arrange the different members of society with as much ease as the hand arranges the different pieces upon a chess-board.' Maar dan gaat zo'n systeemdenker eraan voorbij dat elk 'schaakstuk' in het echte leven zijn eigen voortbewegingsprincipe (zijn

eigen wil) heeft. Smith erkent wel dat het tot op zekere hoogte nodig is een samenhangend beeld te schetsen van een goede politiek. 'But to insist upon establishing, and upon establishing all at once, and in spite of all opposition, every thing which that idea may seem to require, must often be the highest degree of arrogance.'

BEDENKING

Bij alle waardering die Smith nog altijd verdient voor zijn werk, mag kritiek evenmin achterwege blijven. Ik heb al laten doorschemeren dat Smith het woord 'sympathy' niet altijd even zuiver gebruikt in de betekenis van empathie, zodat zijn op zich terechte onderscheid tussen empathie en sympathie (in de huidige betekenis van het woord) niet overal goed uit de verf komt.

Mijn voornaamste punt van twijfel betreft echter de veronderstelde universele aanwezigheid van de 'great inmate of our breast', de onpartijdige waarnemer. Smith beweert, optimistisch als hij Verlichtingsdenker zijnde is, dat in ieder mens zo'n onpartijdig waarnemer schuilt. Maar de vraag moet worden opgeworpen of deze 'rechter' wel altijd zo onpartijdig oordeelt. Smith geeft zelf in zijn boek voorbeelden van een nogal eens aanwezige neiging tot zelfbedrog, listen waarmee wij als handelende personen de onpartijdig waarnemer om de tuin proberen te leiden. In zulke gevallen kan het gebeuren dat het oordeel van de 'onpartijdig waarnemer' gekleurd raakt, vervormd wordt. Daarbij komt dat Smith in één passage van zijn boek stelt dat religie een nuttige rol kan vervullen in

het op het rechte pad houden van mensen. Weliswaar doet hij de gedachte dat waarden en normen van God komen af als louter ontsproten aan de menselijke verbeelding – waarden en normen zijn dat overigens ook – maar dat veel mensen van dat denkbeeld zijn vervuld en menen dat God voortdurend op hun handelen toeziet

zodat zij niet stiekem verkeerde dingen kunnen doen, noemt hij een nuttige aanvulling op de 'rechter' in ons. Blijkbaar kan de 'rechter' in ons het niet in alle gevallen alleen af.

Aldus geeft Smith ons niet alleen nuttige inzichten maar spoort hij ons ook aan verder na te denken over de vraag hoe groot de groep van mensen is die de verantwoorde-

lijkheid kunnen dragen om naar eigen inzicht met vrijheid om te gaan. Is die groep slechts beperkt en moet de rest met religie in toom worden gehouden? Maar hoe zou dat nog mogelijk zijn in een sterk geseculariseerde maatschappij (een vraag die de confessionelen trouwens nog veel dieper moet raken)? Of behoort vrijwel iedereen tot de groep die in staat is verantwoordelijkheid te dragen, zodat voor de enkeling her en der die van deze norm afwijkt het strafrecht kan volstaan? Of ligt de waarheid in het midden: is er misschien sprake van een glijdende schaal, sommige waarnemers die steeds volkomen onpartijdig oordelen, andere waarnemers die meestal zo goed als onpartijdig oordelen, et cetera? En wat voor gevolgen moeten wij daaraan dan verbinden?

Op zulke vragen geeft *The theory of moral sentiments* het antwoord niet; wel laat Smith weten dat het onmogelijk is voor allerlei uiteenlopende situaties in de praktijk algemene regels voor deugdzaam handelen te geven. De 'onpartijdig waarnemer' in ieder mens die hem of haar influistert wat goed en wat fout is, zal van geval tot geval moeten oordelen. Dat de vraag of die 'onpartijdig waarnemer' zijn rol altijd even perfect vervult open blijft staan⁸, dat wij dus worden gestimuleerd tot verdere verdieping, is misschien evengoed een verdienste als een tekortkoming van *The theory of moral sentiments*.

Dr. P.G.C. van Schie is directeur van de Prof.mr. B.M. Telders-stichting en redactielid van *Liberaal Reveil*

NOTEN:

- 1 Zie voor een korte levensloop van Adam Smith en een bespreking van zijn *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*: Evert Schoorl, 'Adam Smith 1723-1790 & Jean-Baptiste Say 1767-1832', in: Mark van de Velde red., *Markt-meesters. Portretten van vooraanstaande liberale economen*, Amsterdam en Den Haag, 2004, pp. 21-48.
- 2 In de tijd van Smith bestond er nog geen Partij voor de Dieren.
- 3 Johan Gerrit Appeldoorn, *De leer der sympathie bij David Hume en Adam Smith*, Drachten, 1903, p. 76.
- 4 Zoals aangehaald en bestreden door D.D. Raphael en A.L. Macfie, in hun introductie (op pp. 20-22) als redacteuren van de Liberty Classics-uitgave (Indianapolis, 1982) van *The theory of moral sentiments*.
- 5 Toch zou iedereen het verafschuwen, zo merkt Smith hierbij op, als iemand met het oog op het voor hemzelf grote belang van behoud van zijn pink, miljoenen mensen zou opofferen indien hij op die manier zijn pink kon redden.
- 6 Bernard Mandeville, 'The grumbling hive', in: idem, *The fable of the bees*.
- 7 Peter van Zunderd (vz), Sabine Bierens (secr.) e.a., *Respect en burgerzin. Waarden en normen in liberaal perspectief*, Den Haag, 2003.
- 8 Ook over het oordeelsvermogen van de rechterlijke macht in ons land kunnen – en moeten – bij tijd en wijle serieuze vragen worden gesteld. Maar die doen evenmin afbreuk aan het hele *principe* van de onafhankelijke rechterlijke macht als dat de hier opgeworpen vragen de waarde van het concept van 'de onpartijdig waarnemer' zouden aantasten.

GRENZEN AAN DE MACHT VAN DE SAMENLEVING OVER HET INDIVIDU

150 JAAR ON LIBERTY

FLEUR DE BEAUFORT

‘Aan de geliefde en betreunde nagedachtenis van haar, die de inspiratie, en voor een deel de auteur van het beste in mijn werk is geweest [...] wijd ik dit boek’, aldus de opdracht die John Stuart Mill zijn beroemde werk *On Liberty* meegaf. Een jaar na de dood van Harriet Taylor – de bedoelde geliefde – verscheen het werk, waar Mill reeds eerder aan begonnen was. Welke bijdrage Taylor aan het werk heeft geleverd is nooit helemaal duidelijk geworden. Wel past het bij Mill, die het individu – niet alleen mannelijke individuen – en diens ontwikkeling centraal stelde, zo expliciet melding te maken van de betrokkenheid van zijn geliefde. In 2009 is het honderdvijftig jaar geleden dat *On Liberty* verscheen. Reden genoeg om dit voor liberalen zo belangrijke werk in *Liberaal Reveil* te bespreken.

Het is hopelijk nu niet meer nodig om de persvrijheid te verdedigen als een van de garanties tegen een corrupt of tiranniek bestuur. Er zijn nu, mag ik hopen, geen argumenten meer nodig tegen wetten en bestuursmaatregelen die het volk opvattingen voorschrijven in strijd met zijn belangen, en die vaststellen welke leerstellingen en bewijsvoeringen men zal mogen horen.

John Stuart Mill

Toen de Britse filosoof John Stuart Mill (1806-1873) honderdvijftig jaar geleden zijn beroemde verdediging van de individuele vrijheid publiceerde, meende hij dat zijn exercitie mogelijkerwijze overbodig was, of in ieder

geval toch mensen zou kunnen vervelen. ‘De mensen voor wie niets van wat ik nu ga zeggen nieuw zal zijn zullen mij, hoop ik, willen verontschuldigen, als ik het waag nogmaals een discussie te beginnen over een onderwerp dat nu al drie eeuwen lang een twistpunt is’, aldus Mill in de inleiding van *On Liberty*. De bescheidenheid van de filosoof was destijds misplaatst, getuige een voetnoot waarin melding wordt gemaakt van een vervolging van de pers in 1858 door de Britse regering.² Maar ook vandaag de dag – anno 2009 – zouden velen wat kunnen leren van het betoog van Mill. Dat bewijst het huidige kabinet keer op keer door de persoonlijke vrijheid van burgers in te perken met paternalistische ingrepen, de vrijheid van meningsuiting te bagatelliseren en tot ver achter de voordeur van burgers door te dringen met uiteenlopende maatregelen.

Aan de aandacht die de afgelopen tijd in ons land is uitgegaan naar de persoon John Stuart Mill en diens belangrijkste werk *On Liberty* kan het niet gelegen hebben. Veel meer dan Adam Smith, waar Patrick van Schie elders in dit nummer van *Liberaal Reveil* aandacht aan besteedt, kan Mill zich verheugen in verschillende heruitgaven van zijn werk, biografieën en diverse publicaties over zijn gedachtengoed. Reeds in 2006 stond de Universiteit van Londen tijdens een driedaagse conferentie stil bij de tweehonderdste geboortedag van de filosoof. De Schotse hoogleraar moraalfilosofie John Skorupski publiceerde in hetzelfde jaar zijn boekje *Why read Mill today?* In ruim 100 bladzijden maakt Skorupski duidelijk dat we ook in de eenentwintigste eeuw nog lessen kunnen trekken uit het werk van Mill. Een jaar later verscheen de omvangrijke biografie *John Stuart Mill. Victorian Firebrand* van de hand van politiek journalist Richard Reeves. Dit jaar, ter gelegenheid van het honderdvijftig jarig jubileum

van *On Liberty*, heeft uitgeverij Boom een Nederlandse heruitgave van het werk bezorgd en verscheen onder redactie van Dirk Verhofstadt van de Vlaamse denktank Liberales de bundel *John Stuart Mill. 150 jaar over vrijheid*.³ Bovendien hebben diverse tijdschriften dit jaar de Britse denker en diens belangrijkste werk onder de aandacht van een groter publiek gebracht.⁴

HET BELANG VAN INDIVIDUELE VRIJHEID

Toen Mill begon aan zijn zoektocht naar 'de aard en de begrenzing van de macht die de samenleving rechtekens kan uitoefenen over het individu'⁵ verscheen juist de eerste Engelse vertaling van het werk *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit eines Staats zu bestimmen*⁶ van Wilhelm von Humboldt, Pruisisch staatsman en filosoof. Hij schreef het werk – onder de indruk van de Franse Revolutie – al in 1791/92, doch om politieke redenen verschenen tijdens zijn leven enkel fragmenten in tijdschriften. Pas in 1851 werd de eerste integrale versie in het Duits gepubliceerd. Von Humboldt ziet het garanderen van ieders individuele vrijheid als de voornaamste taak van de staat en benadrukt bovendien het belang van de individuele ontplooiing. Beide aspecten worden ook door Mill onderschreven. Mill ontleent het motto van zijn boek *On Liberty* aan Von Humboldts werk: 'Het grote, leidende beginsel, waarop elke overweging die in deze bladzijden wordt uiteengezet onmiddellijk is gericht, is het volstrekt wezenlijke belang van de ontwikkeling van de mens in zijn rijkste verscheidenheid.' In zijn *Autobiography* erkent de Britse filosoof dat hij schatplichtig is aan de Pruisische denker.⁷

Bij het bepalen van de mate waarin individuele vrijheid gewaarborgd diende te zijn realiseerde Mill zich haarscherp dat bescherming tegen de willekeur van de uitvoerende macht alleen onvoldoende is. 'Er is ook bescherming nodig tegen de druk van de gangbare meningen en opvattingen, tegen de neiging van de maatschappij om, met andere middelen dan het strafrecht, haar eigen ideeën en gewoontes op te leggen aan mensen die daarvan afwijken; tegen de neiging om de ontwikkeling te belemmeren en waar mogelijk het ontstaan van enige persoonlijkheid die niet past in het

Het individu
is soeverein
over zichzelf,
zijn eigen lichaam en
zijn geest

gangbare gedrag, en om alle karakters te dwingen zich naar dat ene model te vormen. Er is een grens aan de rechtmatige bemoeienis van de publieke opinie met de onafhankelijkheid van het individu. Het vaststellen van die grens en het beschermen daarvan tegen inbreuk, is even onmisbaar voor een gezonde stand van zaken in het menselijk bestaan als bescherming tegen politieke despotie.⁸ Op het belang van de ontplooiing van de eigen individualiteit kom ik later nog terug.

De taak die Mill zichzelf in *On Liberty* stelt is het vinden van een principe dat het ingrijpen van de samenleving in de vorm van dwang en toezicht – daarbij kan het dus gaan om fysieke kracht in de vorm van bij wet geregelde straffen of morele druk van de publieke opinie – zonder uitzondering kan regelen. Uiteindelijk leidt dit tot de formulering van het beroemd geworden schadebeginsel. 'Dit principe is, dat het enige oogmerk dat de mensheid het recht geeft om individueel of collectief in te grijpen in de vrijheid van handelen van een van hen, hun eigen bescherming is; en dat de enige reden waarom men rechtmatig macht kan uitoefenen over enig lid van een beschaafde samenleving, tegen zijn zin, de zorg is dat anderen geen schade wordt toegebracht. Iemands eigen welzijn, hetzij fysiek, hetzij moreel, is geen voldoende rechtsgrond. Men kan iemand niet met recht dwingen om iets te doen of te laten, omdat het beter voor hem zou zijn als hij dat deed, omdat het hem gelukkiger zou maken, of omdat anderen het wijs of zelfs rechtvaardig zouden vinden als hij dat deed.'⁹ Tegenwoordig wordt het schadebeginsel vaak kortweg samengevat als: de vrijheid van het ene individu houdt op waar hij in botsing komt met de vrijheid van de ander.

Individen zijn slechts verantwoordig schuldig aan de maatschappij voor zover hun gedrag anderen aangaat.

Stellig verklaart Mill: 'over zichzelf, over zijn eigen lichaam en geest, is het individu soeverein'.¹⁰ Daarbij zij wel aangetekend dat het om volwassen individuen gaat die in beginsel buiten de zorg van anderen kunnen.¹¹ Mill maakt bij de vaststelling van de grenzen van het gezag van de maatschappij over het individu een duidelijke

onderscheid tussen persoonlijke levenssfeer en het sociale verkeer. Ieder individu heeft een privé domein

waar de samenleving zich verre van dient te houden. Dit onvervreembare terrein van de menselijke vrijheid omvat in de eerste plaats de vrijheid van geweten in de ruimste zin. Daarnaast beschikt ieder individu in zijn persoonlijke levenssfeer in de tweede plaats over de vrijheid om zijn eigen bezigheden te kiezen, zolang daarbij anderen niet worden geschaad. Een derde vrijheid waarover de samenleving geen zeggenschap heeft betreft de vrijheid van vereniging. Zonder deze drie vrijheden kan, in de ogen van Mill, geen sprake zijn van een werkelijk vrije samenleving.

Hoewel de Britse denker – in tegenstelling tot bijvoorbeeld Thomas Hobbes en John Locke – de samenleving niet ziet als gebaseerd op een sociaal contract, benadrukt hij wel dat iedereen die de bescherming van de samenleving geniet daar ook iets voor terug dient te doen. De navolging van het schadebeginsel is een eerste bijdrage aan de samenleving. Daarnaast moet ieder individu een deel van de inspanningen en opofferingen op zich nemen die nodig zijn om de samenleving als geheel of de leden ervan te verdedigen tegen aanvallen of toegebrachte schade. De scheiding tussen de persoonlijke levenssfeer en het sociale verkeer betekent voor Mill dus niet zonder meer dat mensen zich aan de samenleving kunnen onttrekken. Individuen kunnen zelfs met recht gedwongen worden tot talrijke positieve daden, zoals het afleggen van een getuigenis voor de rechtbank of het nemen van een redelijk aandeel in de landsverdediging. Tevens kan nalatigheid van mensen – bijvoorbeeld door een medemens bewust niet te redden van de verdrinkingsdood – veroordeeld worden, omdat anderen daar schade van ondervinden. Daarbij geeft Mill wel aan dat dwang in deze veel voorzichtiger moet worden toegepast, dan bij de overtreding van het schadebeginsel.

DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING

Naast de vrijheid van handelen onderzoekt Mill in *On Liberty* de vrijheid van meningsuiting. Deze is voor Mill vanzelfsprekend groter dan de vrijheid van handelen. De meerderheid heeft volgens Mill nooit het recht de minderheid het zwijgen op te leggen. 'Als de gehele mensheid

met één uitzondering dezelfde mening had, terwijl die ene persoon een tegengestelde opvatting koesterde, dan zou de mensheid even weinig recht hebben om die persoon tot zwijgen te brengen dan hij zou hebben om de mensheid het zwijgen op te leggen, als hij de macht had. [...] Het bijzondere kwaad van de onderdrukking van de meningsuiting is, dat daardoor de mensheid iets ontnomen wordt; het nageslacht evengoed als de huidige generatie; de mensen die zich tegen deze mening verzetten nog meer dan de aanhangers daarvan. Als het een juiste opvatting is, ontnemt men hen de mogelijkheid om hun dwaling door de waarheid te vervangen; en als zij onjuist is missen zij, wat een bijna even groot goed is, het duidelijker inzicht en de levendiger indruk van de waarheid, die ontstaan door het ontmoeten van de dwaling.'¹²

Bescherming tegen de willekeur van de uitvoerende macht is onvoldoende

Wat volgt is een prachtig betoog voor de vrijheid van meningsuiting. Er zijn voor Mill vier redenen waarom de uitingsvrijheid zo belangrijk is, ja zelfs noodzakelijk is voor het geestelijk welzijn van de mensheid. In de eerste plaats vanwege de mogelijkheid dat de mening die men het zwijgen wil opleggen toch waar

is. Hoe zeker de meerderheid ook is van het eigen gelijk, er bestaat een kans dat de minderheid – ook als deze minderheid slechts uit één individu bestaat – het bij het rechte eind heeft. Met de ontkenning van deze mogelijkheid matigt de meerderheid zich aan onfeilbaar te zijn. In ieder tijdperk zijn voorbeelden te vinden van opvattingen die als absolute waarheid werden gezien en omarmd, doch in daaropvolgende perioden als onjuist en zelfs onzinnig werden ontmanteld.

Zelfs als de onderdrukte opvatting onjuist is kan zij toch een element van waarheid bevatten. De gangbare opvatting over een onderwerp omvat in de ogen van Mill zelden of nooit de hele waarheid. Het resterende deel van de waarheid kan alleen boven tafel komen door conflict en de botsing van tegengestelde meningen. Deze zoektocht naar de waarheid, die een samenleving als geheel ten goede komt, onderstreept een tweede belang van de vrijheid van meningsuiting. Ten derde zullen de meeste mensen de heersende opinie aanhangen als een dogma, met weinig begrip of gevoel voor de achterliggende rationale gronden ervan. Zelfs als de heersende opinie

de volledige waarheid bevat, kan het heilzaam zijn deze te laten bestrijden door afwijkende meningen om zo een dieper begrip over de waarheid te ontwikkelen, in plaats van deze als vooroordeel te accepteren. Het gevaar van dogma's die nooit meer ter discussie mogen staan schuilt erin dat de achterliggende betekenis ervan zelf gevaar loopt zwakker te worden of zelfs helemaal verloren te gaan. Het dogma verwordt zo tot een formele erkenning die slechts de weg verspert voor iedere oprechte en hartgrondige overtuiging die voortkomt uit redelijke overwegingen of uit persoonlijke ondervinding.

In het negentiende-eeuwse Engeland klonk ten aanzien van de vrijheid van meningsuiting eenzelfde geluid door als wij ook op dit moment vaak horen. Utingsvrijheid wordt dan als iets goeds gezien, mits van deze vrijheid op een matige wijze gebruik wordt gemaakt en de grenzen van een 'eerlijke discussie' niet

worden overschreden. Mill schroomt niet om korte metten te maken met deze voorwaarde. De filosoof meent dat het ondoenlijk is om de grenzen van de vrijheid van meningsuiting precies vast te leggen. 'Als het criterium moet zijn dat de mensen die aangevallen worden daar aanstoet aan nemen, dan denk ik dat de ervaring leert dat mensen aanstoet nemen, zodra een aanval overtuigend en krachtig is, en dat zij iedere tegenstander die hen in het nauw brengt en op wie zij maar moeilijk een weerwoord hebben, onredelijk vinden zodra hij van een goed gefundeerde mening over het onderwerp blijkt geeft.'¹³

Fundamenteler is voor Mill het feit dat het maar zelden mogelijk blijkt om een verkeerde voorstelling van zaken naar eer en geweten, met goede redenen, te duiden als een moreel vergrijp. Indien iemand overtuigd is van zijn mening, zal hij deze met verve verdedigen, ook als anderen dit als een bewust verkeerde voorstelling van zaken ervaren. De wet zou zich, aldus Mill, minder moeten aanmatigen om bij dit soort misdragingen in het debat in te grijpen. Ten aanzien van uitingen als scheldwoorden, sarcasme en persoonlijke aanvallen meent de filosoof dat terughoudendheid in ingrijpen ook goed zou zijn, omdat het over het algemeen zo is dat dergelijke wapens in een woordenstrijd alleen aan die zijde worden weggenomen die zich tegen de heersende opinie keert.

De menselijke natuur
is geen machine
die men
naar een model
kan bouwen

Het zou meer sympathie oogsten als beide partijen in het debat worden ontwapend of – beter nog – met dezelfde wapens worden uitgerust.

INDIVIDUALITEIT

'Overall waar niet iemands eigen karakter, maar de tradities en de gewoonten van anderen het gedrag bepalen, ontbreekt een van de voornaamste bestanddelen van het menselijk geluk, dat stellig het hoofdbestanddeel is van de persoonlijke en maatschappelijke vooruitgang.'¹⁴ In navolging van Von Humboldt benadrukt Mill het belang van (de

ontwikkeling van) de individualiteit van mensen. Hij meent dat de publieke opinie in zijn tijd zich onverdraagzaam opstelt tegen elke duidelijke blij van individualiteit. Individuen hebben alleen dan het ideale karakter bereikt wanneer zij over geen enkel uitgesproken karakter beschikken. Opgaan in de *main-*

stream lijkt het gebod. Mill ziet vooral in de calvinistische theorie een belangrijke oorzaak voor deze oppervlakkigheid. Conform deze theorie zou alles wat niet plicht is een zonde zijn en de grootste zonde van de mens is de eigenzinnigheid.

Juist deze eigenzinnigheid is in de ogen van Mill van groot belang en verdient een positief oordeel. Mensen die hun (directe) omgeving laten kiezen welke weg zij in het leven moeten bewandelen hebben, zoals apen, geen ander vermogen nodig dan imitatie. Alleen wanneer mensen hun eigen levensplan opstellen, maken zij gebruik van alle vermogens die zij bezitten. 'Het gaat er werkelijk niet alleen om wat mensen doen, maar ook om wat voor soort mensen het doen. Van alle dingen die de mensen tot stand hebben gebracht, van alle dingen waarvan men de vervolmaking en de verfraaiing terecht als een levens-taak kan zien, is de mens zelf stellig het belangrijkste.'¹⁵

De vorming van een eigen karakter en de daaraan gekoppelde eigen keuzes in het leven, los van de vastgelegde gewoontes, moeten gestimuleerd worden via het onderwijs. Kinderen beschikken nog onvoldoende over kennis van de diversiteit aan mogelijkheden die het leven hen biedt. Het zijn nog geen autonome individuen, die volledig vrij gelaten kunnen worden. Daar waar paternalisme bij volwassenen voor Mill absoluut uit den boze is,

mag het ten aanzien van kinderen wel degelijk worden toegepast. Echter, daarbij moeten kinderen volledig vrijgelaten worden uiteindelijk zelf keuzes te maken, al naar gelang hun karakter: 'De menselijke natuur is geen machine die men naar een model kan bouwen en precies dat werk kan laten doen waarvoor hij gemaakt is, maar een boom, die naar alle kanten moet kunnen uitgroeien en zich moet kunnen uitbreiden, in overeenstemming met de innerlijke krachten die er een levend ding van maken.'¹⁶

Mede als gevolg van zijn eigen zeer ongewone opleiding was de Britse denker van mening dat individuen veel meer geleerd kan worden dan algemeen erkend wordt, mits men vroeg genoeg start met de opleiding. Mill kreeg als peuter reeds huisonderwijs van zijn vader. De leerling was op driejarige leeftijd het Grieks machtig en las als kleuter zelfstandig de fabels van Aesopus. In zijn autobiografie schrijft Mill dat zijn vader hem als veertienjarige vlak voordat hij voor langere tijd het ouderlijk huis zou verlaten, het volgende duidelijk maakte: 'Whatever I knew more than others, could not be ascribed to any merit in me, but to the very unusual advantage which had fallen to my lot, of having a father who was able to teach me, and willing to give the necessary trouble and time; that it was no matter of praise to me if I knew more than those who had not had a similar advantage, but the deepest disgrace to me if I did not.'¹⁷

Mill gaat hier enigszins voorbij aan het feit dat naast de omstandigheden waarin een kind opgroeit ook de aangeboren verstandelijke vermogens een rol spelen. Niet van ieder kind is via onderwijs een Einstein te maken. Wel kan in beginsel van ieder kind een autonome volwassene worden gemaakt die zijn eigen keuzes maakt, los van tradities en gewoontes. Daarbij zou het de omgeving passen zich terughoudend op te stellen inzake kritiek op individuele keuzes, zolang andere individuen daarbij geen schade wordt toegebracht. Immers: 'zodra iemand beschikt over een enigszins dragelijke hoeveelheid gezond verstand en ervaring, is de manier waarop hij zelf zijn leven inricht de beste, niet omdat dit op zichzelf beschouwd de beste manier zou zijn, maar omdat het zijn eigen manier is.'¹⁸

Na de theoretische uiteenzetting past Mill zijn principes toe op tal van concrete situaties. Dan blijkt al snel dat zijn principes niet in alle gevallen tot eenduidige oplossingen leiden. De grote vraag blijft natuurlijk wanneer precies schade wordt berokkend en welke schade het zwaarst weegt. Zelf erkent Mill dat er geen absolute regel kan worden vastgelegd, maar dat met de principes in het achterhoofd, van geval tot geval gekeken moet worden wat de beste oplossing is. Kijkend naar de lessen die na honderdvijftig jaar nog uit het werk van John Stuart Mill geleerd kunnen worden, past eenzelfde kanttekening.

In de eerste plaats wordt duidelijk dat daar waar aan handelingen grenzen gesteld kunnen worden, dit bij uitingen al een stuk moeilijk is. De overheid is tegenwoordig geneigd ook aan uitingen allerlei grenzen te stellen. Voor Mill is er slechts één grens aan de vrijheid van meningsuiting en dat is daar waar de uiting tot handelingen aanzet die personen in gevaar brengen. In de jurisprudentie wordt dit het *clear and present danger*-principe genoemd. Beledigingen zouden, anders dan nu in Nederland het geval is, onder de vrijheid van meningsuiting moeten vallen, omdat het vrijwel onmogelijk is vast te stellen wanneer een uitspraak beledigend is of als zodanig wordt ervaren. Uiterst afwijkende meningen – zelfs als deze geen kern van waarheid omvatten – vallen voor Mill ook

onder de vrijheid van meningsuiting, omdat zij heilzaam kunnen zijn voor een dieper begrip van de waarheid. De Britse filosoof zou Mark Rutte dus gelijk geven inzake de Holocaustontkenning. Juist doordat er zo af en toe iemand opstaat die de gruweldaden van het naziregime ontkent, houdt de samenleving de herinnering aan de Holocaust levendig. Bovendien blijft er op deze wijze

ook voor nieuwe generaties een waarschuwend werk van deze herinnering uitgaan en blijft een goed begrip van het fenomeen mogelijk.

Ten tweede leert Mill ons in *On Liberty* inzien dat er een scheiding moet zijn tussen de publieke en de private sfeer, waarbij de overheid uiterste terughoudendheid past bij ingrijpen in het privé domein. Zolang een individu anderen geen schade berokkent, hebben anderen in

Er is een grens
aan de
rechtmatige bemoeienis
van de publieke opinie
met de
onafhankelijkheid van
het individu

beginsel geen oordeel te vellen over keuzes die het individu maakt. Hoe verwerpelijk het over het algemeen ook gevonden wordt als een mens ervoor kiest zijn tijd voor de televisie te verbrenen en zich daarbij vol te stoppen met chips, zolang deze persoon volwassen is, zichzelf onderhoudt en geen verantwoordelijkheid heeft voor kinderen past deze levenskeuze binnen de grenzen van zijn eigen domein. Met de stelselmatige nadruk op 'werken' en 'meedoen' – het huidige kabinet heeft het regeerakkoord zelfs de titel 'samen werken, samen leven' gegeven – dringt het kabinet zich teveel op in het privédomein. Zolang een individu een minimale bijdrage aan de samenleving levert door belasting te betalen en anderen geen schade te berokkenen is het verder aan het individu zelf om te bepalen wat hij in zijn privédomein doet of laat.

In de derde plaats zou – ook in het publieke domein – het (goedbedoelde) paternalisme moeten verdwijnen. Individuen kunnen het beste zelf bepalen of zij op zondag naar de kerk gaan, liever uitslapen of toch maar gaan winkelen. Het is niet aan de overheid om te bepalen dat het voor burgers beter is om één dag in de week tot inkeer te komen en zich eens niet over te geven aan de grillen van de consumptiemaatschappij. Zo is het ook niet aan de overheid om te bepalen dat een dame in gouden bikini niet op een billboard mag worden opgehangen, omdat de vrouw daarmee als lustobject wordt neergezet. Uit het feit dat de vrouwen zelf massaal ervoor kozen deze bikini te kopen blijkt wel dat de overheid – of in dit geval twee politieke partijen – hier een mening als 'beter' aan de bevolking wilde opleggen.

De Britse filosoof was in zijn tijd geen voorstander van onderwijs van staatswege, omdat dit de staat de mogelijkheid gaf kinderen tot modelburgers te vormen. Tegenwoordig weegt het belang van onderwijs voor ieder kind zwaarder, waardoor het voorzien in onderwijs een belangrijke staatstaak is geworden. Echter, Mill zou zich in het huidige onderwijsstelsel fel tegen bijzonder religieus onderwijs keren. De indoctrinatie van kinderen vanuit één geloofsovertuiging doet geen recht aan de ontwikkeling van de individualiteit van het kind in al zijn verscheidenheid. Kinderen worden, zeker op een streng religieuze school, gevormd naar een traditie, waarbij geen ruimte is voor afwijkende geluiden. Een vierde les die Mill ons leert is derhalve dat kinderen op school met alle aspecten van het leven bekend gemaakt moeten worden. Daarbij moet

iedere toekomstige keuze voor het kind nog open blijven, dus ook die voor een ander geloof of helemaal geen geloof.

Tot slot kunnen wij nog iets leren van Mill's oog voor de tirannie van de meerderheid en de macht van de gewoonte. Ook tegenwoordig zijn wij al te veel geneigd om iedereen die z'n hoofd boven het maaiveld uitsteekt te veroordelen. Doe maar gewoon dan doe je al gek genoeg, lijkt het motto. Iedereen die 'anders' is, niet voldoet aan de norm of ergens extreem in uitblinkt moet, zo lijkt het wel, zich daarvoor verantwoorden. Op scholen wordt bijvoorbeeld het onderwijs zoveel mogelijk aangepast aan de gemiddelde leerling. Daarnaast is er wel aandacht voor leerlingen met problemen of een leerachtersstand, echter voor de uitblinkers wordt zelden iets extra's gedaan.

Mill meent juist dat zolang het schadebeginsel in acht wordt genomen, ieder individu zoveel mogelijk zichzelf moet kunnen zijn, los van de heersende gebruiken. Daartoe heeft ieder individu een eigen domein waarbinnen autonomie heerst en waar de overheid zich verre van dient te houden.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredactrice van Liberaal Reveil.

NOTEN:

- 1 John Stuart Mill, *Over vrijheid*, Meppel en Amsterdam, 1978, p. 50. NB: Ik ben mij ervan bewust dat Mill zijn werk oorspronkelijk in het Engels schreef, maar gezien de vele citaten uit *On Liberty*, heb ik omwille van de leesbaarheid ervoor gekozen deze uit de Nederlandse editie over te nemen.
- 2 Ibidem, p. 51 (voetnoot). Elders in zijn werk meent Mill overigens wel dat het vraagstuk naar de grenzen van de macht die de samenleving kan uitoefenen over individuen, zich in zijn tijd – gezien het bereikte stadium van de vooruitgang – aandient onder nieuwe omstandigheden. Om die reden verdient het dan ook de aandacht, ondanks het feit dat het vraagstuk *an sich* niet nieuw te noemen is.
- 3 In de bundel komt een twaalfstal auteurs uit België en Nederland aan het woord over thema's waar Mill destijds al een uitgesproken mening over had en die

- tot op de dag van vandaag relevant zijn in het publiek debat. Overigens verscheen in 2006 ook nog het boek *Reforming Liberalism. J.S. Mill's use of Ancient, Religious, Liberal, and Romantic Moralities* van de hoogle-
raar politieke wetenschappen Robert Devigne. Vorig
jaar werd bovendien de biografie *Een Engelsman in
Frankrijk. Een geschiedenis van John Stuart Mill* door
Cor Hermans aan het rijtje publicaties over Mill toe-
gevoegd.
- 4 Zie bijvoorbeeld: *Filosofie & praktijk*, jaargang 30, nr. 2
en *De Groene Amsterdammer*.
 - 5 Mill, *Over vrijheid*, p. 33.
 - 6 In het Engels oorspronkelijk gepubliceerd onder de
titel: *The Sphere and Duties of Government*. Tegenwoor-
dig is het werk verkrijgbaar als: *The Limits of State
Action*.
 - 7 John Stuart Mill, *Autobiography*, z.p., 1989, pp. 190-191.
 - 8 Mill, *Over vrijheid*, pp. 37-38.
 - 9 Ibidem, pp. 43-44.
 - 10 Ibidem, p. 44.
 - 11 'De vrijheid is als beginsel niet toepasbaar in een situ-
atie, waarop het moment nog niet is bereikt dat men-
sen in staat zijn hun eigen lot te verbeteren door een
vrije en gelijkwaardige uitwisseling van gedachten.'
- Om die reden zijn kinderen en mensen uit 'achterge-
bleven samenlevingsvormen' niet volledig soeverein
over zichzelf.
- 12 Mill, *Over vrijheid*, p. 53.
 - 13 Ibidem, p. 99.
 - 14 Ibidem, p. 103.
 - 15 Ibidem, p. 106. Von Humboldt omschreef het belang
van individuele ontplooiing als volgt: 'The true end of
Man, or that which is prescribed by the eternal and
immutable dictates of reason, and not suggested by
vague and transient desires, is the highest and most
harmonious development of his powers to a comple-
te and consistent whole. Freedom is the first and
indispensable condition which the possibility of such
a development presupposes; but there is besides
another essential – intimately connected with free-
dom, it is true – a variety of situations. Even the most
free and self-reliant of men is hindered in his develop-
ment, when set in a monotonous situation.' In: Von
Humboldt, *The Limits of State Action*, Indianapolis,
1993, p. 10.
 - 16 Mill, *Over vrijheid*, p. 107.
 - 17 Mill, *Autobiography*, pp. 46-47.
 - 18 Mill, *Over vrijheid*, p. 116.

Zojuist verschenen

Zorgen voor zelfbeschikking.

**Een liberale visie op de positie van de burger in zorg-,
woon-, en onderwijsinstellingen**

Geschrift 107 van de Teldersstichting

- Woningcorporaties en zorg- en onderwijsinstellingen komen vrijwel allemaal voort uit het particulier initiatief maar opereren vandaag de dag in een omvangrijk stelsel van overheidsbemoeienis en collectieve financiering. Tegelijk – en daardoor? – leidt het functioneren van deze organisaties tot maatschappelijke onvrede en prijkt daarom regelmatig bovenaan de politieke agenda.

- Hoe komt het dat zovelen ontevreden zijn met de wijze waarop bijvoorbeeld de thuiszorg is georganiseerd? Waarom is er geen echt toponderwijs op de Nederlandse universiteiten? En hoe komt het dat er op de markt voor huurwoningen zo weinig te kiezen is?

- In *Zorgen voor zelfbeschikking* wordt op deze en andere vragen ingegaan. Daarbij fungeren de liberale beginselen als uitgangspunt. Het particuliere initiatief wordt erkend en gewaardeerd. Maar de daaruit voortgekomen instellingen zijn slechts een middel. Het uiteindelijke liberale doel is het vergroten van de zelfbeschikking voor de burgers in die instellingen. Onderwijs-, zorg- en woondiensten zijn voor hen vaak zeer belangrijk. Daarom moeten zij meer te zeggen hebben over deze diensten.

- Dit uitgangspunt is in het voorliggende geschrift eerst in algemene zin uitgewerkt. Vervolgens is het toegepast op achtereenvolgens de huursector, de zorg en het onderwijs.

- Het antwoord van het huidige kabinet (Balkenende-IV) op de bovengenoemde vragen is de invoering van een aparte rechtspersoon: de 'rechtsvorm maatschappelijke onderneming'. In *Zorgen voor zelfbeschikking* wordt dit plan aan een kritisch oordeel onderworpen.

U kunt de publicatie bestellen door € 12,50 over te maken op bankrekening 51.46.17.462 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Geschrift 107'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen.

Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

BUITENLANDSE OVERNAMES VAN NEDERLANDSE BEDRIJVEN: EEN PROBLEEM OF NIET?

FRANS DE GRAAF

Naar aanleiding van:

M. Tamminga, *De uitverkoop van Nederland. Hoe een ondernemend land geveild werd*, Amsterdam, 2009.

'Zo verdween uit Nederland [...] de beroemde Fokker-vliegtuigfabriek en sinds kort ook onze Nederlandse trots, de KLM, die aan Frankrijk is verkocht'.¹ Aldus columnist Bob Smalhout in de *Telegraaf*. Smalhout was duidelijk niet blij met de overname van KLM door Air France (volgens betrokkenen was het overigens een fusie). Wat dat betreft heeft de columnist weinig reden tot juichen. Tussen 2003 en 2008 kochten buitenlandse partijen namelijk niet minder dan 92 Nederlandse bedrijven, variërend van Marktplaats tot Radio 538 en bierbrouwer Grolsch.

Heeft Smalhout een punt als hij zich zorgen maakt over deze ontwikkelingen? Over die vraag scheef *NRC Handelsblad*-journalist Menno Tamminga een boek. De titel daarvan, *De uitverkoop van Nederland. Hoe een ondernemend land geveild werd*, suggereert dat Tamminga het met Smalhout eens is.

De 'uitverkoop' is een relatief recent verschijnsel. Tot midden jaren negentig van de vorige eeuw was het namelijk precies omgekeerd. Nederlandse bedrijven kochten massaal buitenlandse concurrenten. Die trend was in gang gezet ten tijde van het kabinet-Den Uyl. Dat creëerde volgens Tamminga een dusdanig slecht investeringsklimaat dat Nederlandse ondernemingen hun heil gingen zoeken in het buitenland. Door buitenlandse expansie van bijvoorbeeld ING, Ahold en ASML werd Nederland in de jaren tachtig en negentig één van de grootste investeerders in de Verenigde Staten.

Veel ondernemingen kregen vestigingen over de hele wereld maar hielden hun hoofdkantoor in Nederland. Toen de *Financial Times* in 1996 een lijst maakte met de 500 grootste ondernemingen ter wereld stonden daar maar liefst 14 Nederlandse bedrijven op. Ter vergelijking: het veel grotere Italië had slechts zes noteringen.

Na de eeuwwisseling keerde het tij. Volgens de auteur zorgde vooral de toegenomen invloed van aandeelhouders ervoor dat het sindsdien juist de Nederlandse bedrijven zijn die werden overgenomen.

De auteur brengt eerst de problematiek in kaart. Zeer uitgebreid en gedetailleerd wordt de 'uitverkoop' beschreven waarbij (bekende) casussen worden afgewisseld met algemene trends. Tamminga blijkt de term 'uitverkoop' vrij breed op te vatten. Die heeft namelijk niet alleen betrekking op de verkoop van Nederlandse bedrijven aan het buitenland. Ook het groeiend aantal buitenlandse bestuurders in Nederlandse Raden van Bestuur en Commissarissen is onderdeel van de 'uitverkoop'. Datzelfde geldt voor het verschijnsel dat Nederlandse aandelen steeds vaker in buitenlandse handen zijn en zelfs voor privatisering of anderszins afnemende overheidsinvloed.

Bij het schetsen van de nadelen van de 'uitverkoop' kiest Tamminga eveneens voor een brede benadering. Daardoor worden wel erg veel vervelende gebeurtenissen aan de 'uitverkoop' toegeschreven. Zoals het, door de overheid op het nippertje voorkomen, faillissement van Fortis/ABNAMRO en de zeer hoge beloningen van sommige bestuursvoorzitters. Deze zaken hebben echter andere oorzaken dan het in buitenlandse handen komen van een onderneming.

Pas aan het eind van het boek maakt Tamminga de balans echt op. Hij behandelt drie groepen die volgens hem nadeel ondervinden van de 'uitverkoop'.

DE CONSUMENT

Deze is volgens Tamminga slechter af. Overgenomen bedrijven worden opgezadeld met schulden en gaan daardoor bezuinigen op 'arbeidsintensieve consumentenbelangen als klantenservice en onderhoud'. Het verschijnsel dat overgenomen bedrijven met een grote schuld komen te zitten komt inderdaad voor, al is dat niet op zo'n grote schaal als Tamminga suggereert.

Als voorbeeld van verwaarloosde consumentenbelangen noemt Tamminga het kabelbedrijf Ziggo, dat inderdaad in het nieuws is gekomen door zijn slechte service. Maar is dit te wijten aan de buitenlandse overname van het bedrijf? Net zo overtuigend zou kunnen worden aangevoerd dat een gebrek aan concurrentie of de grote informatieachterstand van consumenten in deze snel ontwikkelende markt de oorzaak zijn.

DE WERKNEMER

Ook deze is volgens de auteur slechter af. Carrièrekanalen worden minder omdat topfuncties naar buitenlandse hoofdkantoren worden verplaatst. En de medezeggenschap voor werknemers wordt kleiner omdat bijvoorbeeld ondernemingsraden op internationaal niveau worden georganiseerd, met minder invloed voor de Nederlandse vestiging.

Tamminga onderbouwt zijn stelling niet met cijfers en dus is deze lastig te beoordelen. Wel kan worden gesteld dat de 'uitverkoop' geen massale werkloosheid in Nederland tot gevolg heeft. De werkloosheid in Nederland is immers relatief laag. Een stuk lager dan in Frankrijk – door Tamminga meermaals bewierookt om zijn 'economisch nationalisme'.

Het staat wel vast dat de sluiting van een onderneming, zoals de in het boek beschreven papierfabriek in Wapenveld, dramatische gevolgen kan hebben voor de betrokken werknemers, die immers hun baan verliezen, zeker als het te sluiten bedrijf op zichzelf winstgevend was. Maar dat vormt nog geen rechtvaardiging voor een door de staat geforceerd (door het tegenhouden van de overname) uitsstel van sluiting.

DE BELASTINGBETALER

Buitenlandse ondernemingen proberen hun winstbelasting daar te betalen waar het tarief het laagst is. Hierdoor wordt minder winstbelasting betaald en om toch de publieke sector te kunnen bekostigen zal de overheid bijvoorbeeld de BTW of de inkomstenbelasting moeten verhogen.

Het problematische van deze stelling is dat de winstbelasting in Nederland juist relatief laag is. In verschillende landen, waaronder de Verenigde Staten, dreigt Nederland daardoor zelfs als belastingparadijs te worden geregistreerd. De redenering van Tamminga volgend zouden multinationals daardoor massaal hun winstbelasting in Nederland voldoen. Dat zou betekenen dat de andere belastingtarieven juist omlaag kunnen.

In *De uitverkoop van Nederland* wordt overtuigend aangetoond dat er de afgelopen jaren veel Nederlandse bedrijven aan buitenlandse partijen zijn verkocht. Eveneens is aangetoond dat zowel Raden van Bestuur/Commissarissen als Nederlandse aandelen zijn geïnternationaliseerd.

De vraag is hoe deze ontwikkelingen te duiden. Tamminga kwalificeert ze, zoals het uit het bovenstaande mag blijken, als uitgesproken slecht.

Slecht voor de consument, de werknemer en de belastingbetaler. Maar ook slecht voor het hoger onderwijs (omdat buitenlandse bedrijven eerder met universiteiten uit het eigen land zullen samenwerken) en slecht voor de culturele sector, omdat Nederlandse bestuursvoorzitters meer betrokken zijn bij de schouwburgen en musea dan buitenlandse collega's.

De auteur pleit daarom voor het invoeren van een toets voor buitenlandse overnames. In veel andere westerse landen is dit al jaren gebruik. Daarnaast moet een Nationaal Vermogensfonds worden opgericht dat belangen in Nederlandse bedrijven kan nemen zodat deze voor Nederland behouden blijven. Een en ander te bekostigen uit de nog resterende aardgasbaten. Tamminga erkent dat er nadelen zitten aan dergelijke constructies. Maar, zo besluit hij zijn boek, 'dat is de prijs die Nederland moet betalen voor het behartigen van zijn nationale belangen'.

Die laatste zin maakt het centrale punt van de auteur duidelijk: Nederlandse aandeelhouders, ondernemingen en bestuursvoorzitters hebben meer oog voor het Nederlandse belang dan hun buitenlandse evenknieën.

Het is altijd riskant termen als het Nederlandse of

algemene belang als argument in een debat over de economische ordening te gebruiken. Want hoe is dit algemene belang te definiëren? De SP, over wie Tamminga terecht opmerkt dat deze een nationalistische politiek voert op economisch gebied, heeft daar andere opvattingen over dan bijvoorbeeld de VVD. Het is zo mogelijk nog riskanter te stellen dat bedrijven het algemeen belang (van hun eigen land) centraal stellen bij hun handelen. Bedrijven hebben namelijk eerst en vooral hun eigenbelang centraal staan. Dat is het maken van winst en de continuïteit van het bedrijf.

Het zijn de *effecten* van dit streven die het algemeen belang dienen: om winst te kunnen maken moeten bedrijven immers mooie producten maken en mensen in dienst nemen. Dat is wat Adam Smith, de grondlegger van het denken over de markteconomie, bedoelde met de *invisible hand*: terwijl een bedrijf zijn eigenbelang nastreeft dient hij ongemerkt het algemeen belang.²

Dit mechanisme werkt alleen op plaatsen waar voldoende concurrentie is, die de onderneming dwingt om de wensen van de consument centraal te stellen. Doet hij dat niet, stapt de consument over naar de concurrent. Bedrijven tegen concurrentie beschermen, zoals Tamminga bepleit, is daarom niet verstandig. Integendeel: bedrijven zetten zich, als zij de kans hebben, vaak juist in om de concurrentie te beperken. Dat kan door te streven naar meer marktaandeel of door te lobbyen voor concurrentiebeperkende maatregelen. In dat licht moeten we misschien de door Tamminga aangehaalde pleidooien van werkgeversorganisatie VNO-NCW zien voor 'meer Elysée in het Catshuis'. Hiermee wordt verwezen naar het Franse protectionisme.

Een terecht nadeel waar de auteur op wijst is dat de verkoop van een Nederlands bedrijf soms gepaard gaat met het verlies van een hoofdkantoor. En daarmee verdwijnt hoogwaardige werkgelegenheid, ook in de omgeving van het hoofdkantoor. Maar het binnenhalen, binnenhouden en binden van hoofdkantoren kan het best worden verworpt door een goed vestigingsklimaat te creëren, niet door beschermende constructies op te tuigen. Tamminga geeft overigens zelf aan dat Nederland het wat dat betreft niet slecht doet: in 2006 hadden veertien niet-Europese multinationals hun Europese hoofdkantoor in Nederland.

Blijft over het toch *unheimliche* gevoel dat veel mensen (zoals de bovengenoemde Bob Smalhout) bekruipt op het moment dat een Nederlands bedrijf wordt overgenomen door een buitenlandse partij. De voormalig bestuursvoorzitter van ABN AMRO, Rijkman Groenink, werd door *Elsevier* tot Nederlander van het jaar uitgeroepen omdat hij in Italië een bank wist over te nemen maar werd de schlemiel toen hij, tegen een vorstelijke beloning, meewerkte aan een overname van ABN AMRO door een buitenlandse bank.

Ook Menno Tamminga geeft blijk van dit Oranjegevoel. Dat komt niet alleen tot uiting in de titel maar tevens in het gebruik van termen als 'opslokken' (van Nederlandse bedrijven), 'brokstukken' (van ABN AMRO) en de 'Oer-Hollandse bedrijven' (in plaats van 'Nederlandse bedrijven').

Het lukt Tamminga echter niet om aan te tonen dat er ook rationele bezwaren tegen de 'uitverkoop' zijn. Zowel consument, werknemer als belastingbetaler zijn niet aantoonbaar slechter af. 'Oer-Hollandse' merken als Hema of Grolsch zijn door de verkoop niet verdwenen. Dat is ook niet verwonderlijk. Een merk als Hema bestaat niet al meer dan tachtig jaar omdat de Nederlandse eigenaar dat in het nationaal belang achtte maar omdat zijn klanten dat merk al die tijd hebben gewaardeerd. Dat zal voor een buitenlandse eigenaar niet anders zijn.

Gevoelsmatige betrokkenheid bij Nederlandse bedrijven is begrijpelijk. Maar ze mag geen richtsnoer zijn voor buitenlands beleid. Zoals Frits Bolkestein in 1993 zei: 'het "Oranjegevoel" hoort thuis in het voetbalstadion, niet op de marktplaats'.³

Drs. F. de Graaf is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M.Teldersstichting.

NOTEN

1. B. Smalhout, 'Opheffingsuitverkoop', *Telegraaf*, 29 november 2003.
2. A. Smith, *An inquiry to the nature and the causes of the wealth of nations*, Pennsylvania, 2005, p. 19.
3. Bolkestein deed deze uitspraak in een inleiding over industriepolitiek voor Het Department van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel. De rede is opgenomen in: F. Bolkestein, *Het heft in handen*, Amsterdam, 1995, pp. 49-57.

3

Thema: beginselverklaring

Waarheen met de VVD?

Individualisering

THEMA

DE BEGINSELVERKLARING VAN DE VVD

‘Voor velen is staatkunde niet veel meer dan een spel van krachten en kansen. Partijen – zo menen zij – zijn in de grond der zaak niets anders dan belangengroepen, wier enig doel is te eigen bate zoveel mogelijk invloed op het staatsbeleid te oefenen. Hun zogenaamde beginselen zijn slechts frazen en leuzen, waarvan zij zich bedienen om de kiezersmassa’s aan hun zijde te krijgen. In werkelijkheid gaat het alleen om de macht.

‘Het zou dwaasheid zijn te ontkennen, dat in de politieke strijd het machts-element een belangrijke rol speelt. Om van minderwaardige motieven, die het bezit van staatsmacht in veler ogen aantrekkelijk maken, maar niet eens te spreken: er moeten nu eenmaal beslissingen genomen worden. En zolang de mensheid er niet in slaagt een staatkundig stelsel te ontwerpen, dat onder alle omstandigheden beslissingen op objectieve overwegingen garandeert – wat in wezen wil zeggen: zo lang de mensheid zelve zich niet tot die hoogte kan opwerken – zullen beslissingen op staatkundig terrein alleen bij meerderheid van stemmen kunnen worden verkregen. Reeds daartoe is politieke machtsvorming onvermijdelijk.

‘Even dwaas zou het zijn, dit machts-element als factor in het politieke leven te ontkennen, een even ernstige als miskenning van de werkelijkheid zou het wezen, in de politiek niets méér te zien dan een strijd om de macht ter wille van de macht alleen. Wil men staatkunde een spel noemen, wij zouden daar vrede mee kunnen hebben, mits men erkent, dat in dit ‘spel’ beginselen een factor vormen, zeker niet van geringer betekenis dan die van het belang. Integendeel! Geen staatkunde verdient die naam, zo zij niet in laatste instantie door beginselen wordt beheerst.

‘Het veelgemaakte partij-stelsel met de daaruit onvermijdelijk voortvloeiende partijstrijd vindt in de tegenstelling van beginselen zijn rechtvaardiging. Wie dit element in het politieke leven verdoezelt draagt er zijns ondanks toe bij de

politieke strijd te beroven van hetgeen er zijn meest ideële waarde aan ontleent.’¹ Aldus begon de toelichting die in 1952 aan het eerste beginselprogramma van de VVD – vastgesteld tijdens de oprichting van de partij in 1948 – werd toegevoegd. Het belang van beginselen werd door de opstellers van de toelichting goed duidelijk gemaakt en zij prezen zich gelukkig dat de VVD een beginselpartij was en géén programmapartij.

Nog immer zijn beginselen in de politiek van groot belang! De VVD leek dat soms wel een beetje te vergeten de afgelopen jaren. In de eerste plaats blijkt dat uit het feit dat de huidige verklaring uit 1980 stamt. Nog nooit hielden de na-oorlogse liberalen het zo lang met één en dezelfde beginselverklaring uit. Daarnaast komt het naar voren uit de angst die sommigen in de partij soms wel leken te hebben voor het ter discussie stellen van de beginselen. In de jaren negentig werd weliswaar een commissie – onder leiding van de huidige partijvoorzitter Ivo Opstelten – in het leven geroepen, die zich moest ‘bezinnen op de betekenis van de liberale ideeën en idealen in het licht van de grote maatschappelijke uitdagingen aan het begin van de 21ste eeuw’², doch de commissie kreeg nadrukkelijk de boodschap dat zij zich verre diende te houden van de beginselverklaring. Dezelfde waarschuwing werd meegegeven aan de commissie die onder leiding van Geert Dales het in 2005 vastgestelde *Liberaal Manifest* schreef.³ Of het de partij nu electoraal voor de wind ging, zoals in de jaren negentig, of juist minder, zoals aan het begin van de 21ste eeuw, aan de beginselen mocht niet worden getornd!

De mededeling van de huidige politiek leider, Mark Rutte, tijdens het zestigjarig jubileum van de VVD in januari 2008, dat hij hoogst persoonlijk de beginselverklaring zou herschrijven brak fundamenteel met deze angstige halsstarrigheid. Dat was een moedige en belangrijke stap van Rutte. Hoewel er in de partij nog wel wat gemor bleef klinken (beginselen zouden een eeuwigheidswaarde hebben

en dus nooit ter discussie mogen staan; de VVD zou op zoek naar zichzelf nu ook nog haar beginselen te grabbel gooien; de beginselverklaring uit 1980 zou nog zo mooi en actueel zijn) ging Rutte aan de slag. Op 28 augustus presenteerde hij het resultaat van deze exercitie, de concept-beginselverklaring.

Het leek de redactie van *Liberaal Reveil* een goed idee naar aanleiding van de verschijning van dit concept een thema aan de nieuwe beginselverklaring van de VVD te wijden. Mede gezien de verschillende discussiebijeenkomsten in de aanloop naar de Algemene Ledenvergadering in november, waar de leden zich over het concept van Rutte mogen uitspreken, wil de redactie graag het debat over de beginselen voeden met een aantal reflecties op de concepttekst. Daartoe is een aantal liberalen gevraagd een korte reactie op de tekst van Mark Rutte te schrijven. Bovendien is een aantal ideologische opponenten van de VVD gevraagd om eens in te gaan op deze nieuwe beginselverklaring van de liberalen.

Patrick van Schie, directeur van de Teldersstichting, prijst in zijn column Mark Rutte, die er met zijn concept-beginselverklaring in is geslaagd de roots van het liberalisme te verbinden aan de uitdagingen van de toekomst. Na deze column treft u eerst de concepttekst van Rutte aan, opdat u bij het lezen van de verschillende reacties de basistekst steeds bij de hand heeft. Geert Dales – voorzitter van de commissie die het *Liberaal Manifest* herzag – ziet in de concept-beginselverklaring de mogelijkheid voor een nieuwe visie op het integratievraagstuk. VVD-Erelid Frits Korthals Altes ziet ondanks het nieuwe jasje veel vertrouwde zaken terugkeren in Rutte's concept. En dat is maar goed ook, aldus Korthals Altes, want het liberalisme heeft oude wortels die gekoesterd moeten worden en bij tijd en wijlen gherdefinieerd naar de toekomst. De beginselverklaring dient voor liberalen een duidelijk kader te zijn, en dat is gelukt. Ook het Erelid Henk Vonhoff noemt het herzien van de beginselverklaring een 'welkom initiatief', maar benadrukt de continuïteit die liberale beginselen toch blijken te hebben.

Sabine Bierens – oud-medewerkster van de Teldersstichting – is blij met het beschavingsoffensief dat in haar ogen uit de verklaring duidelijk naar voren komt. Het zorgt voor de inbedding van de individuele vrijheid en de gezonde vrije markt in een breder politiek programma en doet daarmee recht aan de liberale filosofie. Reinout Woittiez – als trainer

verbonden aan de Haya van Somerenstichting – meent dat de concepttekst nog aan kracht zou kunnen winnen door de meest elementaire liberale uitgangspunten nog iets steviger aan te zetten. Het belang van een sterk individu in een kleine maar krachtige overheid kan nog beter tot uitdrukking komen in zijn ogen. Fleur de Beaufort en Frans de Graaf – beiden als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Teldersstichting – constateren tevreden dat Rutte met zijn concept een behoorlijke stap in de richting van het liberalisme heeft gezet. Ook zij menen echter dat op wezenlijke punten al bij voorbaat iets teveel water bij de wijn is gedaan.

De Vlaamse hoogleraar Patrick Stouthuysen kijkt door de bril van onze liberale zuiderburen naar de tekst van Rutte. Hij onderstreept het belang van beginselen voor een politieke partij, met alleen poppetjes en hebbedingetjes zullen de kiezers je vroeg of laat afstraffen. In zijn reactie gaat Stouthuysen in op de vraag waar de balans ligt tussen vrijheid en verantwoordelijkheid. Tot slot kijken Bart Snels, Raymond Gradus en Frank van Mil, directeurs van de wetenschappelijke bureaus van respectievelijk GroenLinks, CDA en D66 met een kritische blik naar de nieuwe beginselverklaring van hun liberale opponent. Snels is tevreden met de optimistische toon van de verklaring en de nadruk op het individualisme. Gradus waardeert de exercitie van Rutte om zich te bezinnen op de liberale beginselen, doch hij mist de diepgang in de verklaring. De dilemma's die ontstaan als twee waarden in botsing komen worden onvoldoende uitgewerkt, aldus Gradus. Frank van Mil vraagt zich af waar nu precies het onderscheidende karakter van de verklaring in schuilt. Bij het innemen van standpunten overheerst de redelijkheid, waardoor punten worden opgesomd waar de meesten het, in zijn ogen, toch wel mee eens zullen zijn.

NOTEN:

- 1 Toelichting op het beginselprogramma van de volkspartij voor vrijheid en democratie, Den Haag [1952], p. 3.
- 2 I.W. Opstelten (voorzitter), G.A. van der List (scribent) e.a., *Vrij en verantwoordelijk. Een liberaal toekomstperspectief*, Den Haag, 1996, pp. 1-2.
- 3 F.D. de Beaufort en P.G.C. van Schie, 'Vrijheid en vervolgens ... De ideologische ontwikkeling van de VVD' in: P.G.C. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, p. 164.

COLUMN

BEGINSELEN BEPROEFD

PATRICK VAN SCHIE

Niet iedereen was enthousiast toen Mark Rutte op 26 januari van dit jaar tijdens het 60-jarig jubileum van de VVD aankondigde dat hij de beginselverklaring uit 1980 zou gaan herschrijven. Wat was er mis met de bestaande verklaring, vroegen sommigen zich af. Beginselen horen vast te staan, die ga je niet naar believen wijzigen, meenden anderen weer. Toch waren de eerste reacties op de nieuwe concept-beginselverklaring die 28 augustus werd gepresenteerd overwegend instemmend, al dook her en der opnieuw de vraag op waar dit nu allemaal nodig voor was geweest. Hans Wiegel bijvoorbeeld noemde het concept van Rutte 'een goed verhaal', maar hij meende nog steeds dat de partij met de oude verklaring ook heel wel uit de voeten kon.

Het probleem met die oude verklaring was echter dat bijna heel Nederland er wel mee uit de voeten kon. Op grond van de tekst uit 1980 had iedereen tot aan Femke Halsema en menig CDA'er – die zich ongetwijfeld aangesproken zou voelen door het pleidooi (in art. 3) voor een samenleving 'die bovenal gekenmerkt behoort te zijn door naastenliefde...' –, zich probleemloos als lid bij de VVD kunnen aanmelden. Prachtig natuurlijk als de VVD veel mensen weet aan te spreken, maar dan toch niet als een partij die elk wat wils biedt maar als een partij met een helder onderscheidend, werkelijk liberaal profiel.

Degenen die willen vasthouden aan de verklaring uit 1980 omdat je niet aan beginselen hoort te morrelen, redeneren logisch inconsistent. Wie meent dat de beginselen van een partij volstrekt onveranderlijk zijn, moet namelijk eisen dat de VVD teruggrijpt op het eerste beginselprogramma, dat van 1948. De verklaring uit 1980 bevat immers niet de oorspronkelijke beginselen van de VVD, maar komt voort uit een wijziging van het beginselprogramma van 1966, die weer een herziene versie van het eerste beginselprogramma uit 1948 was.

Maar hoe liberaal waren die beginselen uit het eerste programma eigenlijk? Kunnen wij dáár nog mee uit de voeten? Hoeveel liberalen zouden vandaag de dag de opvatting (neergelegd in art. 3 van het programma uit 1948) onderschrijven dat het 'bovenal de christelijke geest is, die ons volk de waarde en de vrijheid van de mens en zijn verantwoordelijkheid heeft doen beseffen' en dat die geest moet worden versterkt om 'zedelijke ontworteling en geestelijk nihilisme' te overwinnen? Hoeveel liberalen zouden nu (zoals in art. 5) het 'juiste midden' willen bewandelen tussen de 'socialistische' en de 'individualistische' economie, zich dus als derde-weggers willen presenteren? Wie herkent in de overtuiging (uit art. 10) dat 'het gezin de kern vormt der maatschappij' een beginsel van een liberale partij, en zou zich anno 2008 niet vergissen door deze overtuiging aan te zien voor de grondslag van het huidige vroom-socialistische kabinet?

Wie werkelijk meent dat beginselen, compleet met hun verwoording en in hun uitwerking, onveranderlijk zijn, zou strikt genomen nóg consequenter moeten zijn en dienen terug te verlangen naar de allereerste beginselen van het Nederlandse liberalisme. Nu had de eerste landelijke liberale partij in ons land – de Liberale Unie uit 1885 – geen beginselprogramma, daarvoor liepen de meningen in die Unie te zeer uiteen. Maar wij zouden de beginselen kunnen nemen van de eerste liberale partij die wel een beginselprogramma opstelde, de Bond van Vrije Liberalen (BVL). Ruim een eeuw geleden, in 1907, nam deze meest klassiek-liberale partij die ons land heeft gekend een beginselprogramma aan, ruim een jaar na haar oprichting.

Dat programma bevat enkele fraaie beginselen die liberalen zich nog altijd ter harte kunnen nemen: een staat die 'de persoonlijke vrijheid van allen [heeft] te eerbiedigen en te verzekeren' (art. I van het Beginselprogramma van

de BVL); 'inrichting en werking van het staatsbestuur behoren onafhankelijk te zijn van elken invloed van kerkelijke leerstellingen' (art. 2); en in de wetgeving die is gericht op economische versterking van de zwakkeren in de samenleving 'worde bovenal gestreefd naar ontwikkeling en verhooging van zelfstandige kracht' (art. 4). Daar kunnen we in 2008 nog wel mee overweg. Toch zou zo'n terugkeer naar de ideologische wortels van het partijpolitieke liberalisme in Nederland ook niet bevredigen. Het program uit 1907 bevatte te veel praktisch-politieke punten (naast de genoemde). En het was – kon niet anders zijn dan – de neerslag van het denken over liberale beginselen aan het begin van de twintigste eeuw. Maatschappelijke ontwikkelingen sindsdien, en huidige uitdagingen aan en gevaren voor het liberalisme konden daarin uiteraard niet worden meegenomen.

Beginselen hebben een vaste basis maar krijgen vorm in de wisselwerking met de werkelijke wereld. Daarom dienen beginselen elke paar decennia te worden herzien. Elke generatie liberalen zal voor zich de vraag moeten stellen en beantwoorden welke waarden uit het liberalisme het meeste houvast bieden in het tijdsgewricht waarin zij leeft.

Wat men ook van de nieuwe concept-beginselverklaring moge vinden (in dit themanummer zullen verschillende liberalen en niet-liberalen daarover hun licht laten schijnen), Mark Rutte is er in ieder geval in geslaagd het *back to the roots* te verbinden met een *forward to the future*. *Back to basics* is dat in de nieuwe beginselverklaring vrijheid en verantwoordelijkheid worden aangewezen als de kernwaarden van het liberalisme; bovendien wordt – anders dan in 1980 – duidelijk gemaakt dat de liberale vrijheid een *individuele* vrijheid is. Eigentijds is de expliciete vertaling naar bijvoorbeeld het belang van de vrijheid van meningsuiting en van zelfbeschikking. Eigentijds is evenzeer de beschrijving van wat 'goed burgerschap' in een geïnternationaliseerde omgeving inhoudt. Geen vrijblijvendheid, maar individuen die zich rekenschap dienen te geven van de cultuur en de bijbehorende normen van onze samenleving.

Back to basics is voorts dat de vrije markteconomie niet – zoals wel in 1980 – defensief wordt omschreven als een 'sociale markteconomie', maar principieel wordt verdedigd als 'in economische zin de uitdrukking van het liberale uitgangspunt dat het individu zoveel mogelijk naar eigen keuze over zijn lot moet kunnen beschikken'. Dat een beroep op de sociale zekerheid voor wie niet in eigen levensonderhoud kan voorzien in beginsel tijdelijk is en erop gericht zo snel mogelijk weer aan het werk te gaan, is in wezen niet anders dan het al in 1907 door de BVL (in zijn art. 4) verwoorde gezonde liberale uitgangspunt. Meer specifiek eigentijds is dan weer dat de VVD juist om het individu op de markt over zijn eigen lot te kunnen laten beschikken, uitdrukkelijk kartelvorming wenst te bestrijden en het vertrouwen dat wordt uitgesproken dat technologie kan worden ingezet om problemen rond natuur en milieu en de energievoorziening op te lossen.

Vanaf het moment dat liberalen zich bewust werden dat de relatie tussen burgers en hun staat in een zich verlechtende wereld niet op zichzelf kan worden gezien, richtte hun streven zich traditioneel op de vestiging en versterking van een internationale rechtsorde. Maar een louter principieel-legalistische benadering valt voor wie de geschiedenis van de twintigste eeuw echt tot zich door laat dringen, niet serieus te nemen. Juist in een tijd van open grenzen is het richtsnoer uit de nieuwe concept-beginselverklaring op zijn plaats dat de Nederlandse regering dient op te komen voor het nationaal belang.

Al met al worden oude beginselen en nieuwe werkelijkheden in de door Mark Rutte opgestelde concept-beginselverklaring met elkaar verbonden. Het resultaat is een verklaring die een fundament kan vormen voor de liberale politiek in de eerstvolgende decennia van de 21ste eeuw, en die bij onze politieke tegenstanders vast en zeker op weerstand zal stuiten. En dat is goed, want zo kan de VVD haar eigen smoel tonen en een eigenzinnige koers uitzetten.

Dr. P.G.C. van Schie is directeur van de Prof.mr. B.M. Telders-stichting en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

CONCEPT-BEGINSELVERKLARING

VVD - 2008

MARK RUTTE

1. MISSIE EN VISIE

De Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) wil een Nederland waar mensen de ruimte krijgen. De ruimte om iets buitengewoons te maken van hun leven. Om het leven niet zomaar voorbij te laten gaan, maar het juist met verve te leven.

De VVD gaat in het offensief tegen de terreur van de middelmaat. Vóór de hardwerkende Nederlander die vorm en inhoud geeft aan de eigen toekomst. Vóór vakmensen, leraren, politieagenten en wie werkt in de verzorging. Vóór wie het lef heeft een eigen bedrijf te beginnen. De VVD strijdt voor verheffing van de onderklasse: door goed onderwijs en door mensen niet afhankelijk te maken van de overheid maar hen te helpen op eigen benen te staan. De VVD wil er zijn voor ieder die iets van zijn of haar leven wil maken.

De VVD is optimistisch. Over de toekomst, over de kansen van komende generaties. Over een sterk, toonaangevend Nederland in Europa en de wereld. Nederland heeft een rijke traditie van eigen initiatief, optimisme en durf. De Nederlandse droom is nauw verbonden met de liberale droom.

2. VRIJHEID EN VERANTWOORDELIJKHEID

De VVD is een liberale partij. Zij beschouwt de individuele vrijheid, zowel in geestelijk als in materieel opzicht, als het hoogste goed. Ieder mens heeft recht op vrijheid van meningsuiting en op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, integriteit van het eigen lichaam en zelfbeschikking. Voorts beschouwt de VVD de verantwoordelijkheid als het ethisch fundament onder een samenleving

van vrije mensen. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Ieder mens draagt in vrijheid niet alleen de verantwoordelijkheid voor zichzelf, maar houdt ook rekening met de vrijheid van anderen en met de vrije samenleving als geheel.

Uit vrijheid en verantwoordelijkheid vloeien andere liberale beginselen voort: gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid. De VVD staat open voor iedereen die met haar de liberale beginselen deelt. Zij wil de plek zijn voor alle mensen die zich met rede en passie willen inzetten voor het vergroten van het liberale gehalte van de samenleving.

3. HET BELANG VAN ONDERWIJS

Toegang tot hoogwaardig en passend onderwijs is onontbeerlijk om het vrije individu in zijn kracht te zetten. Onderwijs verheft mensen uit achterstand en armoede. Het zorgt voor het leren ontwikkelen van een eigen mening, draagt bij aan eerlijke kansen en daagt uit tot excelleren.

Goed onderwijs gedijt het beste in een kleinschalige omgeving. Leraren zijn voor de VVD de sleutel tot succes in het onderwijs. Zij dienen de ruimte te krijgen om hun vak optimaal uit te oefenen. De overdracht van kennis en kunde is en blijft de eerste taak van het onderwijs.

4. DE HECHTE SAMENLEVING

De mens is een sociaal wezen. Het bezielend verband in onze samenleving wordt niet van bovenaf opgelegd, maar komt tot stand dankzij vrijwillige relaties tussen vrije mensen. Het staat elk mens vrij om de sociale relaties van

zijn of haar keuze aan te gaan, net zoals het iedereen vrij staat weer uit die verbanden te treden.

Goed burgerschap, ook van immigranten, houdt in dat een individu zich in zijn handelen rekenschap geeft van de cultuur en de bijbehorende normen van onze samenleving. De Nederlandse samenleving vindt haar oorsprong in de joods-christelijke traditie, het humanisme en de Verlichting. Deze beschavingsfundamenten vormen samen met de Nederlandse taal, de vaderlandse geschiedenis en de Grondwet de grondslag voor onze nationale identiteit.

5. DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

DeVVD streeft naar een krachtige, kleine staat met gezonde overheidsfinanciën. Alleen taken die de samenleving van belang vindt en die niet of niet zelfstandig door individuen of groepen kunnen worden vervuld, behoort de staat te stimuleren dan wel op zich te nemen. Belastingheffing is onvermijdelijk. Maar de belastingdruk wordt zo laag mogelijk gehouden, zodat hardwerkend Nederland zoveel mogelijk van het verdiende geld naar eigen keuze kan besteden.

Vertrouwen vormt het uitgangspunt in de omgang van de staat met burgers. De staat is dienstbaar aan de burgers en aan hun vrijheden. Bureaucratie en bemoeizucht zijn een niet te onderschatten bedreiging voor de vrijheid van mensen.

Het bevorderen van de veiligheid van alle burgers, het handhaven van de openbare orde en het verdedigen van de democratische rechtsorde zijn kerntaken van de staat. De staat heeft daartoe het geweldsmonopolie. Nederland dient een rechtsstaat te zijn en te blijven, want alleen in een rechtsstaat hebben alle burgers gelijke rechten en is een eerlijke rechtsgang verzekerd. Niet alleen tussen burgers onderling maar ook ten opzichte van de staat. De staat houdt ongewenste immigratie tegen, stimuleert integratie en bestrijdt discriminatie.

De VVD staat voor een krachtige parlementaire, vertegenwoordigende democratie. De VVD strijdt tegen de dictatuur van de meerderheid en bevordert dat de meerderheid rekening houdt met de opvattingen van de minderheid en met individuele opvattingen. Als staatsvorm kiest de VVD voor de constitutionele monarchie onder het Huis van

Oranje-Nassau. Hoeksteen hierbij is de ministeriële verantwoordelijkheid en de onschendbaarheid van de Koning.

6. DE VRIJE MARKTECONOMIE

De vrije marktorde is in economische zin de uitdrukking van het liberale uitgangspunt dat het individu zoveel mogelijk naar eigen keuze over zijn lot moet kunnen beschikken. In die marktorde worden vraag en aanbod via het proces van vrije mededinging op elkaar afgestemd. Een vrije markt garandeert de meest efficiënte toedeling van arbeid, kapitaal, goederen en diensten en is een voorwaarde voor een optimaal welvaartsniveau. De staat speelt ten aanzien van de vrije markt de rol van marktmeester. De VVD strijdt tegen kartelvorming.

Het door de staat gegarandeerde eigendomsrecht is een onmisbare pijler onder de individuele vrijheid. De VVD bevordert het particulier eigendom en stimuleert ondernemerschap. De VVD verwelkomt de groei van wetenschappelijke kennis en technologische vooruitgang op het gebied van de duurzame zorg voor natuur, milieu en energievoorziening. Relevante ethische vragen dienen zorgvuldig te worden beantwoord, zonder een onredelijke afkeer van het onbekende.

Iedereen heeft de verantwoordelijkheid in zijn eigen levensonderhoud te voorzien. Wie daar niet in slaagt, kan een beroep doen op de staat. Dat beroep is tijdelijk en is erop gericht zo snel mogelijk weer aan het werk te kunnen. Alleen diegenen die daartoe om dwingende fysieke of psychische redenen niet in staat zijn mogen rekenen op blijvende ondersteuning.

7. DE INTERNATIONALE RECHTSORDE

In de wereld dient de Nederlandse regering op te komen voor het nationaal belang. Zij draagt daarnaast actief bij aan het versterken van een internationale rechtsorde en het beschermen van de mensenrechten. De VVD zet zich in voor wereldwijde vrijhandel. Zij verzet zich tegen tariefmuren, staatssteun en andere vormen van marktafsluiting. Ontwikkelingssamenwerking richt zich op het bevorderen van de zelfstandige kracht van mensen in ontwikkelingslanden.

De VVD ziet Europese samenwerking als een effectief middel om vrijheid en welvaart te vergroten; zowel in

Nederland als in de andere lidstaten van de Europese Unie (EU). De EU concentreert zich op haar kerntaken door zich te richten op de gemeenschappelijke markt en grensoverschrijdende problemen en kansen. Voor het overige treedt de EU niet in de bevoegdheden van de lidstaten.

Het internationale terrorisme vormt een voortdurende bedreiging voor onze veiligheid. De VVD bevordert een sterke defensie in NAVO-verband om externe gevaren effectief het hoofd te kunnen bieden.

TOELICHTING

HET INDIVIDU, DE SAMENLEVING EN DE ROL VAN DE STAAT

Het liberalisme ontstond in de zeventiende eeuw uit de strijd tegen de absolute staatsmacht en de godsdienstoorlogen. Het liberalisme is een politieke stroming die een groot vertrouwen heeft in de kracht van ieder mens, om het eigen leven vorm te geven in vrijheid. Met besef van verantwoordelijkheid voor de omgeving, voor de opvoeding van de eigen kinderen en voor de samenleving. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn de leidende beginselen. Daaruit vloeien andere beginselen voort: gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid. Maar ook zelfbeschikking, recht op privacy, rechtsstatelijkheid en democratie.

Hoe iemand zich ontwikkelt, wat belangrijk wordt gevonden, met wie activiteiten op touw worden gezet, hoe geld wordt verdiend: dat weten mensen zelf het beste. Politiek moet de voorwaarden scheppen. Juist het respect voor ieders individuele vrijheid maakt onze samenleving rijkgeschakeerd, hecht en weerbaar.

Vanzelfsprekend zijn regels nodig om met zestien miljoen mensen samen te leven. In hun privé-domein daarentegen komt mensen maximale vrijheid toe. Dit vergt uiterste terughoudendheid van de staat op het gebied van privé-zaken zoals levensstijl, levensvervulling, seks, ouderschap, omgang met ziekte en dood. De staat moet wel ingrijpen als er misstanden plaatshebben, zoals kindermishandeling of huiselijk geweld. Hij mag echter niet, hoe goed bedoeld ook, de mens opleggen hoe te leven en hoe te sterven. Het zelfbeschikkingsrecht is voor liberalen van grote waarde.

Liberalen zijn van mening dat zelfstandige en zelfbewuste

individuele mensen in de praktijk ook de meest sociale wezens zijn. Mensen leven hun leven in vrijheid in het gezin (inclusief bredere familieverbanden en vriendenkringen), de kerk, de school en de vereniging. Deze instellingen zijn voor het bezielend verband in de samenleving van groot belang, en dienen zoveel mogelijk tegen staatsinmenging beschermd te worden. Al spelend, werkend en levend leert de mens er de voorwaarden van vrijheid kennen: rechtvaardigheidsgevoel, praktische redelijkheid, burgermoed en vooral de gulden regel “doe een ander niet aan, wat u zelf niet wenst te ondergaan”.

De vrijheid moet soms worden veroverd op de staat, soms met de staat. De staat is er van en voor de burgers. Zonder staat geen burgerlijke en politieke vrijheid, geen vrije markt, geen goed georganiseerde samenleving, geen openbare orde. Maar de staat moet niet teveel willen regelen en beloven. Dat maakt mensen afhankelijk van de staat en leidt tot onvrede. Liberalen verwerpen dan ook de gedachte dat de staat leidend moet zijn in het streven naar geluk.

De VVD wil een krachtige, kleine staat die zich concentreert op het bevorderen van onderwijs, veiligheid en defensie, op de aanleg van wegen en spoor en op de gezondheidszorg, de sociale zekerheid en het behoud van ons cultureel erfgoed.

De staat moet betrouwbaar zijn, de kwaliteit van de uitvoering hoog. Liberalen verzetten zich tegen regeldruk en schaalvergroting. Vakmensen mogen niet in de weg worden gezeten door managementlagen.

De VVD hecht grote waarde aan de gelijkwaardigheid van man en vrouw, gelovig en niet gelovig, blank en zwart, homo en hetero. Het individu beschikt over een aantal onvervreembare vrijheden die de staat niet mag aantasten. Verder zijn en blijven kerk en staat in onze democratische rechtsstaat van elkaar gescheiden. Bij de omgang met andere culturen en religies mag verdraagzaamheid nooit uitmonden in toegeeflijkheid. Verdraagzaamheid eindigt waar zij op onverdraagzaamheid stuit.

De VVD is overtuigd van de kracht van de Nederlandse samenleving, onze wortels, onze taal, onze geschiedenis, onze Grondwet. Bovenal is de VVD overtuigd van de kansen die de toekomst Nederland en het vrije individu biedt.

VRIJHEID, VERHEFFING EN DE HARDWERKENDE NEDERLANDER

GEERT DALES

Het is goed dat Mark Rutte het initiatief genomen heeft om de VVD-beginselverklaring van 1980 te herschrijven. Na bijna dertig jaar is het een gedateerde tekst en in de politieke constellatie van de huidige tijd onvoldoende onderscheidend. Om het onderscheid tussen het vrijheidsdenken van het liberalisme enerzijds en het collectivisme van de sociaal-democratie, het corporatisme van de christen-democratie en het anti-liberalisme van sommige populistische partijen anderzijds aan te scherpen is het, zoals de concept-beginselverklaring doet, beter om de vijf 'oude' grondbeginselen van de VVD de vorm te geven van een tweetrapsraket: individuele vrijheid en verantwoordelijkheid staan voorop. Gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid zijn logische uitvloeisels. Het beginsel van de individuele vrijheid en de keuze voor het individu als vertrekpunt voor politiek handelen gelden bij uitstek als onderscheidende kenmerken van het liberalisme. Je kunt je afvragen of het voor een helder profiel zinvol is om de oude vijfslag nog te handhaven. Dat VVD-ers ook staan voor sociale rechtvaardigheid is niet alleen weinig onderscheidend ten opzichte van vrijwel alle andere politieke stromingen en partijen, maar lijkt ook vooral te moeten gelden als verweer tegen het karikaturale en onzinnige, maar nog veelgehoorde verwijt dat VVD-ers asociaal zouden zijn. Evidente onzin hoeft niet bestreden te worden, zeker niet in een beginselverklaring.

De beginselverklaring is een handleiding voor een liberale aanpak van de grote politieke, sociale, economische en technologische vraagstukken voor een periode van enkele decennia. Een van de kernvragen voor deze en de komende tijd is: hoe houden we in ons land en in de westerse wereld de liberale orde, gebaseerd op de beginselen van

individuele vrijheid, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van discriminatie, gelijkwaardigheid van man, vrouw, hetero en homo en de scheiding van kerk en staat, overeind tegenover tegenkrachten die door de globalisering, met haar wereldwijde informatienetwerken en een steeds opener verkeer van mensen, goederen en financiële stromen, directer en dieper binnendringen in onze samenleving. Die open, internationale samenleving is niet alleen onafwendbaar, maar wordt ook actief bevorderd en door velen toegejuicht. De economische welvaart is er onlosmakelijk mee verbonden. Het is contradictoir dat tegelijkertijd de hang naar het behoud van nationale waarden en het verlangen bevredigd te worden in gevoelens van nationale trots sterker worden. De nationale overheid kan daarin, nog los van de vraag in hoeverre hier sprake is van een staatstaak, maar ten dele voorzien. Die heeft immers fors ingeboet aan macht, invloed en gezag. Meer dan ooit zijn de burgers op zichzelf aangewezen bij het waarborgen en verdedigen van de liberale grondslagen van onze samenleving. Juist nu komt het er op aan een tot de verbeelding sprekend en inspirerend politiek kader te bieden. De concept-beginselverklaring komt wat dat betreft dan ook als geroepen.

Dat geldt te meer nu we in ons land voor de taak staan in korte tijd een groot aantal nieuwkomers, met andere waarden en normen, andere inzichten en andere prioriteiten op te nemen in de liberale orde. Voor de burgers van Nederland, een land dat zijn economische en maatschappelijke succes heeft gebouwd op een eeuwenoude traditie van vrijheid en tolerantie, ligt er de kolossale verantwoordelijkheid ervoor te zorgen dat die traditie recht overeind blijft bij een in korte tijd sterk veranderende bevolkingsconstellatie met de bijbehorende sociale,

culturele en religieuze invloeden. In die opgave zullen we meer dan ooit behoefte hebben aan een gedeelde moraal, aan iets dat ons bindt, aan meer dan alleen maar het uitgangspunt dat iedereen zich moet houden aan de beginselen van de rechtsstaat en aan de wet. Rechtsstatelijkheid alleen is een te dunne bodem om de enorme pluriformiteit te dragen en in goede banen te leiden. Goede beheersing van de Nederlandse taal hoort daar zeker bij. Maar gedeeld burgerschap is toch vooral de basis van maatschappelijke samenhang en binding. Het is dan ook terecht dat de concept-beginselverklaring een paragraaf wijdt aan 'De hechte samenleving' en daarbij aan 'goed burgerschap' een belangrijke instrumentele rol toekent. Juist voor liberalen ligt hier een grote kans, want als er iets is waarmee wij inhoud kunnen geven aan het op zich loze begrip 'burgerschap' en aan onze nationale identiteit, dan is het wel de historische bijdrage van ons land aan de totstandkoming en verbreiding van de moderne vrijheid, die zich niet alleen heeft gemanifesteerd in de wordingsgeschiedenis van ons land, maar ook in de tot de verbeelding sprekende bijdragen van talloze denkers, auteurs en wetenschappers die hier door de eeuwen heen hun toevlucht hebben gezocht of door geboorte hun thuis hadden. Om het *Liberaal Manifest* (2005) te citeren: 'Nederland heeft gouden materiaal voor een liberale heldengalerij, waaraan alle inwoners van dit land zelfbewustzijn zouden kunnen ontlelen' (p.59). De universaliteit van deze notie van vrijheid geeft het daarop gebaseerde burgerschap voor nieuwkomers wellicht een aansprekender fundament dan 'de joods-christelijke traditie, het humanisme en de Verlichting' die in de concept-beginselverklaring worden opgevoerd als de beschavingsfundamenten waarop gedeeld burgerschap zou moeten rusten. We moeten er ook voor waken dat het burgerschapsdebat het karakter krijgt van een nostalgisch verlangen naar oude tijden die toch niet terugkeren. Vrije burgers maken ook zelf wel uit waaraan zij gemeenschapszin ontlelen.

Net als in de tekst uit 1980 komt in de concept-beginselverklaring het woord 'allochtoon' niet voor. In het tijdsgewricht van toen is dat logisch. Het multiculturalisme was immers nog geen groot politiek vraagstuk. In deze tijd is het te duiden als een belangrijke stellingname, temeer daar het integratievraagstuk nog lange tijd de politieke agenda zal blijven bepalen. De VVD maakt geen

onderscheid tussen autochtoon en allochtoon. Herkomst, afkomst, etniciteit: het is niet van belang waar het gaat om leven en meedoen in Nederland, mits je de spelregels, basisnormen en grondwaarden van deze samenleving deelt en daarin niet alleen in vrijheid leeft, maar er ook verantwoordelijkheid voor wilt dragen. Om aan deze stellingname geen afbreuk te doen pleit ik ervoor de tekst 'De staat houdt ongewenste immigratie tegen, stimuleert integratie en bestrijdt discriminatie' weg te halen uit de paragraaf die gaat over veiligheid en rechtsstaat en elders onder te brengen. Immigratie en integratie zijn primair vraagstukken van sociale, economische en culturele aard. De staat stelt voorwaarden aan immigratie. Wie daaraan voldoet is welkom. Wie hier woont en leeft moet de kans krijgen deel te nemen aan alle facetten van de samenleving. Wie daartoe niet op eigen kracht in staat is krijgt ondersteuning. In deze gedachtegang is het volstrekt irrelevant of het gaat om autochtonen of allochtonen. Het zou dan ook goed zijn om definitief af te rekenen met dat onderscheid dat in ons land tot in de derde generatie wordt doorgevoerd en een obstakel is in het integratieproces. Er is niets op tegen om met etniciteit samenhangende gedragskenmerken in kwesties van wan gedrag en criminaliteit expliciet te benoemen en er bij de aanpak rekening mee te houden. Er is wel iets op tegen om sociaal-economische emancipatievraagstukken van tweede en derde generatie migrantenkinderen nog steeds als integratievraagstuk te zien. Er is een grote en snel groeiende groep nieuwe Nederlanders die de integratiefase allang voorbij is en in alle opzichten de verlangens, dromen, ambities en idealen van autochtone generatiegenoten deelt. Hun preoccupatie is een goede opleiding, een mooie baan, een stevige maatschappelijke positie en een tastbare bijdrage aan de ontwikkeling van onze samenleving. Deze migranten(klein)kinderen herkennen zich niet in de politieke discussies over met religie en criminaliteit samenhangende integratieproblemen. Voor hen zijn gedwongen huwelijken, eerwraak, het dragen van boerka's, de weigering vrouwen de hand te schudden en religieus fundamentalisme net zo exotisch als fierljeppen voor een Ghanee. Als de nogal archaïsche tekst over de 'verheffing van de onderklasse' in de concept-beginselverklaring op deze ontwikkelingen wordt toegesneden en de VVD er onomwonden blijk van geeft zich de ambities en verlangens van die landgenoten met hun immense

maatschappelijke potentieel aan te trekken, dan zouden we een grote stap vooruit maken in de hoogstnoodzakelijke herdefiniëring van het integratievraagstuk. Juist die groep vormt de personificatie van de hardwerkende Nederlander die zich ontworstelt aan opgelegde beperkingen en conventies en de vrijheid grijpt om iets van zijn leven te maken. Als er één partij is die daarvoor moet opkomen is het wel de VVD.

De visie op de staat wordt in de concept-beginselverklaring gekenmerkt door het uitgangspunt: zo klein mogelijk. Alleen taken die de samenleving van belang vindt en die niet door individuen of groepen kunnen worden vervuld behoren tot het domein van de staat. Daarin zit het gevoel opgesloten dat staatsbemoeienis op voorhand, afgezien wellicht van een aantal onomstreden 'kerntaken', als iets onprettigs moet worden gezien, iets dat gewantrouwd moet worden omdat het de individuele vrijheid en zelfontplooiing in de weg zit. Dit uitgangspunt wordt in de toelichting genuanceerd door het gebruik van de aan het *Liberaal Manifest* ontleende tekst dat 'de vrijheid soms moet worden veroverd op de staat, soms met de staat. De staat is er van en voor de burgers. Zonder staat geen burgerlijke en politieke vrijheid, geen vrije markt, geen goed georganiseerde samenleving, geen openbare orde'. Dat de staat alleen taken moet verrichten die individuen of groepen niet zelfstandig kunnen uitvoeren lijkt mij niet alleen geen wenselijk, maar ook geen houdbaar standpunt. De realiteit van de verhouding publiek-privaat is dermate complex dat die zich niet leent voor simpele afbakeningen

van wat staatszaak zou moeten zijn en wat niet.

Welke taken de staat uiteindelijk ook toebedeeld krijgt, altijd moet gelden dat de staatsmacht democratisch georganiseerd en gecontroleerd moet zijn en dat de burgers, indirect of direct, invloed moeten kunnen uitoefenen op het handelen van de overheid. Opvallend is dat aan de werking van het democratisch proces in de concept-beginselverklaring geen letter wordt gewijd, anders dan de constatering dat vertrouwen het uitgangspunt is in de omgang van de staat met burgers en dat 'bureaucratie en bemoeizucht een niet te onderschatten bedreiging voor de vrijheid van mensen zijn'. De forse legitimiteitscrisis waaronder ons politieke stelsel momenteel gebukt gaat schreeuwt om oplossingen. Bekend is dat de huidige VVD-leider niet veel op heeft met het 'staatkundige gegoochel' van gekozen burgemeester, gekozen minister-president en referenda. Welke oplossingen de VVD de burgers biedt voor het gebrek aan vertrouwen en het gevoel overgeleverd te zijn aan willekeur, onvoorspelbaarheid, bemoeizucht en betweterij en verlies aan zeggenschap blijft vooralsnog onbesproken. Mij lijkt dat de beginselverklaring niet voorbij kan gaan aan een van de nijpende problemen van deze tijd: hoe brengen we de macht terug in het publieke domein en hoe garanderen we dat de burger daar greep op krijgt en actief deelneemt aan de werking van het democratisch proces.

Mr.dr. G.D. Dales is voorzitter van het College van Bestuur van hogeschool INHolland. Hij was voorzitter van de commissie die in 2005 het Liberaal Manifest opstelde.

NIEUW EN TOCH VERTROUWD

FRITS KORTHALS ALTES

Er is veel vertrouwd in de beginselverklaring die Mark Rutte heeft ontworpen. Dat is maar goed ook. De schrijver is zich, ook blijkens de toelichting, ervan bewust dat het liberalisme oude wortels heeft. In wezen gaat het dan ook om een eigentijdse formulering en het op de omstandigheden van deze tijd toespitsen van al zeer lang geldende waarden en begrippen. Wie een klarenstoot had verwacht, die in een oogwenk de ogen van talloze kiezers voor het juiste politieke inzicht van de liberalen zou openen, is van een verkeerd uitgangspunt uitgegaan. In het huidige politieke klimaat winnen geschriften nog minder dan voorheen de hoofden en harten van kiezers. Niet met programma's worden verkiezingen gewonnen, maar door mensen die op basis van die programma's de kiezers vertrouwen inboezemen. Dat maakt programma's niet overbodig – zij geven de kaders aan waarbinnen de politici opereren.

De formulering van de bestaande beginselen is aangepast. Wij leven in een tijd van beeldcultuur. Gedachten worden steeds minder met geschriften verspreid, maar met beelden. Wie toch op taal is aangewezen, doet er verstandig aan zich beeldend uit te drukken. Daarom zijn de strakke, juridisch aandoende formuleringen losgelaten. Ik acht dat verstandig, al sluit ik niet uit dat anderen vinden dat het nog beter zou kunnen. Ik kan dat niet beoordelen: ik ben wel een man van juridische formuleringen, met bovendien meer verleden dan toekomst. Wel moet men ervoor waken dat de formuleringen te ruim worden. De beginselverklaring moet een duidelijk kader blijven bieden. Aan die eis is voldaan.

Nieuw is artikel 1, waarin geheel in hedendaagse stijl, een missie en een visie zijn ontwikkeld. Een korte samenvatting van streven en doel. Daarbij valt de positieve toon op van het vooruitgangsliberalisme dat eraan ten grondslag ligt. Een keuze waarmee ik mij voor de praktische politiek goed kan verenigen. De verklaring als geheel

geeft veel ruimte aan ondernemingszin en onderstreept het belang van vrije ontplooiing. In plaats van de verwijzing naar een niet nader gedefinieerde onderklasse, had ik liever gezien dat de bepleite verheffing door scholing en ontwikkeling van zelfstandige kracht – vanouds een liberaal streven – zich had toegespitst op de grote groepen niet geïntegreerde, voornamelijk niet-Westerse, allochtonen. Wanneer wij zien hoeveel landgenoten van Turkse herkomst wel door eigen ondernemingszin in hun levensonderhoud voorzien en een behoorlijk geïntegreerd bestaan opbouwen, is het de moeite waard dat liberalen zich inzetten voor soortgelijke verheffing van de vele andere allochtonen die aan de kant staan of weigeren te integreren. Dat moet door ook bij hen ondernemingszin en zelfstandige kracht aan te kweken, want werken in ondergeschiktheid lijkt velen hunner niet te liggen. Als deze groep buiten de werkzame samenleving blijft staan, zijn de risico's voor hen en voor de samenleving groot. Daarbij moeten ook de vrouwen en meisjes, die door de druk van hun familie in achterstandsposities blijven, worden genoemd. Als met de onderklasse deze groepen zijn bedoeld, dan is de aan hen gewijde passage in artikel 1 geheel op zijn plaats. Maar verduidelijking door man en paard – en de vrouwen – te noemen, acht ik gewenst. De vermelding in de beginselverklaring schept wel de verplichting om op korte termijn met een plan van aanpak te komen.

Tot nog toe waren de begrippen vrijheid, verantwoordelijkheid en sociale gerechtigheid in de beginselprogramma's en -verklaringen nevengeschild. In 1966 kwam daar het begrip verdraagzaamheid bij en sociale gerechtigheid werd afgevlakt tot sociale rechtvaardigheid. In 1980 werd gelijkwaardigheid aan de reeks toegevoegd. Interessant is dat nu de vrijheid en verantwoordelijkheid voorop worden gesteld en dat gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid daaruit voortvloeien. Voor mij

staat zonder meer vast dat vrijheid en verdraagzaamheid onverbrekkelijk bij elkaar horen. Zonder het één is het ander niet volkomen. Verdraagzaamheid vloeit uit erkenning van andermans vrijheid en uit verantwoordelijkheidsbesef voort. Dat verantwoordelijkheidsbesef leidt ook tot de eis van sociale gerechtigheid. Gelijkwaardigheid zie ik meer als een eis van democratie en als nevensgeschikt aan vrijheid en verantwoordelijkheid, niet als uitvloeisel daarvan. Men kan gelijkwaardigheid echter ook beschouwen in samenhang met verdraagzaamheid. Het kan misschien geen kwaad in herinnering te brengen dat Cort van der Linden, die voor zijn politieke loopbaan, wetenschappelijke en filosofische geschriften over het liberalisme het licht deed zien, de naastenliefde – de bron van sociale gerechtigheid – zag voortvloeien uit de vrijheid: 'Want waar in volkomen vrijheid het menselijk karakter zich ontvouwt, daar ontwikkelt zich niet alleen de zelfzucht, maar daar komt ook de liefde voor den naaste tot haren rijksten bloei.'

De onderwijspassage spreekt mij aan. Zeker ook de bepleite kleinschaligheid. Er is dan wel veel werk aan de winkel. Ik acht het juist dat de VVD niet van haar kant de gelijke rechten en gelijke bekostiging van openbaar en bijzonder onderwijs nog weer eens omarmt. Die zijn gegeven, maar niet gevrijwaard van discussie.

Het deed mij goed dat de relatie tussen individu en gemeenschap, die in 1948 en 1966 een plaats hadden in de beginselprogramma's, weer is teruggekeerd in de beschouwing over de mens als sociaal wezen in een hechte samenleving. Behartigenswaardig is de verwijzing naar het begrip 'goed burgerschap'. In mijn 5 mei rede van 2001 wijdde ik uit over dat begrip en ik ben verheugd het nu in de concept-beginselverklaring van mijn partij aan te treffen. Moge het erin blijven staan. Evenzeer ben ik verheugd over de terugkeer van de verwijzing naar de wortels of fundamente van onze beschaving. Ik heb het achteraf betreurd dat wij die wortels in 1980 zó vanzelfsprekend vonden, dat zij niet meer werden vermeld; anders dan in 1948, toen alleen naar de christelijke grondslag werd verwezen, en in 1966, toen naast het christendom ook het humanisme werd vermeld. De toevoeging van de Verlichting is in deze tijd gewenst; te lang zijn wij ons er te weinig van bewust geweest dat het juist de Verlichting is geweest die de onverdraagzaamheid heeft doorbroken en de weg opende tot verheffing van de burgers.

Ik juich het toe dat het begrip nationale identiteit zijn

intrede heeft gedaan en dat daarbij is verwezen naar onze taal, onze geschiedenis en de Grondwet als grondslagen daarvan. In deze tijd van mondialisering en interdependentie bestaat er behoefte aan identificatie met kleinere leefgemeenschappen, zoals de plaats en de regio van inwoning. De Europese Unie wordt echter gevormd door staten, en ondanks het bestaan van Europese regio's en de daaraan gegeven invloed, worden besluiten genomen door raden van ministers van die staten, en kiezen wij vooralsnog het Europese Parlement op basis van kandidatenlijsten in de lidstaten. Ik acht het ondenkbaar dat wij aan een zo belangrijk instrument als ons eigen land geen eigen identiteit zouden toekennen en dat wij die ook niet zouden kunnen vinden. Wat gebeurde er eigenlijk op de tribunes in Beijing? Er werd gejuicht voor individuele top-prestaties, maar toch wel extra hard en enthousiast als die door een sporter of team uit eigen land werden geleverd. Geen identiteit, maar wel een Holland-Heineken Huis? (ik schrijf het bewust in het Nederlands). Ik pleit niet voor herleving van nationalisme, waarvoor wij in ons land niet echt benauwd hoeven te zijn, maar wel voor gezond patriottisme en instandhouding van onze eigen waarden.

Het pleidooi voor de krachtige staat – geheel in het voetspoor van Thorbecke, Cort van der Linden en andere liberalen – onderschrijf ik. De staat die dienstbaar is aan zijn burgers – het is een tekst die in overeenstemming is met ons onafhankelijkheidsdocument, het *Plakkaat van Verlatinghe* van 26 juli 1581. Vertrouwen als uitgangspunt in de omgang van de staat met de burgers, spreekt mij aan, al ben ik er wel sterk van overtuigd dat controle op de naleving van regels onvermijdelijk is: zonder handhaving geen naleving, zonder naleving verloederung.

Bij die handhaving kom ik op een ander punt. Daar is aanvulling noodzakelijk. Tot de kerntaken van de staat behoren volgens het document de bevordering van veiligheid, handhaving van de openbare orde en verdediging van de democratische rechtsorde. Daar moet handhaving van de rechtsorde alsnog bij vermeld worden. Handhaving van de openbare orde – een politietak onder gezag van de burgemeester – heeft te maken met orde en rust in de openbare ruimte, met ordelijk verloop van evenementen waarbij veel mensen worden verwacht, zoals voetbalwedstrijden, betogingen e.d., en met doorstroming van het verkeer. Maar ook moeten wetten en verordeningen gehandhaafd worden en criminaliteit bestreden. Dat

is de handhaving van de rechtsorde, een overheidstaak waarbij de overheid zich tegenover de niet-goedwillende burger opstelt. Ook daartoe heeft de staat het geweldsmonopolie en zelfs de bevoegdheid om – onder rechterlijke controle – inbreuk te maken op grondrechten, waaronder dat van de persoonlijke levenssfeer.

De duidelijke uitspraak voor de vertegenwoordigende democratie en de bestaande staatsvorm hebben terecht een plaats gekregen in dit basisdocument van de partij. P.J. Oud – medeoprichter van de VVD en opsteller van de eerste twee beginselprogramma's – pleitte zelfs voor de verwijzing naar het *nationaal* Koningshuis van Oranje-Nassau, omdat dat huis met onze geschiedenis is verweven, de geschiedenis de positie van dat huis heeft bepaald en dat huis mede bepalend is geweest voor de vorming van ons land als onafhankelijke natie. Het is, zou ik willen zeggen, door die geschiedenis een deel van onze nationale identiteit, zoals de ministeriele verantwoordelijkheid als complement van de onschendbaarheid van de Koning deel zijn van onze staatkundige identiteit.

Artikel 6 over de vrije markteconomie betreft deels geijkte paden. Terecht. Ook onderschrijf ik dat relevante vragen zorgvuldig beantwoord moeten worden, zonder onredelijke afkeer van het onbekende. Ik zou dat niet beperken tot ethische vragen. Kernenergie zie ik niet primair als ethisch vraagstuk, maar discussie over uitbereiding daarvan is te lang verhinderd door onredelijke afkeer van het onbekende. In de laatste alinea gaat de redenering in het document iets te snel. Het beroep op de staat om bijstand in het levensonderhoud moet tijdelijk zijn, zeker. Maar niet dat beroep moet gericht zijn op zo snel mogelijk weer aan het werk kunnen gaan, maar de *ondersteuning* die de staat geeft, moet van zodanige aard – korte duur, scholing – zijn, dat de betrokkene snel aan het werk gaat.

De internationale paragraaf ademt een klassiek-liberale geest. Ontwikkelingssamenwerking richt zich op de bevordering van de zelfstandige kracht van mensen in de ontwikkelingslanden. Deze formulering is geheel in de geest van de passage die Oud aan ontwikkelingssamenwerking wijdde in zijn laatste grote rede voor de VVD, zijn 'politiek testament', dat hij uitsprak op 27 januari 1968 tijdens een buitengewone algemene vergadering in de RAI ter ere van het twintigjarig bestaan van de partij. Er is echter nog een element van ontwikkelingssamenwerking. Dat is de noodhulp, gericht op laten overleven,

bij natuurrampen of bij oorlogen en stammenstrijd.

De verwijzing naar het internationale terrorisme is nieuw en zal, zo voorzie ik, gedurende de nog onbekende levensduur van deze beginselverklaring actueel blijven. Een sterke defensie vond dus terecht een plaats in de beginselverklaring. Vier dagen na het verschijnen daarvan pleitte de minister van Buitenlandse Zaken voor versterking van de defensie!

Mis ik iets in de verklaring? Ik zou het waarderen als de verwijzing naar de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*, geïntroduceerd in het beginselprogramma van 1966, behouden zou blijven. De VVD was de eerste partij in ons land die deze verklaring integraal tot beginsel verhef. Wij zouden dat eerstgeboorterecht niet moeten prijsgeven.

Wat vind ik van de kritiek? Iemand vond dat de beginselverklaring met een strik erom kon worden aangeboden aan D66. Die criticus zag blijkbaar de passages over de parlementaire, vertegenwoordigende democratie, de onschendbaarheid van de Koning en de ministeriele verantwoordelijkheid over het hoofd. D66 heeft zich juist altijd van de VVD onderscheiden door te pleiten voor rechtstreekse democratie met verkiezing van de minister-president, en voor een republiek of op zijn minst een Koning die geen deel uitmaakt van de regering. De onschendbaarheid van de Koning en de uitsluitende verantwoordelijkheid van de ministers voor het beleid van de regering, die in de beginselverklaring zijn vermeld, zijn door Thorbecke voorgesteld om het constitutionele koningschap mogelijk te maken binnen een stelsel dat zich kon ontwikkelen tot de parlementaire democratie die wij nu kennen.

De toelichting betrek ik niet in deze bespreking. Met één uitzondering. Met genoeg las ik dat verdraagzaamheid eindigt waar zij op onverdraagzaamheid stuit. Die gedachte is niet nieuw, maar de formulering was letterlijk die welke ik uitsprak ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de partij. En wie voelt zich niet thuis bij een partij die hem met instemming citeert?

Mr. F. Korthals Altes is Minister van Staat en Erelid van de VVD. Tijdens de vaststelling van de vorige beginselverklaring in 1980 was hij partijvoorzitter van de VVD.

NOOT:

I Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*, Groningen, 1886.

EEN WELKOM INITIATIEF

HENK VONHOFF

INLEIDING

Met de *Beginselverklaring VVD-2008* die Mark Rutte in concept aan ons voorlegt heeft hij op zeer persoonlijke wijze voldaan aan de toezegging aan de Algemene Ledenvergadering in dit voorjaar. Daardoor is een helder geschreven zeer herkenbare visie op de liberale beginselen ter tafel gebracht die zich zowel door eenheid van stijl als duidelijke vorm onderscheidt van stukken die na uitgebreid commissoriaal overleg tot stand zijn gekomen. Tegelijkertijd wordt het daarom moeilijker om door amendering inhoudelijke aanpassingen aan te brengen. Daardoor gaan precies de hiervoor genoemde aantrekkelijkheden verloren. Zowel het persoonlijk karakter als de stijlkenmerken verdienen het om terughoudend te zijn met alternatieve formuleringen.

Wordt dit een pleidooi om het stuk daarom integraal te accepteren en het als algemeen geldende liberale waarheid te omhelzen? Dit zou zowel de politiek leider, als de partij en het individuele lid te kort doen. Beter zou het zijn als uit een discussie, die het stuk verdient een aantal conclusies zou worden getrokken die de auteur van het concept zelf verwerkt in een eindversie. Naar ik verwacht zal het uiteindelijk resultaat de kwaliteiten van het concept het best bewaren. Het doet bovendien recht aan het feit dat de liberale beginselen een grote mate van continuïteit blijken te hebben. Verschillen in formulering zijn tijdgebonden variaties en geen echte breuken met de opvattingen uit een vroegere periode.

Mijn bijdrage beoogt daarom niet om te trachten dat verleden in de huidige tekst te laten herleven, wel wil ik door het plaatsen van een aantal kanttekeningen bezien in hoeverre een andere invalshoek overwogen kan worden dan Rutte aan ons voorlegt. Daarbij volg ik de indeling zoals die in het concept tot stand is gekomen.

MISSIE EN VISIE

In deze paragraaf schildert Rutte een vorm van – voor het Nederlands liberalisme zo kenmerkende – ontplooiings-

liberalisme. Dat het accent daarbij wordt gelegd op het eigen initiatief is onderscheidend ten opzichte van het collectivistisch denken dat zowel in sociaal-democratische als christen-democratische partijen altijd weer vrijheidsbelemmerend werkt. In het beginselprogramma van 1948 werd dat aangeduid als 'de goede werking van het eigenbelang'.

In die context is de uitdrukking van de 'strijd(t) voor verheffing van de onderklasse' een dissonant. Het is een vorm van paternalisme die niet in overeenstemming is met de geest van het voorafgaande. In interviews heeft Rutte dit aangeduid als 'een knipoog naar de Partij van de Arbeid'. Dat soort knipogen hoort in een beginselverklaring niet thuis. Bovendien miskent deze formulering de noodzaak om juist zelfstandige krachtsontplooiing te stimuleren waar structurele maatschappelijke achterstanden dreigen te ontstaan. Het creëren van voorwaarden en mogelijkheden is iets anders dan het verheffen. De terminologie is bovendien moeilijk te verenigen met de liberale opvatting dat onze samenleving geen klassenmaatschappij is noch ooit is geweest. De verticale sociale mobiliteit heeft in liberale kring altijd een hoofdrol gespeeld en dat zal ongetwijfeld zo blijven omdat dit de voornaamste maatschappelijke conditie is voor een optimale menselijke vrijheid. Kortom bij het neerschrijven van die zin heeft de strijdvaardige politicus het even gewonnen van de liberale denker.

Dat Nederland in Europa en de wereld een rol van betekenis moet trachten te vervullen past bij het terecht vermelde optimisme. Dat hoort bij de gedachte van vooruitstrevendheid waarvan een liberale partij de drager behoort te zijn. 'Toonaangevend' is echter overtrokken. Die tijd ligt sinds de zeventiende eeuw achter ons. In internationaal verband is ons streven eerder gericht op het bevorderen van een internationale rechtsorde dan op het spelen van een eigen toonaangevende rol. Onze deelname

aan internationale veiligheidsoperaties is daarvan de zeer directe uitdrukking. Die rechtsorde te helpen versterken lijkt mij geen slechte droom. Al zullen wij ons terdege moeten realiseren dat de wereld van de internationale politiek allesbehalve een droomwereld is.

VRIJHEID EN VERANTWOORDELIJKHEID

Een boeiende noviteit legt Rutte aan ons voor door de drieslag van de Franse Revolutie, die de basis is geweest voor vele liberale beginselprogramma's nadien, te splitsen. Vrijheid heeft hij losgemaakt uit de trits vrijheid, gelijkheid en broederschap. Door daar direct het begrip verantwoordelijkheid aan te verbinden geeft hij aan de vrijheid de begrenzing die het individu de ruimte biedt zonder dat die leidt tot atomisering van de samenleving. Gelijkheid en broederschap krijgen hun goede eigentijdse omschrijving waardoor de evenwichtige maar vrije maatschappelijke verhoudingen die liberalen willen verwezenlijken duidelijk wordt verwoord. Het is goed dat Rutte aangeeft dat dit geen rationele, mechanische vorm van politiek denken is maar dat liberale politiek evenals andere overtuigingen mede een basis heeft in emoties en geëngageerdheid.

HET BELANG VAN ONDERWIJS

Compositorisch is de plaatsing van deze paragraaf op deze plaats opmerkelijk. Het betreft een punt van praktische politieke uitwerking over een onderwerp dat liberalen terecht altijd hoog in het vaandel hebben gehad, maar waar zij zich het initiatief sluipenderwijs uit handen hebben laten nemen.

Dat dit onderwerp zo hoog op de agenda wordt geplaatst is daarom zowel nuttig als de hoogste tijd. Toch blijft het opvallend dat de paragrafen hechte samenleving en democratische rechtsstaat daarop volgen. Die zijn eerder met liberale beginselen verbonden dan onderwijs, markteconomie en internationale rechtsorde die belangrijke uitwerkingen van die beginselen moeten zijn. Het zal niet verbazen dat de term 'verheft' door mij niet de meest gelukkige wordt geacht. Het is nu net iets passiever dan de toonzetting van de eerste regels van deze verklaring. De nadruk die op het primaire proces, het werk met de leerlingen of studenten, wordt gelegd verdient instemming.

Het is goed te streven naar beperking, maar het niet noemen van de vrijheid van onderwijs, ook los van de

bekostiging is een ernstig manco. De politieke opportuniteit heeft de VVD nogal eens op mistige wegen gevoerd. De onderwijsplacering heeft geen andere functie gehad om ouders die bijzondere scholen kozen niet op een onmogelijke financiële achterstand te zetten. Het was niet de opzet om de liberale voorkeur voor de openbare school als ontmoetingsplaats voor alle kinderen in te leveren. Belangrijk acht ik de constatering dat het bij onderwijs om kennis en kunde gaat en derhalve niet om ideologie. Dat kan een belangrijk richtsnoer zijn voor de beoordeling van de kwaliteit van het onderwijs en van de bekostiging.

DE HECHTE SAMENLEVING

Het is een zeer toe te juichen poging van Rutte om in deze paragraaf de grenzen die aan individualiteit gesteld moeten worden vast te leggen. Die worden mede bepaald door de individuele keuze, maar ook door de omgeving waarin men leeft. Daarbij gaat het er vooral om dat de mens niet wordt bedreigd door overheden die hem zijn eigen ontplooiing onthouden. Dat is het logische vervolg op de eerste alinea van deze belangwekkende benadering.

In de tweede alinea wordt tegen alle cultuur relativisme in een poging ondernomen om in een korte schets het wezen van de Nederlandse identiteit te omschrijven. Daarmede wordt impliciet afscheid genomen van de multiculturele samenleving. Er is een dominante cultuur, het kenmerk daarvan is dat ieder vanuit eigen aard en achtergrond een inbreng kan hebben zonder dat die daardoor zijn karakter verliest. Er kunnen geen gescheiden culturen naast elkaar bestaan en wie die zienswijze niet deelt kan hier uiteindelijk niet leven. De omschrijving waarmede Rutte zijn concept vervolgt verdient wel een enkele kanttekening. Vooropgesteld zij daarbij dat het geven van een sluitende omschrijving van onze nationale identiteit in drie regels een hachelijke welhaast onmogelijke onderneming is. Desondanks is een dergelijke passage zowel principieel als van praktisch belang.

Daarbij vraag ik mij wel af of de Nederlandse traditie joods-christelijk is. Uiteraard kan er niet aan voorbij worden gegaan dat het christendom zelf wortels heeft in de joodse traditie. Maar dat betekent niet dat de West-Europese cultuur daarmede met de joodse traditie wordt verbonden. Integendeel, gedurende de Middeleeuwen werd

die soms zeer hardhandig onderdrukt. Dat er joodse minderheden waren die zich soms met grote moeite konden handhaven en die hun religieuze gebruiken met een bewonderenswaardige vitaliteit in ere hielden betekende niet dat zij daarmee de cultuur of de traditie blijven beïnvloedden. Hooguit kan men stellen dat de traditie in deze landen er toe kon leiden dat zij in deze gewesten een relatief gezien grote mate van verdraagzaamheid ervoeren. Hier ontspoorde minister Vogelaar die meende dat de joodse invloed op de Nederlandse identiteit een gevolg was van de joodse immigratie uit Antwerpen in de zestiende eeuw en dat dit dus ook met de islam het geval zou zijn.

Hoe moet men mijns inziens het begrip christelijke traditie, wellicht beter grondslag, dan wel verstaan? Hier past het om een bekend woord van Thorbecke in de herinnering te roepen. In zijn rede over het christendom boven verdeeldheid van geloof in 1857: 'Het Christendom is niet gebleven binnen de kerk, het is een burgerlijke macht geworden: de ziel onzer beschaving, een stroom die zich over alle aderen der maatschappij heeft uitgestort.'

Daarmede is niet gezegd dat dit de enige bron is waaruit onze beschaving is gevoed. Dat zou te kort doen aan de wezenlijke invloed van het klassieke denken dat in het humanisme in deze landen een grote weerklank en invloed heeft gekregen. Taalscheppende kunstenaars als Hooft en Vondel grijpen in hun werk voortdurend terug op de werken van de grote klassieke auteurs en zij konden dat alleen doen omdat dit in hun omgeving volstrekt herkenbaar was. Evenals de Erasmiaanse geest van verdraagzaamheid. Rutte voegt hier de Verlichting aan toe. Dat is begrijpelijk omdat in die periode het liberalisme herkenbaar vorm heeft gekregen. Als product van onze beschavingsgeschiedenis en daardoor onderscheidend ten opzichte van de islamitische wereld waar de drang naar kritisch en onafhankelijk onderzoek naar de wortels van het geloof als fenomeen niet tot ontwikkeling kon komen. Daar verandert een toevloed van immigranten op zichzelf niets aan en daardoor wordt dit geen bron waaruit onze identiteit voortspruit.

Wat daaraan wel mede ten grondslag ligt is de wording van ons landschap. Dat zou als element in de opsomming waarmee deze paragraaf afsluit een plaats verdienen. Het is hier niet het moment om uitvoerig in te gaan op de vorm van de nederzettingen die zich daarop hebben gevestigd. Maar het is onmiskenbaar dat daardoor

sociale structuren zijn ontstaan die eeuwenlang mede bepalend zijn geweest voor de aard van de besluitvorming en het onderling gedrag. In onze Nederlandse geschiedenis ligt dit mede besloten. Eén episode daaruit is echter zo belangrijk dat die aparte vermelding zou verdienen. Het is de vrijmaking van de Noord-Nederlandse gewesten uit het Bourgondisch staatsverband door toedoen van Prins Willem van Oranje. Dat was de staatkundige vastlegging van wat ons land zijn eigen karakter heeft gegeven.

DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

De handhaving van de democratische rechtsstaat betekent voor alles dat de burger (géén onderdaan) wordt beschermd tegen het optreden van de eigen overheid. Daarom zou het voorkeur verdienen de tweede alinea aan de eerste vooraf te laten gaan. Daarbij is de aanvulling dienstig dat de grondrechten vermeld in de Grondwet verplichtingen inhouden van de staat ten opzichte van de burgers en niet van burgers. Die bepalen hun waardering en volgorde van belangrijkheid van de hun toegemeten rechten op basis van hun individuele opvattingen. Daarbij dienen naar het oordeel van de liberalen de beginselen waarmee deze verklaring aanvangt tot hun recht te komen. Daarbij zou het goed zijn vast te stellen dat overheden dóór ons zijn aangesteld en niet over ons zijn gesteld.

De bescherming van onze burgerrechten en de wijze waarop deze worden bedreigd door een aantal welhaast autonome factoren verdienen een uitvoeriger behandeling dan binnen deze beginselverklaring passend is. De formulering over de rechtsgang met betrekking tot de staat oogt wat bleekjes. Overwogen zou moeten worden om aan te geven dat de staatsorganen zich nauwkeurig binnen de grenzen van wet en recht behoren te bewegen en dat vormen van pseudorechtspraak (zoals de Commissie Gelijke Behandeling) moeten worden uitgebannen.

De passage over de vertegenwoordigende democratie die wij in ons land krachtig willen voorstaan lijkt mij uiterst waardevol en markeert onze positie duidelijk in het politieke krachtenveld.

DE VRIJE MARKTECONOMIE

Bij de beschouwing van de vrije marktorde wordt de grens bewaakt door de staat als marktmeester. Dat is bepaald minimalistisch te noemen. Er zijn duidelijk domeinen waar de vrije markt als ongewenst zou moeten worden

beschouwd. Dat geldt voor een deel van de publieke voorzieningen waar controle een te bescheiden instrument is en in al die sectoren waar op de burger dwang kan worden uitgeoefend. Zo zou de privatisering van het gevangeniswezen dat wel eens ter sprake is gebracht volstrekt onacceptabel moeten zijn.

DE INTERNATIONALE RECHTSORDE

Dat ons buitenlands beleid gericht dient te zijn op de behartiging van ons nationaal belang is een noodzakelijke constatering bij een onderwerp waarin onrealistische dromerijen soms de boventoon voeren. Als er sprake is van internationale solidariteit dan vindt die in ons nationaal belang zijn begrenzing. Dit geldt evenzeer voor de ontwikkelingssamenwerking. Het uitgangspunt ontwikkeling van zelfstandige kracht in ontwikkelingslanden lijkt mij daarom volstrekt juist. Daarnaast, maar dit dient daarvan te worden onderscheiden, staat de hulp bij catastrofes zoals overstromingen of andere grootschalige calamiteiten. Dan is er geen sprake van buitenlands beleid maar van de noodzaak om als beschaafd land nood te helpen lenigen.

Het internationaal terrorisme bedreigt niet alleen onze veiligheid maar indirect ook onze rechtsstatelijkheid. Daarom is de bestrijding ervan niet alleen een kwestie van het voorkomen van fysiek gevaar maar eveneens van bescherming van onze democratische verworvenheden.

TENSLOTTE

De toelichting draagt nog meer dan de paragrafen van deze beginselverklaring een persoonlijk karakter. Zo'n persoonlijke verantwoording leent zich bezwaarlijk voor

commentaar: 'U dient wat anders te denken dan u doet' is niet bepaald een liberale invalshoek. Daarom beperk ik mij tot twee opmerkingen.

In de eerste plaats denk ik dat het liberalisme als product van de Verlichting in de achttiende eeuw is ontstaan. Dan wordt de term 'liberales' voor het eerst in Spanje gebruikt. Natuurlijk zijn er voordien elementen aan te wijzen die later tot het liberaal gedachtengoed worden gerekend. Te denken valt aan de Libertijnen, die in de godsdienststrijd een verzoevende middenpositie proberen in te nemen zoals Spieghele en Coornhert. Liberalen mag men hen echter toch niet noemen, dit zou een historisch anachronisme zijn.

Bijna aan het einde van zijn toelichting schrijft Rutte: 'Verdraagzaamheid eindigt waar zij op onverdraagzaamheid stuit'. Dit kan hij niet bedoelen. Tegen onverdraagzaamheid moet de verdraagzaamheid in het geweer komen en zal verdedigd dienen te worden. Maar dat kan niet door onze beginselen over boord te zetten. Dat zet de deur open voor Guantanamo Bay of erger. Verdraagzaamheid is geen onverschilligheid en is daardoor weerbaar, als dat wordt gevegd. Daarom meen ik niet mis te tasten als ik Rutte de volgende formulering suggereer: 'Waar onverdraagzaamheid dreigt zal de verdraagzaamheid met overtuiging worden verdedigd'.

Wie kennis neemt van het stuk dat Rutte aan ons heeft voorgelegd kan niet twijfelen aan het nut van die exercitie. Voor instituties geldt niet minder dan voor mensen dat zij zich bij en tijd en wijle rekenschap van hun wezen moeten geven.

Prof. H.J.L. Vonhoff is Erelid van de VVD.

VRIJHEID EN VERHEFFING

SABINE BIERENS

‘Beschaafd’ is een mooi Nederlands woord. Evenals het Franse ‘*poli*’ is het de figuurlijke afleiding van het letterlijk ‘glad maken’ of ‘polijsten’ van iets. De notie werd volgens de etymologie in de hogere kringen van de Nederlandse samenleving geïntroduceerd in de zeventiende/achttiende eeuw en betekent van oudsher zo veel als: maatschappelijk, zedelijk en geestelijk ontwikkeld. Een ‘beschaving’ is dan ook ‘een zekere volmaking, hetzij van de menselijke maatschappij, hetzij van den mensch als onderdeelige’.¹

In het concept van de jongste beginselverklaring van de VVD wordt op verschillende plaatsen een offensief ingezet ten behoeve van de beschaving. Al in het eerste artikel staat dat de partij strijdt tegen de terreur van de middelmaat en voor verheffing door onderwijs en eigen verantwoordelijkheid. Het beschavingsoffensief keert terug in de verantwoordelijkheid als ethisch fundament van het handelen van vrije burgers, de nadruk op onderwijs en de verheffende functie daarvan en het belang van de overdracht van kennis en kunde in dat zelfde onderwijs. Tot slot vraagt het aandacht voor de beschavingsfundamenten van de Nederlandse samenleving, de democratie als politiek instrument tegen de dictatuur van de meerderheid, de doelstellingen van integratiebevordering en discriminatiebestrijding in de Nederlandse samenleving en het actief beschermen van de mensenrechten in een internationale rechtsorde.

Het is goed dat er aan de beginselen van de VVD is geschaafd. Het was al bijna dertig jaar geleden dat de beginselen waren geformuleerd en de tijden zijn veranderd. Daarmee hoeven niet per se de beginselen van het liberalisme te worden veranderd, maar in dit geval was het voor een nieuwe grondslag van een moderne liberale partij een goed moment.

In het huidige concept is hier en daar echter de logische opbouw en samenhang zoek. Dat was ook een

zwakte van de vorige versie uit 1980, waarin niet helemaal duidelijk was hoe de onderwerpen van de diverse artikelen zich tot elkaar verhielden. Maar deze keer lopen artikelen met beginselen, een missie, staatkundige middelen en politieke doelstellingen zonder verhelderende aanhef door elkaar. Daarbij komt een toelichting met dublures uit de eerdere artikelen, waarvan de aanvullende waarde niet geheel duidelijk is. De opbouw van beginselverklaringen van partijen als CDA, PvdA en PVV is, hoewel ook niet waterdicht, een stuk helderder omdat daarin de onderscheidende grootheden van een beginselverklaring ten minste worden erkend en benoemd.² Dit zijn vormkwesties, het gaat uiteraard om de inhoud. Toch raad ik de Algemene Vergadering van de VVD aan op te roepen tot een logisch samenhangende verklaring van zowel beginselen als doelen en idealen, met een verhelderende inleiding of toelichting.

Dan de inhoud. Het beschavingsoffensief is goed. Het onderstreept duidelijk dat het liberalisme voor meer staat dan lage belastingen en onbegrensde individuele vrijheid. De strijd voor vrijheid, het terugdringen van de regelzucht door de overheid, bescherming van privé-eigendom en het stimuleren van een gezonde vrije markt blijven de belangrijkste en meest onderscheidende elementen van een goede liberale partij. De inbedding daarvan in een breder politiek programma waarin ook andere waarden en doelstellingen worden uitgewerkt maken het liberalisme echter sterker en aantrekkelijker.

Zo zijn de rechtsstaat, de democratie en de hechte samenleving inderdaad belangrijke doelstellingen van het liberalisme. Een passage als ‘De staat houdt ongewenste immigratie tegen, stimuleert integratie en bestrijdt discriminatie’ hoort echter bij uitstek bij het onderwerp ‘Hechte samenleving’ waarin ook een andere opmerking over burgerschap van migranten staat. De zelfde verplaatsing moet worden overwogen met betrekking

tot de passage over het koningshuis.

Over de liberale invulling van de democratie en de rechtsstaat had ik graag iets meer gelezen. Geen enkele partij zal namelijk het belang van beide begrippen betwisten. Wat het liberalisme zal onderscheiden is de precieze invulling daarvan en de afwegingen die daarbij worden gemaakt. Bijvoorbeeld bij de grenzen die de rechtsstaat aan de vrijheid stelt waarover hieronder meer.

Ik neem het artikel over de hechte samenleving verder onder de loep. Om te beginnen zijn de taal en de genoemde beschavingsfundamenten onderdeel van de later genoemde vaderlandse geschiedenis. Voor 'vaderlandse geschiedenis' zou dan ook 'overige elementen van de' moeten staan.

Daarnaast wordt in dit artikel gesteld dat binnen onze nationale identiteit de levensbeschouwingen jodendom, christendom, en humanisme en ook de periode van Verlichting beschavingsfundamenten zijn en dat de overige vaderlandse geschiedenis samen met de Grondwet 'grondslag' zijn. De vaderlandse geschiedenis in het algemeen kent natuurlijk hoogtepunten en dieptepunten. Beide zijden en alles daar tussenin zijn vanzelfsprekend scheppend geweest voor 'waar wij nu staan' en 'wie wij zijn'. Maar de levensbeschouwingen worden van deze dubbelzinnigheid gevrijwaard en als zonder meer 'beschaafd' en positief opgevoerd. Dit suggereert dat bijvoorbeeld de christelijke traditie in historisch opzicht beschaafder is dan, laten we zeggen, Rembrandt, onze waterkeringen, het natuurkundig onderzoek van Kamerlingh Onnes en onze literatuurgeschiedenis. Meer internationaal: dan het Romeinse recht en de wetenschappelijke revolutie, de Griekse filosofie en alle onderdelen van de bètacanon. Ik ben dat niet met de opsteller van de verklaring eens en zou de levensbeschouwingen tot onderdeel van de grondslagen van onze nationale identiteit maken en niet tot beschavingsfundamenten. De geschiedenis van kerk en godsdienst staat bol van geweld, onverdraagzaamheid, misbruik van institutionele macht (geen scheiding van kerk en staat), onderdrukking, politiek conservatisme, fraude/vriendjespolitiek, burgerlijke onvrijheden, bestrijding van de wetenschappelijke en culturele vooruitgang en allerlei andere zaken die binnen mijn definitie van liberalisme en beschaving niet voorkomen. Niet voor niets is het secularisme een essentieel onderdeel van de Verlichting, een periode die overigens

eveneens duistere kanten heeft. Levensbeschouwingen kunnen een element van beschaving en verdieping zijn, maar zijn dit, zeker terugkijkend in de (vaderlandse) geschiedenis zeker niet altijd. VVD, bezin u nog eens op dit artikel. En als de partij in haar beginselverklaring iets wil zeggen over wat men precies beschaafd vindt aan sommige religies in tegenstelling tot andere, de islam, doe dat dan voluit en verval niet in vage en onjuiste PVV-retoriek. Ik zou mij als liberale partij echter in een beginselverklaring op dat terrein niet begeven.

In het verlengde hiervan hoeft de kerk in de Toelichting ook niet als aparte vereniging te worden genoemd. Verenigingen kunnen van levensbeschouwelijke of overige aard zijn, dat is voor de samenbindende werking ervan ten opzichte van de samenleving als geheel niet van belang.

Zonder meer goed is dat in deze beginselverklaring weer is gekozen voor de individuele vrijheid, in geestelijk en materieel opzicht, als het belangrijkste uitgangspunt voor het liberalisme. Dit beginsel wordt gevolgd door het tweede in rangorde: de verantwoordelijkheid. Met die prioritering keert de VVD van 2008 terug naar beginselverklaringen van liberale voorlopers van VVD: de Liberale Unie, de Bond van Vrije Liberalen en de Vrijheidsbond (opgericht in respectievelijk 1885, 1906 en 1921).³ Voor deze partijen was het belangrijkste of zelfs enige principe de 'persoonlijke vrijheid'. Pas bij de beginselverklaring van de Partij van de Vrijheid (1946) kwamen daar 'verantwoordelijkheid' en 'sociale gerechtigheid' bij. Deze trits werd in 1948 bij de oprichting van de VVD door haar eerste voorman Oud overgenomen.⁴ De VVD is terug naar haar roots en onderscheidt zich in de prioriteit voor de vrijheid, én uiteraard in de uitwerking van haar overige beginselen en idealen, ook het beste van andere partijen. Wel moet explicieter dan met een oproep tot 'verantwoordelijkheid' worden gewezen op de grenzen van de vrijheid. Een artikel over het 'Verbod op misbruik van rechten en vrijheden' of 'Grenzen van de vrijheid' zou de beginselverklaring niet misstaan. In zo'n artikel zou moeten staan dat mensen hun vrijheden slechts mogen gebruiken wanneer zij de vrijheden van anderen, hun recht op leven en op integriteit van het lichaam niet aantasten.⁵

Er gaat in het 'beginselartikel' 2 naar mijn mening ook iets mis in de logische opbouw van de argumentatie. Ik begrijp goed waarom de VVD kiest voor het geven van

prioriteit aan vrijheid in combinatie met verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid voor zichzelf, alsmede ten opzichte van anderen en de vrije samenleving als geheel. Maar het artikel stelt vervolgens dat uit die twee beginselen, de beginselen gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid voortvloeien. Ik zou graag uitgewerkt zien hoe. Ik meen dat het beter zou zijn te stellen dat de drie laatste beginselen aanvullend zijn op de eerste twee.

Wil de VVD uit twee beginselen de overige drie laten voortvloeien dan is daar naast vrijheid het beginsel van de gelijkwaardigheid van mensen voor nodig. Dit zit ook diep verankerd in de liberale ideologie – bijvoorbeeld in het belang van een Grondwet met gelijke burgerrechten en het staatkundig ideaal van algemeen kiesrecht. Van een van de belangrijkste historische documenten voor het liberalisme, de Onafhankelijkheidsverklaring van de VS uit 1776, was het zelfs de eerste ‘evidente waarheid’: ‘dat alle mensen als gelijken worden geschapen, (...) met zekere onvervreemdbare rechten (...), waaronder het leven, de vrijheid en het nastreven van geluk.’

Uit het gelijkwaardige recht van allen op individuele vrijheid is zowel de verantwoordelijkheidsgedachte af te leiden, als het belang van verdraagzaamheid en het ideaal van de sociale gerechtigheid. *Verantwoordelijkheid* is wel de onontbeerlijke keerzijde van *vrijheid* in een samenleving van gelijkwaardige burgers. De toevoegingen van *verdraagzaamheid* en *sociale gerechtigheid* aan deze drieslag passen bij de meer moderne uitleg van het liberalisme, maar zijn in klassiek-liberale zin niet noodzakelijk.

Het respect voor de kracht van het vrije individu komt in deze beginselverklaring ook terecht terug in de passages over hardwerkende Nederlanders, het vertrouwen in burgers, het belang van financiële zelfstandigheid en de staat die niet te veel beloofd en niet leidend wil zijn in het streven naar geluk. De ‘kleine’ of ‘bescheiden’ staat zou wat mij betreft nog duidelijker en als op zich staand onderdeel van de verklaring zelf – en niet slechts van de Toelichting – mogen worden opgenomen.

Ik eindig met een prangend punt van kritiek op deze concept-verklaring: de ‘verheffing van de onderklasse’ als onderdeel van de missie van de VVD. Aangevuld door de verheffing van mensen uit achterstand en armoede als doelstelling van het onderwijs. De toevoegingen ‘van de onderklasse’ en ‘van mensen uit achterstand en armoede’

zijn onnodig en onliberaal. Hou het bij ‘De VVD strijdt voor verheffing.’ Ook het onderwijs is er ten dele om mensen te verheffen. Uit onwetendheid en onontwikkeldheid wel te verstaan en niet alleen voor arme kinderen met een achterstand, maar voor alle kinderen. Het is eveneens een voorbereiding op deelname aan de samenleving.

Het zal moeilijk genoeg zijn onder liberalen met hun afkeer van politieke betutteling voor ‘verheffing’ de handen op elkaar te krijgen, maar het liberalisme heeft er de goede papieren voor. Er is namelijk wel degelijk schoonheid en rotzooi, moed en lafheid, opbouw of bloei en verval, professionaliteit en lamlendigheid, kunde en onkunde, verdraagzaamheid en straatterreur, saamhorigheidsgevoel en verwijdering, fatsoen en graaiërig egoïsme. De VVD ziet in de samenleving graag steeds de eerste van die paren verwerkelijkt. Zonder dat de partij de manier waarop dat gebeurt ook van staatswege bepaalt en invult, moet zij een positieve ethiek in de samenleving propageren en stimuleren. De positieve boodschap van het belang van verantwoordelijkheid, verheffing, groei en verdieping is goed.

Door de gekozen formuleringen in de huidige concept-verklaring lijkt het echter hier en daar wel of er in de VVD geen plaats is voor *einzelgänger*s en chagrijnen. Terwijl daar, volgens goed liberaal principe, ten minste zo lang je er anderen niet mee lastig valt, geen enkel bezwaar tegen is. Het is om die reden ook terecht dat de passage over het belang van ‘arbeid tegen beloning’ (artikel 8 uit de vorige beginselverklaring) eruit is. Mensen mogen ervoor kiezen niet te werken, als zij maar voorzien in hun eigen behoeften en daarvoor geen beroep doen op de samenleving. Een ware liberale partij is er niet alleen voor wie het leven ‘met verve’ wil leven en iets ‘buitengewoons van zijn leven wil maken’. Chagrijnige atheïstische kluizenaars, vooruitgangsdenkers, conservatieven, blijmoedige gelovigen, bezinnende boeddhisten, azijnpissers, wereldverbeteraars, critici, kunstenaars en activisten. Een liberale partij is er voor allen die ten minste één ding gemeen hebben: zij vinden dat hoe zij zijn, niet iedereen hoeft te zijn. En zij eisen een ijzersterk fundament dat het recht van allen op de vrijheid daarin eigen keuzes te maken vast legt. Mensen zijn divers en hun voorkeuren en talenten ook. Liberalen behoren – meer dan welke andere politieke groepering ook – deze diversiteit te respecteren door onthouding van oordelen en van ingrijpen en tegelijk waar mensen elkaars vrijheid bedreigen met harde hand

op te treden. Een beginselverklaring van een liberale volkspartij moet daarvoor een helder baken zijn.

Zonder beginselen is politiek pragmatiek en drijft zij weg in de toevallige richting van het tij of van de politieke opportuniteit. Beginselen maken kiezers duidelijk waarvoor een partij uiteindelijk staat en zij brengen het politieke debat op gang door te concurreren met beginselen van andere partijen. Zij geven de kiezer iets te kiezen en daar gaat het om in een democratie. Zo stond het ook in de toelichting op het eerste verkiezingsprogramma van de VVD uit 1952: 'Geen staatkunde verdient die naam, zo zij niet in laatste instantie door beginselen wordt beheerst'.⁶ Met de nadruk op beschaving en verheffing is de VVD haar leden, haar kiezers, én zichzelf, een duidelijke, samenhangende beginselverklaring verplicht. Laat ik voorop stellen dat het een stuk makkelijker is een goede tekst te becommentariëren dan er één op te stellen. Ik wens de enige liberale volkspartij van Nederland met dat laatste dan ook veel succes.

Drs. W.P.S. Bierens was wetenschappelijk medewerkster bij de prof. mr. B.M. Teldersstichting.

NOTEN:

- 1 Voor citaten en etymologie van 'beschaafd' en 'beschaving', zie onder meer H. van Keken, *De sociogenese van de begrippen beschaafd en beschaving*, Amsterdam, juni

1979. Te vinden op: www.hansvankeken.nl.

- 2 Het *Program van uitgangspunten* van het CDA kent bijvoorbeeld 'bronnen', 'bakens' (gelijk aan onze beginselen) en 'sectoren van aandacht' (beleidsterreinen of staatkundige idealen). Het *Beginselmanifest van de PvdA* is – voor het zicht althans – helder onderverdeeld in 'idealén', 'beginselen', 'verlangens' en 'kansen'. De *Onafhankelijkheidsverklaring* van de PVV kent een duidelijk uitgangspunt en laat in een inleiding en vervolgens aan de hand van verschillende beleidsterreinen met programmapunten zien hoe de partij dat beginsel uitlegt.
- 3 Voor uitgebreide informatie over deze 'partijen' en over hun liberale karakter, zie P.G.C. van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901 - 1940*, Amsterdam, 2005.
- 4 Zie de interessante bijdrage over de ideologische ontwikkeling van de VVD in de onlangs verschenen bundel *Zestig jaar VVD*: F.D. de Beaufort en P.G.C. van Schie, 'Vrijheid, en vervolgens...' in P.G.C. van Schie en G. Voerman, *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 137-164, pp. 141-145.
- 5 Het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden uit 1950 kent bijvoorbeeld een dergelijke bepaling in artikel 17, 'Het verbod op misbruik van recht'.
- 6 De Beaufort en Van Schie, 'Vrijheid, en vervolgens...', pp. 137-164, p. 139.

EEN STERK INDIVIDU IN EEN STERKE STAAT

REINOUT WOITTEZ

In dit artikel komen enkele overpeinzingen naar voren naar aanleiding van de concept-beginselverklaring van de VVD. Drie onderwerpen krijgen bijzondere aandacht: Ten eerste het individu, het beginsel gelijkwaardigheid en de eis van coherentie en openheid in de samenleving. Ten tweede, het beginsel vrijheid, in positieve en negatieve zin, en het begrip zelfbeschikking. Ten derde, het beginsel verantwoordelijkheid, in het koppel verantwoordelijkheid nemen en verantwoording afleggen. Op alle drie de items zal ik hieronder ingaan en betogen dat ze steviger aangezet moeten worden in onze concept-beginselverklaring.

Voorop gesteld zij dat er sprake is van een concept-beginselverklaring die in veel gevallen de liberale spijker op de liberale kop slaat, en die ronduit een vlot taalgebruik heeft, die bij de tijd is. Dat neemt niet weg dat er nog enkele overpeinzingen bij te geven zijn.

HET INDIVIDU EN GELIJKWAARDIGHEID

Het individu is van ultieme waarde, dat is het uitgangspunt dat liberalen hanteren. In de concept-beginselverklaring wordt dat ook vlot verwoord in termen als: 'De VVD wil een Nederland waar mensen de ruimte krijgen' en 'Het liberalisme is een politieke stroming die een groot vertrouwen heeft in de kracht van iedere mens, om het eigen leven vorm te geven in vrijheid.'

De concept-beginselverklaring stelt in paragraaf 2 dat vrijheid en verantwoordelijkheid de leidende beginselen zijn en dat de andere beginselen daaruit voortvloeien. Ik train al jaren voor de Haya van Someren stichting op liberale waarden en laat de cursisten stevast scoren op het belang van liberale waarden. Altijd eindigt vrijheid op de eerste plaats, gevolgd door verantwoordelijkheid, en de andere waarden komen komen pas op grote afstand. Mij lijkt dat gelijkwaardigheid een plaats verdient op gelijke hoogte

met vrijheid en verantwoordelijkheid en eigenlijk voorgeschakeld moet worden. Immers, als wij het autonome individu als uitgangspunt nemen, dan moet dat in onze beginselen onverkort terugkomen. En het beginsel dat het meest recht doet aan die unieke waarde die wij aan ieder individu toekennen is het beginsel gelijkwaardigheid. In zijn boek *The Audacity of Hope* neemt ook Barack Obama' dit gelijkwaardigheidsbeginsel als duidelijk startpunt. Hij verwijst onomwonden naar de eerste woorden van de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring: 'We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their creator with certain unalienable rights, that among these are life, liberty and the pursuit of happiness'. Hoe er ook vanuit het liberalisme gekeken wordt naar vraagstukken, altijd is het gelijkwaardigheidsbeginsel het uitgangspunt. In deze manier van kijken is het zorgelijk dat onze overheid een op sexe discriminerend voorkeursbeleid hanteert. Dat verhoudt zich noch met het gelijkwaardigheidsbeginsel, noch met de vertaling daarvan in artikel 1 van onze Grondwet.

Het individu is voor liberalen het startpunt. Het individu moet maximaal de kansen en ruimte krijgen om in redelijkheid te besluiten over de invulling van zijn of haar leven. Dat stelt hoge eisen aan het individu, maar daar gaan we niet over als liberalen. Het stelt vooral ook hoge eisen aan de overheid, en daar gaan we wel over als liberalen. De overheid biedt door onderwijs de burgers de kans zich te bekwamen tot een 'redelijk mens', die de bagage in de opleiding meegekregen heeft om tot redelijke en weloverwogen besluiten te komen. En die dus ook op de gevolgen van die eigen redelijke en weloverwogen besluiten aangesproken kan worden. De weg naar vrijheid en verantwoordelijkheid van ieder individu is dan maximaal geopend. Het is terecht dat de concept-beginselverklaring

in paragraaf 3 daarom het belang van goed onderwijs onderstreept. Maar er is meer te zeggen over de eisen die gesteld moeten worden door liberalen aan de overheid om het redelijk individu maximaal aan zet te brengen. Er moet sprake zijn van coherent beleid en van een open en eerlijke informatievoorziening. Wil eenieder op individueel niveau verstreckende beslissingen durven nemen, zoals het kopen van een huis, dan moet er vertrouwen zijn in de toekomst en de betrouwbaarheid van de overheid in de toekomst. Friedrich Hayek noemt dat 'coherent rationality'.² Geen grote en verstreckende beloften van de overheid die vervolgens niet waargemaakt kunnen worden (zoals het gezigzag bij de kinderopvang), maar gewoon een degelijke, stabiele, nuchtere en berekenbare overheid. Coherentie is een harde eis die liberalen aan de overheid stellen, zodat de burger zijn plan kan en durft te trekken. Deze eis van coherentie mag harder doorklinken in onze concept-beginselverklaring. En de tweede harde eis aan de overheid die harder door mag klinken in onze concept-beginselverklaring is die van de borging van de open en eerlijke informatievoorziening. We kunnen burgers alleen verantwoordelijk houden voor de beslissingen die zij genomen hebben, als de overheid gewaarborgd heeft dat zij ten tijde van die beslissing ook echt konden beschikken over de eerlijke informatie die nodig was om tot de beslissingen te komen. Onze open samenleving heeft op het vlak van de borging van de open informatievoorziening een sterke staat nodig. Een staat ook die borgt dat we als burger objectief geïnformeerd kunnen worden over mogelijke risico's, zeker waar het meer collectieve risico's betreft, zoals milieu- en klimaatrisico's.

De liberale open samenleving van Popper³ vraagt om een 'lege staat'⁴, een staat die procedureel en amoreel het maatschappelijk verkeer regelt, zonder uitsluiting of voorkeur naar religie, cultuur, traditie en dus zonder aanzien des persoons. Zo bezien is een zeker klassiek Weberiaans bureaucratisch functioneren van de overheid door liberalen gewenst. Een dergelijke bureaucratie voorkomt willekeur en bevordert regelvastheid. Ons parool is tenslotte: minder regels maar wel correct uitvoeren en naleven. Liberalen zijn dus voor efficiënte bureaucratie, en op dit punt mag de concept-beginselverklaring genuanceerd worden.

Wij willen het individu aan zet brengen in volle

redelijkheid. En diezelfde redelijkheid roept associaties op die niet zomaar in het verlengde liggen van 'het streven naar excellentie' of van 'de strijd tegen de middelmaat', zoals verwoord in de concept-beginselverklaring. Het lijkt mij zaak dat liberalen, zeker in onze tijd van 'korte lontjes' en 'hypes', naast redelijkheid als deugd ook gematigdheid en bescheidenheid noemen, zodat een oproep tot 'excellentie' en 'strijd tegen de middelmaat' niet verward kan worden met 'mateloosheid' of 'asociale zelfverrijking'. Juist als mensen, vanuit onze liberale kijk, meer hun eigen weg zullen moeten vinden, zullen ze zich meer aan elkaar moeten spiegelen. Om vanuit de 'gedeelde betekenishorizon' van Taylor⁵ voor zichzelf goed scherp te kunnen krijgen waar ze in hun leven hun krachten en hun energie op in gaan zetten. Daarbij kiest ieder voor zichzelf dan ook tussen risico's aangaan en risico's dragen, zonder dat daarbij de staat in beeld hoeft te komen als de risicodragers bij uitstek⁶. Joep Dohmen⁷ gaat daar nog wat verder in. Hij vertaalt als het ware het '*no-harm principle*' van John Stuart Mill⁸ naar de individuele positie, en zegt dan ook: 'Het is al heel wat als we in ieder geval individueel waarborgen niet ongelukkig te worden. Op die basis kunnen we geluk in ons leven een goede kans geven'. Al met al is dit een meer bescheiden en redelijke invalshoek, die in onze concept-beginselverklaring gelijk op genoemd mag worden met de oproep tot excellentie en de strijd tegen de middelmaat.

VRIJHEID VOOROP

Dat vrijheid het belangrijkste beginsel is voor liberalen, vanuit het vertrekpunt dat het individu van ultieme waarde is, staat terecht in beton gegoten in onze concept-beginselverklaring. Toch hamert de Belgische liberale denker Dirk Verhofstadt er iedere keer op dat we beter kunnen spreken van het maximaliseren van het recht op zelfbeschikking als meest belangrijke liberale waarde. Ik ondersteun dat van harte, om twee redenen: Ten eerste, dat Verhofstadt spreekt over 'recht op...' geeft de verbinding aan met de bestuurlijke en rechtstatelijke context, en daarmee past een dergelijk statement geheel bij een politieke positie. Ten tweede, zelfbeschikking gaat nog wat verder dan vrijheid, zelfbeschikking gaat over brede en diepe keuzevrijheid. Als je in volle zelfbeschikking en volle keuzevrijheid een te hoge hypotheek neemt, dan maak je jezelf per saldo minder vrij. Dat is een eigen keuze, en

ook al leidt dat per saldo tot minder vrijheid, dat is niet iets waar de staat zich mee zou moeten bemoeien in de ogen van liberalen. Keuzevrijheid en recht op zelfbeschikking gaan vooraf aan uiteindelijke vrijheid, die per saldo de uitkomst is van staatsrechtelijke ruimte en individuele keuzen.

Liberalen wensen maximale keuzevrijheid en een maximaal recht op zelfbeschikking voor de burgers. En dat begint bij het scheppen en het waarborgen van het privé-domein van burgers door een sterke staat, de negatieve vrijheid van Berlin⁹. Zonder de basale vrijheid, namelijk het bezit van een privé-domein (de onaantastbaarheid van het eigen lichaam, de eigen bezittingen en de eigen gedachten) is er geen sprake van welk begin van vrijheid ook maar. Veiligheid, als waarborging van dat privé-domein, moet wat mij betreft daarom explicieter en één op één in verbinding met vrijheid genoemd worden in de concept-beginselverklaring. Friedrich Hayek heeft kort en krachtig onder woorden gebracht waar de staat ten minste op moet toezien, om de negatieve vrijheden van de burger te waarborgen: '[...] it seems that freedom demands no more than that coercion and violence, fraud and deception be prevented, except for the use of coercion by the government for the sole purpose of enforcing known rules intended to secure the best conditions under which he individual may give his activities a coherent rational pattern.' En vele burgers in Nederland beleven dat ook zo: vrijheid begint met veilig 's avonds over straat kunnen lopen, veilig in de trein kunnen reizen, veilig kunnen internetbankieren.

VERANTWOORDELIJKHEID EN VERANTWOORDING

Terecht noemt de concept-beginselverklaring vrijheid en verantwoordelijkheid een onafscheidelijk koppel. Even onafscheidelijk is het koppel verantwoordelijkheid krijgen en verantwoording afleggen. Ons concept-beginselverklaring stelt: 'Vakmensen mogen niet in de weg gezeten worden door managementlagen'. Ik zou zeggen dat professionals ruimte moeten krijgen om hun professionele verantwoordelijkheid invulling te geven, en dat ze tegelijkertijd gehouden zijn verantwoording af te leggen over hun professionele handelen. In onze huidige transparante tijd mag van de professionals verwacht worden dat ze in redelijkheid verantwoording afleggen over hun handelen naar collegae, cliënten en financiers. En dat betekent eigenlijk

altijd dat ze daarmee een beetje 'in de weg gezeten worden' door degenen aan wie ze verantwoording afleggen. Zo hoort dat, zoals ook de Tweede Kamer kritisch hoort te zijn op het doen en laten van het kabinet en aandeelhouders van Fortis geacht worden kritisch te zijn tegenover de top van Fortis. Dat verantwoordingsvormen zo efficiënt als mogelijk moeten zijn spreekt voor zichzelf, maar zeker in het publieke domein moet verantwoording een belangrijke plek krijgen, en op dat punt zou de concept-beginselverklaring genuanceerder moeten ingaan. En zoals dit geldt voor professionals geldt dit voor alle burgers in meerdere of mindere mate: je hebt verantwoording af te leggen over wat je doet.

RESUME

Er is sprake van een wervende en vlot geschreven concept-beginselverklaring, die naar mijn indruk nog iets aan kracht kan winnen als de meest elementaire liberale uitgangspunten wat steviger en explicieter aangezet worden. Een verdere opwaardering is gewenst van het uitgangspunt van de gelijkwaardigheid en de redelijkheid van ieder individu, alsmede de vereiste dat de staat coherent is en opkomt voor openheid en eerlijkheid van informatie in onze samenleving. En vanuit mijn invalshoek bezien zou het maximaliseren van het recht op zelfbeschikking en de waarborging van het privé-domein ook verder opgewaardeerd moeten worden, alsmede de vereiste van het afleggen van verantwoording nadat verantwoordelijkheid genomen is, zeker in het publieke domein.

TOT SLOT: EEN STERK INDIVIDU IN EEN STERKE STAAT

De VVD gaat uit van de basiskrachten van het individu. Dat moet zo blijven. Leve de diversiteit, leve de erkenning van de keuzen en de inspanningen van eenieder. Ruim baan, vanuit tolerantie en respect, voor ieders privérúimte en ruim baan voor de gezamenlijke publieke ruimte. Geen betutteling, wel strakke, maar neutrale, maatschappelijke verkeersregels vanuit een sterke overheid. Niet bepalen wat goed voor jou is, maar wel zorgen dat jij anderen geen schade doet, dat er eerlijke informatie openlijk beschikbaar is en dat vrijheid van meningsuiting, godsdienst en pers ook echt tot hun recht komt. Onze sterke overheid faciliteert door infrastructuur en veiligheid het maatschappelijk verkeer, zodat maatschappelijke participatie

weer makkelijker wordt. De burgers moeten zelf kiezen hoe ze gaan participeren.

DeVVD moet naar mijn smaak dus meer kiezen voor een sterke staat, een sterke verkeersregelaar, een sterke marktmeester, die uitnodigt tot participatie. Een sterk individu in een sterke staat levert een sterke maatschappij en een sterke markt. Misschien niet een nieuwe weg, wel een duurzame en actuele weg! Via de sterke staat die participatie faciliteert brengen wij de individuele burger aan zet en revitaliseert de maatschappij. Bij die keuze voor een sterke overheid zouden we als liberalen moeten durven opschuiven van 'De beste overheid is de kleinste overheid, want dan betaal je lekker weinig belasting' naar 'Een sterke overheid is ons wat waard'.

Dr.ir. R.D. Woittiez is directeur van de sector Milieu en Veiligheid van het RIVM en lid van de redactie van Liberaal Reveil.

Daarnaast geeft hij geregeld cursussen Liberale Waarden voor de Haya van Somerenstichting.

NOTEN:

- 1 Barack Obama, *The Audacity of Hope*, New York, 2006.
- 2 Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago, 1960.
- 3 Karl Popper, *The open Society and its enemies*, Princeton, 1962.
- 4 P.H.A. Frissen, *De lege Staat*, Amsterdam, 1999.
- 5 Charles Taylor, *De Malaise van de Moderniteit*, Kampen, 2002.
- 6 Hans Boutelier, *De Veiligheidsutopie*, Den Haag, 2002.
- 7 Joep Dohmen, *Het Leven als Kunstwerk*, Zutphen, 2008.
- 8 John Stuart Mill, *On Liberty*, Oxford, 1998.
- 9 Isaiah Berlin, *Two concepts of liberty*, Oxford, 2004.

EEN RUK RICHTING HET LIBERALISME

FLEUR DE BEAUFORT EN FRANS DE GRAAF

Langer dan ooit te voren heeft de VVD het uitgehouden met haar beginselverklaring. De eerste was een leven van 18 jaar beschoren, de tweede 14, de derde en huidige maar liefst 28. Hoewel diverse critici binnen en buiten de partij daar anders over dachten, was het dan ook de hoogste tijd deze verstofte beginselverklaring te herzien. De huidige leider van de VVD Mark Rutte nam in deze het heft stevig in handen en toonde zich tijdens het zestigjarig jubileum van de partij vastberaden: de VVD zou onder zijn leiding een nieuwe beginselverklaring krijgen.

Rutte ging voortvarend te werk, legde tijdens discussiebijeenkomsten zijn oor te luister bij de leden en schreef uiteindelijk eigenhandig – met de heren Uri Rosenthal (voorzitter Eerste Kamerfractie van de VVD) en Ivo Opstelten (partijvoorzitter) – het nu ter discussie staande concept. Dit lijkt een nieuwe stap in de richting van personificatie van politiek. Deze discussie daar gelaten zij hierbij wel opgemerkt dat het concept een duidelijk Ruttiaans karakter kent. Neem alleen al de optimistische opening waarin missie en visie worden uiteengezet. In al zijn enthousiasme lijkt Rutte mensen met het pistool op de borst het geluk op te willen dringen. Het is nu juist een kenmerk van liberalen dat zij mensen niet naar een bepaald geluk willen dwingen, doch ieder individu zelf de keuze laten op welke wijze het zijn leven ter hand neemt. In andere bewoording onderschrijft Rutte dit standpunt wel in zijn toelichting: ‘hoe iemand zich ontwikkelt, wat belangrijk wordt gevonden, met wie activiteiten op touw worden gezet, hoe geld wordt verdiend: dat weten mensen zelf het beste.’ Sterker is dan ook zijn strijd tegen de terreur van de middelmaat. De Nederlandse houding ‘doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg’ lijkt wel doorgeslagen in een verbod tot excelleren. Terecht benadrukt Rutte dat iedereen – wij zouden toevoegen: die dat wil – de kans

moet krijgen daadwerkelijk iets van zijn leven te maken.

Ondanks deze opwelling van al te hevig enthousiasme komt Rutte lof toe voor zijn concept. Het is een hele verbetering ten opzichte van de vorige beginselverklaring, waar anno 2008 zelfs Femke Halsema zich in grote lijnen in zou kunnen vinden. Anders dan in 1980 worden individuele vrijheid en verantwoordelijkheid nu als het hoogste goed der liberalen bestempeld. De drie andere beginselen, gelijkwaardigheid, verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid vloeien daar slechts nog uit voort. Hiermee heeft Rutte hét onderscheidende punt bij uitstek te pakken, de vrijheid van het individu en diens eigen verantwoordelijkheid. Dit zou het punt moeten zijn waardoor Femke Halsema zich niet aangesproken voelt.

Jammer alleen dat Rutte, laverend tussen de uitersten binnen de VVD (enerzijds zij die durven uitgaan van de kracht van het liberalisme en anderzijds zij die uit angst voor het beeld naar buiten toe die kracht willen afzwakken) bij voorbaat al het midden heeft gekozen. Zo werd het kopje ‘vrijheid en verantwoordelijkheid’, terwijl in de tekst wel sprake is van de *individuele* vrijheid. Ook de keuze om de drie andere beginselen – weliswaar begeleidend, maar toch – onverkort te handhaven getuigt van een poging iedereen te vriend te houden en dat is onnodig.

De centrale plaats die aan het individu wordt toegekend vormt de kracht en het onderscheidende karakter van het liberalisme. Vrijheid komt in de eerste plaats aan individuen toe en niet aan groepen, zoals onze ideologische tegenhangers wel menen. Deze vrijheid wordt afgebakend door het schadebeginsel (de vrijheid van de een houdt op daar waar die botst met de vrijheid van de ander), de eigen verantwoordelijkheid van individuen, alsmede door de wet. Voor die wet is bovendien ieder individu gelijk, we zouden kunnen spreken van gelijkberechtiging. Dit is iets

heel anders dan het idee dat iedereen gelijk is, zoals sociaal-democraten wel denken. Ieder individu is uniek en van ultieme waarde en juist die erkenning maakt dat ieder individu zo optimaal de mogelijk de kans moet krijgen zijn unieke individualiteit naar eigen inzicht te ontplooien.

Door deze simpele kernachtige kracht van het liberalisme te omhullen met verdoezelende termen als verdraagzaamheid en sociale rechtvaardigheid verzwakt Rutte zijn eigen boodschap onnodig. Nog afgezien van het feit dat het eigenlijk holle frasen zijn die zonder veel moeite zelfs voor socialisten acceptabel gemaakt kunnen worden. In het concept wordt opgemerkt dat deze beginselen voortvloeien uit de kern van het liberalisme, sterker nog ze zijn inherent aan individuele vrijheid en eigen verantwoordelijkheid.

Onderwijs is een belangrijke factor in de ontwikkeling van een krachtig en onafhankelijk individu en wordt daarom terecht benadrukt door Rutte. Het is de manier waarop ieder individu een eerlijke kans krijgt naar eigen inzicht iets van zijn of haar leven te maken. Opnieuw gaat het liberalen hierbij om ieder individu. Hoewel Rutte in *NRC-Handelsblad* aangaf dat de strijd voor de verheffing van de onderklasse bewust als plagerig grapje richting de PvdA was bedoeld, gaat hij hiermee wel de mist in. Ten eerste is de term onderklasse onnodig neerbuigend en bovendien onzinnig – er zal immers altijd een aanwijsbare onderklasse blijven, hoe rijk onze samenleving ook wordt. Bovendien doet hij voorkomen alsof er in Nederland nog onnodige armoede is, terwijl die toch vooral het gevolg is van ontkenning van eigen verantwoordelijkheid. Erger is echter dat Rutte door bij het onderwijs de nadruk zozeer op de verheffing van de onderklasse uit armoede en achterstand te leggen, lijkt te vergeten dat onderwijs voor iedereen is. Via onderwijs krijgt ieder kind een zoveel mogelijk eerlijke kans om met behulp van zijn eigen gaven te excelleren. Hoogbegaafde kinderen worden tegenwoordig nog maar al te vaak slachtoffer van de terreur van de middelmaat op scholen. Zou het onderwijs niet juist ook op deze individuen moeten inzetten?

Met het opnemen van de joods-christelijke traditie als één van onze beschavingsfundamenten wordt een duidelijke stap terug in de tijd gedaan. In de beginselverklaring van 1948 was sprake van de christelijke grondslag waarop

de Nederlandse samenleving beruiste. Ook in 1966 zag de VVD de Nederlandse samenleving nog voornamelijk gedragen door het christendom en humanisme. Bij de bespreking van de concept-verklaring in 1980 moest de AV voorkomen dat het christendom opnieuw een plaats in de verklaring kreeg.¹ Rutte heeft de joods-christelijke traditie, tezamen met het humanisme en de Verlichting in zijn concept teruggebracht.

Hoewel wij in Nederland gevormd zijn door het christendom – dat op zijn beurt weer voortkomt uit het jodendom – vormt voor liberalen de Verlichting de cesuur in deze traditie. Hoe verschillend de interpretaties van de Verlichting ook zijn, er is één gemeenschappelijke noemer: de centrale plaats die wordt toegekend aan de rationaliteit. De rede stelt in de liberale visie de mens in staat zijn leven in eigen hand te nemen, te reflecteren op zijn eigen daden en zich in het publieke domein van rationele, voor iedereen toegankelijke, argumenten te bedienen. Deze nadruk op de Verlichting als beschavingsfundament sluit geen individuen uit. De benoeming van de joods-christelijke traditie als Nederlands beschavingsfundament doet dat wel. Liberalen zullen nooit van individuen eisen dat zij zoiets als een joods-christelijke traditie erkennen, wel vragen liberalen van mensen die dat kunnen zich van hun rede te bedienen en zich daarbij de andere drie door Rutte benoemde elementen van de nationale identiteit – Nederlandse taal, Vaderlandse geschiedenis en de Grondwet – eigen te maken, danwel te erkennen.

In de verklaring is – terecht – uitgebreid aandacht voor de democratische rechtsstaat, het gehele artikel 5 is eraan gewijd. Voor liberalen had dit artikel niet veel beter kunnen beginnen. Gesteld wordt namelijk dat de VVD streeft naar een 'krachtige, kleine staat'. De combinatie van krachtig en klein is goed gekozen. Met de eerste term wordt impliciet afgerekend met het vooroordeel dat het liberalisme een anti-overheidsstroming is. Niets is namelijk minder waar. Het ideaal van individuele vrijheid kan slechts werkelijkheid worden als er een – inderdaad krachtige – staat is, die onder meer onze veiligheid waarborgt. Zonder veiligheid immers geen vrijheid.² Maar er geldt dat de schoenmaker bij zijn leest moet blijven. Een staat die te veel taken op zich neemt, ook al gebeurt dat vanuit de beste bedoelingen, wordt een bedreiging voor de vrijheid. Daarom moet de staat niet alleen krachtig zijn, maar ook klein.

Maar welke taken moet die kleine staat dan met kracht ter hand nemen? Volgens de verklaring zijn dat taken die de 'samenleving' belangrijk vindt maar die niet zelfstandig door (groepen) van individuen kunnen worden vervuld. Deze criteria komen vrijwel geheel overeen met wat daarover in de vorige beginselverklaring werd gesteld.³ Het probleem is dat met een ruime interpretatie van de voorwaarde dat de 'samenleving' het 'belangrijk' moet vinden ook niet-liberale partijen uit de voeten kunnen.

Beter zou het zijn te stellen dat taken die duidelijk vrijheidsbevorderend zijn, de eigen verantwoordelijkheid van burgers niet aantasten en die niet door (groepen van) individuen zijn te vervullen door de staat moeten worden gestimuleerd of worden uitgevoerd. Toegegeven, dit laat nog steeds ruimte voor interpretatie (wat tot op zekere hoogte onvermijdelijk is in een beginselverklaring) maar sluit antiliberaal staatstaken in ieder geval uit.

Ter financiering van de bovengenoemde staat is belastingheffing 'onvermijdelijk'. Maar zo wordt gesteld, die belasting moet zo laag mogelijk zijn 'zodat hardwerkend Nederland zoveel mogelijk van het verdiende geld naar eigen keuze kan besteden.' Een fraaie liberale stelling! Door financiële zelfbeschikking wordt het individu in staat gesteld om met zijn zelfverdiende geld zijn zelfgekozen (immateriële) doelen na te streven.

Maar is deze positie wel te verenigen met de bepaling onder artikel 6 ('de vrije markteconomie') dat het 'particulier eigendom moet worden bevorderd'? Dat bevorderen moet natuurlijk op de een of andere manier door de staat gebeuren. Het signaal dat daarmee wordt gegeven is: u mag uw eigen geld naar eigen inzicht besteden maar bij voorkeur aan 'particulier eigendom' in plaats van aan consumptieve doeleinden. Als volledige financiële zelfbeschikking het uitgangspunt is, past daar geen bevordering van een bepaalde uitgavencategorie bij.

In artikel 5 wordt verder gesteld dat 'vertrouwen' het 'uitgangspunt' moet zijn in de relatie tussen burger en staat. Daarmee wordt waarschijnlijk stelling genomen tegen het enorme wantrouwen dat er op dit moment is van de staat naar de burger dat zich uit in overdreven vergunningsprocedures en het afleggen van verantwoording over van alles en nog wat. Op die gebieden past inderdaad meer vertrouwen, gecombineerd met een zware sanctionering als de burger dat vertrouwen misbruikt.

Op andere onderdelen van de relatie tussen burger en staat is wantrouwen echter hard nodig. Op het gebied van sociale zekerheid bijvoorbeeld. En de staat moet de burger (op bepaalde onderdelen) wel vertrouwen, andersom is dat niet het geval. Het is goed als burgers een gezond wantrouwen tegen de staat koesteren en hun (volks)vertegenwoordigers de opdracht geven de uitvoerende macht streng te controleren.

Tot slot wordt in artikel 5 gewaarschuwd voor de 'dictatuur van de meerderheid'. Deze dictatuur is inderdaad een risico dat de democratie als staatsvorm kent. Ter voorkoming daarvan moet volgens de verklaring rekening worden gehouden met de opvattingen van minderheden. Hiermee worden uiteraard niet etnische minderheden bedoeld maar de minderheid die het in een bepaalde kwestie oneens is met de meerderheid.

Het is spijtig dat de verklaring hier niet wijst op het punt dat de beste bescherming tegen de dictatuur van de meerderheid een liberale staat is. Die is immers klein (zie boven). Dat betekent dat er relatief weinig macht bij de staat ligt en er dus ook over relatief weinig zaken bij meerderheid wordt besloten. De meeste zaken worden dus niet door de meerderheid besloten maar door individuen zelf!

Een betrekkelijk nieuw verschijnsel in onze rechtsstaat is de dictatuur van de minderheid. Door de te riant mogelijkheden democratische besluiten aan te vechten bij de rechter houden minderheden soms de wil van de meerderheid tegen. Een voorbeeld zijn de milieugroeperingen (die slechts een kleine minderheid van de bevolking vertegenwoordigen) die de aanleg van bijvoorbeeld wegen kunnen vertragen door eindeloos bij de rechter te procederen.

In artikel 6 wordt de vrije markt behandeld. Deze passage is in vrijwel alle opzichten een verbetering ten opzichte van hetgeen in de huidige verklaring (uit 1980) staat. Als titel is het pleonasme 'sociale markteconomie' vervangen door 'vrije markteconomie'. Daarmee wordt indirect stelling genomen tegen de overgereguleerde (en dus onvrije) marktwerking die nu op zoveel plaatsen zichtbaar is. Het artikel vangt aan met de stelling dat liberalen de markt waarderen omdat de zelfbeschikking van individuen daar het beste tot haar recht komt. Pas daarna wordt gesteld dat de markt ook een zeer hoge efficiëntie kent.

Het is belangrijk dat het morele argument (de zelfbeschikking) boven het pragmatische argument (de efficiëntie) wordt gesteld. Wie immers de markt vooraleerst om haar efficiëntie waardeert zal deze willen afschaffen op het moment dat wordt aangetoond dat een ander orderingsmechanisme (zoals centrale planning) efficiënter is. Vanuit liberaal oogpunt is de vrije markt echter zowel een logisch voortvloeisel als een voorwaarde voor individuele vrijheid.

De verklaring sluit af met een artikel over de 'internationale rechtsorde'. Ook dit is een verbetering ten opzichte van de tekst uit 1980. Daarin is namelijk in het geheel geen aandacht voor het belang van vrijhandel. Het bestrijden van elementen die internationale vrijhandel belemmeren behoort een prominent onderdeel te zijn van het buitenlands beleid van een liberale staat. Het vrije verkeer van goederen en diensten geeft burgers in Nederland de mogelijkheid 'goede waar' uit het buitenland aan te schaffen en Nederlandse ondernemers de mogelijkheid over de grens hun geluk te beproeven. Het gemis uit de verklaring van 1980 wordt in het concept goed gemaakt als wordt gesteld dat de VVD strijdt tegen 'tariefmuren, staatssteun en andere vormen van marktafsluiting'.

Het nieuwe beginselprogramma is onmiskenbaar een verbetering ten opzichte van het huidige en kan met recht een ruk richting het liberalisme worden genoemd. Het

benoemt de individuele vrijheid en de morele aspecten van de vrije markt. De prominente plaats die het onderwijs heeft gekregen is vanuit ontplooiingsoogpunt eveneens toe te juichen. Hierboven hebben wij echter betoogd dat de verklaring op verschillende punten nog scherper kan. Het is te hopen dat het VVD congres in november de liberale beginselverklaring van zijn 'scherpe kantjes' voorziet.

Drs. F.D. de Beaufort en drs. F. de Graaf zijn beiden als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

NOTEN:

- 1 Zie voor een uitgebreide uiteenzetting over de liberalen en het bezielend verband: F.D. de Beaufort en P.G.C. van Schie, 'Vrijheid en vervolgens... De ideologische ontwikkeling van de VVD' in: P.G.C. van Schie en G. Voermans (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam 2008, pp. 151-155.
- 2 F.D. de Beaufort, L.M.L.A.H. Hermans, e.a., *Veilige basis voor vrije burgers. Duidelijke liberale aanpak van veelvoorkomende criminaliteit*, geschrift 104 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 2008, p. 97.
- 3 VVD, *Beginselverklaring van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*, 1980, artikel 11. Daarin staat: 'taken die niet zelfstandig door individuen of groepen kunnen worden vervuld, behoort de overheid te stimuleren dan wel op zich te nemen.'

WOORDEN HEBBEN HUN BETEKENIS

PATRICK STOUTHUYSEN

Met het einde van de ideologieën valt het voorlopig wel mee. Politieke partijen organiseren vandaag om de haverklap congressen waarop over de beginselen wordt gediscussieerd. Dat is zo in Vlaanderen en ook Nederland lijkt daar niet aan te ontsnappen.

Wat heeft een politieke partij aan beginselen of programma's? Als het goed is, erg veel. Beginselen kunnen de dagelijkse politiek inspireren. Ze kunnen zin en betekenis geven aan het vaak saaie, weinig directe resultaten opleverende partijwerk. Ze kunnen, voor wie zich tot de partij bekent, een leidraad vormen in de doolhof van de concrete actualiteit.

Hetzelfde geldt voor een programma, dat van die beginselen wordt afgeleid. Een partijprogramma kan houvast bieden, kan als een kompas fungeren. Op basis van een programma kan een partij standpunten bepalen in de talloze concrete dossiers die voortdurend komen aangevaaid.

In een goed functionerende partij sluiten die algemene beginselen, de programma's en de concrete dagelijkse praktijk op elkaar aan. De concrete standpunten die de partij inneemt, vormen even zovele stapjes in de richting van de realisatie van het partijprogramma. Dat programma draagt op zijn beurt dan weer bij tot de verwezenlijking van de fundamentele basisbeginselen waar de partij voor staat.

Dat is de theorie. In de praktijk kunnen de dagelijkse politiek, de partijprogramma's en de algemene beginselen erg ver van elkaar komen te staan. Dat is, als ik uit de biecht mag praten, bij de Vlaamse politieke partijen wel eens het geval. Beginselverklaringen zijn vaak van een dergelijk algemeen niveau dat ze volstrekt inwisselbaar worden. Zo is ongeveer iedereen voor vrijheid, rechtvaardigheid en solidariteit. Dat is leuk, maar dat schiet niet geweldig op.

Omdat Vlaamse partijen, als het over de beginselen gaat, zo dicht bij elkaar zitten, proberen ze zich op andere manieren van elkaar te onderscheiden. Partijen pakken uit met kandidaten waar ze van hopen dat ze het verschil zullen maken: vaak mooie, jonge mensen, bij voorkeur met een verleden in sport of muziek. Of ze komen met heel aparte voorstellen die, ook al blijken ze luchtfriserij, toch eventjes de aandacht van de media trekken.

De Vlaamse socialisten gingen daarin het verst. De partij liet de ideologie varen. Ze zette in op bijzonder aantrekkelijke jonge kandidaten en een programma waarin allerlei leuke dingen gratis werden gemaakt. Dat ging een tijdje goed. Maar jonge kandidaten worden ouder en ooit moet je wel eens duidelijk maken hoe je al die leuke gratis dingen gaat betalen. De socialisten kregen rake klappen van de kiezer en lijken sindsdien blijvend het noorden kwijt. De moraal: een partij heeft beginselen nodig. Met alleen poppetjes en hebbedingetjes kom je er niet.

Wat valt er, vanuit dat oogpunt, te zeggen over de nieuwe concept-beginselverklaring van de VVD. Het eerste wat opvalt, is de helderheid. Er wordt klare taal gesproken. 'Iedereen heeft de verantwoordelijkheid in zijn eigen levensonderhoud te voorzien', bijvoorbeeld. Er worden gewoon termen als 'de vrije markteconomie' gebruikt. In Vlaanderen wordt altijd wat halfslachtig over 'de sociale markteconomie' gepraat of, helemaal politiek correct, 'de sociaal en ecologisch gecorrigeerde markteconomie'. Woorden hebben, zoals Bolkestein ons voorhield, inderdaad hun betekenis.'

Ook de optimistische toon valt op. De VVD wil 'mensen de ruimte geven om iets buitengewoons van hun leven te maken, ja zelfs om met verve te leven'. Geen bange mensen, die Nederlandse liberalen. Behalve het

internationale terrorisme wordt trouwens geen enkele concrete bedreiging genoemd. Er wordt over lef en initiatief, over durven en dromen geschreven en bovendien draagt de tekst ook nog eens een haast ouderwets geloof in volksverheffing uit. Dat is mooi, nu links het geloof in de maakbaarheid is verloren.

Wat nog opvalt is dat het om een bijzonder korte tekst gaat: zeven hoofdpunten en een toelichting. Overigens: de Belgische Liberale Partij is destijds begonnen met een programma van zes punten. Het kan dus, wat dat betreft, altijd nog korter. In alle ernst: die aanpak verdient alle lof. In een beginselverklaring moet in kort bestek staan hoe de partij de wereld ziet, wat er moet veranderen en hoe dat moet gebeuren. Aan die maatstaf gemeten voldoet de tekst ruimschoots.

In wat volgt wil ik het over drie dingen in het bijzonder hebben: over de niet altijd volgehouden systematiek, over de kernwaarde verantwoordelijkheid en over de nationale identiteit.

Het is een beetje vreemd dat er aan de eigenlijke beginselverklaring een laatste pagina met toelichting wordt toegevoegd. Die toelichting is een op zich mooie tekst over de oorsprong en het wezen van het liberalisme: waarom komt die er als een soort lange eindnoot achteraan? In die toelichting wordt uitgelegd hoe de liberale kernwaarden zich tot elkaar verhouden: dat was toch een mooie opener geweest? In een beginselverklaring mogen best wel grote woorden worden gebruikt.

Vreemd is ook de systematiek van de eigenlijke tekst. Waarom wordt er precies ingezoomd op de thema's onderwijs, hechte samenleving, democratische rechtsstaat, vrije markteconomie en internationale rechtsorde? Dat zijn stuk voor stuk belangrijke onderwerpen, natuurlijk. Maar dat zijn bijvoorbeeld zorg en leefmilieu ook. En waarom staat onderwijs zo prominent vooraan? 'Toegang tot hoogwaardig en passend onderwijs is onontbeerlijk om het vrije individu in zijn kracht te zetten', staat er in de tekst. Uiteraard, maar dat kan je net zo goed zeggen over cultuur. Misschien vindt de VVD vandaag precies deze onderwerpen heel erg belangrijk. Dat kan: maar een beginselverklaring staat beter wat losser van de actualiteit.

Verantwoordelijkheid krijgt, met vrijheid, een centrale plaats in de tekst. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn, lezen we, 'onlosmakelijk verbonden'. Verantwoordelijk-

heid is toch wel een beetje een slag-om-de-arm woord. Zo zul je in de politiek niet zo gauw iemand tegenkomen die onverantwoordelijkheid bepleit. De formulering dat verantwoordelijkheid 'het ethisch fundament' vormt onder een vrije samenleving is dan weer minder vanzelfsprekend dan ze lijkt. Het standpunt dat mensen in 'vrijheid niet alleen de verantwoordelijk voor zichzelf dragen', maar bovendien ook 'rekening moeten houden met vrijheid van anderen en met vrije samenleving als geheel', evenmin.

Laten we de oefening doen. Wat doen liberalen, met deze beginselverklaring in de hand, wanneer vrijheid en verantwoordelijkheid met elkaar botsen. Wat doen ze als de vrijheid van meningsuiting van de één door de ander wordt begrepen als onverantwoordelijk handelen. Dan zal in de praktijk een afweging moeten worden gemaakt. Maar hoe gaan liberalen dat doen? Of beter: welke van de twee kernwaarden geeft dan de doorslag?

Uiteraard kan je die aandacht voor verantwoordelijkheid vanuit strategisch oogpunt begrijpen. Liberalen torren het vooroordeel mee dat ze niet geloven in iets als een samenleving, dat ze er een atomistisch, ja zelfs egoïstisch mensbeeld op nahouden. Vanuit dat oogpunt valt te begrijpen dat dat in de beginselverklaring eventjes wordt rechtgezet. Maar daardoor wordt de tekst wel wolliger dan nodig. Liberalen stellen zich best op het standpunt van het primaat van de individuele vrijheid.² Als er afwegingen moeten worden gemaakt tussen botsende belangen, moet voor een liberaal de laatste toetssteen altijd zijn of de vrijheid van de individuen nog wel gegarandeerd blijft.

Afsluitend nog iets over één specifiek punt. Het feit dat ik er over struikel zegt wellicht meer over mijn Vlaamse achtergrond dan over de tekst. In de beginselverklaring wordt er voor gepleit dat individuen in hun handelen 'rekenschap geven van de cultuur en normen van de Nederlandse samenleving'. In de tekst wordt expliciet verwezen naar oorsprong van die samenleving 'in de joods-christelijke traditie, humanisme en Verlichting'. Samen met de Nederlandse taal, de vaderlandse geschiedenis en Grondwet vormen ze de grondslag van de nationale identiteit.

In Vlaanderen zijn we een beetje zuiniger op die termen. Dat komt omdat we te maken hebben met nationalistische bewegingen die een beroep doen op taal, geschiedenis en cultuur om de blijvende uitsluiting van nieuwkomers te

rechtvaardigen. Daardoor reageren niet-nationalisten soms overdreven behoedzaam. Zo heeft het lang geduurd voor ook de Vlaamse liberalen ondubbelzinnig durfden eisen dat nieuwkomers eerst en vooral goed Nederlands moeten leren. Maar toch vind je bij Vlaamse liberalen, terecht denk ik, blijvend enige terughoudendheid.

De Vlaamse identiteit werd in het verleden – en wordt, door sommigen ook vandaag – gebruikt om zich van de wereld af te keren. In een Vlaamse liberale tekst zou over deze kwesties vermoedelijk dan ook minder in essentialistische en meer in instrumentele termen worden gepraat. Dat kennis van de taal en van de oorsprong en tradities van het land van aankomst nodig is om als nieuwkomer je weg te vinden in de samenleving, staat buiten kijf. Maar Vlaamse liberalen zouden die nationale identiteit meer in termen van een gedeelde toekomst formuleren: waar willen we, gevestigden en nieuwkomers,

naar toe. Deze tekst benadrukt sterk het verleden. Dat verleden delen gevestigden en nieuwkomers niet. In dit soort kwesties is het beter te benadrukken wat je met elkaar deelt, dan wat je van elkaar scheidt. Ook hier hebben woorden hun betekenis.

Prof.dr. P. Stouthuysen is verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel en is hoofdredacteur van het Liberale opinieblad Open.

NOTEN:

- 1 Frits Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, Amsterdam,
- 2 Patrick Stouthuysen, 'Liberalisme: het primaat van de individuele autonomie' in: Luk Sanders en Carl Devos (red.), *Politieke Ideologieën in Vlaanderen*, Antwerpen, pp. 87-140.

LEVE DE VVD VAN MARK RUTTE!

BART SNELS

Ik moet toegeven dat ik nogal eens twijfel. Is de VVD nu een liberale of conservatieve partij? Natuurlijk heeft de partij beide politieke stromingen altijd in zich gehad, maar nog nooit is de tegenstelling zo groot geweest als de laatste jaren. Waar beide politieke vleugels in het verleden af en toe langs elkaar heen schuurden, is het met het vertrek van Verdonk en Wilders uit de partij tot heftige confrontaties gekomen. Helaas. Want als links-liberaal voel ik me aangetrokken tot het liberale denken binnen de VVD. Zozeer zelfs dat ik af en toe mededogen voel met Mark Rutte die ik als een liberaal beschouw, maar die ik in de politieke praktijk van alle dag zie worstelen met zijn deels conservatieve achterban. In dat opzicht vind ik dat hij een moedig concept heeft geschreven. Ontegengesteld is het een liberale concept-beginselverklaring geworden waar maar op enkele plaatsen conservatieve invloeden zijn waar te nemen. Het is wel een oppervlakkig stuk – terreur van de middelmaat? – maar dat geldt wel vaker voor politieke teksten. Zeker in de moderne politieke tijd moeten lange, degelijke stukken het afleggen tegen de oneliners die de beeldvorming bepalen. Daarom ga ik daarover niet kniesoren.

Er zitten twee hoofdlijnen in het stuk die mij bevallen: het optimisme en het individualisme. Dat zijn twee kenmerken die progressieve mensen delen, of ze nu van linkse of rechtse signatuur zijn. En het zijn twee kenmerken die de progressieven onderscheiden van (ook weer linkse en rechtse) conservatieven. Het optimisme is toekomstgericht. Progressieven houden niet vast aan wat we hebben, maar streven naar vooruitgang. Meer vrijheid voor mensen, meer verdraagzaamheid en meer sociale rechtvaardigheid. We willen een economische ontwikkeling waarin technologie en wetenschap helpen om die groen te maken. Ik durf te stellen dat er op dit niveau van politieke beginselen weinig verschil van opvatting bestaat tussen de

GroenLinkse liberalen en die van de VVD. We hebben beiden moeite met de idealisering van het verleden – denk aan het ideaalbeeld van gemeenschapszin uit de jaren vijftig zoals we die bij andere politieke stromingen zien. We durven beiden vanuit onze idealen kritisch te zijn over de verzorgingsstaat en houden niet vast aan verworven rechten die mensen ook gevangen kunnen houden in bureaucratische structuren. Het verschil ontstaat bij de voorwaarden waaronder mensen vrij kunnen zijn, bij het streven naar gelijke vrijheden voor iedereen en bij de rol die we de politiek daarbij toedichten.

Rutte zet hard in op het verheffen van mensen uit achterstand en armoede. Overigens heb ik wat moeite met de stelling van Rutte dat de VVD in het offensief gaat tegen de 'terreur van de middelmaat'. Hij lijkt hier een grote groep mensen weg te zetten als middelmatig, waarmee hij miskent dat mensen niet allemaal evenveel talenten hebben. Als hij bedoelt, in emancipatoire zin, dat we met onderwijs en sociale politiek mensen moeten helpen om het beste uit zichzelf te halen, vindt hij mij aan zijn zijde. Kleinschalig en goed onderwijs is daarvoor volgens Rutte de sleutel. Daarnaast moet de overheid zorgen voor veiligheid en defensie, infrastructuur, gezondheidszorg, sociale zekerheid en het behoud van cultureel erfgoed. Deze opsomming alleen al lijkt me te botsen met de kleine staat die Rutte wil. Hoe verhouden alle wensen zich tot lagere belastingen? Laat ik duidelijk zijn: ook ik wil dat de belastingdruk zo laag mogelijk is. Maar als Rutte moet kiezen tussen lagere belastingen of grote investeringen in kleinschalig onderwijs, waar kiest hij dan voor? Hier verschillen linkse liberalen nogal eens van rechtse liberalen. Belastingen worden door rechts gezien als een inbreuk op de vrijheid van het individu (de negatieve vrijheid volgens politiek filosofen). Linkse liberalen ontkennen dat niet, maar hechten grote waarde aan het

mogelijk maken van vrijheid van achtergestelden (positieve vrijheid). Uiteindelijk gaat het hier om een onvermijdelijke botsing tussen vrijheden. Pas bij concrete maatregelen kunnen die vrijheden tegen elkaar worden afgewogen. Ook Rutte lijkt een groot belang te hechten aan het mogelijk maken van vrijheid, maar dan zal hij in de politieke praktijk niet al teveel ruimte hebben om belastingen te verlagen.

De concept-beginselverklaring is wel erg ouderwets in de lofzang over de markt. Hier is al lang geen ideologisch verschil meer tussen linkse en rechtse liberalen. Iedereen is op zoek naar de beste combinaties van markt en overheid. Als econoom ben ik niet bevreesd voor meer en betere marktwerking. Maar juist op milieugebied is er consensus dat de markt niet perfect werkt omdat het prijsmechanisme milieuvervuiling niet verdisconteert. Daarom is er een overheid nodig die met belastingen ingrijpt, zodat burgers en bedrijven maatschappelijke optimale keuzes maken bij hun beslissingen om te investeren, te produceren en te consumeren. Zeggen dat we meer aan technologie moeten doen, helpt niet. En het lijkt me weinig liberaal dat de overheid met belastinggeld grote technologie-investeringen gaat doen. Laat dat maar aan de markt over, als de prijzen maar kloppen. Toch? De VVD schrikt meestal terug voor groene belastingen omdat zij de nadruk legt op korte-termijnbelangen van eigen bedrijven en autorijders. Dat past niet bij een toekomstgerichte politiek. Een sterk groen-liberaal verhaal heeft de VVD dus nog niet.

De tweede hoofdlijn – die van het individualisme – onderscheidt ons ook van de conservatieven. Liberalen zetten het individu voorop, terwijl conservatieven de gemeenschap belangrijker vinden. Die stellen ten onrechte individualisme gelijk aan egoïsme. Liberalen gruwen van het conservatieve groepsdenken. Het autonome, verantwoordelijke individu is het ideaal van emancipatoire liberale politiek. Rutte schrijft dat netjes op in zijn concept door vrijheid aan verantwoordelijkheid te koppelen en de mens als sociaal wezen te zien dat in vrijheid sociale verbanden aangaat, maar die desgewenst ook weer verbreekt. Mensen mogen niet opgesloten worden in gemeenschappen ten koste van vrijheid en individuele emancipatie.

Hier hinkt Rutte enigszins op twee gedachten. In de concept-beginselverklaring zit er spanning tussen de pluralisti-

sche en individualistische visie van Rutte op de liberale democratische rechtsstaat en de nadruk die hij legt op de normen van onze samenleving en onze nationale identiteit. Veel belangrijker is dat hier bij de VVD het grootste verschil bestaat tussen de theorie van de liberale beginselen en de politieke praktijk van alle dag. Ook de VVD ziet net als veel conservatieven het integratievraagstuk vooral als een cultureel probleem, waarbij het niet gaat om bestrijding van achterstand en discriminatie – ondanks de mooie woorden in het concept – maar om aanpassing aan 'onze' waarden en normen. Net als Fortuyn, Wilders en Verdonk hanteert de VVD een oud-links maakbaarheidsideaal door met strenge wetten en eisen aan migranten te suggereren dat de integratie wel even 'geregeld' kan worden. Ook bij de bestrijding van criminaliteit en voorkoming van terrorisme is de maakbaarheidsgedachte sterker dan het verlangen naar zorgvuldige omgang met de individuele grondrechten. Ik heb bij debatten over bijvoorbeeld cameratoezicht, identificatieplicht, een DNA-databank voor alle burgers, de VVD er de afgelopen jaren nooit op kunnen betrappen dat zij worstelt met het dilemma tussen maatregelen die de collectieve veiligheid zouden moeten vergroten (zouden, want ook bij de effectiviteit van veel maatregelen zijn vraagtekens te plaatsen) en de inbreuken op bijvoorbeeld de privacy van individuen die dergelijke maatregelen tot gevolg hebben. In theorie wantrouwt de VVD als keurige liberale partij de macht van de staat, in de politieke praktijk krijgt de staat juist van de VVD steeds meer bevoegdheden ten opzichte van de individuele burger. Het heeft me altijd verbaasd dat er over dergelijke dilemma's nooit heftig wordt gedebatteerd binnen de VVD.

Tot slot een persoonlijke ontboezeming. In onze moderne, ontzuilde en geïndividualiseerde samenleving passen mensen nooit precies bij één politieke partij. Dat geldt ook voor mijzelf. Ik ben lid van GroenLinks, maar mijn ideale partij bestaat uit de Ruttianen van de VVD, de Bosianen van de PvdA, de Halsema-aanhangers van GroenLinks en sommige D66-ers. Mooie coalitie voor na de volgende verkiezingen?

Dr. B. Snels is econoom en directeur van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks.

VERKLARING MIST DIEPGANG

RAYMOND GRADUS

Nadat de VVD zich de afgelopen tijd had begeven in de meer populistische hoek door burgers te vervoeren naar Düsseldorf om de vliegtaks te omzeilen, door tekeningen van Nekschot op te hangen in de Tweede Kamer en 's zondags met een bus gezellig te gaan winkelen, was het wachten op het serieuzere werk in de vorm van een nieuwe beginselverklaring.

Het is te waarderen dat een politieke partij haar beginselverklaring een update geeft, om daarmee richtinggevend te zijn in de belangrijkste vraagstukken van onze tijd. Bovendien kan het verblijf in de oppositie aanleiding geven tot een nuttige herbronning van het gedachtengoed, zo leert ook de ervaring van het CDA met *Nieuwe wegen, vaste waarden*. Te waarderen is ook dat de VVD zich onderscheidt van het opportunisme van populistische groeperingen met klassiek liberale beginselen over de staat, het individu en de markt.

De verklaring zou antwoord moeten geven op de vraag op welke wijze het liberalisme als een kompas kan dienen voor de grote vraagstukken waar onze samenleving voor staat. Daarvoor is het hoofdstuk 'Vrijheid en Verantwoordelijkheid' een aanzet, maar mist het mijns inziens diepgang en gevoel voor de dilemma's. Graag wil ik onderschrijven dat vrijheid en verantwoordelijkheid onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, maar wat te doen als vrije individuen de kunst van zelfbeperking niet verstaan en vrijheid ontaardt in agressie, minachting, aanzetten tot haat en discriminatie? Dat dit geen zeldzaamheid is, kan een ieder die dagelijks over het web surft beamen. Ook de dagelijkse gebruiker van de weg in de grote stad ondervindt dat fatsoen geen vanzelfsprekendheid is. Subtiliteit en fatsoen zijn van oudsher liberale deugden die lijken te zijn weggezaakt in het moeras van de vrije zelfbeschikking. Juist van liberalen met hun historische wortels van leiderschap en beschaving mag daarover een visie verwacht worden.

Ik merk overigens op dat bij de vrijheden die het individu volgens de VVD toekomen, de vrijheid van godsdienst, van vereniging en van onderwijs niet expliciet zijn gemeld. De liberalen laten hun lezers daarmee in onzekerheid over de rol die zij religie in onze samenleving toekennen. Dat is een zwakte. De nadruk op onderwijs als emancipatoire kracht is prima, doch weinig onderscheidend als liberaal beginsel. Ook Abraham Kuyper beklemtoonde aan het begin van de vorige eeuw het belang van onderwijs, als middel om de middenklasse te 'verheffen'. Hij streed daarmee tegen het elitaire onderwijs van die tijd. Ook socialisten als Jan Tinbergen brachten in het midden van de vorige eeuw het belang van het onderwijs onder woorden. Interessant is de oproep tot kleinschaligheid in het onderwijs. Het verdient inderdaad aanbeveling om de ingezette schaalvergroting in het onderwijs en daarmee ook de verschralling van het identiteitsgebonden onderwijs een halt toe te roepen.

Ook de oproep tot een kleine staat 'die zich concentreert op het bevorderen van onderwijs, veiligheid en defensie, op de aanleg van wegen en spoor en op de gezondheidszorg, de sociale zekerheid en het behoud van het cultureel erfgoed' is weinig verrassend en onderscheidend. Ook voor christendemocraten is een kleine staat essentieel om daarmee ruimte te geven aan de samenleving. De verantwoordelijkheid voor het nemen van beslissingen of het uitvoeren van bepaalde taken moet immers zo dicht mogelijk bij mensen liggen, bijvoorbeeld bij het gezin, bij de sociale partners (werkgevers en werknemers), bij particuliere organisaties in het maatschappelijk middenveld of bij het bedrijfsleven.¹ Het is goed dat gezinnen (inclusief bredere familieverbanden en vriendenkringen), de kerk, de school en de vereniging een plek hebben gekregen in de nieuwe beginselverklaring, waarmee de VVD afstand lijkt te nemen van het doorgeschoten individualiseringsdenken in de vorige eeuw.

Opmerkelijk is het wel dat werkgevers- en werknemersorganisaties geen plek hebben gekregen in deze opsomming in de beginselverklaring.

Dit soort maatschappelijke verbanden geeft de ontplooiing van mensen zin en een context. Juist in deze tijd is er in toenemende mate behoefte aan het morele kompas dat dit soort verbanden kan bieden. Het is dan ook jammer dat men in de beginselverklaring blijft steken in een platitude dat zij 'voor het bezielend verband in de samenleving van groot belang zijn.' Uit de studie *God in Nederland* blijkt dat voor 70 procent van de Nederlanders bezieling een transcendente oorsprong heeft met de Bijbel als belangrijke bron.² Het is overigens voor dit bezielend verband niet bevorderlijk dat de tekeningen van Nekschot waar moslims, joden en christenen stelselmatig grievend worden afgebeeld zijn opgehangen in de Tweede Kamer.

Ook bij de andere aspecten lijkt een baken of richtsnoer te ontbreken. De VVD verwelkomt de groei van wetenschappelijke kennis en vooruitgang op het gebied van duurzame zorg voor natuur, milieu en energievoorziening. Daar is uiteraard niets mis mee, doch dit streven krijgt meer kleur en inhoud als het geplaatst wordt binnen de context van het rentmeesterschap, oftewel de plicht om wereld op een verantwoorde manier over te dragen aan toekomstige generaties. Dan zullen echt keuzen gemaakt moeten worden om dit te bevorderen. Ook voor de overheidsfinanciën moet gelden dat men de toekomstige generaties niet met een onbetaalde rekening wil laten zitten, en daarvoor keuzen noodzakelijk zijn door bijvoorbeeld de aardgasbaten in een fonds te stoppen en niet aan te wenden voor consumptieve bestedingen.

Als het gaat om integratie spreekt veel van wat hierover is opgenomen mij aan. Van immigranten mag verwacht worden dat zij zich in hun handelen rekenschap geven van de cultuur en de bijbehorende normen van onze samenleving. Deze normen en waarden zijn zoals men terecht stelt samen met de Nederlandse taal, de vaderlandse geschiedenis en de Grondwet de grondslag voor onze Nederlandse identiteit.³ Een kritiekpunt is dat uit dit hoofdstuk de aanname spreekt dat wij Nederlanders de trotse bezitters zijn van een moreel kader dat de immigranten node missen. Dat is aanmatigend en onnodig kwetsend: zeker wanneer we constateren dat een aanzienlijke groep Nederlanders nauwelijks richting en perspectief in hun bestaan hebben en dat sommige immi-

granten leven volgens een hoge morele standaard en buitengemeen ambitieus zijn.

Ook bij het wereldbeeld spreekt een zekere tweeslachtigheid. Enerzijds wordt het liberale wereldbeeld met absolute vrijhandel en een sterk doorgevoerde individuele vrijheid verheerlijkt, anderzijds wordt gesteld dat ontwikkelingssamenwerking zich dient te richten op het bevorderen van de zelfstandige kracht van mensen in ontwikkelingslanden. Of dit ook betekent dat de cultuur van ontwikkelingslanden serieus wordt genomen en misschien zelfs op hetzelfde niveau wordt gesteld als de westerse cultuur kan worden betwijfeld. Feit is wel dat men afstand lijkt te hebben genomen van het uitgangspunt dat het liberale mensbeeld superieur is en geëxporteerd moet worden, zoals dat door liberale denkers als Fukuyama na de val van de muur werd uiteengezet in zijn epos *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*.⁴

De VVD ziet Europese samenwerking vooral als een middel om vrijheid en welvaart te vergroten. Dat is wel heel beperkt, want dat miskent de culturele component van Europa en maakt de EU tot een technisch en economisch instrument. Met name deze technische en bureaucratische benadering van Europa heeft tot veel aversie met betrekking tot Europa geleid bij de bevolking. Voor christendemocraten is de EU een waardengemeenschap gebaseerd op christelijk-humanistische uitgangspunten. Goed is dat deze uitgangspunten een plek hebben gekregen in de beginselverklaring, doch zij hadden ook in het hoofdstuk over de internationale rechtsorde, waar over Europa wordt gesproken, niet misstaan. Want zij vormen een baken in de huidige discussie over uitbreiding van de EU en bieden in het debat tegenwicht aan louter vrijhandelsargumenten en/of geopolitieke argumenten.

Tot slot moet het mij van het hart dat het ontbreken van staatkundige hervormingen zoals een referendum of gekozen premier in de beginselverklaring mij aanspreekt. In het *Liberaal Manifest* uit 2005 namen zij nog een prominente plaats in. Terecht ziet de VVD in dat het vertrouwen van burgers niet wordt teruggewonnen door referenda die over alles gaan behalve het onderwerp van het referendum zelf. Ook de door Paars ingevoerde dualisering van het lokale bestuur heeft niet geleid tot meer betrokkenheid van de burger. Herstel van vertrouwen vindt alleen plaats door een politiek die in staat is de juiste thema's te agenderen en die met durf en visie aan te pakken. Het komt aan op door-

tastend optreden, moreel leiderschap en inderdaad het ruimte bieden aan mensen. Liberalen en christendemocraten hebben het vertrouwen in de samenleving gemeen. Maar de aanname dat als de staat zich terugtrekt het vanzelf goed komt spreekt mij minder aan. Kwetsbare zaken als milieu, natuur en het leven vragen juist om politieke maatregelen en een gezamenlijke aanpak. Het zou goed als de liberalen ook daar een ideologisch antwoord op hebben.

Prof.dr. R.H.J.M. Gradus is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA.

NOTEN:

- 1 Zie voor het uitgangspunt van gespreide verantwoordelijkheid: www.cda.nl.
- 2 T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006*, Kampen, 2007.
- 3 Zie ook WI voor het CDA, Integratie op waarden geschat: een studie naar remmende en stimulerende krachten, op korte termijn te verschijnen.
- 4 Francis Fukuyama, *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*, Amsterdam, 1999 (vertaling van *The End of History and the Last Man* uit 1992).

BEGINSELVERKLARING OF POLITIEKE STRATEGIE?

FRANK VAN MIL

Mark Rutte zet in zijn concept-beginselverklaring voor de VVD neer waar volgens hem de nadruk op moet liggen in het gedachtengoed van zijn partij. Het lijkt echter dat de tekst verschillende doelen dient en tegenstrijdige standpunten inneemt.

In de verklaring staat niet veel waarmee je het oneens kunt zijn. Redelijkheid is troef, zo lijkt het. Individuele vrijheid als hoogste goed, het belang van onderwijs, de democratische rechtsstaat, de vrije markt als heersend verdelingsmechanisme; het zijn allemaal punten waarmee de meesten (in ieder geval binnen D66) het wel eens zullen zijn. Toch roept de tekst ook een aantal vragen op.

Voor mijn gevoel blijft de verklaring wat veel hangen op het positioneren per deelgebied. Is dat waar een beginselverklaring voor dient? Hoort bijvoorbeeld in een beginselverklaring de stelling thuis dat onderwijs het beste gedijt in een kleinschalige omgeving? En hoort een opmerking over het functioneren van een al dan niet teveel omvattende overheid thuis onder het kopje 'democratische rechtsstaat'? Waarschijnlijk niet. Dit neemt niet weg dat Rutte zich met deze opmerkingen aansluit bij een beweging die ook binnen D66 herkenbaar is: al in 2006 was het ontstaan van nieuwe insiders en outsiders een van de centrale thema's van het D66 verkiezingsprogramma: op bijvoorbeeld de woningmarkt, in het onderwijs, op het gebied van integratie. Het pleidooi van D66 is er op gericht om de barrières die er zijn voor outsiders te verlagen, en henzelf te stimuleren om kansen te benutten en hun lot te verbeteren. Wij schreven ook: 'de overheid is geen geluksfabriek'.¹ D66 wil van een verzorgingsstaat naar een ontplooiingsstaat.

Maar er staan in de beginselverklaring ook zaken die minder aannemelijk zijn: goed burgerschap houdt in dat men zich rekenschap geeft van de cultuur en bijbehorende normen van onze samenleving – is dat echt zo? Is burgerschap niet juist met name van toepassing op de verhouding van de burger met de staat? Dikteert burgerschap ook hoe mensen zich onderling moeten gedragen? Dat lijkt me een nogal revolutionaire opvatting, en eerlijk gezegd eerder een bedreiging voor de rechtsstaat dan een bescherming. Mensen onderling functioneren niet alleen als burgers, maar als burens, collega's, vage bekenden of complete vreemden. En in hun omgang moeten ze zelf voortdurend hun omgangsvormen en gedeelde waarden bespreken en definiëren. Dat levert soms frictie op maar daar heeft de staat pas wat mee te maken wanneer zekere heldere grenzen (onder andere vastgelegd in het strafrecht) worden overschreden. En het is nu eenmaal zo dat we leven in een tijd van een (nog steeds) sterk ontwikkelende samenstelling van de bevolking, waardoor we voortdurend onze maatschappelijke conventies moeten herdefiniëren. Cultuur en identiteit staan niet in steen gegraveerd, dus laat mensen de vrijheid om deze voor zichzelf te ontwikkelen en bepalen, en dwing ze niet in een keurslijf.

In deze mening over een hechte samenleving zit ook een tegenstrijdigheid met een eerder genomen principiële standpunt: Want hoe verhoudt de stelling dat mensen rekenschap *moeten* geven van een cultuur zich tot het eerder verwoorde hoogste goed: 'de individuele vrijheid, zowel in geestelijk als in materieel opzicht'? En zelfs in dezelfde alinea stelt Rutte nog dat een bezielend verband in onze samenleving niet van bovenaf wordt opgelegd. Het lijkt er op dat hij twee onverenigbare standpunten probeert te verenigen.

Er treedt in de verklaring van Rutte nog een ander dilemma op: hij verklaart een Nederland te willen met ruimte voor mensen om iets buitengewoons van hun leven te maken. Een lovenswaardige ambitie, die ook D66 zeer na aan het hart ligt. Maar door te stellen dat de VVD zich inzet voor hardwerkende mensen, en tegen de middelmaat, wordt ook de indruk gewekt dat Rutte van mening is dat excelleren een morele plicht is. En dat verhoudt zich weer moeilijk met het hoogste goed van de individuele vrijheid. Want moet dit hoogste goed niet ook leiden tot tolerantie van mensen die niet willen excelleren? Ook hier lijken beginselen en politieke strategie minstens op gespannen voet te staan.

Maar goed, verschillen in mening over zo'n tekst zullen er altijd zijn, helemaal als je van een andere partij bent. Valt er nog wat te zeggen over de tekst als geheel? De beginselverklaring lijkt in grote mate een weergave van Ruttes visie op een aantal beleidsterreinen. Met name de keuze voor een indeling langs onderwerpen als onderwijs, vrije markt en rechtsstaat versterken die indruk. Het zijn eerder (soms) liberale visies op beleidsprioriteiten dan uitgangspunten, terwijl een beginselverklaring volgens mij best meer fundamenteel mag ingaan op elementen als vrijheid, gelijkwaardigheid en sociale rechtvaardigheid. Juist die onderwerpen komen er wat dunnetjes van af.

In dat licht is het misschien aardig om kort te schetsen hoe D66 hier onlangs mee is omgegaan. In 2006 zijn

de concrete standpunten uit het verkiezingsprogramma gekoppeld aan vijf richtingwijzers.² Deze richtingwijzers verwoorden enkele basale uitgangspunten en bevatten geen impliciete begrenzing, behalve de mate waarin de ene richtlijn de andere begrenst. Want op de vraag waar bijvoorbeeld het 'vertrouwen in de eigen kracht van mensen' precies ophoudt, hebben we geen pasklaar antwoord. Dat is nu precies de taak van een politieke partij: het vanuit een basisovertuiging bediscussiëren van het wenselijke en het verkennen van de grenzen van het eigen gedachtengoed. Een beginselverklaring moet daarin volgens mij in principe niet zozeer antwoorden aanreiken, maar juist vanuit een politieke verwantschap een aantal principes en daaraan gekoppelde essentiële vragen opwerpen. Ter inspiratie, verdieping en verdere discussie over de invulling.

Drs. F.A.J. van Mil is hoofd van het Kenniscentrum D66.

NOTEN:

- 1 *Het gaat om mensen*, D66 verkiezingsprogramma 2006/2010, p. 9.
- 2 Deze richtingwijzers luiden:
 - Vertrouw op de eigen kracht van mensen
 - Denk en handel internationaal
 - Beloon prestatie en deel de welvaart
 - Streef naar een duurzame en harmonieuze samenleving
 - Koester grondrechten en gedeelde waarden

WAARHEEN GAAT DE VVD?

GERRIT VOERMAN

Politieke partijen van alle gezindten krijgen in de loop van hun bestaan onvermijdelijk te maken met ups en downs. De VVD vormt hierin geen uitzondering. In het verleden lukte het sterke en charismatische leiders de partij bij grote aantallen kiezers onder de aandacht te brengen. Vaak concentreerden deze leiders zich daarbij op een aansprekend thema. De auteur vraagt zich in het hiernavolgende artikel af welke weg de VVD anno 2008 het beste kan kiezen op zoek naar kiezers. Daarbij ziet de auteur twee opties voor de liberalen – meer naar links of meer naar rechts.

De VVD, die in januari haar zestigjarig bestaan vierde, maakt moeilijke tijden door. Dat is overigens niet voor het eerst in haar geschiedenis. Perioden van voor- en tegenspoed hebben elkaar sinds de oprichting van de partij in 1948 afgewisseld. In de jaren vijftig, zeventig en negentig ging het de VVD voor de wind. De leiding van de partij was stevig in handen van respectievelijk Oud, Wiegel en Bolkestein. Met aansprekende thema's als de afkeer van 'staatsverzorging van wieg tot graf' (Oud), misbruik van sociale voorzieningen en criminaliteitsbestrijding (Wiegel) en vreemdelingenbeleid en islam (Bolkestein), én door hun stevig polariserend optreden tegenover de sociaal-democratie, trok de VVD veel kiezers.¹ Deze perioden van bloei werden gevolgd door tijden van stilstand, zoals in de jaren zestig onder Toxopeus en Geertsema, en achteruitgang, zoals in de tweede helft van de jaren tachtig onder Nijpels en Voorhoeve. Hun leiderschap was minder vanzelfsprekend dan dat van hun voorgangers, of zelfs ronduit omstreden. Als partijleider slaagden zij er niet goed in de VVD electoraal scherp te profileren. Na verloop van tijd maakten zij plaats voor nieuwe aanvoerders (Wiegel, Bolkestein), die met klinkende verkiezingsresultaten hun gezag in de partij wisten te vestigen.

CRISIS

Uit het ijzeren ritme waarmee magere jaren in de partij-geschiedenis altijd weer hebben plaatsgemaakt voor vette, zou de VVD in de huidige crisis hoop kunnen putten. Toch is het te gemakkelijk om er zo maar van uit te gaan dat na de regen de zon wel weer zal schijnen – daarvoor verschilt de huidige situatie te veel van de voorgaande en is zij te veelomvattend, zoals blijkt uit de symptomen die op alle niveaus in de partij zichtbaar zijn. Om te beginnen het leiderschap: sinds het vertrek van Bolkestein in 1998 heeft de VVD na Dijkstal (1998-2002) en Zalm (2002-2006) met Rutte inmiddels haar derde politiek leider. Doet dit nog denken aan de tijd na Wiegel (toen na diens vertrek naar Friesland achtereenvolgens Nijpels en Voorhoeve de leiding overnamen en met de derde partij-leider Bolkestein de victorie weer begon), in de jaren 2004-2006 kende de partij echter ook nog een 'politiek aanvoerder', in de persoon van de ambitieuze Tweede-Kamerfractievoorzitter Van Aartsen. Deze had zijn zinnen op het partijleiderschap gezet en stelde zich dualistisch op ten opzichte van het tweede kabinet-Balkenende, waarin de VVD zitting had.

Bij de leiderschapsperikelen komen andere substantiële problemen. Zo zag de Tweede-Kamerfractie sinds 2004 drie leden min of meer onvrijwillig vertrekken (Wilders, Van Schijndel en Verdonk), terwijl eerder in de partijgeschiedenis nog nooit één lid gedwongen buiten het fractieverband was komen te staan. Daarnaast verlieten in 2007 naar verhouding een record-aantal leden de VVD. De partij raakte er netto meer dan 4.000 kwijt – bijna tien procent van het ledenbestand. De VVD telt nu bijna 37.000 leden, en is daarmee aanbeland op het niveau van 1970. Ten slotte zijn de liberalen ook bij de kiezers steeds minder in trek: de partij behaalde bij de Tweede-Kamer-verkiezingen in november 2006 22 zetels (het laagste aantal sinds 1989). 'Van mededinger naar de nummer 1-plek

die de VVD in de tweede helft van de jaren negentig nog was, is zij weggezakt naar de positie van vierde partij van het land', aldus de aan de Teldersstichting verbonden De Beaufort en Van Schie.² In de Politieke Barometer van Interview NSS stond de VVD in augustus op vijftien à zestien zetels – ongeveer evenveel als het gemiddelde in de jaren vijftig.³

ELECTORALE CONCURRENTIE TER RECHTERZIJDE

De wisselingen aan de top en het historische verlies van fractiegenoten, partijleden en kiezers duiden erop dat de VVD hedentendage in een geheel nieuwe fase is beland. Vroeger gingen crises vaak over personen (zoals in 1963, 1986 en 1990, toen respectievelijk Oud, Nijpels en Voorhoeve het veld moesten ruimen), alhoewel er toen soms ook wel meer aan de hand was. Dit keer is het echter principieel anders. Het fundamentele verschil met voorheen is dat de VVD sinds 2001 voor het eerst in haar bestaan wordt geconfronteerd met een krachtige electorale concurrentie ter rechterzijde. Van de partijtjes die in het verleden zo nu en dan rechts van de liberalen opdoken, had de VVD nauwelijks gevaar te duchten. De Boerenpartij trok in de jaren zestig van alle partijen kiezers aan, en de Centruumpartij en de Centrumdemocraten waren in de jaren tachtig te extreem-nationalistisch om de liberale kiezer serieus te verleiden – bovendien speelde de integratieproblematiek in deze periode nog geen grote rol in de politiek. In het daaropvolgende decennium paaide VVD-leider Bolkestein op effectieve wijze de rechtse kiezers door regelmatig publiekelijk zijn zorgen te uiten over het vreemdelingenvraagstuk, de islam en de Europese eenwording. Kortom: de VVD heerste van oudsher over de rechterflank van het Nederlandse politieke bestel. Opvallend genoeg stond deze excentrische politieke positie regeringsdeelname bepaald niet in de weg: vanaf eind 1977 zijn de liberalen langer aan het bewind geweest dan de PvdA en het CDA.⁴

Aan de liberale dominantie ter rechterzijde kwam bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 een einde (net zoals de PvdA ten dele – en helemaal in 2006 – haar overheersende positie op de linkervleugel van de Nederlandse politiek zag verdwijnen). Na de moslim-fundamentalistische aanslagen in de Verenigde Staten in september 2001 en met de opkomst van Fortuyn kwamen issues als immigratie,

integratie en islam hoog op de agenda te staan. De problematische integratie van minderheden kreeg naast een sociaal-economische dimensie nu ook culturele trekken.⁵ Juist toen het er op aan kwam, gaf de VVD echter niet thuis: Bolkestein had als partijleider plaatsgemaakt voor Dijkstal, die als verdediger van de multiculturele samenleving niet bereid was om op dit terrein een ferme populistische toon aan te slaan.⁶ Het zal hebben bijgedragen aan de vrije val van de VVD in de opiniepeilingen: in het voorjaar van 2001 stond de partij nog op 44 zetels en was Dijkstal in de race voor het minister-presidentschap, bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 behaalde zij er slechts 24. Ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1998 verloor de VVD veertien zetels, waarna Dijkstal onvrijwillig als leider terugtrad. Zijn opvolger Zalm stelde in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2003 weliswaar wél dat Nederland vol was, maar echt overtuigend klonk dat niet (alhoewel de VVD wel vier zetels won) – misschien ook omdat hij op andere beleidsterreinen dan 'zijn eigen' financiën merkbaar nerveus overkwam.⁷

VERSCHERPING SOCIAAL-CULTURELE SCHEIDSLIJN

De VVD had geen eenduidig antwoord op deze steeds dominanter wordende sociaal-culturele tegenstelling in de Nederlandse politiek. Onder meer naar aanleiding van artikel 23 van de grondwet (en de eventuele sluiting van islamitische scholen) en het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie trad de verdeeldheid aan het licht. In de Tweede-Kamerfractie konden Wilders en Hirsi Ali de islam kritiseren, maar de partijleiders stelden zich overwegend gematigd op – ook Rutte. In april 2006, voordat hij tot lijsttrekker werd gekozen, presenteerde hij zijn negenpuntenplan. Hierin stond niet de integratieproblematiek centraal, maar de economie. Rutte omarmde de globalisering en wilde dat Nederland uitstraalde 'dat "anderen" hier welkom zijn'. Zogeheten 'high potentials' van over de grens waren broodnodig voor de Nederlandse economie. Pas als zesde punt sprak Rutte summier over de noodzaak het huidige 'strenge' immigratiebeleid voort te zetten en noemde hij inburgering 'in woord en daad'. Hij voegde er echter meteen aan toe dat 'wie hier legaal is, ook volledig meedoet en welkom is'.⁸ Ook in het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 bungelde dit thema er maar wat bij – en net als in Rutte's program had het een geheel andere toon-

zetting dan bijvoorbeeld het optreden van Verdonk als minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie sinds 2003.⁹ In combinatie met andere uitspraken van Rutte – bijvoorbeeld dat de VVD een ‘te hard’ beeld heeft, doordat het beleid ten aanzien van veiligheid, integratie en sociale zekerheid ‘balans’ en ‘sensitiviteit’ ontbeert, of dat in de VVD die hem voor ogen staat plaats is voor de Marokkaanse buurtvader en de bijstandsmoeder – komt hij niet af van zijn wat linkse imago dat al aan hem kleefde.¹⁰ Dat hij ook heeft bewezen ‘rechts’ te kunnen zijn – bijvoorbeeld toen hij als staatssecretaris van Sociale Zaken de sollicitatieplicht voor alleenstaande moeders in de nieuwe Wet Werk en Bijstand opnam – doet weinig aan die perceptie af.

De aarzelende wijze waarop de VVD zich sinds Dijkstal distantieerde van het multiculturalisme bood electorale ruimte op rechts. Uit kiezersonderzoek blijkt immers dat er onder de kiezers veel steun bestaat voor een ‘rechts’ integratiebeleid dat is gericht op assimilatie van etnische minderheden. ‘De potentie voor electorale mobilisatie op basis van deze thema’s is [...] pas in het nieuwe millennium door politieke nieuwkomers benut’, aldus de politicologen Rosema, Aarts en Van der Kolk.¹¹ Na de implosie van Fortuyns LPF werd deze ruimte nota bene opgevuld door de drie gewezen liberale Kamerleden, die meenden dat hun partij op dit punt te soft was. Wilders stapte in september 2004 op omdat hij vond dat de VVD zich niet sterk genoeg verzette tegen het lidmaatschap van de Europese Unie voor het overwegend islamitische Turkije, en richtte de Partij voor de Vrijheid (PVV) op. Bij de Kamerverkiezingen twee jaar later behaalde zijn partij uit het niets negen zetels. Verdonk werd vanwege haar aanhoudende kritiek op Rutte in september 2007 uit de fractie gezet; zij vormde de beweging Trots op Nederland (ToN), die in de peilingen van 28 augustus goed zou zijn voor 20 zetels.¹² Van Schijndel werd eerder al – in september 2006 – geëxcommuniceerd, nadat hij zich in een open brief aan de net aangetreden fractievoorzitter Rutte had beklagd over onder meer het geringe profiel van de VVD op het gebied van integratie en immigratie. Hij sloot zich aan bij het door de Fortuyn-adept Pastors geleide EénNL; deze partij bleef bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 net verwijderd van een zetel.

INTERNE VERDEELDHEID

Het is duidelijk dat de verscherping van de politieke tegenstelling rond sociaal-culturele thema’s als integratie,

immigratie en islam (die vanaf de herfst van 2001 zichtbaar is) middelpuntvliedende politieke krachten in de achterban van de VVD heeft losgemaakt, die haar samenhang sterk beproeven. De partij wordt uiteengetrokken door enerzijds de gouvernementele, bestuurlijk ingestelde stroming die de traditionele, decennia oude oriëntatie op het midden niet wil loslaten – deze opstelling heeft de liberalen immers een langdurige periode van regeringsverantwoordelijkheid gebracht. Daartegenover staat het meer populistisch deel dat de VVD – al dan niet geïnspireerd door Fortuyn – steviger op de rechterflank wil positioneren. Bij deze verschillende strategische keuzes en politieke stijlen behoren vanzelfsprekend uiteenlopende inhoudelijke accenten (zoals de nadruk op economie en onderwijs versus immigratie, integratie en veiligheid; of op de kansen die de ‘globaliserende economie’ biedt versus de nationalistische reflex). Hoe diep verdeeld de VVD als partij over deze twee clusters van strategie, stijl, persoonlijkheid en politieke preferenties is, bleek wel in de interne verkiezingen voor het lijsttrekkerschap in het voorjaar van 2006, toen Rutte – door velen gezien als de exponent van het partijkader – nipt van Verdonk won, de ‘kampioen van de leden’ (hierbij leidde overigens de als reactie op Fortuyn doorgevoerde organisatorische innovatie van directe interne verkiezingen tot een voor iedereen zichtbare polarisatie binnen de VVD). Dat ook het liberale electoraat gespleten is, werd zichtbaar toen bij de laatste Kamerverkiezingen in november 2006 de rollen omgedraaid waren en Verdonk als nummer twee op de kandidatenlijst meer voorkeurstemmen behaalde dan lijsttrekker Rutte – een novum niet alleen in de geschiedenis van de VVD, maar in de gehele parlementaire historie.¹³

DILEMMA

De VVD ziet zich aldus voor een dilemma geplaatst: electoraal gezien is een scherpe campagne tegen de rechtse concurrentie geboden, wat zou betekenen dat de liberalen behoorlijk in de richting van ToN en de PVV zouden moeten opschuiven. Daarmee is niet gezegd dat de VVD zou moeten proberen Wilders te overtroeven; met het bepleiten van een verbod op de koran of het sluiten van moskeeën en islamitische scholen zou de partij immers haar liberale geloofsbrieven verloochenen. De VVD zou zich ook kunnen concentreren op de meer gematigde Verdonk – per slot van rekening zou een derde van het

virtuele zetel van haar groepering ToN uit de VVD-hoek afkomstig zijn.¹⁴ Los van de vraag of alle VVD-kiezers een dergelijke beweging naar rechts met de bijbehorende meer geprononceerde uniculturalistische retoriek zouden waarderen, neemt in dat geval hoe dan ook de afstand van de VVD tot haar potentiële coalitiepartners navenant toe.

Als de partij zich met een gematigd multiculturalisme blijft richten op D66 en het CDA, dan geeft ze de rechtse erfgenamen van Fortuyn vrij spel. Rutte lijkt voor deze koers te hebben gekozen, getuige zijn speech op het verjaardagsfeest van de VVD in januari, toen hij de electorale jacht opende op de christen-democratische kiezer zonder het over de aanhang van Wilders of Verdonk te hebben. Geheel verwonderlijk is deze keuze overigens niet, gezien het feit de VVD bij de Tweede-Kamerverkiezingen van november 2006 vooral aan het CDA verloor. Bijna een kwart van de liberale stemmen uit 2003 gingen naar de christen-democraten; aan de PVV raakte de VVD bijna vijf procent van haar stemmen kwijt.¹⁵ Met het parool 'de staat houdt ongewenste immigratie tegen, stimuleert integratie en bestrijdt discriminatie' profileert Rutte zich in het door hem geschreven nieuwe concept-beginselprogramma evenmin scherp ten opzichte van de PVV of ToN, alhoewel dit ook niet de eerste functie is van zo'n document.¹⁶

Gezien de aard van het dilemma zal de VVD een manier moeten vinden die de electoraal-populistische en gouvernementele strategie verenigt. Dat valt niet mee: in de jaren negentig slaagde Bolkestein erin zo'n duale benadering te combineren, maar in die tijd hadden – mede door zijn optreden – nog geen rivalen rechts van de VVD zo diep wortel geschoten in het electoraat. Die concurrentie is er nu wel, en zij zal niet snel verdwijnen zolang de sociaal-culturele antithese in de Nederlandse samenleving haar scherpste behoudt.

PERSPECTIEVEN

Als de VVD er op de lange termijn niet in zou slagen haar rechtse mededingers de wind uit de zeilen te nemen en de neergang van leden en kiezers blijft aanhouden, dan kan op een zeker moment haar voortbestaan in het geding komen (vooral wanneer de zogenaamde l-thema's – integratie, immigratie, islam – een belangrijke rol in de maatschappij en de politiek blijven spelen). Partijen die

gedurende langere tijd hun electorale positie en hun ledenaanhang zien afbrokkelen, blijken vatbaar voor de gedachte van een samengaan met andere groeperingen die zich min of meer in hetzelfde politiek-ideologische domein bevinden en die ook een periode van structurele achteruitgang doormaken, zo leert de ontstaansgeschiedenis van het CDA, GroenLinks en de ChristenUnie.¹⁷ Aangenomen mag worden dat de VVD bij een aanhoudende achteruitgang niet – zoals Wiegel een klein jaar geleden heeft bepleit¹⁸ – toenadering zal zoeken tot Verdonk en Wilders. De liberale reserves ten aanzien van deze gewezen partijgenoten zullen te groot zijn; bovendien zullen deze 'afvalligen' geen behoefte hebben aan een samengaan wanneer zij zelf in de lift naar boven zitten. Een samengaan met D66 en wellicht de rechtervleugel van de PvdA ligt dan meer voor de hand – een mogelijkheid die al in 2004 door toenmalig VVD-staatssecretaris Schultz is geopperd. Als de ervaring van D66 onder Pechtold doorzet – en er zich een derde wederopstanding van de partij voordoet na die rond 1980 onder Terlouw en rond 1990 onder Van Mierlo – zal er daarvan weinig terecht komen – zeker niet op korte termijn: daarvoor is de weerstand binnen de VVD momenteel te groot. Mochten daarentegen zowel D66 als de VVD zich blijvend niet aan de electorale malaise weten te onttrekken, dan nemen de kansen op een partijorganisatorische concentratie toe: per slot van rekening zijn beide partijen sinds de jaren negentig elkaar op een aantal terreinen al behoorlijk genaderd. Hun gemeenschappelijke (liberale) ideologische basis, het opzeggen van de principiële strategische voorkeur voor de PvdA door D66, de Europese samenwerking in de ELDR en bij de Europese verkiezingen, de gezamenlijke regeringsdeelname, meer gelijkkluidende staatkundige opvattingen en de interne democratisering van de VVD-partijorganisatie zijn hiervoor illustratief.¹⁹

Politieke partijen hebben niet het eeuwige leven. Van de partijen die momenteel in de Tweede Kamer zitting hebben, is de SGP de enige die al voor de Tweede Wereldoorlog actief was. Zo bezien kan het zijn dat de zestigjarige VVD – na de SGP en de PvdA de oudste partij van Nederland – haar langste tijd heeft gehad, zonder hiermee nu te willen suggereren dat haar verscheiden aanstaande is. In de liberale traditie zijn fusies vaker voorgekomen – in 1921, toen de Vrijheidsbond werd opgericht, en in 1948, toen de Partij van de Vrijheid en het

vrijzinnig-democratische Comité-Oud de VVD oprichten. Wanneer linkse en rechtse liberalen politiek, ideologisch, organisatorisch en bovenal electoraal verregaand gemarginaliseerd raken, dan is een hernieuwd samengaan aan het begin van de 21ste eeuw niet uitgesloten – maar zover is het nu nog niet.

Dr. G. Voerman is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) in Groningen.

NOTEN:

- 1 Uri Rosenthal, 'Zwevende kiezers, zwevende partijen. Electorale trends', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 53-92.
- 2 Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, 'Herstel VVD zal moeten komen van heldere liberale identiteit', in: *Liberaal reveil*, 4, 2006, pp. 200-204, 200.
- 3 Zie: www.politiekebarometer.nl (resultaten peiling 1 en 28 augustus 2008).
- 4 Paul Lucardie, 'De invloed van de VVD in het Nederlandse partijstelsel: invloedrijk maar excentrisch?', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 13-26; zie ook: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006, pp. 121-141.
- 5 S. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de lage landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66, 52.
- 6 Uri Rosenthal, 'Zwevende kiezers, zwevende partijen', pp. 83-86; Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, pp. 15, 29.
- 7 Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 52; zie ook: Lucardie, 'De invloed van de VVD in het Nederlandse partijstelsel', p. 17.
- 8 Mark Rutte, *De toekomst is nu. 9 puntenplan*.
- 9 Philip van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller', in: Kees Aarts, Henk van der Kolk en Martin Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 97-119, 111; Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, pp. 235-235; De Beaufort en Van Schie, 'Herstel VVD zal moeten komen van heldere liberale identiteit', p. 202.
- 10 Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, pp. 99 en 193-194.
- 11 Martin Rosema, Kees Aarts en Henk van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema, (red.), *Een verdeeld electoraat*, pp. 165-188, 175.
- 12 Zie: www.politiekebarometer.nl (resultaten peiling 28 augustus 2008).
- 13 Zo zijn bijvoorbeeld de potentiële VVD-kiezers die meer vertrouwen hebben in Verdonk dan Rutte 'sterker gekant tegen de multiculturele samenleving' dan die van Rutte: 83 procent van hen vindt dat minderheden zich volledig moeten aanpassen, tegen 69 procent van de aanhang van Rutte – een verschil dat echter minder groot is dan verwacht. Zie: Philip van Praag, 'Rutte versus Verdonk. Was dit nu echt het probleem van de VVD?' in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2008, pp. 135-153; 150.
- 14 Hugo Logtenberg, 'De stemmen van nieuw rechts. Waar komt de achterban van Wilders en Verdonk vandaan?', in: *Intermediair*, 10 april 2008.
- 15 Henk van der Kolk, Kees Aarts en Martin Rosema, 'Twijfelen en kiezen' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, pp. 211-234, 223; zie ook: Van Praag, 'Rutte versus Verdonk'. Overigens is het niet uitgesloten dat Wilders in november 2006 op indirecte wijze meer voormalige liberale stemmen heeft getrokken, namelijk via de LPF. Ruim dertig procent van het kiezerscorps van de PVV in 2006 had in 2003 LPF gestemd, en het is aannemelijk dat daaronder gewezen VVD-kiezers te vinden waren. In 2002 stemde immers een behoorlijk deel van het VVD-electoraat op de partij van Fortuyn.
- 16 *Concept-Beginselverklaring VVD*, 28 augustus 2008, p. 3.
- 17 Gerrit Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, pp. 123-148.
- 18 *De Pers*, 21 november 2007.
- 19 J. van Holsteyn, P. Lucardie en G. Voerman, 'VVD'66', in: *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek*, 10, 2004, pp. 28-31.

GELOVEN IN VRIJHEID

EEN BIJDRAGE AAN EEN LOPEND DEBAT

RAYMOND KUBBEN

In december 2007 werd in *Liberaal Reveil* een thema aan religie en politiek gewijd. Publicaties van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en het Sociaal en Cultureel Planbureau, waarin een toegenomen aanwezigheid van een aandacht voor religie in het publieke domein werd gesignaleerd, vormden toen aanleiding tot het thema. Raymond Kubben draagt met zijn artikel een steentje bij aan de discussie rondom de relatie tussen liberale politiek en religie. Hij keert zich tegen de roep om een strikt geseculariseerd publiek domein en meent dat het beginsel van de scheiding van kerk en staat voldoende ruimte laat voor de vrijheid van religie, óók in het publiek domein.

Sinds de verkiezingen van 2006 domineren confessionele partijen voor het eerst sinds het aantreden van het eerste Paarse kabinet de nationale politiek weer. Hun winst lijkt aan te sluiten bij een groeiende behoefte aan zingeving in de samenleving. Voorts heeft het integratiedebat een religieuze component vanwege de islamitische achtergrond van veel migranten. Daardoor hebben religieuze waarden en opvattingen een meer prominente aanwezigheid in het publieke debat hernomen. Beide ontwikkelingen maken een duidelijkere plaatsbepaling van liberale politiek ten opzichte van religie wenselijk en wellicht noodzakelijk. In dit artikel wordt getracht daartoe een bijdrage te leveren.

KERK EN STAAT

De houding van het liberalisme ten aanzien van religie wordt primair beheerst door de scheiding van kerk en staat. Het principe wordt te pas en te onpas aangevoerd en doorgaans te eng of juist veel te ruim opgevat. De scheiding van kerk en staat gaat bijvoorbeeld nadrukkelijk

niet enkel om het uitsluiten van godsdienst uit de staatsfeer. Dit principe veronderstelt een beeld van kerk en staat als gescheiden ordes. Scheiding betekent juist erkenning van de kerken en religieuze normenstelsels als separate orde. De scheiding vraagt om het ontvlechten van beide sferen. Kern van de scheiding is een wederzijdse non-interventie. Kerk en staat dienen zich wederkerig te onthouden van institutionele inmenging en het naast elkaar bestaan te accepteren.¹ Enerzijds heeft de staat zich niet te bemoeien met de oprichting en interne organisatie van kerkgenootschappen. Anderzijds is er geen sprake van vertegenwoordiging van kerkgenootschappen in statelijke organen en mogen religieuze normen niet doordringen in het statelijk recht c.q. met behulp van de staatsmacht opgelegd worden.

In ons land komt de scheiding van kerk en staat er traditioneel op neer dat de staat geen keuze maakt tussen religies of tussen atheïsme en godsdienstigheid. De Nederlandse staat is religieus neutraal. Dat betekent niet dat hij zich volledig van religiositeit afsluit. Statelijke neutraliteit vraagt niet om het uitbannen van religie, maar om een gelijke behandeling van alle levensovertuigingen.² De Franse en Turkse Republieken hebben met het opteren voor een lekenkarakter juist geen neutrale keuze gemaakt, maar gekozen voor het secularisme in de publieke sfeer. Een neutrale staat erkent het bestaan van religieuze normenstelsels en probeert conflicten tussen die stelsels en het statelijke recht te vermijden. Zo wordt vermeden dat een gelovige voor een harde keuze tussen staat en religie gesteld wordt. Precies vanwege de wat wel 'privileges' voor religies³ zijn genoemd, is het voor gelovigen mogelijk om in een religieus neutrale staat te leven. Een andere opstelling van de staat zou gelovigen voortdurend voor dilemma's stellen, waardoor conflicten

rijzen tussen religieuze normen en de wetten van de staat. Zo'n opstelling zou gelovigen van de staat vervreemden en bijgevolg de neutraliteit en daarmee uiteindelijk ook de legitimiteit van de staat ondermijnen. Wie een gelovige dwingt te kiezen tussen de staat en zijn godsdienst, moet niet raar opkijken als hij voor het laatste kiest. Het is dus buitengewoon verstandig dat de staat het bestaan van religieuze normen erkent en een zekere mate van verdraagzaamheid aan de dag legt. Zolang het respecteren van religieuze normen niet aan belangen van derden raakt, is daar vanuit liberale optiek weinig tegen in te brengen.

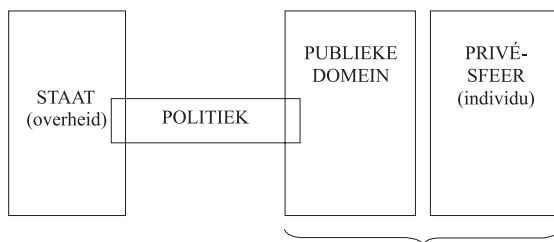
RELIGIE IN HET PUBLIEKE DOMEIN

Bij de scheiding van kerk en staat ziet 'staat' op de ambtenorganisatie waaraan het monopolie op legitieme dwang toekomt. Die instellingen horen zich neutraal op te stellen en zich te onthouden van inmenging in de kerkelijke sfeer. Anderzijds horen die instellingen gevrijwaard te zijn van invloed van kerkelijke instellingen. De scheiding van kerk en staat is evenwel nog geen scheiding van religie en politiek en al helemaal niet van religie en het publieke domein.⁴

Het liberalisme gaat uit van een fundamentele scheiding tussen staat en samenleving. De samenleving bestaat uit het publieke domein en de privé-sfeer van het individu. Het publieke domein is de ruimte waarin burgers elkaar tegenkomen, verbanden met elkaar aangaan en private initiatieven ontplooiën. In dat domein treedt de staat op om het samenleven van individuele burgers goed te laten verlopen. In de privé-sfeer van het individu geldt daarentegen staatsonthouding. Politiek is de brug tussen staat en samenleving. Enerzijds is politiek de strijd om controle over de staatsmacht en daarmee staan politici met één been in de neutrale staat. Met hun andere been staan zij in de samenleving en dan gaat politiek om representatie, het aggregeren van individuele belangen en opvattingen tot het algemeen belang, het beslechten van allocatievraagstukken, het vormgeven aan de collectiviteit. Leunend op dat laatste been is er plaats voor moreel politiek leiderschap.

Het liberalisme verzet zich niet tegen sociale samenhang en gemeenschapsvorming, maar gaat er wel ten principale van uit dat het aangaan of in stand houden van groepsverbanden van de betreffende individuen uitgaat. Het liberalisme is evenmin amoreel. Ook liberalen erkennen

het belang van zingeving, van normen en waarden. Moraal en religie horen echter in de samenleving thuis. De staat definieert alleen wat legaal is en in die zin is er sprake van een scheiding van statelijk recht en moraal.

SAMENLEVING

Het publieke domein is uiterst divers. Politiek gaat om het representeren en samenbrengen van die verscheidenheid binnen de sfeer van de staat en het kanaliseren en matigen van botsing van verschillen. Precies daarom is het van belang dat de staat zelf géén inhoudelijke keuze voor bepaalde doelen of visies maakt. Paul Frissen noemt dat de 'lege staat'⁵: de staat die geen morele inhoud heeft, niet het streven heeft om één visie op het goede leven uit te dragen en met behulp van zijn monopolies op te leggen.

In Nederland is de neutraliteit van de staat nooit geïnterpreteerd als afwezigheid van religie in het publieke domein.⁶ De Franse *laïcité* is het resultaat van felle politieke strijd waarin de kerk partij had gekozen en het Franse liberalisme bijgevolg een sterk antiklerikalisme ontwikkelde. Die strijd is Nederland bespaard gebleven. Bovendien heeft Nederland nooit een sterk *etatisme* gekend. De staat heeft het publieke domein (bijvoorbeeld de media, het onderwijs en de zorg) eigenlijk nooit gedomineerd en – behoudens de financiering en enige mate van regulering – een groot deel van dat domein aan private instellingen overgelaten. Daarom hoeft de scheiding van kerk en staat zich veel minder in het publieke domein uit te strekken.

Dat de staat neutraal is, wil ook niet zeggen dat religie uit de politiek gebannen moet worden. Uit de scheiding van kerk en staat vloeit voort dat de kerken geen politieke invloed hebben, maar dat gaat niet zo ver dat die invloed ook aan gelovige burgers onthouden zou moeten worden. In die zin verzet de scheiding van kerk en staat zich niet tegen het vanuit religieuze overtuiging deelnemen aan de politiek. Zoiets existentieels als religie kan bovendien niet buiten de evenredige vertegenwoordiging blijven zonder

grote delen van de bevolking van de politiek uit te sluiten. Het is op z'n minst merkwaardig om te veronderstellen dat in een representatieve democratie iets dat zo'n centraal element in de zingeving van veel mensen kan uitmaken buiten de politiek gehouden kan worden. Dat brengt met zich dat religieuze opvattingen die strijden met liberale basisprincipes in beginsel binnen het parlementaire bestel getolereerd zullen moeten worden.⁷ Dat is ook niet erg; als dat vervolgens maar niet leidt tot vertaling in door de overheid te handhaven algemene normen waardoor overtuigingen worden opgelegd ook aan wie deze overtuigingen niet deelt. Binnen het parlement kan vervolgens uiteraard het debat met andersdenkenden stevig aangegaan worden.

PLURALISME OF ANTIPLURALISME

Voorbij de scheiding van kerk en staat ligt dan ook de vraag hoe liberalen omgaan met andersdenkenden in publiek domein en politiek. Wat dat betreft zijn er in het liberalisme twee trends waarneembaar: pluralisme en antipluralisme.⁸

De pluralistische trend is die van het 'verdraagzaamheidsliberalisme', dat teruggaat op Verlichtingsdenkers als John Locke⁹ en berust op een na de godsdienstoorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw 'gesloten' *agreement to disagree* over fundamentele opvattingen met betrekking tot mens, staat en wereld. Het politiek irrelevant verklaren van religie, de aanvaarding van religieus pluralisme en acceptatie van de godsdienstvrijheid werden erkend als bestaansvoorwaarden voor een stabiele samenleving. Godsdienstvrijheid is wezenlijk voor de pluralistische trend. Het respecteren van de individuele vrijheid van godsdienst gaat om tolerantie van andersdenkenden en het verdragen van uitingen die strijden met eigen opvattingen. Grondrechten zijn stuk voor stuk verbijzonderingen van dé liberale kernwaarde: de inherente waardigheid, autonomie en eigenheid van elk individu.¹⁰ Aangezien geloof of levensovertuiging een essentieel, zelfs existentieel deel van iemands zelfbeeld kunnen uitmaken, kan het niet erkennen of respecteren van de godsdienstvrijheid zelfs een ernstigere inbreuk op die liberale kernwaarde zijn dan bijvoorbeeld discriminatie.

Het pluralisme is in de kern procedureel. De liberale houding draait hier om procedures om conflicten in de samenleving te accommoderen en om procedurele kaders waarbinnen op basis van verscheidenheid tot col-

lectieve besluiten gekomen wordt. De pluralistische trend laat daarbinnen een veelheid aan verschillende visies en opvattingen toe. Die verscheidenheid is een logisch gevolg van de individualiteit. De pluralistische trend is dan ook insluitend. In wezen is het een vorm van pacificatie, waarbij iedereen bij de staat betrokken wordt door religieuze verschillen een plaats te geven zonder vanuit de staat bepaalde materiële waarden op te leggen.

Van die insluiting gaat volgens de pluralistische trend een matigende werking uit. Precies door andersdenken- den te betrekken kan radicalisering voorkomen worden en zullen afwijkende opvattingen geleidelijk veranderen. Deze trend probeert zo min mogelijk drempels voor betrokkenheid op te werpen. Precies door andersdenkenden een plaats in het politieke bestel te geven, worden zij onderdeel van de democratie,¹¹ terwijl uitsluiting van het parlementaire bestel leidt tot isolement en verzet tegen dat bestel.

Het antipluralisme daarentegen hoort bij een missionair, antiklerikaal liberalisme dat wortels heeft in de radicale Verlichting en versterkt is in de negentiende eeuw.¹² Waar het pluralisme vooral procedureel is, is het antipluralisme materieel. Het antipluralisme draait om uit het liberale mensbeeld voortvloeiende, materiële waarden, die uitgedragen moeten worden en waarnaar iedereen zich moet schikken. In die zin is het antipluralisme uitsluitend: het gaat de strijd aan met andersdenkenden en probeert strijdige opvattingen uit te bannen. Zo hoort de staat volgens de antipluralistische trend niet neutraal te zijn. Het is de staat van het Franse *laïcité*, waarbij nadrukkelijk een keuze wordt gemaakt voor het seculiere. De staat hoort het secularisme bovendien uit te dragen om tot bevrijding van het individu te komen. De godsdienstvrijheid wordt niet aanvaard als af te wegen belang tegen liberale waarden als gelijkwaardigheid, non-discriminatie en redelijkheid. Het individu moet juist bevrijd worden van de beperkingen die tradities, onwetendheid en religie aan de rede opleggen om tot een optimale zelfontplooiing te kunnen komen.¹³

LIBERALE UITGANGSPUNTEN

Wat pluralisme en antipluralisme delen is het vooropstellen van de liberale democratie. Beide varianten staan voor de vrijheid en zelfontplooiing van het individu. Beide varianten staan voor de verdediging van de liberale democratie

tegen politiek-religieuze bewegingen die haar proberen te ondermijnen of omver te werpen. Het dilemma is alleen of op een liberale manier onliberale of zelfs antiliberale ideeën en praktijken toegelaten worden, of op een onliberale manier liberale waarden uitgedragen en antiliberale waarden uitgesloten. De keuze tussen de twee trends dient mijns inziens vooral bepaald te worden door de pragmatische vragen welke van de twee de stabiliteit van de samenleving en het politiek bestel het beste waarborgt en welke van de twee de beste garanties biedt dat op de lange termijn liberale waarden aanhang winnen; met andere woorden, welke houding creëert de beste context voor liberalisering en matiging van orthodoxe (takken van) godsdiensten: pluralistische insluiting of antipluralistische confrontatie?

Uitgaande van die vragen draagt het antipluralisme een aantal bezwaren in zich. In de eerste plaats heeft antipluralisme de neiging om te ontaarden in een *Kulturkampf*. Vanwege het uitsluitend karakter vervreemdt deze houding gelovigen van de staat en wordt verzet tegen de staat opgeroepen. Het antipluralisme maakt religie/secularisme tot een element van de nationale identiteit. Daarmee lijkt het uit te gaan van een *thick version of society*. Het schept een gemeenschap om daar vervolgens substantiële waarden aan te verbinden. Wie die waarden niet onderschrijft, hoort er niet bij en mag niet meedoen aan het parlementaire debat. Wie bepaalde substantiële waarden, secularisme of een bepaalde cultuur tot element van de met de staat verbonden nationale identiteit maakt, sluit een deel van de bevolking uit van identificatie met de staat. Het individu wordt zo niet alleen gedwongen tot een inhoudelijke keuze, maar wordt in wezen ook ondergeschikt gemaakt aan een waardegemeenschap. Naar het individu toe, kan het antipluralisme dan ook hoogst onliberaal uitpakken

Daarnaast heeft het antipluralisme een legitimiteitsprobleem. De antipluralistische trend staat voor bepaalde waarden. Maar door wie en hoe wordt bepaald welke waarden dat precies zijn, wat die waarden precies inhouden en wat die waarden voor concrete situaties betekenen? Uiteindelijk zijn er toch procedures nodig om totalitaire claims te vermijden en te voorkomen dat een minderheid zijn wil aan de hele bevolking oplegt. Die procedures horen zo te zijn dat de uitkomst 16 miljoen Nederlanders representeert en niet een situatie schept waarin een

bepaald deel van de bevolking met behulp van de staat de strijd met andere bevolkingsgroepen aangaat. Paul Scheffer heeft een punt als hij stelt dat conflict bij integratie hoort,¹⁴ maar dat conflict hoort in de samenleving thuis en niet met behulp van de staatsmacht uitgevochten te worden.

Vanuit liberale hoek lijkt de antipluralistische houding nu vooral uit te gaan van fundamentalistische atheïsten of antitheïsten om vanuit de staat de strijd tegen religie aan te gaan. Dat betreft de staat bij religieuze tegenstellingen. Er is een wezenlijk gevaar dat op die manier de liberale democratie onder het mom van bescherming tegen fundamentalisten van binnenuit wordt uitgehold. Liberalen doen zo immers juist wat ze confessionele politici verwijten: het via de staat uitdragen van een bepaald mens- en wereldbeeld.¹⁵ Het is niet gewenst om met behulp van de staatsmacht opvattingen op te leggen of om individuen met behulp van de staatsmacht te dwingen tot actieve participatie in de samenleving of tot communicatie met anderen; hoe zeer het ook gewenst moge zijn om dat met andere middelen wel te bevorderen. Het liberalisme wordt dan net zo imperialistisch als totalitaire ideologieën en religieuze fundamentalisten. Daar moeten liberalen juist niet in willen meegaan.

Vanwege deze bezwaren lijkt de pluralistische variant mij te verkiezen boven de antipluralistische. Pluralisme betekent overigens niet (cultuur)relativisme, vrijblijvend multiculturalisme en onverschilligheid; al is het maar omdat verdraagzaamheid en individualiteit op zichzelf al cultureel bepaalde waarden zijn. Ook de pluralistische variant van het liberalisme stelt grenzen. Deels zijn die procedureel en inherent aan het pluralisme. Deels worden die grenzen binnen de procedurele kaders gesteld waarbij de verscheidenheid geaggregeerd wordt tot meerderheidsbesluiten die respect opbrengen voor wezenlijke belangen en existentiële opvattingen van minderheden. Die meerderheidsbesluiten zijn aanvaardbaar voor minderheden omdat en zolang zij zich wel ten principale verbonden voelen met de constitutionele orde waarbinnen zulke besluiten tot stand komen.¹⁶ Ook daarom is het van belang andersdenkenden niet van identificatie met de staat uit te sluiten.

Ten eerste geldt dat iedereen hoort af te zien van geweld of het dreigen met geweld. Het recht om geweld te gebruiken berust uitsluitend bij de overheid. De wetgever stelt grenzen aan gedrag van burgers en tegen het

overschrijden daarvan hoort adequaat opgetreden te worden. Overigens is de slagzin 'behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet' net iets te gemakkelijk. Het is immers minstens zo relevant om na te gaan hoe ver de wetgever zou moeten willen gaan. Overheidsingrijpen is conform John Stuart Mills *harm-principle*¹⁷ alleen gerechtvaardigd om gedrag te bestrijden dat anderen schade toebrengt. Bovendien hoort het overheidsingrijpen dan proportioneel en subsidiair te zijn. Het vertalen van religieuze normen of opvattingen in het statelijk recht om ze met behulp van de staatsmacht aan iedereen op te leggen en te handhaven is in elk geval uit den boze.

Ten tweede staat de individuele vrijheid voorop. Juist uit individualiteit komt pluriformiteit voort. Wie zelf in vrijheid ervoor kiest om zich aan bepaalde religieuze normen te houden staat volledig in zijn recht. Voor liberalen is (on)geloof een individuele keuze. Veel gelovigen zullen dat niet als zodanig ervaren. Maar wat vooral van belang is, is dat de overheid geloof (of afvalligheid) ten principale als een individuele keuze beschouwt. Tegenhanger van die individuele keuze is immers dat elk individu gevrijwaard dient te worden van gewetensdwang. De liberaal kent bovendien alleen individuen en geen katholieke, lutherse of islamitische 'gemeenschap'. Zonder te miskennen dat de identiteit van mensen mede bepaald wordt door sociale verbanden, hoort het individu ook gevrijwaard te worden van groepsdwang en op zijn eigenheid beoordeeld te worden. Niet alleen gewetensdwang vanuit de overheid is taboe, dat geldt ook voor horizontale, sociale dwang. Tegen zulke dwang hoort de overheid de gelovige (of afvallige/ongelovige) te beschermen indien hij overheidsbescherming wenst en zijn rechten en vrijheden wenst in te roepen.

Ten derde laat de liberale samenleving een pluraliteit aan meningen, overtuigingen en gebruiken toe, maar zijn er normen, die de pluraliteit in goede banen moeten leiden en ervoor moeten zorgen dat een recht dat de een opeist niet aan de ander wordt onthouden. In een pluralistisch, democratisch staatsbestel is ten principale geen plaats voor imperialistische ideologieën, dat wil zeggen bewegingen die het bestaansrecht van andersdenkenden miskennen en het eigen gedachtegoed zelfs met de staatsmacht willen verspreiden en aan anderen opleggen. Wat van gelovigen in een liberale, open samenleving gevraagd mag en moet worden is de aanvaarding van de tolerantie en de erkenning van het bestaansrecht en de gelijkwaardig-

heid van andersdenkenden. Wie zelf onverdraagzaam is, kan zich niet op een geloofwaardige manier op verdraagzaamheid beroepen. Het gedachte-experiment van het sociaal contract draait precies om de wederkerige erkenning van ieders rechten. Wederkerigheid is de kern van elk beroep op de vrijheid van godsdienst. Wie zich op de godsdienstvrijheid beroept ten opzichte van de overheid en ten opzichte van medeburgers erkent tegelijk de godsdienstvrijheid van anderen en aanvaardt daarmee de liberale democratie waarop die vrijheid berust. De open samenleving vraagt om het inpassen van het respect voor de vrijheid van godsdienst van anderen in de eigen geloofsbeleving.¹⁸ Tegelijkertijd is dan ook voor elke godsdienst plaats in de Nederlandse samenleving. Ook secularisten zullen de aanwezigheid van gelovigen en religie in de samenleving dus moeten aanvaarden. Het belang dat liberalen hechten aan de bescherming van het individu tegen groepsdwang strekt zich evenzeer uit tot individuen behorend tot religieuze minderheden die zich geconfronteerd zien met dwang tot conformisme aan de dominante cultuur, opvattingen over betamelijk handelen en omgangsvormen.

Momenteel vragen de neutraliteit van de staat en de pluraliteit van de open samenleving zo om de fundamentele aanvaarding van de islam als deel van de samenleving¹⁹ binnen de kaders van de hier genoemde liberale uitgangspunten. In een land waar $\frac{1}{16}$ deel van de bevolking een vorm van de islam aanhangt, is de uitspraak dat op de lange termijn de islam de tradities van dat land mede beïnvloed zal hebben een feitelijk juiste observatie. Cultuur is dynamisch. Nog niet zo lang geleden moesten katholieken opboksen tegen het beeld van de calvinistische natie. Maar daarmee is niet gezegd hoe de wederzijdse aanpassing vorm krijgt; hoe de samenleving zich verder ontwikkelt. Juist het aanvaarden dat de islam deel van de Nederlandse samenleving uitmaakt, opent de weg voor de vraag wat wel en wat niet aanvaardbaar is. Wat behouden moet worden en wat bestreden, aan welke waarden niet afgedaan kan worden in het integratieproces en wat anderzijds tot de voortdurend veranderende normen van de samenleving behoort, zijn vragen waar het publieke en politieke debat over horen te gaan. Vooral in het publiek domein vraagt dat voortdurend om casuïstieke afwegingen of hetzij principiële vasthoudendheid hetzij accommoderende toegevendheid geboden is. De multireligieuze samenleving is misschien geen ideaal, maar zij is zeker

geen schrikbeeld. Zij is een gegeven. Zij bestaat en we kunnen verhoudingen in de samenleving op scherp zetten of er het beste van proberen te maken.

CONCLUSIE

De scheiding van kerk en staat vergt geen secularisering van het publieke domein. Het publieke domein is juist doordrongen van religie. Godsdienst is vaak bij uitstek niet iets puur individueels, omdat het belijden ervan vaak collectief gebeurt. Er zijn wel beperkingen op de aanwezigheid van godsdienst binnen het publieke domein – juist om de pluraliteit in stand te houden en stabiliteit en vreedzaam samenleven van andersdenkenden mogelijk te maken –, maar de open samenleving verdraagt zich niet met de uitsluiting van religiositeit. Het opdringen van het secularisme aan de openbaarheid brengt het pluralisme van de samenleving en daarmee de eigenheid van elk individu evenzeer in gevaar als imperialistische godsdiensten. Religieuze organisaties mogen dan ook in het publieke domein actief zijn en een burger hoeft zijn godsdienstige overtuiging niet thuis te laten als hij de deur uitgaat. Niet-gelovigen zullen publieke uitingen en publieke beleving van godsdienst bijvoorbeeld in de media, het onderwijs of de skyline van de stad dan ook moeten verdragen net zo goed als gelovigen de aanwezigheid van niet-gelovigen en andere godsdiensten in het publieke domein moeten aanvaarden.

Daar waar de staat neutraal hoort te zijn, is ook of wellicht juist volgens het liberalisme binnen de samenleving volop plaats voor religie en daar mag de politiek als representatieve brug tussen de samenleving en de staat niet blind voor zijn. Liberalen geloven in vrijheid en laten iedereen in vrijheid geloven.

Drs. R. Kubben is bestuurskundige, jurist en lid van de VVD-partijcommissie voor Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

NOTEN:

- 1 W. van der Burg, 'Religie en het publieke domein – een vrijzinnige invalshoek', in: *Theologische debat*, no. 3, 2006, pp. 4-13, 5.
- 2 Ibidem, pp. 8-9.
- 3 J. Wiebenga e.a., *De grenzen van de open samenleving. Migratie- en integratiebeleid in liberaal perspectief*, Den Haag, 2005, p. 144.
- 4 P. Scheffer, *Het land van Aankomst*, Amsterdam, 2007, p. 383.
- 5 P. Frissen, *De Staat van Verschil*, Amsterdam, 2007, pp. 248-249.
- 6 Van der Burg, 'Religie en het publieke domein', p. 8.
- 7 Zie: P.G.C. van Schie, 'Een deuk in de democratie', in: W.P.S. Bierens e.a. (red.), *Grondrechten gewogen. Enkele constitutionele waarden in het actuele politieke debat*, Den Haag, 2006, pp. 91-101, 95-96.
- 8 Tegen deze antipluralistische trend lijkt Stefan Paas ('Liberalen en religie', in: *Liberaal Reveil*, 2007, no. 4, pp. 200-205) zich in het 2007 decembernummer van *Liberaal Reveil* te richten.
- 9 Zie b.v.: J. Locke, *A Letter Concerning Toleration*, 1689.
- 10 Van der Burg, 'Religie en het publieke domein', p. 8.
- 11 Ibidem, p. 11.
- 12 Zie b.v.: J.I. Israel, *Radicale Verlichting*, Franeker, 2001; M. Burleigh, *Aardse machten*, Amsterdam, 2006.
- 13 Zie b.v.: H. Philipse, *Atheïstisch manifest en de onredelijkheid van religie*, Amsterdam, 2004.
- 14 Scheffer, *Het land van aankomst*, p. 269.
- 15 Wiebenga, *De grenzen van de open samenleving*, p. 138.
- 16 J.-W. Müller, 'A general theory of constitutional patriotism', in: *I·CON*, vol. 6, nr. 1, 2008, pp. 72-95, 78-80.
- 17 J.S. Mill, *On Liberty*, 1869.
- 18 Zie ook: Scheffer, *Het land van aankomst*, p. 174.
- 19 Ibidem, p. 383.

HET ISRAËLISCH-PALESTIJNS CONFLICT IN HISTORISCH EN ACTUEEL PERSPECTIEF

WIM COUWENBERG

Sinds de stichting van de staat Israël op 14 mei 1948 is er een strijd gaande tussen de Israëli's en de Palestijnen in het gebied. Ook wereldwijd lopen de gemoederen rondom dit conflict hoog op tussen sympathisanten van beide kampen. Toen de redactie van *Liberaal Reveil* het artikel van Wim Couwenberg – met een duidelijke keuze voor de Palestijnse kant – ontving, werd dan ook besloten Hans van Baalen te benaderen voor een artikel met een pro-Israëlische invalshoek. Couwenberg maakt in zijn bijdrage een vergelijking tussen het Israëlisch-Palestijns conflict en de apartheid in Zuid-Afrika. Van Baalen ontkracht in zijn betoog deze in zijn ogen zeer onterechte – ja zelfs beledigende – vergelijking.

In de voorgeschiedenis van het Israëlisch-Palestijns conflict is het idee geopperd van een binationale staat waarin joden en Arabieren op voet van gelijkheid vreedzaam zouden samenleven onder een gemeenschappelijke bestuur. In die richting dacht ook de grote joodse filosoof Martin Buber – overtuigd zionist, maar wars van machts-politiek – evenals de joods-liberale filosoof Hanna Arendt.¹ De oprichting van een zuiver joodse (apartheids)staat, zo waarschuwde Arendt nog in 1944 de zionistische leider Ben Goerion, zal uitlopen op een geïsoleerde positie in de regio, in oorlogen, militarisme en een degeneratie van het jodendom tot een grimmige krijgerstam. Dat is inderdaad het resultaat geweest van die oprichting in 1948. Een onherstelbare vergissing, zo kwalificeert een Nederlandse historicus de deling van Palestina.² Zij is meteen al gepaard gegaan met een proces van etnische zuivering, dat in die dagen nog zonder enig internationaal

protest is uitgevoerd. In de revisionistische visie op de geschiedenis van Israël is dat door Israëlische historici – die bekend zijn geworden als *New Historians* – onomwonden uit de doeken gedaan. Daar tegenover staat de standaard zionistische versie van de geboorte van Israël en de oorzaken van het Arabisch-Israëlijs conflict.³

Een belangrijke verklarende factor voor het ontstaan van de staat Israël en het Israëlisch-Palestijns conflict als gevolg daarvan is gelegen in de geschiedenis van de vernedering en onderdrukking van joden in het christelijke Westen en de Holocaust als meest extreme uiting daarvan waaraan Israël de directe aanleiding voor zijn ontstaan ontleent. Dat verklaart ook de grote moeite die Israël heeft met erkenning van Armeense en andere genociden. Dat zou namelijk de historische uniciteit van de Holocaust aantasten. Door toedoen van de schande van de Holocaust kan Israël zich meer veroorloven dan andere staten, zoals het negeren van een reeks van VN-resoluties⁴, het plegen van oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid in de strijd tegen de Palestijnen en recentelijk in de Libanon-oorlog.

PUNTEN VAN VERWANTSCHAP MET APARTHEIDSBEWIND ZUID-AFRIKA

Het Israëlisch-Palestijns conflict is wel gekarakteriseerd als de laatste koloniale oorlog.⁵ Het herinnert namelijk aan het Europese kolonialisme waarvan ontstaan en ontwikkeling van de staat Israël een laatste restant is. Volgens Perry Anderson⁶ – hoogleraar geschiedenis en sociologie aan de Universiteit van Californië – gaat het om een koloniaal project, dat na de eerste wereldoorlog van zionistische zijde met steun van Engeland als koloniale mogendheid in Palestina in gang gezet is. De zogenaamde

terugkeer van joden uit Europa en andere delen van de wereld naar Israël is in de literatuur geïnterpreteerd als een specifieke – in casu interne – vorm van kolonialisme en als zodanig vergelijkbaar met het interne kolonialisme in Zuid-Afrika onder het apartheidsbewind⁷, al wekt dat nog wel bevreemding.⁸ Het ziet eruit als apartheid, het riekt naar apartheid, het voelt als apartheid, maar op de een of andere manier wil de wereld dat niet zien, constateert Arjan El Fassed, een Nederlander met een Palestijnse achtergrond.⁹ Bij een onbevangen beoordeling toont de oprichting van de exclusief joodse staat op een aantal punten onmiskenbaar grote verwantschap met het streven van Afrikaner nationalisten naar een zuiver blanke (apartheids)staat zoals die sinds 1948 operationeel gemaakt is.

De in 1948 gestichte staat Israël vertoont in zijn grondslag en beleid evenals het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime onmiskenbaar etnisch-nationalistische en koloniale trekken, zoals een exclusief joods karakter; discriminatie van in Israël achtergebleven Arabieren¹⁰; en de kolonisatie en territoriale expansie via de nederzettingenpolitiek in bezet gebied¹¹, opgevat hetzij als welkome gebiedsuitbreiding hetzij als 'bevrijding' van het bijbelse en historische Israël en als zodanig geïnspireerd door de zogenaamde Groot-Israël ideologie.¹² De spontane Palestijnse volksopstand in 1987 – de eerste intifada – was een begrijpelijke rebellie tegen de agressieve Israëlische nederzettingenpolitiek.¹³ Maar ook de onteigening van Palestijnse grond, de belemmering van de bewegingsvrijheid van Palestijnen; economische blokkades en dergelijke¹⁴ duiden op een beleid dat herinnert aan het interne kolonialisme tijdens het Zuid-Afrikaanse apartheidsbewind.

Als westerse enclave in een niet-westerse regio en late exponent van Europees kolonialisme en als zodanig een voorpost van westerse macht is Israël evenals eerder Zuid-Afrika onder het apartheidsbewind een land geworden dat voor zijn zelfhandhaving zo sterk leunt op militaire macht en wapengeweld dat we hier evenals in de Verenigde Staten¹⁵ kunnen spreken van herlevend militarisme, temeer gezien de neiging te snel militaire middelen in te zetten in plaats van serieuze diplomatieke stappen te zetten in de richting van zijn vijanden.¹⁶ Dat bijna alle leidinggevende politici sinds zijn ontstaan (o.a. Shamir, Moshe Dayan, Begin, Rabin, Netanyahu, Barak en Sharon) een militaire achtergrond hebben en hun politieke gezag

mede ontleen aan hun prestaties in de krijgsmacht; dat het militaire budget in Israël evenals in de Verenigde Staten als een heilige koe geldt; en dat zich ook daar een militair-industrieel complex ontwikkeld heeft, dat mede de bezetting van Palestijns gebied mogelijk maakt, het zijn evenzoveel uitingen daarvan.

Evenals het Zuid-Afrika onder de apartheid, is Israël in de ban geraakt van een nationaal veiligheidssyndroom, is het een 'nation in war' geworden en vallen elementaire mensenrechten van Palestijnen daar probleemloos aan ten offer. Israël kent alleen mensenrechten voor joden zoals het apartheidsregime in Zuid-Afrika die alleen kende voor blanken, constateerden in de jaren zeventig al joodse advocaten die optraden als verdedigers van Palestijnse arrestanten.¹⁷ Geheel in lijn hiermee ligt de wet *Nationaliteit en Toegang tot Israël* van 2003. Die ontzegt Palestijnen het recht op een verblijfsvergunning in Israël of op het Israëlisch staatsburgerschap. Als een Israëlische vrouw en een Palestijnse man willen trouwen en samenwonen is dat laatste als gevolg van die wet derhalve niet mogelijk. Dat roept eveneens herinneringen op aan het apartheidsbewind in Zuid-Afrika waar zwarten en blanken evenmin met elkaar mochten trouwen en samenwonen. Dat de situatie in Israël vergelijkbaar is met die in Zuid-Afrika onder de apartheid is begin 1988 al door de socioloog J.A.A. van Doorn als columnist van *NRC Handelsblad* opgemerkt.¹⁸ De verwantschap daarmee signaleert ook een prominente bestrijder van de apartheid als de Anglicaanse aartsbisschop Desmond Tutu evenals de Zuid-Afrikaanse hoogleraar internationaal recht John Dugard, sinds 2001 de specifieke rapporteur voor de mensenrechten van de Verenigde Naties in de bezette Palestijnse gebieden. Wat hij daar waarneemt, lijkt heel sterk op de apartheid in Zuid-Afrika, zoals blijkt uit zijn in 2006 gepubliceerde rapport daarover.

Ik herinner er in dit verband aan dat Israël een van de weinige bondgenoten was van het Zuid-Afrikaanse apartheidsbewind. Ondanks VN-sancties bleef het probleemloos militaire en andere zaken doen met dat bewind waaronder ook het beschikbaar stellen van Israëlische nucleaire technologie. Het werd daarvoor nimmer terecht gewezen, terwijl degenen die tijdens de apartheid stelling namen tegen volledige economische en culturele isolering van Zuid-Afrika, van heulen met de apartheid beschuldigd werden. Onder het ANC-bewind zijn de rollen

inmiddels omgekeerd en staat Zuid-Afrika nu aan de kant van de Palestijnen in hun verzet tegen de Israëlische bezetting. Dat de moslimgemeenschap in Zuid-Afrika niet of nauwelijks vatbaar is voor radicalisering is hieraan mede te danken.

BINATIONALE OF MULTICULTURELE STAAT ALS OPLOSSING?

Na de bijeenkomsten in Madrid (1991), Oslo (1993) en Camp Davis (2000) is vorig jaar november in Annapolis een internationale conferentie gehouden met opnieuw als doel het Israëlisch-Palestijns conflict op te lossen met de vorming van een levensvatbare Palestijnse staat. Blijken de meeste commentaren daarop valt ook hier weinig van te verwachten. Voor Israël is handhaving van de nu bereikte status quo te prefereren boven een serieus vredesproces dat zou moeten uitmonden in pijnlijke concessies van Israël die ongetwijfeld op hevige binnenlandse tegenstand zullen stuiten.

Aan de vorming van zo'n levensvatbare Palestijnse staat lijken voor Israël zoveel haken en ogen vast te zitten dat een oplossing ervan in die zin niet in zicht is. Een van de Nobelprijswinnaars voor economie in 2005, Robert Aumann die zowel Israëlisch als Amerikaans staatsburger is, verwacht dat aan dit conflict helemaal geen einde komt. De Israëlische econoom Eran Yashiv deelt dat treurige inzicht. Diepgewortelde krachten belemmeren dat, constateerde hij bij het zestigjarig bestaan van Israël.¹⁹ Dat conflict zal eindeloos voortduren zolang Israël bestaat, verwacht voormalig *Elsevier*-columnist en schrijver Leon de Winter. Naar zijn inzicht is een levensvatbare Palestijnse staat voor Israël moeilijk te verduren. En daar lijkt hij gelijk in te krijgen. Slechts weinig Israëliërs zijn nog bereid de gevestigde nederzettingen in bezet gebied, nu al meer dan 160 in getal, op te geven, zeker niet de grotere steden. De Israëlische beweging Vrede Nu, spreekbuis van gematigd Israël, raakt steeds meer gemarginaliseerd. Zij is geen factor van betekenis meer in de Israëlische politiek, te links voor de gemiddelde Israëliër. Daartegenover groeit de invloed van het religieuze zionisme en daarmee van de Groot-Israël ideologie, de ideologische motor achter de kolonistenbeweging en haar streven naar voortgaande territoriale expansie via de nederzettingenpolitiek die van overheidswege oogluikend wordt toegelaten. Het voortduren van dit conflict is voor

de binnenlandse politiek van Israël in zoverre positief dat interne spanningen en tegenstellingen, in het bijzonder de polarisatie tussen religieus en seculier Israël, daardoor beheersbaar blijven.

Nu het perspectief op een twee-statenoplossing steeds bleker wordt, komt het aanvankelijke idee van een binationale of beter multiculturele staat opnieuw in beeld. Dit impliceert een transformatie van Israël tot een seculiere staat, bestaande uit het huidige Israël, de westerse Jordaanoever en de Gaza-strook; een staat met gelijke rechten voor alle burgers.²⁰ De *London One State Group* waarvan ook Israëlische intellectuelen als de eerder genoemde historicus I. Pappé deel uitmaken, heeft op 29 november 2007 in die geest stelling genomen met zijn *Eén Staat Verklaring*. Het is echter hoogst twijfelachtig of Israël daaraan zal meewerken, gezien ook de radicale liberaal-democratische voorwaarden die in die verklaring daaraan verbonden worden.²¹

WIE ZIJN VERANTWOORDELIJK VOOR DIT INTERNATIONAAL-POLITIEKE DRAMA?

Het is een internationaal politiek drama waarvoor Amerika in niet geringe mate verantwoordelijk is. Met zijn eenzijdige steun aan de positie van Israël in dit conflict speelt het een beslissende rol in dit treurige drama. Het heeft zijn officieel zo sterk gekoesterde morele principes en anti-koloniale idealen in dit geval zonder scrupules ondergeschikt gemaakt aan machtspolitieke belangen. En bij het zogenaamde vredesproces dat Amerika steunt gaat het vooral om dat proces zelf. Dat stelt Israël namelijk in staat zijn koloniale expansiepolitiek verder te consolideren. Achter openlijk vertoon van goede wil en goede bedoelingen opereert het in feite geheel in de geest van Machiavelli.

Maar ook Europa heeft reden tot schaamte. Het heeft de delging van eigen schuldgevoelens over eeuwenlang antisemitisme, culminerend in de Holocaust, in feite afgewenteld op de Palestijnen die part noch deel gehad hebben aan de polarisatie tussen christenen en joden en het daarmee samenhangende antisemitisme dat ook de voedingsbodem werd waaraan eind 19^e eeuw het zionisme ontsproten is. Zij zijn het kind van een Europese rekening geworden die met de stichting van de staat Israël ver-effend moest worden tegenover het eeuwenlang in Europa vernederde joodse volk. Dat heeft op zijn beurt de

Palestijnen in een positie gebracht die door hen eveneens als een vernedering ervaren wordt. De Israëlische bezetting, aldus de Amerikaans-Israëlische filosoof A. Margalit, is ten diepste vernederend. In diens visie is Israël dan ook geen fatsoenlijke samenleving.²² Zo sluit zich de cirkelgang van onderdrukt en vernederd worden en daarna zelf onderdrukken en vernederen die het verloop van de geschiedenis zo vaak te zien geeft.

Hoe zou dit internationaal-politieke drama aflopen? Ondanks alle pessimisme over een rechtvaardige en duurzame oplossing van dit conflict zijn er nog steeds stemmen te horen die daarop blijven hopen en de Europese Unie daarbij een cruciale rol toekennen evenals aan het internationale recht als sleutel tot zo'n oplossing.²³ De vraag is echter of de Europese Unie in staat is om tot een gemeenschappelijke politieke stellingname in dit conflict te komen, zeker als het EU-standpunt zoals te verwachten valt op ernstige bezwaren van Amerikaanse zijde stuit. In kwesties van buitenlandse politiek is Europa vooralsnog in het algemeen te zeer verdeeld om een rol van betekenis te kunnen spelen. Dat geldt zeker voor zo'n netelige kwestie als het Israëlisch-Palestijns conflict.

Als hoopgevend teken wordt in deze kwestie ook gewezen op de invloed die een aantal critici en dissidenten in Israël kunnen uitoefenen op een heroriëntatie van de Israëlische politiek in combinatie met de groeiende politieke bewustwording van de Arabische (Palestijnse) Israëliërs van hun potentiële politieke kracht; en op een langzaam maar zeker onmiskenbare verschuiving in de opstelling van Hamas in dit conflict.²⁴

In het kader van een politiek realistische benadering ervan verwacht men daarentegen veeleer dat Israël met een effectieve machtspolitiek van voldongen feiten dit conflict uiteindelijk in zijn voordeel zal beslechten. Het is een standpunt dat steunt op de superioriteit van de Israëlische politiek tegenover de weinig doeltreffende wijze waarop van Palestijnse zijde in dit conflict geopereerd wordt en de ernstige fouten die daarbij van die kant gemaakt worden. Men ziet in deze te verwachten uitkomst een nieuwe bevestiging van de politieke realiteit dat, niettegenstaande de internationale rechtsorde van de moderniteit, het recht van de sterkste in veel gevallen nog altijd de doorslag geeft. 'Weltgeschichte ist Weltgericht', zoals Hegel stelt; een stelling die door de Britse filosoof Karl Popper als fascistisch bekritiseerd is maar door

politieke realisten nog volmondig beaamd wordt als internationaal feit.

Professor S.W. Couwenberg is oud-hoogleraar staats- en bestuursrecht aan de EUR en directeur-hoofdredacteur van Civis Mundi.

NOTEN:

- 1 K. Sontheimer, *Hanna Arendt*, 2008, p. 39.
- 2 C. van der Heijden, *Israël een onherstelbare vergissing*, 2008.
- 3 Ibidem; en I. Pappé, *De etnische zuivering van Palestina*, 2008.
- 4 Te beginnen met resolutie 242, zoals door de Veiligheidsraad is vastgesteld op 22 november 1967: 'Israël moet zich terugtrekken uit de bezette gebieden met beëindiging van de staat van oorlog, met respect en erkenning van de soevereiniteit, territoriale integriteit en politieke onafhankelijkheid van alle staten in de regio.' Ook in VN-resolutie 338 van oktober 1973 wordt Israël opgeroepen de strijd te staken en onmiddellijk te beginnen met de uitvoering van Resolutie 242.
- 5 R. Fisk, *The Great War for Civilization The Conquest of the Middle-East*, 2005.
- 6 P. Anderson, 'Het conflict tussen zionistische joden en Palestijnen – de voorgeschiedenis', in: R. Soeterik (red), *De verwoesting van Palestina*, 2008.
- 7 Zie: C.A.O. van Nieuwenhuijze en L.A.V. Metzmaekers, 'Dekolonisatie en intern kolonialisme', in: *Kolonisatie en dekolonisatie: een evaluatie in historisch en mondiaal perspectief*, *Civis Mundi* 2, 1989; en S.W. Couwenberg, 'De staat Israël als voorbeeld van intern kolonialisme', *Civis Mundi* 4, 1998.
- 8 Zie o.a. A. Bleich, 'Mythes en misverstanden', in: *De Volkskrant*, 21 april 1998; en H. Jansen, 'Israël en apartheid: de grote leugen', in: *Internationale Spectator*, 4, 2007.
- 9 A. El Fassed, *Niet iedereen kan stenen gooien*, 2008.
- 10 Binnen de joodse meerderheid is er een groeiende consensus over segregatie van deze Arabieren. Meer dan twee-derde van joodse Israëliërs, zo blijkt uit een recente opiniepeiling, wenst niet met Arabieren in eenzelfde gebouw te wonen. Zie: *The Guardian*, 24 maart 2006.

- 11 In 1947 werd 50 procent van het vroegere Palestina aan de joden toegewezen. Nu beschikt Israël al over 80 procent van het voormalige Palestijnse gebied.
- 12 G. Gorenberg, *The Accidental Empire – Israël and the birth of the Settlements, 1967-1977*, 2006.
- 13 S. Bouman, 'Veertig jaar na de zege: Israëliërs zijn bekaf en willen niet meer sterven voor een verloren zaak', in: *NRC Handelsblad*, 2/3 juni 2007
- 14 Zie nader: R. Soeterik (red.), *Vijftig jaar Israël – vergeten aspecten, pijnlijke feiten*, 1998, pp. 101-116.
- 15 A. Bacevich, *The New American Militarism. How Americans are seduced by war*, 2005.
- 16 A. Schlaim, *The Iron Wall: Israël and the Arab World*, 2000.
- 17 Zie nader: S.W. Couwenberg, 'De staat Israël als voorbeeld van intern kolonialisme', in: *Civis Mundi*, 4, 1998.
- 18 J.A.A. van Doorn, 'Israël en Zuid-Afrika', in: *NRC Handelsblad*, 28 januari 1988.
- 19 E. Yashiv, 'Israëliësch-Palestijns conflict is onoplosbaar', in: *NRC Handelsblad*, 8 mei 2008.
- 20 Zie ook: M.C. Barends, 'Israël's hegemonie kan moreel failliet niet langer verhullen', in: *Internationale Spectator*, 3, 2008.
- 21 'Eén Staat – Verklaring', 19 november 2007, in: Soeterik (red.), *Vijftig jaar Israël*.
- 22 A. Margalit, *The Decent Society*, 1996; idem, *Views in Review. Politics and Culture in the State of the Jews*, 1998.
- 23 J. Wijenberg, 'De sleutel tot vrede in het Midden Oosten', in: *Civis Mundi* 4, 2008.
- 24 L. Abicht, 'Proeven van een logisch-ethisch traktaat over het Israëlisch -Palestijns conflict', in: *Civis Mundi* 4, 2008.

ISRAËL IS EEN MODERNE DEMOCRATIE

ELKE VERWIJZING NAAR DE APARTHEID IN ZUID-AFRIKA GAAT MANK EN IS BELEDIGEND

HANS VAN BAALEN

In diens bijdrage aan *Liberaal Reveil* – ‘Het Israëliisch-Palestijns conflict in historisch en actueel perspectief’ – stelt Prof. S.W. Couwenberg de huidige situatie in Israël op één lijn met het Zuid-Afrika tijdens de Apartheid. Deze vergelijking slaat de plank volledig mis en getuigt bovendien van disrespect voor Israël en de Israëli's. Het ontmantelen van de staat Israël en de Palestijnse Autoriteit ten behoeve van één Palestijnse staat, waarin joden en Palestijnen gedwongen zouden moeten leven, is levensgevaarlijk en daarmee terecht onaanvaardbaar voor de Israëli's. Bovendien is het een bedreiging voor de rechten van de Arabische bewoners van Israël en andere minderheden. Voorts biedt deze ‘oplossing’ geen enkel perspectief voor de Palestijnen in de Gazastrook, op de Westelijke Jordaanoever, in de vluchtelingenkampen in de omliggende Arabische staten of in de diaspora. Couwenberg lijkt met zijn staat voor joden en Palestijnen de oude en inmiddels verlaten positie van de PLO (Palestine Liberation Organization) te recycleren. Hieronder wil ik mij richten op echte oplossingen voor het Israëliisch-Palestijns conflict, zoals die door de VVD-fractie in de Tweede Kamer ook worden voorgestaan.

AFZWEREN VAN ELKE VORM VAN TERRORISME EN GEWELD

De diverse Palestijnse organisaties, waaronder Hamas (de islamitische politieke en militante verzetsbeweging die vernietiging van de staat Israël nastreeft), moeten bereid zijn klip en klaar elke vorm van geweld tegen Israël en de Israëli's af te zweren. Zij dienen Israël als onafhankelijke staat te aanvaarden en de bestaande internationale afspraken tussen Israël en de PLO te erkennen. Dit is de enige wijze, waarop

het vertrouwen van Israël kan worden gewonnen. Vanzelfsprekend zal ook Israël zich aan dit staakt het vuren dienen te houden. In het hekwerk en de muur die Israël rond de Palestijnse gebieden bouwt, zullen meer toegangspoorten moeten worden gemaakt dan er nu gepland staan opdat vreedzaam verkeer van personen en goederen tussen Israël en de Palestijnse gebieden vergemakkelijkt wordt. In een definitieve vredesregeling zal geen plaats meer zijn voor een muur tussen de twee vreedzaam naast elkaar levende staten.

VREEDZAME ONTWIKKELING ZELFS LOS VAN DEFINITIEVE VREDESREGELING

Alle energie moet in de vreedzame ontwikkeling van de Palestijnse en Israëliische economie en die van de regio worden gestoken. Dit moet een prioriteit zijn, onafhankelijk van een definitieve vredesregeling. De huidige Israëliische president Shimon Peres heeft, samen met Palestijnse en Jordaanse politici, denkers en ondernemers, het idee ontwikkeld van een gemeenschappelijke markt voor de regio, inclusief waterbeheer en toerisme, het zogenaamde project van de Jordaan Vallei. Deze vreedzame ontwikkeling kan alleen gerealiseerd worden via goed bestuur, openbare orde en rechtshandhaving, uitbannen van corruptie en creëren van stabiliteit in de Palestijnse gebieden. De Palestijnse Autoriteit moet die rol waarmaken en moet daartoe in staat worden gesteld.

OPLOSSEN PALESTIJNS VLUCHTELINGEN- PROBLEEM IN BUURLANDEN

De buurstaten van Israël moeten de Palestijnen in de vluchtelingenkampen de keuze bieden tussen het aannemen

van de nationaliteit van hun gastland of definitieve vestiging in de gebieden van de Palestijnse autoriteit. Dat alles op basis van vrijwilligheid en eigen keuze.

STAPPENPLAN VOOR HET REALISEREN TWEESTATENOPLOSSING

Israël en de Palestijnse Autoriteit komen stapsgewijs tot overeenstemming inzake een definitieve vredesregeling die leidt tot twee staten, te weten Israël en een Palestijnse staat. Uitgangspunt hiervoor vormt de groene lijn van voor 1967, waarbij op basis van onderlinge overeenstemming tot ruil van gebied kan worden gekomen. Hierbij is het mogelijk dat de kwestie van Jeruzalem in een later stadium wordt opgelost. Israël zal niet worden verplicht tot het opvangen van nakomelingen van vluchtelingen op Israëliisch grondgebied. Zij kunnen zich vestigen in de nieuwe Palestijnse staat, dan wel als burgers in de buurlanden worden opgenomen. De internationale gemeenschap investeert in deze hervestiging, resp. integratie. Alle stappen worden pas definitief bij een integraal vredesakkoord, maar die stappen worden wel één voor één genomen en blijven niet tot het papier beperkt.

MINDERHEDEN IN ISRAËL EN DE PALESTIJNSE STAAT

De minderheden in Israël en de Palestijnse staat krijgen op basis van een definitieve vredesregeling gelijke rechten en gelijke plichten, waarbij Israël haar karakter als joodse staat op basis van de wet behoudt. Indien minderheden zich elders willen vestigen hebben zij daartoe het recht. De Israëliische Arabieren hebben thans het recht tot deelname aan de verkiezingen voor de Knesset, het Israëliische

parlement. Zij zijn ook in de Israëliische regering vertegenwoordigd. Indien de zwarte bevolking deze rechten had gehad, was de Apartheid langs legale en vreedzame weg beëindigd. De vergelijking tussen Israël en het Zuid-Afrika van Hendrik Verwoerd is even onzinnig als onjuist.

De VVD staat achter Israël, maar is niet blind voor de noden van de Palestijnse bevolking. De behoeftes van de gewone Palestijnen kunnen alleen worden opgelost als de Palestijnse leiders daartoe de volle verantwoordelijkheid nemen. Indien zij het uitblijven van een definitieve vredesregeling steeds blijven aangrijpen voor het niet bestrijden van de terreur, het niet doorvoeren van goed bestuur in de door hen bestuurde gebieden en het niet verbeteren van het lot van de eigen bevolking, zijn zij en niemand anders verantwoordelijk voor het grote lijden. Yasser Arafath was geen Nelson Mandela. Hij durfde niet over zijn eigen schaduw te springen toen Ehud Barak een vredesregeling aanbood, waarbij 95 procent van de Gazastrook en Westbank onder Palestijns gezag zou worden geplaatst.

Het zwelgen in het eigen Palestijns slachtofferschap dient te worden gestaakt. Gewone Palestijnse en Israëliische burgers moeten weer lucht krijgen. Dat is de enige weg naar een definitieve vrede. De ontmanteling van Israël is onaanvaardbaar. Vraag de joden die uit de Arabische staten en Iran naar Israël zijn gevlucht maar eens hoe aangenaam het leven in deze zogenaamde multiculturele staten was?

Mr. Drs J.C. van Baalen, woordvoerder Buitenlandse Zaken van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

KORTOM

KLIMAATONDERZOEK: EEN LATERAAL PERSPECTIEF

HENK TENNEKES

Onderstaande column door Henk Tennekes, voormalig directeur wetenschappelijk onderzoek van het KNMI, werd in 1990 in het Engels gepubliceerd door de 'Royal Meteorological Society'. Het thema dat daarin wordt behandeld, is nog steeds actueel, mede in het licht van de initiatieven die thans in klimatologenland worden genomen om tot de aanschaf van grotere en duurdere computers te komen. Zullen die tot meer inzicht leiden in het complexe klimaatstelsel?

Ik maak mij de laatste tijd veel zorgen. Ik maak mij zorgen over de arrogantie van wetenschappers, die vrolijk beweren dat zij de klimaatproblematiek kunnen oplossen, mits zij voor hun onderzoek voldoende subsidie ontvangen. Ik maak mij zorgen over het gebrek aan subtiliteit en de afwezigheid van reflectie in de wijze waarop klimaatdeskundigen hunkeren naar nieuwe supercomputers. Ik maak mij zorgen over de beloftes van wetenschappelijke en technologische vooruitgang in de komende tien jaar. Ik maak mij zorgen over de gretigheid waarmee wij onszelf laten misbruiken om politici te verleiden onze honger naar expansie te stillen. Ik maak mij zorgen dat onze prestaties zich als een boemerang tegen ons zullen keren. Ik maak mij zorgen dat zij onze kansen zullen verminderen om voldoende financiering op de lange termijn te krijgen, die nodig is voor klimaat- en ecosysteemonderzoek.

De meteorologie had veertig jaar nodig om consistente betrouwbare numerieke weersvoorspellingen voor drie dagen te ontwikkelen. Met een dergelijke staat van dienst zouden we beter moeten weten en geen snelle vooruitgang in het klimaatonderzoek moeten beloven. Het klimaatstelsel is complexer dan het circulaire sub-

stelsel dat wij atmosfeer noemen. Indien we realistisch zouden zijn, dan zouden we niet meer dan enkele bescheiden resultaten mogen beloven voor de komende twintig jaar.

Waarom zijn wetenschappers zo gretig? Ik vind het nogal gênant en enigszins inconsistent om te pleiten voor grote toename van subsidiering van klimaatonderzoek in een tijd waarin pijnlijk duidelijk is geworden dat de ongebreidelde expansie van menselijke activiteit de belangrijkste oorzaak is van de druk op het aardse milieu. De vraag naar subsidie is een symptoom, weliswaar indirect, van de menselijke agressiviteit in deze. Voor we het ons realiseren, hebben we het probleem wellicht verergerd, ondanks al onze goede bedoelingen.

Mijn zorgen nemen nog toe als ik denk aan alle mogelijke neveneffecten. Toename van onderzoek steunt slechts de illusie dat wetenschap en technologie vrijwel ieder probleem kunnen oplossen, mits er voldoende geld is. Onderzoek voedt de vooruitgangsmythe die de moderne samenleving beheerst. Maar diezelfde mythe verleidt ons tot het negeren van onze verantwoordelijkheid voor de staat waarin onze planeet verkeert. Om die reden wil ik mijzelf bedwingen. Ik wil voorkomen dat ik beloftes doe die ik niet kan waar maken. Ik wil mijn expansiedrift beteugelen. Bovenal wil ik proberen een wetenschapper te zijn: ik wil denken voordat ik handel.

Er zijn diverse zaken die meer nadenken vereisen. Eén daarvan is de methodologie die moet worden gebruikt bij het ontwikkelen van klimaatmodellen. Conventioneel ontwikkelingswerk, zoals in numerieke weersvoorspellingen, wordt gekenmerkt door *trial and error*. Vroege prototypes bevatten onvermijdelijk allerlei gebreken, doch deze verdwijnen geleidelijk door herhaalde experimenten. Maar

hoe kunnen we de nauwkeurigheid van de voorspelling van klimaatmodellen verbeteren? Het klimaat van onze planeet is immers een eenmalig experiment. We kunnen klimaatmodellen niet sneller ontwikkelen dan de evolutie van het klimaat zelf.

Een ander kwestie waarmee we worden geconfronteerd is de primitieve staat van onze kennis van de formele logica van ecosystemen. Normale logica bestaat uit opeenvolgende reeksen van rationele argumenten. Deze stelt ons in staat de incorrecte hypothesen over de relatie tussen oorzaak en gevolg te elimineren. De logica van ecosystemen (*eco-logic*) heeft te maken met de beperkingen die het gevolg zijn van de circulaire aard van alle ecologische verbanden. In termen ontleend aan *control theory*: *eco-logic* bestaat uit diverse *feedback loops*, waarbij *input* en *output* met elkaar verweven raken, omdat de output de input vormt voor input. De beperkingen die voortvloeien uit het planetaire ecosysteem vereisen voortdurende aanpassing. Voorspellende kwaliteiten zijn daarbij van secundair belang.

Als meteorologen zouden we geen moeite moeten hebben met de wijze waarop *eco-logic* werkt, omdat deze grote overeenkomst vertoont met de wijze waarop de

atmosferische circulatie functioneert. Ik zou veel geruster zijn indien ons klimaatonderzoeksprogramma meer aandacht zou schenken aan de onvermijdelijkheid van *feedback loops* in de logica die we gebruiken voor de beschrijving van het planetaire ecosysteem en in de logica die we gebruiken voor het ontwerpen van onze onderzoeksstrategieën.

Een recent nummer van *Scientific American* draagt de pretentieuze titel: *Managing Planet Earth*. Het *United States Environmental Protection Agency* heeft een programma gelanceerd om het 'klimaatstelsel te stabiliseren'. Ik ben doodsbang voor de hoogmoed, ijdelheid en arrogantie waaruit een dergelijke benadering voortspuit. Wie zijn wij om te claimen dat wij de planeet kunnen beheersen? We kunnen onszelf niet eens beheersen. Wie zijn wij om te claimen dat wij het planetaire ecosysteem kunnen sturen? In een ecosysteem is niemand de baas. Waarom laten we ons, met onze magnifieke hersenen, zo makkelijk verleiden tot technocratisch totalitarisme? Waarom vindt de *homo sapiens* het toch zo moeilijk om enige nederigheid te betrachten?

Prof.dr. H. Tennekes is voormalig directeur wetenschappelijk onderzoek van het KNMI.

Zojuist verschenen

Rechtsstaat in ontwikkelingslanden? Aspecten van liberale ontwikkelingssamenwerking

Prof.dr.ir. J.J.C. Voorhoeve

In *Rechtsstaat in ontwikkelingslanden?* gaat Joris Voorhoeve na onder welke voorwaarden hulp aan arme landen succesvol kan zijn. Voorhoeve, onder meer oud-minister van Defensie en voormalig directeur van de Teldersstichting, stelt dat de principes van het liberalisme tot een actieve ontwikkelings-samenwerking leiden, die echter minder sterk economisch gericht moet zijn dan nu het geval is. De rechtsorde in zwakke staten kan worden verbeterd door opleiding van politie en justitie voor betere handhaving van rechten van de mens. Tevens wordt een grotere inzet voor vrijwillige geboorteregulering bepleit om de bevolkingsgroei in overbevolkte arme landen te verminderen.

De auteur pleit tegen bezuinigen op de Nederlandse ontwikkelingsbegroting, maar raadt een verschuiving van uitgaven aan om meer te bereiken voor de realisering van grondrechten van de mens. Ook de projecten voor preventie en beperking van rampsituaties in de allerarmste landen en meest kwetsbare gebieden dienen te worden versterkt. De studie concludeert dat grotere inspanningen nodig zijn om de Millennium ontwikkelingsdoelen voor minder honger, armoede en discriminatie te realiseren.

Enkele aanbevelingen:

- De rechten van de mens en de instellingen om die te handhaven moeten koersbepalend zijn voor ontwikkelingssamenwerking. Daaruit volgt een sterkere nadruk op niet-economische aspecten van ontwikkelingssamenwerking zoals het versterken van politie, justitie en de dialoog met opinieleiders, politieke partijen en civil society.
- Er dient veel meer aandacht aan rampenpreventie en -bestrijding te worden geschonken. Dit onderwerp is in de ontwikkelingssamenwerking verwaarloosd terwijl er wel veel aandacht voor noodhulp is. Noodhulp is curatief, terwijl preventieve hulp veel meer mensenlevens kan redden.

Voor meer informatie: Frans de Graaf (degraaf@teldersstichting.nl of tel: 070 3631948)

U kunt deze bundel bestellen door € 15,- over te maken op bankrekening 51.46.17.462 of Giro 33.49.769 van de Teldersstichting in Den Haag, onder vermelding van 'Geschrift 105/ Rechtsstaat in ontwikkelingslanden'. Gelieve daarnaast uw bestelling aan ons door te geven per post, email, telefoon of fax onder vermelding van uw naam en adres, zodat wij u het boekje kunnen toesturen. Toezending geschiedt na ontvangst van betaling.

Prof.mr. B.M.Teldersstichting, Koninginnegracht 55a, 2514 AE Den Haag
☎ 070-3631948; ☎ 070-3631951; ✉ info@teldersstichting.nl

Individualisering

FLEUR DE BEAUFORT

Op 25 oktober organiseert de VVD in samenwerking met de Prof.mr. B.M.Teldersstichting en de VVD-projectgroep Individualisering een flitscongres over individualisering en integratie. In onderstaand essay worden de begrippen individu, individualisme en individualisering nader uitgewerkt, alsmede een aantal misvattingen over deze begrippen. Het dient als achtergrondtekst bij het flitscongres. Tijdens het congres zullen na een inleiding van Fleur de Beaufort (medewerkster Teldersstichting), Uri Rosenthal (fractievoorzitter VVD Eerste Kamerfractie) en Petra van der Burg (wetenschappelijk medewerkster WI-CDA) in discussie gaan over het fenomeen individualisering en de voor- en nadelen ervan. Daarna zullen Henk Kamp (VVD-woordvoerder integratie in de Tweede Kamer) en Afshin Ellian (hoogleraar sociale cohesie, burgerschap en multiculturaliteit Universiteit Leiden) meer specifiek in debat gaan over de problemen die migranten uit overwegend collectivistische culturen kunnen ondervinden bij hun integratie in onze geïndividualiseerde samenleving. Er is voor de aanwezigen in de zaal ruim de gelegenheid tot debat met de sprekers. Partijvoorzitter Ivo Opstelten zal het congres afsluiten.¹

Subjekt duidt op iets algemeen,
persoon op iets bijzonders,
individu op iets unieks.

Manfred Frank

SOCIAAL EN MOREEL DRAMA?

Bij wijze van inleiding

Het gaat goed in Nederland. Velen zijn gelukkig met gezin, vriendenkring, baan en genoten onderwijs. Economisch gezien blijft het ook opmerkelijk goed gaan met ons land. Grote groepen burgers doen bovendien vrijwilligerswerk en overal 'knispert het van religie en behoefte aan zingeving', zo begon de christelijk gereformeerde krant *Nederlands Dagblad* onlangs een artikel met de onheilspellende titel 'Drama'.² Dit 'sociaal en moreel drama' voltrekt zich onderhuids, ondanks de hierboven vastgestelde feiten. Daar waar leeftempo en verwachtingen enorm zijn toegenomen, worden de gevolgen van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering goed duidelijk, aldus het *Nederlands Dagblad*. Relaties staan onder druk, mensen zijn op zichzelf aangewezen en allerlei gevaren als schooluitval, verslaving en prostitutie beperken zich niet langer tot een kleine groep mensen.

Dit blijkt uit een onderzoek van onderzoeksbureau Motivaction, waarvan in het zomernummer van *Christen Democratische Verkenningen* – het kwartaalblad van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA – verslag wordt gedaan door Motivaction-onderzoeker Martijn Lampert. Het nummer is gewijd aan het benauwde midden in onze samenleving, de onzekere middenklasse³ met een 'schokkend gebrek aan betrokkenheid en vertrouwen'. Sinds 1997 worden jaarlijks zo'n

¹ Voor meer informatie over het flitscongres www.vvd.nl of neem contact op met Fleur de Beaufort (070-3631948, debeaufort@teldersstichting.nl).

² 'Drama' in: *Nederlands Dagblad*, 13 september 2008. N.B. op dat moment ging het economisch nog erg goed in Nederland. Bij het ter perse gaan van dit nummer van *Liberaal Reveil* lijkt hier een kentering in te komen.

³ Ik gebruik het woord middenklasse hier enkel in navolging van Martijn Lampert/CDV. Zelf ben ik van mening dat het statische beeld van een klassenmaatschappij de Nederlandse samenleving geen recht doet.

duizend Nederlanders ondervraagd over hun waarden, oriëntaties, achtergronden en gedrag. Aan de hand van de uitkomsten van een schriftelijke vragenlijst worden deze respondenten in *Mentality* milieus ingedeeld, waarna wordt gekeken wat voor gedrag deze mensen vertonen.⁴ En wat blijkt? De middenklasse, nota bene de ruggengraat van onze samenleving, is verworpen tot een buitenstaander. Deze groep burgers blijkt een grote afstand tot politiek en overheid te voelen, evenals een bedreiging door globalisering en migratie. Bovendien zijn de buitenstaanders materialistisch ingesteld en op zoek naar zekerheid en maatschappelijke erkenning. Daar komt bij dat nu juist deze groep voor het grootste deel bestaat uit burgers die ontzuild en ontkerkelijkt zijn en veelal op geen enkele andere wijze spiritueel, religieus of humanistisch zijn ingesteld.

Ziehier, de gevolgen van het drama van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering. Het is waar dat deze middenklasse minder dan gemiddeld scoort op een waarde als gezamenlijkheid, doch de bovengemiddelde score op puur hedonisme (genieten, ontspannen en plezier hebben zien als belangrijk levensdoel) wordt vervolgens wel zeer negatief uitgelegd door de onderzoeker. Dit pure hedonisme zou ertoe leiden dat middenklassers een gering vermogen vertonen zich te verbinden met een groter geheel en met medemensen die anders zijn.⁵

Vreemd genoeg – of misschien is dat niet zo vreemd? – wordt het pessimistische beeld uit *Christen Democratische Verkenningen* niet ondersteund door cijfers uit andere onderzoeken. Zo stelde het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) in 2007 nog vast dat het goed ging met Nederland en de Nederlanders. In haar tweejaarlijkse rapport *De sociale staat van Nederland* peilde het SCP dat maar liefst 82 procent van de Nederlandse bevolking gelukkig tot zeer gelukkig was. Ook het rapportcijfer voor de Nederlandse samenleving steeg ten opzichte van hetzelfde onderzoek twee jaar eerder van een 6,5 naar een 7,7.⁶ De grootscheepse internetenquête *21 minuten.nl* toonde dezelfde stijgende tendens in geluksbeleving van mensen. Bovendien bleek uit deze enquête een daling van het aantal mensen dat zich zorgen maakt over de Nederlandse samenleving.⁷

Het beeld van het zich van de samenleving afwendende individu, zoals dat uit CDV naar voren komt, blijkt ook al niet in overeenstemming met de gegevens uit de onderzoeken van het SCP en *21 minuten.nl*. Naast zichzelf, het gezin en de directe omgeving is ook de buurt van groot belang voor Nederlanders. Een overgrote meerderheid van de bevolking meent dat burgers zich dienen in te zetten voor het netjes en veilig houden van de buurt, het helpen van de directe burens en het aanspreken van medeburgers op ongewenst gedrag. De respondenten geven desgevraagd ook aan zich zelf aldus in te zetten voor hun buurt.⁸

Het SCP concludeert dat het ook wel meevalt met de afname van de sociale betrokkenheid. Er kan niet zozeer worden gesteld dat de mate van betrokkenheid van mensen op elkaar en de sociale samenhang afnemen, maar dat de wijze waarop burgers dingen voor elkaar doen aan wijzigingen onderhevig is. Er blijkt een behoefte aan toenemende vrijheid in het bepalen wanneer en hoe lang men zich bijvoorbeeld inzet voor de gemeenschap. Ook maken oude vormen van sociaal contact – bijvoorbeeld bij elkaar op visite gaan – plaats voor nieuwe vormen op de digitale snelweg. Hoewel dit pessimistisch gezien kan worden als een afname of verschraving van de sociale cohesie wordt dit niet als zodanig ervaren. Zelfs de deelname aan vrijwilligerswerk laat na een forse daling tussen 2002 en 2004 nu toch weer een stijging zien. Daarbij richten burgers zich vooral op mantelzorg en gezamenlijke acties voor lokale kwesties en minder op (inter)nationale kwesties.⁹

Het beeld van een 'sociaal en moreel drama', zoals dat in het *Nederlands Dagblad* wordt opgeroepen, lijkt dus zwaar overdreven. Als gebruikelijk moeten ontkerkelijking, ontzuiling en – last but certainly not least – individualisering het ontgelden bij een dergelijke pessimistische schets van de Nederlandse samenleving uit de christen-democratische

4 Martijn Lampert, 'Ontvreden in het hart van de samenleving' in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *Benauwd in het midden*. Christen Democratische Verkenningen, zomer 2008, pp. 26-28.

5 Ibidem, pp. 30-33.

6 Rob Bijl, 'De sociale staat van Nederland: meer ontspannen, minder meegaand' in: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007*, p. 304.

7 *21 minuten.nl*. Editie 2007, p. 26.

8 Ibidem, pp. 31, 36-37.

9 Andries van den Broek, Jos de Haan en Joep de Hart, 'Sociale participatie' in: Bijl e.a., *De sociale staat van Nederland*, p. 201.

hoek. Deze tendensen worden veelvuldig aangewezen als de oorzaak van alle ellende waar onze samenleving mee wordt geconfronteerd. Zoals Paul Schnabel (directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau) echter terecht in de studie *Individualisering en sociale integratie* opmerkt gaat het hierbij om een historisch, sociaal en cultureel proces dat zich al eeuwen in de Westerse samenleving doet gelden en dat nog lang niet is voltooid. Dit proces is net zo onvermijdelijk als het weer in ons land, waardoor iedere oorlogsverklaring aan het fenomeen feitelijk zinloos is.¹⁰

Dit weerhield het huidige kabinet Balkenende-IV er echter niet van het woord 'individualisering' consequent uit het regeerakkoord te verwijderen, aldus informateur Herman Wijffels. Regeringspartijen CDA, ChristenUnie en PvdA meenden bij monde van hun onderhandelaars dat hun achterbannen een negatieve associatie bij dit woord hadden.¹¹ Koningin Beatrix sprak in 2007 ter gelegenheid van haar jaarlijkse Kersttoespraak ook haar zorg uit over de individualisering als bedreiging van de maatschappelijke verbondenheid. In de ogen van onze vorstin neigde de individualisering door te slaan naar puur egoïsme en deed dit afbreuk aan het algemeen belang.¹²

De angst voor individualisering zit er goed in. Zelfs in de Nederlandse liberale partij – de VVD – heerst een zekere waakzaamheid voor de woorden individu, individualisme en individualisering. In de aanloop naar een nieuwe beginselverklaring werden er verschillende debatten georganiseerd voor de leden van de partij en tijdens de discussies klonk veelvuldig de angst door dat liberalen teveel als egoïsten afgeschilderd zouden worden. Zo was het pleidooi voor de benoeming van *individuele vrijheid* als het belangrijkste liberale beginsel voor een aantal aanwezigen reden te betogen dat deze individuele vrijheid toch vooral ingebed diende te worden in het belang van een positieve beeldvorming van liberalen. Persoonlijk ben ik er erg blij mee dat Mark Rutte bij het opstellen van de concept-beginselverklaring het lef heeft gehad de individuele vrijheid te benoemen in plaats van het meer algemene en voor het overige door heel Nederland onderschreven *vrijheid*. Juist het feit dat wij als liberalen uitgaan van het individu onderscheidt ons van vrijwel alle andere partijen.¹³ Het is hoog tijd de omstreden begrippen individu, individualisme en individualisering eens onder de loep te nemen, alsmede het vermeende sociaal en moreel drama in Nederland.

OPKOMST VAN HET INDIVIDU

De term individualisering wordt vooral verbonden aan de Verlichting en de Franse Revolutie. De basis van het moderne begrip 'individu' kan echter al eerder worden gelokaliseerd. In de Renaissance begonnen individuen zich los te maken uit de samenleving waarin zij slechts gezien werden als deel van, en volkomen ondergeschikt waren aan, hun volk, hun stand, hun familie of beroepsgroep. Deze ontworsteling van de mens aan dergelijke categorieën uitte zich in zaken als kunstenaars die hun kunstwerk begonnen te signeren, daar het niet langer het bezit van bijvoorbeeld hun volk was, maar een uiting van hun eigen individuele bekwaamheid. De Zwitserse historicus Jacob Burckhardt stelde in zijn boek *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860) de ontwikkeling van het individu centraal. Burckhardt zag in de Italianen uit de Renaissance, mensen die langzaam maar zeker loskwamen uit hun half onderbewuste leven en zich ontwikkelden tot autonome individuen.¹⁴

Een andere ontwikkeling was de opkomst van het protestantisme, waarin de individuele geloofsbeleving van gelovigen centraal werd gesteld. In tegenstelling tot het op dat moment nog overheersende Rooms-Katholieke geloof met zijn sterk autoritair-hiërarchische karakter stelden de protestanten de individuele relatie met God centraal. Om deze individuele relatie ook daadwerkelijk mogelijk te maken werd de Bijbel in de diverse Europese talen vertaald en gebruikten protestanten de volkstaal gedurende de kerkdiensten in plaats van het voor de individuele gelovige

10 Paul Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2004, p. 7.

11 Zie onder meer: 'Kabinet schrapt individualisering', in: *Reformatorisch Dagblad*, 4 juni 2007.

12 Gepubliceerd op: www.koninklijkhuys.nl/content.jsp?objectid=23872.

13 In 1995 bracht de Teldersstichting al eens een geschrift uit rondom dit thema. Daarin wordt goed duidelijk gemaakt wat het onderscheidende karakter van liberalen is en welke misvattingen er over individualisering bestaan. K. Groenveld (vz.) G.A. van der List (secr.) ea., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bepiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, Geschrift 82 Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, 1995.

14 Jakob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, p. 118.

onbegrijpelijke Latijn. Ook de eigen verantwoordelijkheid van gelovigen in het onderhouden van de relatie met God en vormgeven van het eigen leven kreeg een centrale positie in het protestantisme. Eén aspect van het Rooms-katholicisme waar bijvoorbeeld Luther zich fel tegen keerde was de uit de hand gelopen handel in aflaten. Gelovigen werd voorgehouden dat hun zonden zouden worden vergeven als zij maar een aflat kochten bij de kerk. Hiermee werd de eigen verantwoordelijkheid van gelovigen feitelijk een wassen neus.¹⁵

Op politiek-filosofisch vlak waren het de sociaal-contractdenkers die de bron vormden voor de moderne notie van 'het individu'. Thomas Hobbes en – met name – John Locke beschouwden mensen als op zichzelf staande wezens, los van de gemeenschap waar zij in leven. De mens is de soeverein over zichzelf en het staat hem vrij om bijvoorbeeld een contract aan te gaan. Locke was in zijn contracttheorie veel liberaler dan zijn voorganger Hobbes. Hij legde sterk de nadruk de onvervreembare individuele rechten, waarover mensen zelfstandig en soeverein kunnen beschikken. Daar waar Hobbes meende dat het individu met het aangaan van een contract deze individuele rechten overdroeg aan de soeverein, noemde Locke ze *onvervreemdbaar*. Het sociaal contract kende bij Locke duidelijk twee partijen die zich beiden aan het contract dienden te houden. Bovendien meende Locke dat individuen niets waren verschuldigd aan de maatschappij, doch enkel aan zichzelf. Niet langer ging de gemeenschap vooraf aan het individu, in tegenstelling, individuen vormden de basis en absolute voorwaarden voor de sociale verbanden.¹⁶

Verlichting, Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd en Franse Revolutie brachten de individualisering in een stroomversnelling. Diverse Verlichtingsdenkers gingen in hun filosofieën uit van een autonoom handelend individu dat zelf het beste kon bepalen hoe zijn eigen belangen het beste waren te bereiken. In Amerika werd met de onafhankelijkheidsverklaring van 4 juli 1776 eveneens vastgelegd dat alle mensen over bepaalde onvervreembare rechten beschikten.¹⁷ In de Franse Revolutie kregen de ideeën van deze Verlichtingsdenkers daadwerkelijk gestalte. De *Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen* legde de onvervreembare rechten van de individuele mens vast. Beide verklaringen legden de politieke basis voor het individualisme.¹⁸

In Duitsland werd het individualisme sterk beïnvloed door de Romantiek. In tegenstelling tot het meer rationele en abstracte *Individualismus* van de voornamelijk Franse Verlichtingsdenkers lag in Duitsland de nadruk op de *Individualität*. Daarmee doelden de romantici op de unieke eigenheid van ieder individu, de originaliteit – ookwel *Eigentümlichkeit* – en daaraan gekoppeld, het belang van de zelfontplooiing. Duitse denkers als Wilhelm von Humboldt, Novalis, Friedrich Schlegel, Georg Simmel en Friedrich Schleiermacher werkten deze romantische notie van het individu verder uit. Filosoof en socioloog Simmel sprak over het nieuwe individualisme, dat hij tegenover het achttiende-eeuwse individualisme van de (Franse) Verlichting plaatste. 'Für diesen Individualismus – man könnte ihn den qualitativen nennen gegenüber dem quantitativen des 18. Jahrhunderts oder den der Einzigkeit gegenüber dem der Einzelheit – war die Romantik vielleicht der breiteste Kanal, durch den er in das Bewusstsein des 19. Jahrhunderts einfloss.'¹⁹

Geleidelijk ontwikkelde de Duitse variant van het individualisme zich tot een organisch, meer nationalistisch getinte vorm. De individuen gingen daarbij op in de organische eenheid van het Volk. De delen (individen) vormen samen het geheel dat feitelijk meer is dan een optelsom van die delen. Zij hebben elkaar nodig bij de ontwikkeling van hun eigen individualiteit en stellen deze ook ter beschikking van het geheel. 'Diese Auffassung und Aufgabe des Individuums weist in ihrer rein gesellschaftlichen Wendung ersichtlich auf die Herstellung eines höheren Ganzen aus den so differenzierten Elementen hin. Je eigenartiger die Leistung (aber auch die Bedürfnisse) des Einzelnen, desto dringender ist die gegenseitige Ergänzung, desto höher erhebt sich über die arbeitsteiligen Glieder der Gesamtorganismus, der aus

15 Frits de Lange, *Individualisme. Een partijdig onderzoek naar een omstreden denkwijze*, Kampen, 1989, pp. 102-105.

16 J. Bussemaker, 'Hedendaagse politieke stromingen en individualisering. Een gevecht om historische erfenissen en modernisering' in: J. van Vugt (red.), *Individualisering. Elf studies over individualisering: politiek, maatschappelijk leven, kerk en theologie, vrouw en subject*, Nijmegen, 1998, pp. 19-20. Zie ook: De Lange, *Individualisme*, p. 106.

17 Merk wel op dat er destijds nog geen sprake was van gelijke rechten voor man en vrouw. Met het individu werd doorgaans de man bedoeld.

18 De Lange, *Individualisme*, p. 111.

19 Georg Simmel, *Grundfragen der Soziologie. Individuum und Gesellschaft*, Berlin en Leipzig, 1917, p. 78; Steven Lukes spreekt hier van 'Individualism of uniqueness' tegenover 'Individualism of singleness'.

ihnen zusammenwächst und ihre ineinandergreifenden Wirkungen und Gegenwirkungen einschließt und vermittelt. Die Besonderheit der Individuen fordert eine Verfassungsmacht, die dem Einzelnen seinen Platz anweist, aber damit auch zum Herrn über ihn wird. Darum schlägt dieser Individualismus (die Freiheit auf ihren rein innerlichen Sinn beschränkend) leicht in antiliberalen Neigungen um und bildet auch so das volle Gegenstück zu dem des 18. Jahrhunderts, der aus seinen atomisierten und principieel als ununterschieden gesetzten Individuen consequenterweise gar nicht zu der Idee einer Gesamtheit als eines aus mannigfaltigen Gliedern vereinheitlichten Organismus gelangen konnte.²⁰

ASPECTEN VAN INDIVIDUALISME

‘Der Ausdruck “Individualismus” umfasst das denkbar Heterogenste²¹, stelde Max Weber vast in een voetnoot van zijn klassiek geworden studie naar de geest van het kapitalisme, *Die protestantische Ethik und der “Geist” des Kapitalismus*. Hij voegde eraan toe dat een grondige begripsanalyse van de term individualisme toch zeker interessant zou zijn. Het is onmiskenbaar een feit dat individualisme een veelomvattend begrip is, dat bovendien op zeer uiteenlopende wijzen wordt gebruikt. Uit de voorgaande historische schets van de *Werdegang* van het individu kwam al duidelijk naar voren dat de bron van het individualisme kan worden gezocht in zeer uiteenlopende historische processen, zoals de Renaissance, de Reformatie, de Verlichting, de Franse Revolutie en de Romantiek. Het huidige individualisme is aan ieder van deze ontwikkelingen schatplichtig.

De Engelse filosoof Steven Lukes benoemt in zijn boek *Individualism* vier aspecten van individualisme, welke kunnen helpen bij de definiëring van het begrip. In het hiernavolgende zal ik deze aspecten van individualisme benoemen en toelichten.

Individuele waardigheid

Een eerste belangrijk aspect van individualisme is de intrinsieke waarde – of waardigheid – die aan het individu wordt toegekend. Hoewel er al aan het einde van de Middeleeuwen een denker was, de filosoof William Ockham, die niet in eerste instantie naar het geheel – de samenleving –, maar naar de delen – de individuen – keek, werd tijdens de Renaissance voor het eerst openlijk over de verheven waarde van individuen gesproken. Humanisten als Petrarca – ‘nothing is admirable but the soul in comparison to which if it is great nothing is great’ –, Gianozzo Manetti en Pico della Mirandola bezongen de menselijke waardigheid. Daarbij ging het nog niet zozeer om individuen afzonderlijk, maar om enkele uitzonderlijk getalenteerde mensen.²²

Deze aanzet werd door Verlichtingsdenkers verder uitgewerkt. Zo meende Jean-Jacques Rousseau dat ‘man is too noble a being to serve simply as the instrument for others [...]’.²³ Verreweg de bekendste vastlegging van de menselijke waardigheid is van Immanuel Kant, die in zijn *Grundlegung zur metaphysik der Sitten* stelt dat mensen nooit gebruikt mogen worden als middel, maar altijd een doel in zichzelf zijn. Rationele wezens, aldus Kant, ‘worden personen genoemd omdat hun natuur hen reeds onderscheidt als doelen op zichzelf, dat wil zeggen: als iets dat niet slechts als middel gebruikt mag worden en dus in zoverre alle willekeur inperkt (en een voorwerp van achting is). Zij zijn derhalve niet zo maar subjectieve doelen, wier bestaan als effect aan onze handeling een waarde voor ons heeft, maar objectieve doelen, dat wil zeggen: dingen wier bestaan doel is op zichzelf, en wel zodanig dat in diens plaats geen ander doel gesteld kan worden waartoe zij enkel als middel dienst zouden moeten doen, want zonder een dergelijk doel zou nergens iets van absolute waarde worden aangetroffen.’²⁴

Tegenwoordig wordt de gelijkwaardigheid van individuen algemeen erkend. Dit is overigens iets heel anders dan gelijkheid. Individen zijn niet gelijk, integendeel, zij verschillen fundamenteel op allerlei vlakken, zoals bijvoorbeeld geslacht, ras, afstamming en intelligentie. Onafhankelijk van deze verschillen is ieder mens van gelijke waarde.

20 Simmel, *Grundfragen der Soziologie*, p. 78.

21 Max Weber, *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*, Weinheim, 1993, p. 63.

22 Lukes, *Individualism*, p. 47.

23 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 49.

24 I. Kant, *Fundering van de metafysica van de zeden*, Amsterdam, 2002, p. 84.

Naast de ultieme waardigheid van een individu is de individuele autonomie of zelfbepaling een aspect van het individualistisch mensbeeld. Mensen worden in hun denken, doen en laten eerst en vooral geleid door hun eigen wil en pas in tweede instantie door invloeden die zich buiten hun directe controle bevinden. De christelijke Middeleeuwse filosoof Thomas van Aquino was de eerste die de notie van menselijke autonomie erkende en zich daarmee tegen de gangbare doctrine keerde, welke stelde dat mensen in hun handelen geleid werden door een (goddelijke) superieur. Aquino meende dat 'everyone is bound to examine his own actions in the light of the knowledge which he has from God'.²⁵ Zoals al eerder aangehaald borduurde het protestantisme hierop voort door de individuele geloofsbelevens centraal te stellen en de verantwoordelijkheid voor de relatie met God bij iedereen individueel te leggen. Luther verving het collectieve geloof, zoals dat jarenlang door de kerk was vormgegeven, door het geloof van autonome mensen.

De Verlichting bracht de idee van individuele autonomie in een stroomversnelling. Met name Baruch de Spinoza en Immanuel Kant hielden zich in hun filosofieën uitgebreid bezig met het vraagstuk der autonomie. Voor Spinoza waren vrijheid en autonomie onlosmakelijk met elkaar verbonden; een vrij individu diende zich dan ook actief te bedienen van de hem gegeven mogelijkheid tot nadenken en reflectie. Vrijheid behelsde in de ogen van Spinoza feitelijk een speciale vorm van autonomie, welke bestaat uit: 'the integration of all [a man's] desires and aversions into a coherent policy, the policy of developing his own powers of understanding, and of enjoying his active energies'.²⁶

Evenals Spinoza verbond ook Immanuel Kant de idee van vrijheid onlosmakelijk met het concept van autonomie. Hij ging echter nog een stapje verder en koppelde het tweetal vrijheid en autonomie aan het universele principe van de moraliteit. 'Als een redelijk, dus tot de intelligibele wereld behorend wezen kan de mens de causaliteit van zijn eigen wil nooit anders denken dan onder de idee van de vrijheid. Want onafhankelijkheid van de bepalende oorzaken van de zinnelijke wereld (die de rede altijd aan zichzelf moet toekennen) is vrijheid'.²⁷

Autonomie wordt ook vaak verbonden aan de zogenaamde positieve vrijheid – 'vrijheid tot' – in tegenstelling tot de negatieve vrijheid – 'vrijheid van'. Isaiah Berlin omschrijft deze positieve vrijheid in zijn beroemde essay *Two concepts of liberty* als de wens van het individu om zijn eigen heer en meester te zijn, feitelijk om autonoom te kunnen zijn. Hij omschrijft het als volgt: 'I wish my life and decisions to depend on myself, not on external forces of whatever kind. I wish to be the instrument of my own, not other men's, acts of will. I wish to be a subject, not an object; to be moved by reasons, by conscious purposes, which are my own, not by causes which affect me, as it were, from outside. I wish to be somebody, not nobody; a doer – deciding, not being decided for, self-directed and not acted upon by external nature or by other men as if I were a thing, or an animal, or a slave incapable of playing a human role, that is, of conceiving goals and policies of my own and realising them. This is at least part of what I mean when I say that I am rational, and that it is my reason that distinguishes me as a human being from the rest of the world'.²⁸

Individen hebben van nature de potentie om volledig autonoom in hun denken te zijn. Echter in hun handelen kan deze autonomie nog al eens worden ingeperkt doordat zij over onvoldoende positieve vrijheid beschikken. Vandaar dat Berlin naast de negatieve vrijheid ook – tot op zekere hoogte – het belang van positieve vrijheid benadrukt. Vandaag de dag kunnen wij vaststellen dat onze verzorgingsstaat, en daarmee inderdaad de positieve vrijheid, de individualisering verregaand mogelijk heeft gemaakt. Positieve vrijheden die de overheid waarborgt met behulp van sociale zekerheid, kinderbijslag, huurtoeslag et cetera, maken mensen minder afhankelijk van elkaar.²⁹

Liberaal filosofen als John Stuart Mill en Alexis de Tocqueville maakten zich in de negentiende eeuw reeds zorgen over de macht van de meerderheid met z'n eis van conformiteit. Mill sprak in deze over de degeneratie van mensen tot 'industrious sheep'. Ook anno 2008 kunnen wij deze druk van conformiteit vaststellen, zoals Mark Rutte deed in de beginselverklaring, waarin hij de oorlog verklaarde aan de 'terreur van de middelmaat'. Voor liberalen blijft vaststaan dat mensen

25 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 52.

26 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 54.

27 Kant, *Fundering voor de metafysica van de zeden*, p. 117.

28 Berlin, 'Two Concepts of Liberty' in: idem, *Four Essays on Liberty*, Oxford, 1969, p. 131.

29 Schnabel, *Individualisering en sociale integratie*, pp. 13-14.

als individuen behept met de rede in wezen de potentie hebben zich van de rede te bedienen en aldus autonoom tot hun keuzen te komen. Dat zij zich daarbij laten beïnvloeden door hun omgeving doet geen afbreuk aan deze individuele autonomie, mits de beïnvloeding vrijblijvend is en het voor mensen mogelijk blijft om afwijkende keuzen te maken.³⁰

Privacy

Een derde aspect van het individualistisch mensbeeld is de notie van privacy; de erkenning dat ieder individu over een eigen domein beschikt, waarbinnen hij met rust gelaten wordt. John Stuart Mill is de liberale filosoof die het belang van dit eigen domein voor individuen heeft benadrukt. Het individu is, aldus Mill, soeverein over zichzelf, meer specifiek over zijn eigen lichaam en geest. 'Er bestaat een handelingsfeer waarbij de maatschappij, als onderscheiden van het individu, niet of slechts indirect betrokken is; deze omvat het geheel van iemands leven en gedrag voor zover dit alleen hemzelf aangaat, of als het ook anderen aangaat, alleen met hun vrijwillige en eerlijk verworven instemming en medewerking.'³¹

Dit eigen domein omvat 'ten eerste de wereld van het innerlijk bewustzijn: het vereist vrijheid van geweten, in de ruimste zin; vrijheid van denken en voelen; volstreekte vrijheid van opvattingen en gezindheid over alle onderwerpen, praktisch of speculatief, wetenschappelijk, moreel of theologisch [en] de vrijheid om opvattingen kenbaar te maken en te publiceren [...]; ten tweede vereist dit beginsel dat wij vrij zijn om onze bezigheden te kiezen; om ons te gedragen zoals wij willen, met alle gevolgen van dien, zonder hinder van onze medemensen, zolang wij hen niet schaden, ook al vinden zij ons gedrag dwaas, verkeerd of verdorven. Uit deze vrijheid van het individu volgt, binnen dezelfde grenzen, als derde de vrijheid van vergadering; de vrijheid om bijeen te komen met elk doel dat anderen niet schaadt.'³²

Benjamin Constant – door Isaiah Berlin de 'most eloquent of all defenders of freedom and privacy'³³ genoemd – verdedigt ook het individuele recht op privacy. 'Everything which does not interfere with order; everything which belongs only to the inward nature of man, such as opinion; everything which, in the expression of opinion, does not harm others [...]; everything which, in regard to industry, allows the free exercise of rival industry – is individual and cannot legitimately be subjected to the power of society.'³⁴ Zowel Mill als ook Constant benadrukken het belang voor het individu van het najagen van het eigen geluk en het eigen goed op ieders eigen manier.

Individuele ontplooiing

Het vierde aspect van het individualistische mensbeeld – de zelfontplooiing – is, zoals eerder werd aangetoond, van origine een idee uit de Duitse Romantiek. Het individualisme werd daar veel minder overheerst door de rede, en meer door het gevoel. Ieder individu diende zo optimaal mogelijk de kans en ruimte te krijgen om zijn eigen unieke individualiteit te ontwikkelen. Deze zelfontplooiing is een belangrijk aspect van het individualisme, welke dankzij Mill een belangrijke plek in de liberale filosofie heeft gekregen. Daarbij werd Mill in belangrijke mate beïnvloed door de Duitse Romantische denker Wilhelm von Humboldt.³⁵

In zijn autobiografie erkent Mill nadrukkelijk zijn schatplichtigheid aan Von Humboldt, wanneer hij de kern van zijn werk *On Liberty* uit de doeken doet. In deze kern wordt het belang benadrukt van de grote variëteit aan karakters in een samenleving en de noodzaak aan deze diversiteit aan individuen de mogelijkheid te geven zich te ontwikkelen in ontelbare en soms ook botsende richtingen. Hierbij refereert Mill aan de doctrine van de *Individualität* zoals die door een hele school van Duitse denkers is neergezet.³⁶ 'Van alle dingen die de mensen tot stand hebben gebracht, van alle dingen waar-

30 Zie voor een uitvoerige uiteenzetting rondom autonomie in de huidige tijd: Esther de With e.a., *De autonome mens. Nieuwe visies op gemeenschappelijkheid*, Amsterdam, 2007.

31 John Stuart Mill, *Over vrijheid*, p. 46.

32 Ibidem, p. 47.

33 Berlin, 'Two concepts of liberty', p. 126.

34 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 64.

35 De redacteur van Humboldt's werk *Limits of state action* heeft deze beïnvloeding van Mill door Von Humboldt goed duidelijk gemaakt door de uitgave te voorzien van een tabel waarin de vindplaatsen van bepaalde ideeën in het werk van beide filosofen zijn terug te vinden. Zie: Wilhelm von Humboldt, *The limits of state action*, J.V.V. Burrow (ed.), Indianapolis, 1993, pp. 149-151.

36 John Stuart Mill, *Autobiography*, New York, 1960, pp. 177-179.

van men de vervolmaking en de verfraaiing terecht als een levenstaak kan zien, is de mens zelf stellig het belangrijkste.'

In *On Liberty* beschrijft Mill deze Duitse *Individualität* met behulp van de metafoor van een boom. 'De menselijke natuur is geen machine die men naar een model kan bouwen en precies dat werk kan laten doen waarvoor hij gemaakt is, maar een boom, die naar alle kanten moet kunnen uitgroeien en zich moet kunnen uitbreiden, in overeenstemming met de innerlijke krachten die er een levend ding van maken.'³⁷

INDIVIDUALISERING EN DE MISVATTINGEN

Individualisering wordt maar al te vaak aangewezen als de belangrijkste veroorzaker van allerlei problemen in de samenleving. Deze toewijzing van de zwarte piet berust grotendeels op misvattingen over aard en wezen van individualisering. In de voorgaande paragraaf is afdoende duidelijk geworden wat wordt bedoeld met individualisme en welk mensbeeld daaraan ten grondslag ligt. Tegenstanders van individualisering stellen individualisme op één lijn met egoïsme en individualisering met atomisering. Allerlei wantoestanden, zoals mensen die komen te overlijden en dan pas na dagen in hun huis worden gevonden of kinderen die niet meer vanzelfsprekend naar hun bejaarde ouders omkijken worden dan geweten aan egoïstische individuen die geen oog meer zouden hebben voor hun medemensen.

Deze kritiek op het individualisme en individualisering is van alle tijden. Al tijdens de Franse Revolutie stonden tegenstanders van het opkomende individualisme klaar met hun retoriek tegen dit proces. De critici meenden destijds niet alleen dat de ideeën van de achttiende-eeuwse individualistische denkers verwerpelijk waren, doch ook extreem gevaarlijk voor het voortbestaan van de maatschappij. Individualisten ondermijnden in hun ogen de samenleving, het gezag en de natuurlijke autoriteit van religie door het individu volledig soeverein over zichzelf te verklaren.³⁸

De filosoof en conservatieve politicus Edmund Burke legde al in 1790 in zijn werk *Reflections on the Revolution in France* vast wat er in zijn ogen mis was met het wereldbeeld dat aan de revolutionaire Verklaring van de Rechten van de Mens ten grondslag lag. Het feit dat de maatschappij werd gereduceerd tot iets wat niet veel meer was dan een opstelsom van geïsoleerde atomen deed de werkelijkheid geen recht. Burke zag de maatschappij als een natuurlijk model van gemeenschapsvorming waarin gemeenschapsbanden, normen, tradities en solidariteit overheersten. De reductie van de maatschappij door de revolutionaire denkbeelden kon ertoe leiden dat 'the commonwealth itself would, in a few generations, crumble away, be disconnected into the dust and powder of individuality, and at length dispersed to all the winds of heaven.'³⁹ Om de gevaren van de revolutie tegen te gaan, was het in de ogen van Burke nodig dat 'the inclinations of men should frequently be thwarted, their will controlled, and their passions brought into subjection'.⁴⁰ Uiteindelijk was de conservatieve denker ervan overtuigd dat 'Individuals pass like shadows; but the commonwealth is fixed and stable', zoals hij al in 1780 tijdens een toespraak stelde.⁴¹ Individen waren in de ogen van conservatieven ondergeschikt aan collectiviteiten zoals de natie.

Katholieke restauratiedenkers keerden zich in de negentiende eeuw ook fel tegen het opkomende individualisme, dat zij sterk aan het protestantisme verbonden. De Franse denker Joseph de Maistre meende dat de sociale samenhang ten onder dreigde te gaan als gevolg van een teveel aan vrijheid en gebrek aan religie. De beangstigende toename van *l'esprit particulier* verzwakte in de ogen van De Maistre alle autoriteit. Het protestantisme met zijn nadruk op de individuele geloofsbelevens was in de ogen van de katholieke denker de bron van de ellende.⁴² Individen dienden onderworpen te zijn aan de wil van God en dus aan de kerk als uitvoerend instituut van Gods wil. De Fransman Louis Veuillot was het helemaal met De Maistre eens en schreef in 1843 dat Frankrijk toch vooral behoefte had aan religie, welke harmonie, eenheid, patriotisme, vertrouwen en deugdzaamheid zou (terug)brengen. 'The evil which plagues France is not unknown; everyone agrees in

37 Mill, *Over vrijheid*, p. 107.

38 Steven Lukes, *Individualism*, Oxford, 1973, pp. 5-6.

39 E. Burke, *Reflections on the Revolution in France*, Londen, 1790, p. 194

40 Ibidem, p. 195.

41 E. Burke, 'Speech on the Economic Reform', geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 5.

42 Bussemaker, 'Hedendaagse politieke stromingen en individualisering', p. 21; Steven Lukes, *Individualism*, p. 4-5. Merk hierbij wel op dat inmiddels ook het protestantisme zich tegen het proces van Individualisering keert.

giving it the same name: *individualism*. It is not difficult to see that a country where individualism reigns is no longer in the normal conditions of society, since society is the Union of minds and interests, and individualism is division carried to the infinite degree. All for each, each for all, that is society; each for himself, and thus each against all, that is individualism.⁴³

Individualisme ≠ egoïsme

Het citaat van Veuillot typeert het kamp der radicale tegenstanders van individualisme. Franse liberalen kenmerkten zich in de negentiende eeuw door een meer genuanceerde positie in het debat rondom individualisme. Hoewel zij het belang, alsmede de voordelen en mogelijkheden van individualisme inzagen, hielden zij ook oog voor de naar hun mening mogelijke gevaren van naar egoïsme doorgeslagen individualisme. Zo erkende de klassiek liberale politicus Benjamin Constant: 'when all are isolated by egoism, there is nothing but dust, and at the advent of a storm, nothing but mire'.⁴⁴

Evenals Constant nam ook de Franse denker Alexis de Tocqueville een meer genuanceerde positie in. Op zijn reis door Amerika schreef de Tocqueville een tweedelig werk over de Amerikaanse democratie. Eén van zijn conclusies was dat individualisering niet iets was om te verafschuwen of te omarmen, doch een onvermijdelijk gevolg van een democratische, liberale maatschappij. Terwijl de ondeugd van het egoïsme juist van alle tijden was, kon er tijdens het *ancien regime* in de ogen van Tocqueville geen sprake zijn van individualisering, daar het individu destijds, anders dan in een liberale en democratische samenleving, altijd tot een groep behoorde en als zodanig dus helemaal niet bestond.⁴⁵ Overigens bestond er toen wel degelijk al egoïsme, maar dat was gekoppeld aan groepen. Eens te meer een argument dat individualisme en egoïsme niet één en hetzelfde zijn.

Tocqueville meende dat individualisme niet zonder meer vrij van gevaren was. Om dit duidelijk te maken omschrijft hij het onderscheid tussen egoïsme en individualisme. 'Egotism is a passionate and exaggerated love of self, which leads a man to connect everything with its own person, and to prefer himself to everything in the world. Individualism is a mature and calm feeling, which disposes each member of the community to sever himself from the mass of his fellow-creatures; and to draw apart with his family and his friends; so that, after he has thus formed a little circle of his own, he willingly leaves society at large to itself. Egotism originates in blind instinct: individualism proceeds from erroneous judgment more than from depraved feelings; it originates as much in the deficiencies of the mind as in the perversity of the heart.'⁴⁶

Hoewel Tocqueville in zijn definitie geen recht doet aan de verschillende aspecten van individualisme, zoals die hierboven uiteen zijn gezet, maakt hij wel duidelijk dat er een verschil bestaat tussen egoïsme en individualisme. Daar waar egoïsme een 'ieder voor zich' is en destructieve gevolgen kan hebben, biedt individualisme juist mogelijkheden voor individuen. Ik spreek hier nadrukkelijk van de destructieve gevolgen die egoïsme kan hebben. Liberalen zijn er immers van overtuigd dat het najagen van het eigenbelang niet per definitie negatief is of altijd ten koste van anderen gaat. Egoïsme hoeft dan ook niet negatief te zijn.⁴⁷ Eigenbelang en algemeen belang lijken vaak elkaars tegengestelden, doch liggen in werkelijkheid juist in elkaar verlengde. Adam Smith maakte dit in *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* goed duidelijk met de beroemd geworden uitspraak dat wij onze dagelijkse maaltijden niet danken aan de welwillendheid van de bakker, de slager en de bierbrouwer, maar aan hun welbegrepen eigenbelang.⁴⁸

43 Geciteerd bij: Lukes, *Individualism*, p. 9.

44 Ibidem, p. 12.

45 Alexis de Tocqueville, *On democracy, revolution, and society. Selected writings*, (edited by John Stone and Stephen Mennell), Chicago and Londen, 1980, pp. 293-300. De onvermijdelijkheid van het historisch proces van individualisering – iets wat tegenwoordig toch nog maar al te vaak wordt ontkend – werd dus in de negentiende eeuw al door sommigen onder ogen gezien.

46 Ibidem, p. 293.

47 Zo bewijst bijvoorbeeld de onderzoeker die uit de 'egoïstische' zucht naar eeuwige roem hard zijn best doet om een medicijn tegen AIDS te ontwikkelen de samenleving een grote dienst. Voor de patiënt maakt het daarbij totaal geen verschil of de arts uit zucht naar roem handelde of om zijn medemens een dienst te bewijzen. Voorbeeld ontleend aan: P.G.C. van Schie, 'Het liberalisme' in: G.J. den Besten e.a. (red.), *Mens & Medemens. Geestelijke stromingen in onze samenleving*, Groningen en Houten, 2005, pp. 283-299; 290.

48 A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, Suffolk, 1976 [1776], pp. 118-119; [...] each individual, when it is grown up to maturity, is entirely independent, and in its natural state has occasion for the assistance of no other living creature. But man has almost constant occasion for the help of his brethren, and it is in vain for him to expect it from their benevolence only. He will be more likely to prevail if he can interest their self-love in his favour, and show them that it is for their own advantage to do for him what he requires of them. It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. We address ourselves, not to their humanity but to their self-love, and never talk to them of our own necessities but of their advantages.

Individualisme – met de erkenning van de intrinsieke waarde, de individuele autonomie, het recht op privacy en de mogelijkheden tot zelfontplooiing – heeft dus niets met egoïsme te maken. Deze angst van velen, vroeger en nu, is ongegrond en berust op een verkeerd begrip van het fenomeen individualisme.

Individualisering ≠ atomisering

Als gesproken wordt over het proces van individualisering – de afnemende afhankelijkheid van individuen van traditionele maatschappelijke verbanden – gaat dat over het algemeen gepaard van de angst voor sociale desintegratie. Individualisering wordt dan gelijk gesteld met het totaal verbreken van allerlei sociale banden. Zoals in geschrift 82 van de Teldersstichting al wordt opgemerkt gaat het bij individualisering niet zozeer om het verbreken van bindingen, als wel om het losser maken van die bindingen.⁴⁹ Bovendien gaan individuen nieuwe en andere verbanden aan dan de traditionele vaststaande en daar komt bij dat aan verbanden ook op een andere manier vorm wordt gegeven.

Individualisering en atomisering worden vaak aan het liberalisme gekoppeld. Liberalen zouden in deze visie een atomistisch – want individualistisch – mensbeeld voorstaan en weigeren het belang van sociale cohesie te erkennen. De veelgehoorde verdachtmaking van het atomistische liberale mensbeeld is echter volstrekt onhoudbaar. Heleen Dupuis – Eerste Kamerlid voor de VVD – en Patrick van Schie – directeur van de Teldersstichting – hebben onlangs in de *Liberale Spiegel* twaalf vooroordelen over het liberalisme op krachtige wijze weerlegd.⁵⁰ Eén van die vooroordelen betreft het vermeende egoïstische en asociale karakter van de liberale filosofie. Op niet mis te verstane wijze maken de auteurs duidelijk dat het mensbeeld van liberalen feitelijk veel socialer is dan dat van gemeenschapsdenkers. Liberalen gaan ervan uit dat de behoefte aan gezelschap en sociale contacten mensen over algemeen eigen is en individuen dus uit zichzelf verbanden aangaan. Slechts een enkeling zal ervoor kiezen in volkomen eenzaamheid als kluizenaar door het leven te gaan.⁵¹ Het is voor liberalen essentieel dat relaties zoveel mogelijk uit vrije wil, naar eigen keuze en inzicht, worden gevormd. Daarbij is vrije toe- én uittreding van groot belang. Anders dan gemeenschapsdenkers vinden liberalen dat mensen geen hulp nodig hebben – bijvoorbeeld in de vorm van subsidies – bij het aangaan van verbanden. Sociale cohesie komt van onderop en ontstaat uit vrije wil.⁵²

Een prachtig voorbeeld van een nieuwe vorm van sociale cohesie is bijvoorbeeld de ‘club van 100’ – inmiddels omgedoopt tot de ClubRVU.⁵³ Dit initiatief ontstond op internet en is inmiddels uitgegroeid tot een enorm netwerk waar mensen hulpvragen kunnen stellen, hun diensten kunnen aanbieden of bijvoorbeeld lotgenoten kunnen vinden. Zo ontstaat er een heel nieuw netwerk van mensen die elkaar (nog) niet kennen, maar via internet met elkaar in contact komen en elkaar helpen. Omroep RVU heeft de site inmiddels geadopteerd en gekoppeld aan radio en televisieprogramma's. Onlangs verscheen bijvoorbeeld op TV een jongen die via de site bedrijven had opgeroepen hun oude computers bij hem in te leveren. De jongeman knapt deze computers op en geeft ze – ook weer via de site – aan mensen die geen geld hebben voor een computer, maar deze wel nodig hebben voor bijvoorbeeld school of studie. De hulpverlener gaf desgevraagd aan dat het idee was ontstaan door het gemis van een computer in zijn eigen jeugd.

INDIVIDUALISERING EEN SOCIAAL EN MOREEL DRAMA?

Is er nu in Nederland sprake van een sociaal en moreel drama als gevolg van ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering? Het is zonder meer een feit dat er de laatste decennia veel veranderd is in Nederland en ook in de toekomst nog veel zal veranderen. Het is ook zonder meer een feit dat het proces van individualisering daar voor een belangrijk deel ‘schuldig’ aan is. De vraag is hier natuurlijk wel of dit een drama is? Heeft individualisering niet juist ontzettend veel mogelijk gemaakt voor mensen? De emancipatoire kracht die in de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw aan individuali-

49 Groenveld, *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, p. 16.

50 Heleen Dupuis en Patrick van Schie, 'Liberale Spiegel. Reflecties op twaalf vooroordelen over het liberalisme' in: *Liberaal Reveil* 48;1, 2008, pp. 21-29.

51 Mocht een individu daar inderdaad voor kiezen, dan laat een liberaal die mens daarin vrij.

52 Dupuis en Van Schie, 'Liberale spiegel', p. 23.

53 Zie: <http://clubvan100.rvu.nl/>.

sering werd toegeschreven (en die maakte dat ook linkse communitaristen het proces voorzichtig omarmden) heeft plaatsgemaakt voor een veroordeling van het fenomeen. Daar waar destijds de toenemende mogelijkheden voor individuen – niet in de laatste plaats de achterban van links – als zodanig positief werden ervaren dat eventuele nadelen vergeten leken te worden, lijken momenteel alle kansen die individualisering biedt vergeten.⁵⁴

Individualisering uit zich bijvoorbeeld in een grote toename van het aantal huishoudens en dan met name het aantal kleine en eenpersoonshuishoudens. Jongeren gaan eerder het huis uit, blijven langer zelfstandig wonen voordat ze gaan samenwonen of trouwen en ouderen blijven langer op zichzelf wonen. Bovendien neemt het kindertal per huishouden af en neemt het aantal echtscheidingen toe. Ook binnen de huishoudens neemt de individualisering toe. Was het vroeger nog normaal om bij een huwelijk als vrouw de naam van de man aan de te nemen, tegenwoordig kiezen vrouwen er steeds vaker voor hun eigen naam te houden. Dit wordt ervaren als zelfstandigheid en het behoud van de eigen identiteit. Kinderen noemen hun ouders steeds meer bij de voornaam in plaats van het gebruikelijke 'mama' en 'papa'. Ook wordt steeds minder in gemeenschap van goederen getrouwd, echtelieden blijven vaker over hun eigen inkomen beschikken. Partners houden steeds meer hun eigen vriendenkring en besteden afzonderlijk van elkaar delen van hun vrije tijd. In toenemende mate heeft iedereen in huis een eigen kamer, al dan niet voorzien van een eigen computer en televisie. De invoering van centrale verwarming is er mede oorzaak van geweest dat de woonkamer als centrale plaats steeds meer is verdwenen.⁵⁵

Een ander gebied waar individualisering zich manifesteert is de arbeidsmarkt. Steeds meer vrouwen bouwen aan een eigen carrière naast het gezin. Daar waar de vrouw vroeger thuis bleef zodra er kinderen kwamen, bieden kinderdagverblijven en naschoolse opvang nu uitkomst. Hoewel er – al dan niet door eigen keuze – nog steeds een duidelijk verschil zichtbaar is tussen mannen en vrouwen voor wat betreft het aantal arbeidsuren, krijgen vrouwen steeds meer de kans zich te ontplooiën na hun opleiding. Daar komt bij dat jongeren tegenwoordig bewust een eigen keuze voor een bepaalde studie en carrière maken, terwijl het vroeger vanzelfsprekender was dat kinderen een opleiding en loopbaan volgden die in het verlengde van die van hun ouders lag – als er al niet een bedrijf was dat overgenomen diende te worden. Gekoppeld aan de arbeidsmarkt is ook het autobezit geïndividualiseerd. Gezinnen beschikken vaak over twee auto's en op weg naar het werk staat vrijwel iedereen in zijn eigen auto in de file. Ook buiten het werk om wordt steeds meer gebruik gemaakt van de auto voor recreatief gebruik of de dagelijkse boodschappen. De poging van overheidswegen mensen te stimuleren meer samen gebruik te maken van de auto – het carpoolen – heeft naar verhouding weinig vruchten afgeworpen.

De sociale participatie wordt ook beïnvloed door het proces van individualisering. Zoals reeds in de inleiding is uiteengezet neemt de sociale participatie niet zozeer af, doch is onderhevig aan verandering. Hoewel de frequentie van sociale contacten niet is afgenomen, daalt de gemiddelde duur van contacten wel. Dit uit zich echter niet in een toegenomen gevoel van sociaal isolement. Nederlanders geven in grote getale aan over vrienden te beschikken waar ze terecht kunnen en die hen echt begrijpen. Slechts een hele kleine – afnemende – groep mensen voelt zich soms van andere mensen geïsoleerd. De individualisering van woonsituatie, van gezinsleven of de toegenomen arbeidsactiviteit leidt niet tot een (gevoel van) toegenomen sociaal isolement. Integendeel: mensen tonen zich zeer tevreden met hun leven en tijdsbesteding. Bovendien wordt in de angst voor sociaal isolement volledig voorbijgegaan aan eenzaamheid die individuen kunnen voelen binnen een groep waar zij niet vrijwillig voor hebben gekozen.

Nieuwe vormen van communicatie veranderen ook het soort contact. Zo lijkt de computer op het eerste gezicht contacten te reduceren tot het beeldscherm. Mensen hoeven elkaar niet meer fysiek op te zoeken, maar kunnen van achter hun PC op allerlei manieren contacten onderhouden met anderen. Toch is juist de computer een nieuw communicatiemiddel dat ervoor zorgt dat mensen over een veel groter gebied allerlei sociale contacten kunnen onderhouden.

54 Jaap van der Stel, 'Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie' in: Schnabel, *Individualisering en sociale integratie*, p. 96.

55 Schnabel, 'Individualisering in wisselend perspectief', pp. 10-11; en Carla van Praag, 'Gezochte en ongezochte gezamenlijkheid: gezin, woongroep, carpool' in: Schnabel, *Individualisering en sociale integratie*, pp. 31-47.

Een duidelijk signaal van individualisering is het afgenomen lidmaatschap van verenigingen en organisaties. Hoewel de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) vorig jaar nog constateerden dat religie terug is van weggeweest, hebben met name religieuze gemeenschappen te maken met afnemende ledentallen.⁵⁶ De opkomst van nieuwe en eigen vormen van zingeving is daar ook debet aan en kan bovendien worden gezien als aspect van individualisering. Uit de studies van WRR en SCP bleek dat een toenemend aantal mensen denkt dat er 'iets' is en ook een zekere behoefte heeft aan zingeving, zonder dat dit tot actief kerklidmaatschap leidt. Naast religieuze instellingen hebben in mindere mate ook politieke partijen en vakverenigingen last van afkalvende ledentallen. In dergelijke organisaties wordt actief gezocht naar nieuwe manieren om het lidmaatschap aantrekkelijk te maken, wat nogal eens leidt tot meer inspraak voor mensen, getuige bijvoorbeeld de invoering van verkiezingen voor de lijsttrekker of de partijvoorzitter bij verschillende politieke partijen. Het individu komt steeds meer aan zet. Sportverenigingen en goede doelenorganisaties lijken minder moeite te hebben met hun ledentallen.⁵⁷

Voor de sociale betrokkenheid van mensen geldt eigenlijk hetzelfde als voor de sociale participatie, deze neemt niet zozeer af, maar is aan verandering onderhevig. Het aantal mensen dat zich inzet op vrijwillige basis neemt de laatste tijd weer toe. Daarbij tonen Nederlanders in groeiende mate een persoonlijke betrokkenheid, blijkend uit een toename van de mantelzorg en gezamenlijke acties op lokaal niveau. (Inter)nationale kwesties die zich op grotere afstand van mensen ontwikkelen moeten het ondertussen met een afname van belangstelling stellen.

Individualisering zorgt weliswaar voor veel wijzigingen in de Nederlandse maatschappij, doch van een sociaal en moreel drama kan hier geen sprake zijn. De mogelijkheden voor individuen zijn enorm toegenomen door het wegvallen van allerlei vanzelfsprekende traditionele verbanden. Mensen ervaren het over het algemeen niet als vervelend dat zij meer ruimte krijgen om eigen keuzes te maken en zelf voor veel zaken de verantwoordelijkheid op zich moeten nemen. De veelgehoorde kritiek van atomisering als gevolg van individualisering doet geen recht aan de werkelijkheid. Individen maken nieuwe en andere keuzes maar verliezen daarbij elkaar niet uit het oog. Een 'sociaal en moreel drama' is in Nederland sterk overdreven. Al te eenvoudig wordt individualisme op één lijn gesteld met egoïsme en individualisering met atomisering. Sociale verbanden zouden onder druk staan onder het motto: 'ieder voor zich'. Uit voorgaande uiteenzetting mag blijken dat de gelijkschakeling van individualisme en egoïsme een onterechte is, evenals de atomisering van de samenleving als gevolg van individualisering. Het gesignaleerde 'sociaal en moreel drama' komt wellicht veel meer voort uit een nostalgisch verlangen naar oude, voorbije tijden, dan degenen die het drama constateren zelf willen erkennen.

Drs. F.D. de Beaufort is wetenschappelijk medewerkster bij de Prof.mr. B.M.Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

56 W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), *Geloven in het publiek domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Amsterdam 2006; en Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2006.

57 Andries van den Broek, Jos de Haan en Joep de Hart, 'Sociale participatie' in: Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Evert Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007*, pp. 189-208.

4

Kredietcrisis: het liberale antwoord!

Intellectuelen en het kapitalisme

Erasmus van Rotterdam

COLUMN

ALAN GREENSPAN ALS AANJAGER VAN DE ZEEPBELECONOMIE

HANS LABOHM

Bij de huidige economische crisis blijkt weer dat economen er in het algemeen goed in zijn om achteraf te voorspellen wat er fout ging. Maar er zijn uitzonderingen. Dit artikel is eerder verschenen in het *Financieele Dagblad* van 28 augustus 2002, tijdens de vorige economische crisis.

Economen zijn het nog steeds niet eens over de oorzaken van de grote depressie in de jaren dertig. Dat is spijtig, want deze periode bevat ongetwijfeld lessen om de huidige crisisachtige situatie het hoofd te bieden. Maar als men het niet eens is over de analyse van de kwaal, hoe moet men dan overeenstemming over de remedie bereiken?

De economische malaise weerspiegelt zich in de diepe koersval op de beurzen, die allerlei negatieve gevolgen heeft voor de reële economie. De Amerikaanse centrale bankier Alan Greenspan, die kan bogen op een reputatie van vleesgeworden behoedzaamheid, waarschuwde reeds in december 1996 voor *irrational exuberance*, toen de Dow Jones op ongeveer 6400 punten stond. Maar de markt liet zich daardoor niet afschrikken en de Dow Jones steeg verder tot een piek van ruim 11.700 in januari 2000. In juli 2002 bereikte Wall Street het dieptepunt van 7700. Daarna volgde herstel. Desondanks is thans, op een niveau van ruim 8600, veel van de winst verdampt.

Maar historisch gezien is het niveau nog steeds hoog. Dat geldt eens te meer indien men naar de koers-winstverhouding kijkt. Sinds 1872 heeft de koers-winstverhouding van de fondsen in de Standard & Poor's 500-index (S&P 500, die breder is samengesteld dan de Dow Jones) gefluctueerd binnen ruime marges rond een gemiddelde van 16. In de periode vóór 1990 bereikte deze het hoogste punt op een niveau van 28, vlak voor de krach van 1929. In 2000 bedroeg het hoogste niveau 45. Daarna vond een daling plaats. Afgelopen juli correspondeerde

het niveau van de S&P 500 met een koers-winstverhouding van 20. Dat is nog ruim boven het historisch gemiddelde van 16.

Is het denkbaar dat Greenspan en zijn mede-Fed-leden ook zelf aan deze zeepbel debet zijn? In het licht van de reputatie van Greenspan wordt alleen al het stellen van de vraag door velen als een soort heiligschennis beschouwd. Maar het is toch af en toe nuttig het ondenkbare te denken, omdat zo vaak blijkt dat de platgetreden paden van de *conventional wisdom* niet tot het beoogde doel leiden: in dit geval economisch herstel.

Vele economen zijn van mening dat als het economisch tij tegen zit, de centrale bank de rente dient te verlagen en geld in de economie dient te pompen, hetgeen zal leiden tot een economische wederopleving. De huidige vertegenwoordigers van de zogenoemde Oostenrijkse School, in de traditie van Ludwig von Mises en Friedrich von Hayek, denken daar anders over. 'Oostenrijkers' zijn vooral in de Verenigde Staten te vinden. Zij beheren daar enkele uitstekende websites, waarop zij hun ideeën verspreiden. Daarmee zijn zij de hoeders geworden van oorspronkelijk Europees wetenschappelijk erfgoed, dat in ons werelddeel schandelijk is verwaarloosd en dat dan ook – zelfs onder jonge economen – niet of nauwelijks bekend is. De vrij jonge Nederlandse en Engelse websites van de 'Libertarian' beginnen de lacune gelukkig enigszins op te vullen. Naast andere onderwerpen besteden zij relatief veel aandacht aan de gedachtegang van de Oostenrijkse School.

De 'Oostenrijkers' erkennen dat het (achteraf gebleken misplaatste) overoptimisme ten aanzien van de 'nieuwe economie' een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de huidige economische malaise meer in het algemeen. Maar daarnaast zijn zij van oordeel dat ook het te ruimhartige monetaire beleid dat in de periode daarvóór is

gevoerd, en dat werd gekenmerkt door een te lage rentevoet en overmatige kredietexpansie, debet is aan de koersval op de beurzen. In hun visie is de oorzaak van het uiteenspatten van de recente zeepbel in wezen dezelfde als de beurskrach van 1929, namelijk een te ruimhartig monetair beleid in de periode daarvoor. Datzelfde gold ook de Japanse crisis van de jaren negentig, die werd voorafgegaan door een expansief monetair beleid in de tweede helft van de jaren tachtig.

Volgens de 'Oostenrijkers' zorgen een lage rentevoet en kredietexpansie voor een kunstmatige economische opleving. Maar dit beleid kan niet eindeloos worden voortgezet. Op een gegeven moment zal de rentevoet weer op een 'normaler' niveau dienen te komen en de kredietexpansie dienen te worden stopgezet. Wanneer dat gebeurt, zullen de prijzen van aandelen en onroerend goed gaan kelderen en hun 'werkelijke' waarde bereiken.

Voorts zal blijken dat vele investeringen achteraf gezien verkeerd zijn geweest. Zij waren slechts rendabel bij de gratie van het expansieve beleid. Als dat wordt beëindigd, zijn ze niet meer winstgevend en dienen ze te worden geliquideerd. Daardoor volgt een economische

neergang. Op dat moment bestaat opnieuw de verleiding om monetair te stimuleren.

Daarmee begint de (viciëuze) cirkel weer van voren af aan. Conclusie: overmatige monetaire expansie vertraagt het proces van onvermijdelijke liquidatie van verkeerde investeringen. Eens zal men zijn verlies moeten nemen en men kan dit beter vroeger dan later doen.

De 'Oostenrijkers' vrezen nochtans dat de verleiding voor de centrale banken groot is om zich – net als de spreekwoordelijke ezel – opnieuw aan dezelfde steen te stoten. Met andere woorden, zij vrezen dat hetgeen in Japan is gebeurd een generale repetitie vormt voor wat er in de komende jaren in Amerika en in mindere mate Europa zal plaatsvinden.

Laten we hopen dat zij ongelijk krijgen. En dat kán indien wij hun waarschuwingen serieus nemen.

Naschrift november 2008:

Het heeft niet zo mogen zijn.

Drs. H.H.J. Labohm is econoom, onafhankelijk publicist en redactielid van Liberaal Reveil.

DE KREDIETCRISIS: HET LIBERALE ANTWOORD

A U K E L E E N

De kredietcrisis wordt in de media te pas en te onpas aangegrepen om het ‘gelijk’ van links te claimen en het kapitalisme, de vrije markt en het liberalisme in één moeite door failliet te verklaren. Is dit in het huidige economische klimaat een terechte vaststelling of is er een liberaal antwoord op deze verdachtmaking? Zeker wel, zo meent Auke Leen. In het hiernavolgende artikel maakt de auteur duidelijk wat het liberale antwoord is op de kredietcrisis en het huidige beleid. Bovendien waarschuwt hij voor het momenteel verwachte heil van overheidsingrijpen.

Voor de liberaal gaat het beleid betreffende de kredietcrisis van kwaad naar erger. Eerst moest – met tijdelijk beleid – slechts het vertrouwen in de banksector worden hersteld. Nu gaat het al om het creëren van een – permanent – nieuw soort wereldwijd kapitalisme. De kredietcrisis is niet meer een bedrijfsongeval maar een systeemcrisis.

Het nu ingezette beleid is voor de liberaal zo fout als het maar kan zijn. Dat geldt zowel voor het redden van banken als de aanpassing van het systeem. Niet zolang geleden dachten we met z'n allen dat de Berlijnse muur in de richting van het Oosten was gevallen. Nu blijken staatseigendom en gedetailleerde regulering weer de hoogste wijsheid.

Valt er voor de liberaal niets anders te doen dan stil te blijven zitten als hij geschoren wordt? Integendeel. Een liberaal kan zeker iets zeggen over de oorzaken van de crisis, de kosten van de gekozen oplossing en zelfs een betere oplossing geven.

We mogen er toch minstens aan herinneren dat het socialisme nooit heeft gewerkt en, hoe de wereld ook is veranderd, ook nu niet zal werken. De misvatting dat

goede mensen met macht een beter resultaat bereiken dan de gewone man zonder macht is onuitroeibaar. Macht dient gebruikt te worden om de spelregels, de orde in de samenleving, te bepalen – niet de einduitkomsten. Misschien is de banksector veel te groot geworden en wordt dat nu met steun in stand gehouden. Sommige financiële producten waarin de banken grossierden waren toch ook weer niet zo'n succes. De vrijheid van het individu daar gaat het om. We zijn allemaal zzp'ers: zelfstandigen zonder personeel. Eigen baas over ons leven, vrijheid en eigendom. Beleid dat daar haaks op staat is immoreel. Als een bank een creatieve ondernemer wil steunen of een nieuw financieel product wil uitproberen, moet zij dat vooral doen. Overheidsregulering ontnemt dat onvervreembare recht.

DE OORZAKEN VAN DE CRISIS

Het vertrouwen in het bankwezen is op een dieptepunt. Bezittingen hebben niet de waarde die we dachten. Hoe is het zover gekomen? Door het bevorderen van het huizenbezit in de VS – overheidsbeleid dat werd uitgevoerd door de recent genationaliseerde banken Freddy May en Fanny Mac – werd geld op hypotheek gegeven, wat commerciële banken nooit zouden hebben gedaan. Vervolgens werden deze verhandelbaar gemaakt. Dit in tegenstelling tot vroeger toen ze bleven bij de bank die ze had afgesloten.

Met het verhandelen van risico's, ook in meer algemene zin, is niets mis: de moderne maatschappij kan niet zonder. Ondernemers weten: zonder risico geen winst. Maar zij weten ook dat een te hoog risico te veel van het goede is. Tegen risico buiten hun directe ondernemerschap dekken ze zich in. Tot het midden van de jaren '70, ten tijde van het keynesiaanse beleid, werden dergelijke risico's gesocialiseerd. Fluctuaties in de conjunctuur en

wisselkoersen werden bestreden door de centrale overheden. Dat beleid leidde uiteindelijk tot stagflatie: een samengaan van stagnatie in de groei en inflatie. In het – in ieder geval tot voor kort – gevoerde beleid moeten ondernemers zelf hun risico's beperken. De markt levert een oplossing in de vorm van derivaten.¹ Derivaten zijn instrumenten waarvan de waarde is afgeleid van de waarde van een onderliggend goed. Ondernemers kunnen zich daarmee, bijvoorbeeld, zonder het goed zelf te kopen, tegen prijsveranderingen indekken. In de VS is men creatief in het bedenken van dit soort financiële producten. Het is een bron van productiviteitsstijging. Ondernemers kunnen zich concentreren op datgene waar ze goed in zijn en voor de rest de risico's beperken.

Het ontwikkelen van nieuwe (kennis)producten gaat met vallen en opstaan. Derivaten vormen door hun ingewikkeldheid ook een risico. Dat is nu eenmaal zo; 100% zekerheid is niet van deze wereld. Een recent artikel in de *Wall Street Journal* kopt dan ook, 'De 1% Paniek'.² Met als ondertitel: 'Onze financiële modellen waren slechts bedoeld om in 99% van de gevallen te werken.' Maar dat was al bekend. In 1973 komen Black en Scholes met een formule om opties te prijzen. In 1997 krijgt Scholes er de Nobelprijs voor. De formule maakt het mogelijk middels opties het risico in de samenleving meer effectief te beheersen. Bij iedere beurshandelaar zat de formule in de handcomputer. Er viel geld mee te verdienen; financiële producten waren volgens de formule verkeerd geprijsd. Om ook zelf z'n vinding te gelde te maken, richt Scholes een investeringsbedrijf op. Na aanvankelijk succes, volgt in 1998 het faillissement als gevolg van de crisis in Azië en Rusland. Althans dat had moeten gebeuren; op aandringen van de Amerikaanse centrale bank werd het fonds (ook toen al *too big to fail*) door de financiële wereld gered. Dit terwijl het fonds willens en wetens had gehandeld in de meest exotische financiële producten buiten de directe regulering van overheden.

Kortom, het probleem is dat de meedogenloze regulering van de markt, waar geen overheid tegen op kan, door de overheid is tegengewerkt: zowel bij de oorzaak als bij de oplossing van de crisis. Van een *laissez-faire* economie is nooit sprake geweest. Velen in de Verenigde Staten hadden zonder overheidsgaranties

nooit een hypotheeklening gekregen. Zoals nu bedrijven gewoon failliet hadden moeten gaan. Wat we een crisis noemen, is de oplossing van de markt die de overheid bestrijdt.

DE KOSTEN VAN DE HUIDIGE REACTIE

Wat waren ook alweer de redenen: empirisch, theoretisch en ethisch dat het socialisme niet werkt?

EMPIRISCH

Empirisch bestaat er geen enkele twijfel dat privaateigendom en prikkels die het eigen belang stimuleren de productie verhogen. In de geschiedenis is iedere stap van de overheid in die richting er een geweest die de productie deed stijgen. China is destijds niet uit de grote armoede gekomen door overheidsbeleid of hulp van buiten. Aan het begin van de groei stond een verlaging van de belastingtarieven voor de boeren. Het marginale tarief werd nul in plaats van het daarvoor gehanteerde tarief van 100%. In plaats van te werken voor de grote hoop, mocht, na een bepaalde hoeveelheid voor de staat te hebben geproduceerd, al het meerdere zelf worden behouden.

Dichter bij huis is volgens Klaus, de president van Tsjechië, de situatie daar in vergelijking met het de huidige toestand in het voormalige Oost-Duitsland een bijna gecontroleerd experiment dat aantoonde dat hulp niet werkt.³ Oost-Duitsland doet het ondanks massieve hulp uit het voormalige West-Duitsland niet beter dan Tsjechië. Het enige dat je als overheid kunt doen, is de concurrentie, en daarmee de vrijheid, te bevorderen. Tsjechië (toen nog verenigd met Slowakije) deed dat na de val van het communisme door radicaal de grenzen open te gooien voor buitenlandse producten. Binnenlands was er immers bijna geen concurrentie door de vaak monoliete bedrijven. De overheid had niet de kennis om bedrijven efficiënt op te splitsen dan wel tot zelfstandigheid op de wereldmarkt te brengen.

THEORETISCH

Doel van de vrijheid is zowel de gelegenheid als de prikkel te geven om het hoogst mogelijke gebruik van kennis te verzekeren. Vaak wordt gezegd dat we ons bevinden in een kenniseconomie. Voor de liberaal is het woord kenniseconomie een pleonasme. Zo was en is de markteconomie er voor Hayek om de informatie te verspreiden waarop de koper kan handelen.⁴ Grondstoffen en arbeid

uit producten halen en kennis ervoor in de plaats zetten, is de weg van de vooruitgang. Het nationaal product stijgt, maar in gewicht wordt het geen grammetje zwaarder.⁵ Het Westen is rijker niet alleen omdat het over meer kapitaal beschikt maar vooral omdat het meer gebruik maakt van bestaande kennis.⁶

De centrale planners, in casu de bankierende toezichthouders, beschikken niet over de benodigde kennis. Die unieke kennis valt vaak niet te centraliseren. Ook al zouden we gebruik maken van de beste beampten, de kans dat daar buiten iemand met nog betere ideeën rondloopt is veel groter. Bovendien, al zouden we gebruik kunnen maken van de beste kennis waarover we op dit moment beschikken – de samenleving zou tot stilstand komen. Dit gebeurt niet omdat er geen mogelijkheden tot toekomstige groei zouden zijn, maar omdat al het handelen zo congruent zou zijn met de huidige kennis dat er geen mogelijkheid meer zou zijn voor het ontstaan van nieuwe kennis. Met het nu ingezette beleid gaat ook de kenniseconomie overboord. Beleid dient ruimte te creëren middels het bepalen van de spelregels niet middels het voorschrijven van inhoudelijke uitkomsten. Dat geldt ook in de financiële sector.

Bovendien waar moet al dat steungeld vandaan komen. In de Verenigde Staten is het bedrag nu al groter dan de voor inflatie gecorrigeerde kosten daar voor de hele Tweede Wereldoorlog. We zien de leven gevende regen van Bos. De droogte die het elders creëert zien we niet. De overheid denkt ook meerdere vliegen in een klap te slaan. Als het om overheidscommissarissen bij banken gaat, lezen we, 'Bos zoekt vrouwen'. Zo zal niet alleen de emancipatie maar wie-weet-welke-andere doelstelling via deze achterdeur moeten worden verwezenlijkt.

ETHISCH

Natuurlijk is daar allereerst het verlies van vrijheid. Het beleid is niet een verkapte weg naar het socialisme maar recht-voor-zijn-raap overheidseigendom en gedetailleerde regulering. Prijzen, de verlies- en winstrekening en privaateigendom staan buitenspel. Te spreken over de redding van het kapitalisme is een gotspe. Het is Hayeks voorspelde weg naar de slavernij: het beleid creëert van de overheid afhankelijke onderdanen en geen zelfstandige burgers.⁷ De opvatting heerst dat sociale problemen ontstaan door de activiteiten van slechte, hebzuchtige men-

sen en dat alles beter zou zijn als goede mensen met macht worden bekleed. Voor Hayek, daarentegen, kan vrijheid slechts behouden blijven als zij niet alleen om redenen van erkend nut in een bijzonder geval maar principieel wordt verdedigd: de gewone man zonder macht maar met de mogelijkheid van vrijwillige ruil produceert het gewenste resultaat.⁸

Op de markt vindt vrijwillige ruil met wederzijds voordeel plaats. Zo niet, dan wordt er in vrijwilligheid niet gekocht en niet verkocht. Het ethische gehalte van steunverlening door de overheid is niet hoger dan dat A een probleem bij B ziet en vindt dat C ervoor moet betalen. Had B het geld zelf direct van C genomen, hadden we het diefstal genoemd. Bovendien, te stellen dat de overheid, zoals nu, de particuliere sector redt (*bailout*) verdraait de zaken. Het is altijd de particulier die de overheid redt – dag in, dag uit. De overheid kan niets geven zonder het niet daarvoor van de particuliere sector te hebben genomen. Dat spaarders bij faillissement zonder-daar-direct-zelf-schuldig-aan-te-zijn hun geld (dit boven het gegarandeerde bedrag) verliezen, is het punt niet. Zij (inclusief banken) die daarvoor bij volledige compensatie met hogere belastingafdrachten moeten opdraaien, moeten dat ook zonder daar zelf schuldig aan te zijn. Dit afgezien van de vraag of de overheid de kennis wel heeft om het onderscheid wel of geen eigenschuld te kunnen maken en of de prikkels op toekomstig gedrag bij volledige compensatie niet desastreus zijn.⁹

WAT HAD MOETEN GEBEUREN

Wat als de centrale banken niets zouden doen? Dan krijgen degenen die de crises, in ieder geval ten dele, hebben veroorzaakt een kans – en vooral ook de prikkel – om het probleem zelf op te lossen – en hun vrijheid te behouden. Het probleem van de kredietcrisis is dat in de kenniseconomie waarin we leven een kennisproduct is geflopt. Daar moeten we niet te dramatisch over doen. De waarde van financieel afgeleide producten, met huizen als onderliggende waarde, is tot bijna nul gedaald. Inderdaad wat geef je voor zo'n product in de huidige onzekere tijd. De huizenprijzen zijn daarentegen maar met 10 tot 20% gedaald. Dat betekent dat er geld te verdienen valt voor de creatieve geest die met een nieuw kennisproduct de bankbalansen nu al die hogere waarde kan geven die dergelijke producten na de huidige onzekere

tijd zullen hebben. Daar doen banken een dubbele moord voor. (Het aanpassen van de boekhoudregels die de dagwaarde voorschrijven, is natuurlijk een andere mogelijkheid.) Terug te gaan naar de simpele producten van wel-
eer, die een ieder begrijpt, is de slechtste oplossing. Een derivaat als kennisproduct verhoogt de welvaart evenzeer als de overgang van de typemachine, die we allemaal begrijpen, naar de PC.

Maar was de economie bij afwezigheid van overheidsingrijpen niet tot stilstand gekomen? Staat het water ons niet plots tot de lippen? Nee. Marshall, die het leerboek voor de economie uit de eerste helft van de vorige eeuw schreef, stelt op het voorblad van zijn *magnum opus*, 'De natuur gaat niet met sprongen.' Het is altijd een klein beetje meer of minder. Nooit alles tegelijk. Natuurlijk zouden er bedrijven failliet zijn gegaan. Maar de rest van de economie lag er goed bij. Ook veel financiële instellingen voerden een degelijk beleid. Een beleid waarvoor zij nu worden beloond door mee te moeten betalen om instellingen te redden die dat niet hebben gedaan. Het is zoals Von Mises zei, eigenlijk zouden bedrijven die verlies lijden belasting moeten betalen (zij hebben immers een product geproduceerd dat meer kost dan dat het oplevert) en niet de bedrijven die winst maken.

Het voorstellen van een alles-of-niets situatie is voor de overheid noodzaak geworden om het vergaande beleid te rechtvaardigen. Het draagt ook in grote mate bij aan het algemene verlies aan vertrouwen in de banksector. Dat de Amerikaanse centrale bank eigenaar van banken wordt en voor het eerst in de geschiedenis ook private investeringsbanken direct redt, is juist de alarmbel – en zij handelen er ook naar – voor hen die dachten het valt wel mee. Bovendien, als iets uit memoires van zij die bij de centrale banken hebben gewerkt blijkt, is het wel dat die het in dit soort situaties ook niet weten. Een artikel in *The Wall Street Journal* stelt dan ook dat 'Bernanke de vorige oorlog weer uit vecht'.¹⁰ Gedoeld wordt op wat de juiste aanpak zou zijn geweest – maar door de centrale banken destijds niet is gevolgd – om de crisis uit de jaren dertig van de vorige eeuw te bestrijden. Maar zo is de situatie nu helemaal niet. Het willekeurige ingrijpen door de ene bank te redden en de andere niet duidt ook op een gebrek aan beleid. Het in de VS in het leven roepen van een fonds om rommelhypotheken op te kopen en vervolgens die gelden te gebruiken om mede-eigenaar van banken te worden of

voor weer andere zaken te benutten, doet dat ook. Onder Greenspan was anekdotisch bewijs vaak het enige dat er was.¹¹ Het zal nu niet anders zijn.

Wat was er gebeurd als de overheid niet had ingegrepen? Zouden alle banken in een zwart gat zijn verdwenen? Nee. Dat is, zoals gezegd, de retoriek van de overheid om haar unieke ingrijpen te rechtvaardigen. Levensvatbare onderdelen zouden zijn afgesplitst. Zo zijn, in één nacht, van het failliete Lehman Brothers 639 miljard dollar en 26.000 arbeidsplaatsen geherstructureerd. Er zou slechts (tijdelijk) een kariger bankenlandschap zijn geweest, maar wel met de juiste prikkels. Alles werkt gewoon beter als succes je rijk en slechte beslissingen je armer maken. Al is het vinden van de juiste prikkels, zie de hoge bonussen, ook een ontdekkingsproces dat met vallen en opstaan het beste aan de sector zelf kan worden overgelaten.

Waarom wordt er dan toch ingegrepen? Dat heeft waarschijnlijk een platvloerse reden. Financiële instellingen en centrale banken zijn twee handen op een buik. Bestuurders komen uit of gaan vaak naar het financiële bedrijfsleven. Het financiële bedrijfsleven weet haar speciaal belang gewoon goed als het algemeen belang te verkopen. Daarnaast verklaart het verschijnsel van het grote geconcentreerd voordeel van hulp voor het financiële bedrijfsleven en de verspreide kosten over de hele samenleving veel. Voor het bedrijfsleven loont het de moeite om in't geweer te komen, voor de burger veel minder.

EN DIE HOGE BONUSSEN DAN?

Een van de gevaarlijkste kanten van de huidige situatie is dat de discussie wordt gevoerd met op de achtergrond het gezonde volksinstinct tegen de hoge beloningen in de top van het bedrijfsleven. Het is bijltjesdag voor de bonussen; de Balkenende of Bush norm is de hoogste wijsheid.

Waarop zijn topinkomens gebaseerd? De eigenlijk enige fundamentele waarheid in onze markteconomie is, dat partijen in vrijwilligheid alleen maar ruilen als beide erop vooruit gaan. Stel een topmanager maakt 5% minder fouten en dat scheelt het bedrijf 50 miljoen; daar wil je wel 5 miljoen aan 'excessief' salaris voor betalen. Ieder heeft voordeel; de koek wordt groter. Het is niet alles wat managers meer krijgen, krijgen andere werkers minder. Nee, beide krijgen meer. Vrijwillige ruil is creatief en productief en heeft vrijheid nodig om te floreren. De algemene regel is dat wat betreft topbeloningen de samenleving

er meestal met een koopje vanaf komt. Als we het vermogen van Bill Gates bekijken en vergelijken met dat wat hij de samenleving in vrijwillige ruil heeft gegeven, zijn we er met een fooi vanaf afgekomen.

Lagere lonen gooien het kind met het badwater weg. Maar er zit gewoon te veel kind in: gewone werkers blijven onnodig arm. De aanbeveling van de commissie-Frijns (die de naleving van de codetabaksblat controleert) tot grotere transparantie over beloningen is wel degelijk een oplossing. Nu is er nog veel onduidelijkheid en onkunde over de financiële (afvloeiings)regeling, vaak verborgen in de kleine lettertjes. Het is een oorzaak van het gesteggel op aandeelhoudersvergaderingen en het gevoel van bedrogen te zijn bij werknemers en publiek. Transparantie maakt de afweging tussen kosten en baten voor alle deelnemers inzichtelijk; de door de commissie bepleite verbetering van zelfdiscipline komt als het ware vanzelf.

Geven die hoge bonussen geen perverse prikkels? Soms wel, maar dat is zeker niet de regel. Bovendien, de persverse prikkels zijn er ook in de politiek. Aldaar worden, om de kiezersgunst te winnen, vóór de verkiezingen door politici gouden bergen beloofd. Beloftes die onmogelijk zijn waar te maken en die het nageslacht met grote schulden op zadelen.

Is het aftoppen van de hoge inkomens dan niet tenminste rechtvaardig? Het woord rechtvaardig heeft twee betekenissen. Rechtvaardigheid wordt vandaag de dag gezocht in de einduitkomst maar niet in de voor een ieder gelijke spelregels van de markt. Bij de laatste vorm van rechtvaardigheid kan de overheid zonder aanzien des persoons het marktproces bewaken en, bijvoorbeeld, fraudulerende managers bestraffen. Bij de eerste vorm van rechtvaardigheid, echter, is veel kennis vereist. Hoe kan de overheid beoordelen of een topmanager het geld waard is? De overheid weet gewoon niet welk deel in de beloning verdienste, geluk, vriendjespolitiek of macht is. De hoogte op zich zegt in ieder geval niets. Beloning is het resultaat van een onpersoonlijk marktproces. Wil het gesteggel niet oeverloos worden, moeten we dat ook wijselijk zo laten.

TOT SLOT

Het is niet zoals Greenspan zei dat we in een financiële tsunami zitten. We zitten midden in een bijna surrealistische hype van socialistisch overheidsbeleid. Hypes heb je

ook bij consumenten, we kopen smurfen en bij beleggers, we kopen internetaandelen. Deze is alleen veel gevaarlijker. Het is niet zoals de Joker het in de nieuwste Batman film zegt, 'We hebben een beter soort criminelen nodig.' Criminelen die het niet voor het geld doen. Voor de liberaal heeft deze wereld juist meer miljonairs (zeg topinkomens) en faillissementen nodig. Geld is niet het beste maar wel een van de zuiverste motieven.

Voor de liberaal is het meest zorgwekkend aan de huidige crisis dat zo snel, bijna buiten iedere parlementaire besluitvorming om, wordt gegrepen naar tot voor kort ongebruikelijke middelen: socialisatie, zowel van de schulden als van het eigendom. Eerst gebeurde dit nog aarzelend en was het tijdelijk bedoeld. Nu schijnt het hek van de dam te zijn en wordt het een permanent kenmerk van onze samenleving. Een redding van het kapitalisme is het slechts als we de overheden als tijdelijke hedgefonds zien: er valt, al is het afwachten, geld te verdienen met belastinggeld. Maar zij die goed-willen-doen, zullen hun macht niet gauw weer afstaan.

De liberaal ziet ook geen pijnloze oplossing, wel een oplossing die altijd heeft gewerkt maar niet wordt vertrouwd. Ja, zelfs als simplistisch en lachwekkend wordt afgedaan. Individuen de vrijheid geven en te confronteren met de gevolgen van hun daden: het aloude principe van winst – en verlies – is het beproefde recept. Verlies hoort ook bij de vooruitgang. Evenals dat het geval is voor periodes van depressie. We zaten er gewoon met z'n allen wat betreft de banksector naast, en dat wordt in een recessie, een periode van herstructurering, hersteld. Je kunt de voordelen van de markt niet hebben zonder de nadelen. Het is alle hens aan dek wat betreft de kennis waarvan we gebruik moeten maken bij de oplossing van de crisis. Een markteconomie doet dat.

Kortom, de markt is – ook voor financiële producten en prikkels voor bestuurders – een ontdekkingsproces.¹² Daar horen flops bij. Overheidsbeleid zou er op gericht moeten zijn zij die risico nemen daarmee te confronteren. Dat is het grote verschil met de overheidsdienaar. In het bedrijfsleven werkt de prikkel dusdanig dat de stekker er bij verlies gauw wordt uitgetrokken. Bij de overheid is de prikkel in de regel om nog meer geld of nog andere middelen aan te wenden. In de private sector moeten de eigenaren immers zelf het benodigde bedrag opbrengen, in de publieke sector hoeven de beleidsmakers dat niet te doen.¹³

Voor de liberaal geldt in deze tijd de moraal van Gibbons *Decline and Fall of the Roman Empire*. De Romeinen, evenals de Grieken, wilden vrijheid. Maar meer dan dat wilden ze zekerheid. Ze eindigden met geen van beide. Zo zullen ook wij in de toekomst weten of dat wat recentelijk is gezegd over het beleid in de jaren dertig ook nu weer op zal gaan. 'Hoe meer beleid à la Roosevelt in een land hoe langer de crises in die landen duurde.'

Dr. A.R. Leen is econoom en doceert aan de Universiteit van Leiden.

NOTEN

- 1 D. Bryan en M. Rafferty, *Capitalism with Derivatives*, New York, 2006.
- 2 'The 1% Panic. Our financial models were only ment to work 99% of the time' in: *The Wall Street Journal*, 13 oktober 2008 (www.wsj.com).
- 3 V. Klaus, *Where Do I See a Problem Now?*, lezing 3 oktober 2008 (www.vaclavklaus.cz).
- 4 F.A. Hayek, *Individualism and Economic Order*, London, 1949.
- 5 W.B. Wriston, *The Twilight of Sovereignty*, New York, 1992.
- 6 F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Chicago, 1960.
- 7 F.A. Hayek, *The Road to Serfdom*. London, 1944.
- 8 Hayek, *Constitution of Liberty*.
- 9 T. Sowell, *The Quest of Cosmic Justice*, New York, 1999.
- 10 'Bernanke Is Fighting the Last War. Everything works much better when wrong decisions are punished and good decisions make you rich' in: *The Wall Street Journal*, 18 oktober 2008 (www.wsj.com).
- 11 L. H. Meyer, *A Term at The Fed*, New York, 2004.
- 12 F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London, 1982.
- 13 M. Friedman, *Why Government is the Problem*, Stanford, 1993.

IN DE GREEP VAN DE MERCANTILISTISCHE GELDPOLITIEK

PHILIP RUIJS

Onder het mom van het ‘algemeen belang’ wordt de kredietcrisis door veel overheden aangegrepen om het heft in eigen handen te nemen. De immense schade die veroorzaakt zou worden indien banken daadwerkelijk zouden omvallen rechtvaardigt voor velen het huidige overheidsingrijpen. Philip Ruijs schaart zich echter achter de economen die in de reddingsplannen een garantie voor nieuwe toekomstige crises zien. Hij bekritiseert de rol van de centrale banken en beargumenteert dat liberalen deze instanties kunnen missen als kiespijn.

Gedurende de kredietcrisis werd de grootschalige subsidiëring van het bankwezen door vele politici en economen gerechtvaardigd op grond van de stelling dat het bijzondere belang van de commerciële bankiers nu eenmaal samenviel met het ‘algemene belang’ van de rest van de bevolking, dat ernstig geschaad zou worden bij een zogenaamde ‘systeemcrisis’. Subsidiëring van ondernemingen is in de ogen van het economisch liberalisme echter een gruwel en er waren genoeg economen te horen welke in de reddingsplannen een garantie zagen voor een toekomstige herhaling van de kredietcrisis. Rest de vraag hoe het toch kan dat de bijzondere belangen van de bankiers het monetaire beleid zo in hun greep weten te houden en welk alternatief het economisch liberalisme omtrent de toekomst van het bankwezen biedt. Voor velen is het al een uitgemaakte zaak dat de crisis en recessie zijn veroorzaakt door de *bonussen* welke bankiers de afgelopen jaren konden verkrijgen door de grote risico’s die ze konden nemen zonder zelf ooit voor de eventuele negatieve gevolgen op te hoeven draaien. Hieruit blijkt dat men eindelijk de vraag ‘*Cui bono?*’ te hulp heeft geroepen om de

loop van onze economische geschiedenis te verklaren. Het kan geen kwaad om deze vraag hier eens consequent en rigoureus te gaan toepassen.

HET MERCANTILISME EN DE VRIJE MARKT

Het economisch liberalisme is in de achttiende eeuw opgekomen als een reactie tegen wat later getypeerd werd als het *mercantilisme*. Dat was enerzijds een economisch systeem van protectionisme, monopolies en andere privileges welke door de machthebbers werden verleend aan de ondernemers die bij hen in de gratie lagen. Anderzijds slaat deze term op vroege economische literatuur uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw welke volgens de econoom Jacob Viner (1892-1970): ‘consisted in the main of writings by or on behalf of “merchants” or businessmen, who had the usual capacity for identifying their own with the national welfare [...] the great bulk of the mercantilist literature consisted of tracts which were partly or wholly, frankly or disguisedly, special pleas for special economic interests. Freedom for themselves, restrictions for others, such was the essence of the usual program of legislation of the mercantilist tracts of merchant authorship.’¹ Adam Smith (1723-1790) is de bekendste van de politiek economen die begonnen te pleitten tegen dat mercantilisme, hoewel hij vond dat: ‘To expect [...] that the freedom of trade should ever be entirely restored [...] is as absurd as to expect that an Oceana or Utopia should ever be established [...] Not only the prejudices of the public, but what is much more unconquerable, the private interests of many individuals, irresistibly oppose it.’² Ondanks dit pessimisme groeide in de 19^e eeuw de invloed van het economisch liberalisme snel, dat inderdaad op het programma had staan om de bijzondere belangen te doen verdwijnen die via protec-

tionisme, monopolies en andere privileges werden afgedwongen ten bate van sommige kooplieden, fabrikanten en landeigenaren. Latere liberale economen als Frédéric Bastiat bestreden dan ook de economische fabels die sommigen bedachten om hun belangen te beschermen tegen bijvoorbeeld buitenlandse concurrentie. Neem die weg en de geprivilegieerden staan machteloos.³

Dat het economisch liberalisme bijzondere belangen tegenging en zo ook als het ware streed tegen een afgedwongen inkomstenherverdeling van 'arm' naar 'rijk' is iets dat tegenwoordig voor velen op zich al moeilijk te bevatten is. Want de socialisten zijn er zeer goed in geslaagd om het liberale pleidooi voor de terugdringing van de overheid uit de economie af te schilderen als een doctrine welke het toe-eigenen voorstaat van een oneerlijk groot deel van de totale economische taart door de 'rijken'. De linkse propaganda is daarin zelfs zo succesvol dat interventie op de markteconomie bijna altijd geassocieerd wordt met het beschermen van de 'armen' en het 'algemeen belang'. Zo is één van de meest overheersende paradigma's in contemporaine politiek-economische analyses het naïeve standpunt dat de overheid gezien moet worden als een instituut dat neutraal is tegenover particuliere belangen en zo gecontrasteerd moet worden met de private sector waarin alleen het particulier winstbejag heerst. Ambtenaren en politici zouden zo altijd altruïstisch streven naar het 'algemeen belang' – wat dat ook moge zijn. Doordat men de zaken zo voorstelt sluit men de ogen voor de mogelijkheid dat de overheid een beleid kan voeren dat door een lobby van particuliere belangen tot stand is gekomen en waar de meeste mensen helemaal geen baat bij hebben. Er zijn echter genoeg argumenten te vinden om de stelling te verdedigen dat een moderne vorm van mercantilisme – zowel in populaire economische gedachten als in economische politiek – het grote probleem is van de huidige geldpolitiek.

'GELDSCHAARSTE'

De mercantilistische auteurs stonden ook bekend als monetaire theoretici. De Zweedse econoom Eli Heckscher beschreef wat hierin als hun essentiële standpunt kan worden beschouwd: 'The position of the more perspicacious mercantilists was in this respect, as in many others, perfectly clear within certain limits. For them

money was – to use the terminology of today – a factor of production, on the same footing as land'.⁴ Een productiefactor is in de moderne economische theorie een middel – zoals arbeid, land of kapitaalgoederen als machines en grondstoffen – waar men weer andere goederen mee kan maken. De mercantilisten gingen dus gewoon uit van het feit dat in de ogen van een individu het geld voor hem maakt dat anderen iets aan hem overleveren in ruil daarvoor. En in dit opzicht hadden ze volstrekt gelijk. Ze kwamen vervolgens echter tot de conclusie dat de hoeveelheid geld welke zich in een land bevond een belangrijke bepalende rol voor de rijkdom van dat land was. Als koopman hadden ze daarnaast de ervaring dat wanneer geldleners meer geld tot hun beschikking hadden, ze tegen lagere rentes konden lenen. En hoe makkelijker ze geld konden lenen, hoe meer handel ze konden drijven. Ze zagen de *schaarste van het geld* daarom als een belemmerende rol in de economische ontwikkeling. En dat was de reden om via hun geschriften bij de machthebbers te bepleitten dat de export van goud en zilver moest worden tegengegaan, zodat deze belangrijke productiefactoren voor de binnenlandse economie beschikbaar bleven. Hiernaast werd ook al gepleit voor het vergroten van de geldhoeveelheid, vooral door de Schotse bankier en papiergeld-mercantilist John Law (1671-1729). Hij stelde ondermeer: 'Domestick trade depends on the money. A greater quantity employes more people than a lesser quantity. A limited sum can only set a number of people to work proportion'd to it, and 'tis with little success laws are made, for employing the poor or idle in countries where money is scarce'.⁵ Geheel in lijn met de mercantilistische doctrines van zijn tijd stelde Law dat geld in de handel en nijverheid de rol van een *complementaire productiefactor* speelt, zoals we dat tegenwoordig zouden noemen, waarvan de beschikbare hoeveelheid de mate van handel beïnvloedt. Hij stelde voor dat de Schotse overheid extra papiergeld in de economie zou pompen, om de rente te verlagen en zo de handel te stimuleren. Het was echter de Franse regent Philippe van Orléans die Law zijn plannen zou laten uitvoeren, waardoor Law als hoofd van de *Banque Royale* een fortuin zou verwerven. De Parijzenaars beleefde echter door een stortvloed aan papiergeld een economische zeepbel, waarvan men, nadat deze uit elkaar spatte, besepte dat deze hun welvaart zeker niet had verhoogd.⁶

De theorie dat 'geldschaarste' een belemmerende rol speelt in de economische ontwikkeling werd door latere politiek economen vaak fel bestreden, met name door de Franse econoom Jean-Baptiste Say (1767-1832). Hij wees erop dat deze theorie typisch is voor ondernemers die door een te hoge aanbodsprijs hun waren niet kunnen slijten en dan maar zeggen: 'Le vente ne va pas, parce que l'argent est rare'. Dan neemt men volgens Say toch echt 'le moyen pour la cause'.⁷ Want wie doorredeneert over de rol van het geld in de economie, moet beseffen dat niemand het geld daadwerkelijk consumeert in een productieproces. Geld wordt bewaard en vervolgens weer doorgeruild, het is een intermediair. Say was één van de grondleggers van de 'orthodoxe' economische theorie, waarin het geld uitsluitend als *ruilmiddel* fungeert en zo een fundamenteel andere rol speelt in de economie vergeleken met productiefactoren als arbeid, land en kapitaalgoederen. De nonsens van 'geldschaarste' is manifest wanneer men beseft dat geld dat niet schaars is per definitie niet gebruikt zal worden in *commerce*; want iets opgeven in ruil voor iets dat niet schaars is, is praktisch hetzelfde als een gift. Niemand ruilt goederen immers tegen lucht.

De reacties die kwamen op de mercantilistische theorie van geldschaarste en het pleidooi om de goud-export tegen te gaan waren overigens al grotendeels door die mercantilisten zelf voorbereid in hun traktaat; want daar zat wel degelijk correct economisch geredeneer tussen. Het besef bestond zo al dat door verkleining of vergroting van de aangeboden hoeveelheid geld – volgens de wet van vraag en aanbod – de ruilwaarde van dat geld respectievelijk hoger of lager moest worden. Dat het vergroten van de hoeveelheid papiergeld een *hausse* kon doen inzetten van stijgende prijzen en wilde speculatie is zo in de basis met de meest beroemde economische wet te verklaren. De Schotse filosoof David Hume (1711-1776) zette hierom misschien geen hele grote stap toen hij erop wees dat men zich ook niet druk behoefde te maken om de export van goudgeld: Want als goudgeld uit een land wegvloeit zullen de prijzen in dat land gaan dalen. Precies daardoor zullen buitenlandse kooplieden meer goederen uit dat land kopen en moet er dus weer 'automatisch' goudgeld terugvloeien naar dat land.⁸

'ONDERBESTEDING' EN HET PRIJSMECHANISME
'Sinds Keynes weten wij,' aldus de Nederlandse econoom Jan Pen, 'dat een onderbezette economie zich anders gedraagt dan een economie waarin de vraag op een voldoende hoog peil ligt.' Gelukkig kunnen economen er dus voor waarschuwen dat de grote bedreiging van de markteconomie is dat mensen 'te veel' geld gaan sparen waardoor verminderde consumentenbestedingen winsten van winkeliers doen afnemen, vervolgens van de groothandels waar zij weer inkopen, dan de consumentengoederenindustrieën, de machinefabrikanten, de ijzerproducenten, enzovoorts. De afnemende winsten zouden investeringen zo minder aantrekkelijk maken. Zoals Pen het uitlegde: 'De investeringen worden niet zozeer geremd door de besparingen – er treedt een spaaroverschot op in de particuliere sector – maar door de afzet [...]. De ondernemingen worden uitgehold, en dat proces versterkt de vicieuze cirkel van inkomens en bestedingen. Al deze kenmerken zijn in de economische literatuur beschreven. De theorie van de onderbesteding behoort tot het intellectuele erfgoed van de huidige generatie van economen.'⁹ De Keynesianen willen via belastingen en uitgavenpolitiek, en via geldscheppend en renteverlagend monetair beleid het kapitalistisch systeem redden van de onderbesteding. Keynes zelf toonde diepe waardering voor het mercantilisme in zijn *General Theory* en bepleitte de intellectuele verbondenheid van zijn onderbestedingstheorie met de geldschaarstetheorie van de koopmannen van weleer.¹⁰

De onderbestedingstheoretici stellen economie en prijsmechanisme voor als een motor waarvan het geld de brandstof is en de mate van consumptieve bestedingen het gaspedaal.¹¹ De 'orthodoxe' economen stellen echter dat geld en bestedingen de markteconomie *coördineren* via de winstmarges; de prijsverschillen die ondernemers berekenen tussen hun omzet en hun productiekosten. Omdat die marges worden berekend in geld wordt dit ruilmiddel dus als economische rekeneenheid gebruikt ter 'allocatie' van de productiefactoren in de reële economie. Met deze definitie van het prijsmechanisme kan het idee dat economische groei door consumptieve bestedingen in werking wordt gezet weerlegd worden: Want reële economische groei komt alleen door het produceren van meer of verbeterde kapitaalgoederen (machines, fabrieken) die in combinatie met een betere arbeidsver-

deling uiteindelijk in grotere schaalvoordelen resulteren. Men moet *kapitaalintensievere* productiemethoden toepassen. Daar zit echter de voorwaarde aan verbonden dat men productiefactoren voor de opbouw van die kapitaalintensievere productiemethoden beschikbaar moet stellen. Men moet deze dus sparen en investeren in *reële* zin: Want als men productiefactoren verschuift van consumptiegoederenproductie naar kapitaalgoederenproductie worden er tijdelijk minder consumptiegoederen afgeleverd dan in potentie mogelijk was – totdat het punt komt dat de kapitaalintensievere methodes zijn opgebouwd en een hogere *output* van consumptiegoederen wordt gerealiseerd welke zonder dat sparen en investeren niet mogelijk zou zijn geweest. Doordat kapitaalintensievere methodes op den duur productiever zijn met hetzelfde gebruik van middelen, drukken deze de kosten van een ondernemer en vergroot dit zijn marges. De mate waarin ondernemingen kapitaalintensievere methodes kunnen gaan toepassen is echter altijd beperkt door de schaarste aan spaargeld (of ‘kapitaal’) waarmee zij de investering in productiefactoren kunnen betalen die de langere terugverdientijd van kapitaalintensievere methodes vereist. Wanneer mensen relatief minder consumptief gaan besteden drukt dit inderdaad de omzetten van winkeliers of consumentengoederenindustrieën, maar doordat er nu meer spaargeld beschikbaar is zullen ondernemers, mede door concurrentiedruk, hun marges via de productievere methodes moeten gaan vergroten. Het zijn dan juist de kapitaalgoederenindustrieën die hun winstmarges aan de omzetzijde zien verhogen. ‘Onderbesteding’, oftewel het tijdelijk afzien van consumptie, is daarom het centrale element van economische groei. Het verhogen van consumptieve bestedingen leidt daarentegen tot grotere winstmarges tussen productiefactoren en consumptiegoederen ten opzichte van productiefactoren en kapitaalgoederen. Hierdoor wordt het lucratiever om meer productiefactoren te gebruiken voor snellere productie van consumptiegoederen ten koste van een hogere productiecapaciteit in de verdere toekomst. Dat betekent *desinvesteren* in de *reële* economie.¹²

BANKEN EN ZEEPBELLEN

Nu we een grof idee hebben hoe het prijsmechanisme economische groei coördineert kunnen we begrijpen hoe het bankwezen een *hausse*, een crisis en vervolgens

een recessie kan veroorzaken. Hiervoor moeten we eerst duidelijk definiëren wat bankieren is. Aan de ene kant nemen banken geld in bewaring en verzorgen ze daarmee het betalingsverkeer – het *depositogiro* bankieren. Aan de andere kant lenen ze spaargeld van mensen en om dit vervolgens weer uit te lenen aan bijvoorbeeld ondernemers of hypotheekbehoeftigen – de kredietbemiddeling of *intermediair* bankieren. Deze twee vormen van bankieren zijn onmisbare elementen van een moderne markteconomie. Maar bankiers lenen in bewaring genomen geld in feite ook weer uit doordat ze meer girale tegoeden uitlenen dan ze in contanten kunnen dekken. Ze scheppen als het ware geld of krediet ‘uit het niets’.¹³ Tegenover deze kredietschepping staat echter geen enkele besparing van consumenten. Centrale banken kunnen deze kredietschepping nog eens extra ondersteunen doordat het de contante geldhoeveelheid in het bankwezen kan vergroten door haar zogenaamde openmarkt-politiek. De centrale bank koopt dan schuldpapier (zoals staatsobligaties) van commerciële banken in ruil voor vers gedrukt papiergeld. Met de vergroting van hun contante geldreserves zijn banken vervolgens in staat hun girale geldhoeveelheid te vergroten en kunnen ze meer gaan uitlenen. Een dergelijke vergroting van de geldhoeveelheid is dan ook het middel waarmee centrale banken hun renteverlagingen doorvoeren.

Een ondernemer of hypotheekbehoeftige die nieuw geschept geld leent kan dit echter alleen gebruiken om goederen te kopen of te huren die al bestaan. Het zou absurd zijn om te veronderstellen dat door de kredietschepping *reële* goederen zoals fabrieken of huizen ‘uit het niets’ ontstaan. Wat door de geldschepping moet gebeuren is dat er een hogere *nominale* vraag naar productiefactoren komt welke zo verhandeld zullen gaan worden voor hogere prijzen. In één woord *inflatie*. Friedrich Hayek (1899-1992) legde uit dat dit het begin van de *hausse* betekent waarin alles zo goed lijkt te gaan: ‘The initial general stimulus which an increase in the quantity of money provides is chiefly due to the fact that prices and therefore profits turn out to be higher than expected. Every venture succeeds, including even some which ought to fail.’¹⁴ Doordat het kunstmatig krediet geen besparingen op consumentenbestedingen inhoudt en doordat winsten en lonen gaan stijgen zullen de consumentenbestedingen in de *hausse* toenemen. Dat maakt

het voor veel ondernemers winstgevender om hun kapitaalgoederen te verwaarlozen en middels arbeidsintensievere productiemethodes meer consumptiegoederen dan eerder te gaan fabriceren. Andere ondernemers, met name de kapitaalgoederenindustrie, worden door de lagere rentes echter misleid om op onverantwoorde wijze hun productiecapaciteit uit te breiden. Hierin ligt volgens Hayek en zijn mentor Ludwig von Mises (1881-1973) dan ook het antwoord waarom elke *hausse* tot een einde komt. De fysieke productiestructuur is door de toename in kunstmatig krediet zo verstoord en uitgehold dat de *hausse* waarin alles zo goed leek te gaan gewoon niet voort te zetten is. De recessie is volgens Mises en Hayek niets anders dan de periode waarin de markt de in de *hausse* verstoorde reële productiestructuur weer moet herstellen. Omdat de banken zich dan meestal geëind houden met het scheppen van krediet wordt het prijsmechanisme niet gesaboteerd en begint het herstel van de economie. Dat de overheid de economie uit de recessie kan halen door met nieuw geschept geld de bestedingen te verhogen, en door het kunstmatig laag houden van de rente, leidt volgens Mises en Hayek dan ook niet tot de 'permanente quasi-*hausse*' zoals Keynes hoopte.¹⁵ Het leidt tot een inflatoire recessie, wat nu 'stagflatie' heet.¹⁶

Deze *monetaire conjunctuurtheorie* die Mises en Hayek aanhingen was na de Keynsiaanse revolutie behoorlijk uit de mode. Maar hij lijkt weer wat in ere hersteld doordat veel economen de belangrijkste oorzaak van de kredietcrisis in de VS gelegd hebben bij de *Federal Reserve*. Deze voerde in 2001 middels haar *openmarkt-politiek* een zeer expansief monetair beleid door de rente op de interbancaire markt van 6% naar 1,75% te brengen. Deze rente werd vervolgens verder verlaagd naar 1% in 2003, waarna de Fed deze weer langzaam omhoog liet komen. Ook de Europese Centrale Bank heeft in mindere mate aan een dergelijk expansief beleid meegedaan.¹⁷ Met al het beschikbaar gekomen geld en de gelijktijdige renteverlagingen heeft het bankwezen vervolgens veel hypotheeken kunnen verstrekken aan mensen die anders maar moeilijk aan een hypotheek zouden zijn gekomen of die het met een kleinere hypotheek hadden moeten stellen. De Amerikaanse huizenprijzen zijn hierdoor gigantisch de lucht in geschoten. En bankiers hebben hierdoor inderdaad flinke bonussen kunnen opstrijken. Nadat de rente weer

omhoog moest om hyperinflatie te voorkomen, en nadat de *housingboom* een *housingbubble* bleek te zijn, zitten veel mensen nu met schulden die ze (mede door de ingezakte economie) moeilijk kunnen aflossen. En de banken zitten uiteraard met die slechte hypotheeken. Dit moet toch vooral duidelijk maken dat het pleidooi voor meer toezicht op het bankwezen sinds de kredietcrisis begon vooral afkomstig is van mensen die gewoonweg niet weten waar ze over spreken of een façade willen optrekken. Want centrale banken kunnen niet aan de ene kant een *easy money policy* voeren door de geldhoeveelheid te vergroten en de rente te verlagen, en aan de andere kant door middel van 'prudentieel toezicht' proberen te voorkomen dat daardoor géén *hausse*s ontstaan.

CUI BONO?

Door geldcreatie treedt er telkens een herverdeling van koopkracht op ten gunste van diegenen die het nieuw geschepte geld als eerste gaan besteden. Doordat deze mensen dit extra geld gaan besteden zullen de prijzen in de economie gaan stijgen. En precies daardoor gaat de reële koopkracht achteruit van de mensen die bij de geldcreatie geen nieuw geld in handen krijgen. Deze laatste groep betaalt de zogenaamde 'inflatiebelasting' zolang de stijging van hun inkomens achterblijft bij de stijging van de prijzen. Bankiers zijn uiteraard de grootste beneficianten van hun eigen expansief monetair beleid.¹⁸

Bankiers kunnen echter niet zomaar geldscheppen. Want aan het in bewaring nemen van geld om het vervolgens weer uit te lenen zit het risico verbonden dat niet genoeg geld in kas is als genoeg rekeninghouders hun contante geld weer komen opeisen. Door belofte te doen die gewoon niet waar te maken zijn, brengen bankiers zichzelf zo in potentiële privaatrechtelijke moeilijkheden. Bankiers vinden een gedeeltelijke oplossing voor dit probleem in hun interbancaire markt waarop zij elkaar contante reserves uitlenen waarmee ze elkaar helpen als nu één en dan een ander met wat meer contante opvragen te maken heeft dan normaal. Men vertrouwt erop dat bankiers met wat hogere reserves bankiers met wat lagere reserves helpen. Vandaar ook het cliché 'het is allemaal gebaseerd op vertrouwen'. Maar is dit vertrouwen weg – doordat bijvoorbeeld sommige banken verliezen maken en zo minder kredietwaardig worden – dan zakt die reservemarkt tussen bankiers in elkaar. En een crisis begint.

In de crisis zien veel economen een belangrijke rol voor een centrale bank weggelegd. De argumentatie achter die rol kwam in de negentiende eeuw tot stand. In het invloedrijke *Leerboek der Staathuishoudkunde* van de begaafde liberale econoom Nicolaas Pierson (1839-1909) – van beroep eerst commercieel en later centraal bankier – wordt zo gepleit om ‘op het gebied van het bankwezen het eigenbelang enigermate aan banden te leggen’,¹⁹ wat vooral inhoudt dat de overheid een monopolie op de papiergeldcreatie hoort in te stellen zodat deze ‘in een tijd van levendige behoefte aan ruilmiddelen die behoefte op grote schaal kan vervullen.’²⁰ Pierson verdedigt zijn stelling door te wijzen op het feit dat banken met betalingsproblemen ook de handel in betalingsproblemen brengen, waardoor de meeste mensen baat zullen hebben bij een centrale bank als *lender of last resort* die noodkredieten (in papiergeld) aan hun banken zal uitlenen. Hedendaagse economen herhalen deze redenering door te waarschuwen voor een ‘domino-effect’ van omvallende banken wat een ‘systeemcrisis’ zal inhouden met vele geruïneerde rekeninghouders. Pierson’s standpunt lijkt daarom een realistische of ‘sociale’ aanpassing van het vrijhandelsbeginsel, aangezien een dogmatisch *laissez-faire* niet kan verhinderen dat een crisis zich zal verergeren en velen berooid achterlaat. Curieus aan Pierson’s betoog is echter dat een *lender of last resort* tijdens crises in het bijzonder het ‘eigenbelang’ van de gevestigde bankiers beschermd, die door hun ongedekte posities het meeste gevaar van allemaal lopen om ten onder te gaan. En gezien ook Pierson de ongedekte kredietuitgave als een oorzaak van *hausses* en crises aanwijst²¹, is het dan niet veel gemakkelijker om de ongedekte kredietuitgave aan banden te leggen in plaats van telkens maar de bankiers van papiergeld te voorzien als hun speculaties de mist in gaan? Er is genoeg reden om de stelling dat centrale banken het eigenbelang van bankiers meer inperken dan het eigendomsrecht van een vrije markteconomie zou toelaten als een mercantilistische fabel terzijde te schuiven. De waarheid is eerder andersom.

CONCLUSIE

Dat het verlenen van subsidies aan commerciële banken veel steun kan genieten ligt vooral in het feit dat de bijzondere belangen van de bankiers en de meeste mensen samenvallen op de korte termijn. Maar wie wil nu bewe-

ren dat dit geen kortzichtige ‘oplossing’ is waarmee bankiers in de toekomst aangezet worden weer grote risico’s te gaan nemen door ongestoord door te gaan met hun ongedekte kredietverstrekking? Op de langere termijn hebben de meeste mensen helemaal geen baat bij de conjunctuurgolven die deze geldpolitiek veroorzaakt. Een herhaling van deze crisis voorkomen kan alleen als consumenten zowel de vrijheid als de verantwoordelijkheid kunnen nemen om zelf hun geld tegen omvallende banken te beschermen. Consumenten zouden zelfs bij hun bank volledige contante dekking van hun betaalrekening kunnen gaan eisen zodra ze beseffen dat het geld van de belastingbetaler hen niet meer te hulp komt mocht hun bank omvallen. Dat zou het gevaar van een ‘systeemcrisis’ vrijwel elimineren. In plaats van een vrije bancaire markt zitten we nu echter opgescheept met centrale banken die van eenvoudige beschermheren van het ongedekte krediet onder de invloed van inflationistische ideologieën zijn uitgegroeid tot de belangrijkste aanjagers van de geldschepping. We zouden er goed aan doen om die bankiers en monetair economen, welke verkondigen dat centrale banken noodzakelijk of wenselijk zijn voor de markteconomie, als net zo ongeloofwaardig te gaan beschouwen als de boeren en agrarisch economen die denken te kunnen bewijzen dat landbouwsubsidies noodzakelijk zijn voor onze voedselvoorziening.²²

Ph.G.Ruijs is werkzaam bij een internationale handelsonderneming en studeert in deeltijd management aan Nyenrode Business Universiteit.

NOTEN

- 1 J. Viner, *Studies in the theory of international trade*, Clifton, 1975, p.39
- 2 A. Smith, *Wealth of Nations* [1776] (boek 4, hoofdstuk 2).
- 3 Bijvoorbeeld Bastiat’s kaarsenmakerpetitie. Zie: A. Leen, ‘Frédéric Bastiat’ in: M. van de Velde red., *Marktmeesters*, Amsterdam, 2004, pp. 93-113.
- 4 Geciteerd in J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, San Diego, 1964, p. 341.
- 5 J. Law, *Money and Trade Considered With A Proposal For Supplying The Nation With Money*, New York, 1966, p. 13.
- 6 J. Huerta de Soto, *Money, Bank Credit and Economic Cycles*, Auburn, 2006, pp. 108-111.
- 7 J.B. Say, *Traité d’Économie Politique*, Parijs, 2006, p. 247

- (cursivering overgenomen uit origineel).
- 8 D. Hume, 'Of the balance of trade' in: E.F. Miller red., *Essays Moral, Political and Literary*, Indianapolis, 1985, pp. 308-326.
 - 9 J. Pen, 'Het Intellectueel Tekort' in: *Economische Statistische Berichten* 5-10-1983.
 - 10 Zie: J.M. Keynes, *The General Theory*, hoofdstuk 23: *Notes on mercantilism, the usury laws, stamped money and theories of under-consumption*, pp. 333-371.
 - 11 In de ogen van de Keynesianen is de rentevoet een extra gaspedaal voor deze motor.
 - 12 Zie bijvoorbeeld: F.A. Hayek, 'The "Paradox" of Saving', in: *Economica* vol. 11, Mei 1931, pp. 125-169.
 - 13 Zie bijvoorbeeld: G.M. Verrijn Stuart, *Geld en Crediet*, 's-Gravenhage, 1932, pp. 34-39.
 - 14 F.A. Hayek, *Denationalisation of Money*, London, 1990, p. 97.
 - 15 Keynes, *The General Theory*, p. 322.
 - 16 Zie: L. von Mises, *Human Action*, Irvington-on-Hudson, 1996, pp. 524-586 en F.A. Hayek, *Prices & Production and Other Works*, Auburn, 2008.
 - 17 De interbancaire rente in de Verenigde Staten heet de *federal funds rate*.
Zie: www.federalreserve.gov/fomc/fundsrate.htm.
Voor de ECB zie:
<http://www.ecb.int/stats/monetary/rates/html/index.en.html>.
 - 18 Deze 'inflatiebelasting' is in mijn laatste artikel overijverig beschreven als een proces van twee stappen; want in werkelijkheid is het één en het zelfde proces.
Zie: 'Liberale Geldpolitiek' in: *Liberaal Reveil*, december 2007, p. 223.
 - 19 N.G. Pierson, *Leerboek der Staathuishoudkunde*, deel II, Haarlem, 1913, p. 68.
 - 20 Ibidem, p. 75.
 - 21 Ibidem, pp. 68-76.
 - 22 De auteur wil zijn grote dank betuigen aan de heren drs. H.H.J. Labohm en dr. A.R. Leen voor hun behulpzame suggesties.

WAAROM HOUDEN INTELLECTUELEN NIET VAN HET KAPITALISME?

FRITS BOLKESTEIN

Op 20 november jongstleden publiceerde Frits Bolkestein in de Amstelkerk te Amsterdam zijn nieuwste bundel *Overmoed en onverstand. Beschouwingen over politiek*. In het boek zijn artikelen opgenomen over de uitdagingen van de eenentwintigste eeuw, de toekomst van de Europese Unie, de uitbreiding van de NAVO en fragmenten uit debatten met onder andere John Gray en Ayaan Hirsi Ali. Bijgaand artikel over de afkeer van intellectuelen van het kapitalisme – eerder verschenen in *Opinio* – is ook opgenomen in de bundel. Nu het kapitalisme als gevolg van de kredietcrisis weer hevig onder vuur biedt de visie van Bolkestein inzicht in de moeilijke relatie tussen intellectuelen en het kapitalisme.

Het gaat mij in dit artikel om de onafhankelijkheid van geest van intellectuelen, vooral ten aanzien van het kapitalisme. Ik bouw mijn betoog als volgt op. Ik zal eerst iets zeggen over het belang van ideeën, dan over intellectuelen, vervolgens over het kapitalisme om te eindigen met de visie van veel intellectuelen op dat kapitalisme.

HET BELANG VAN IDEEËN

Het citaat van de grote Britse econoom John Maynard Keynes is welbekend: 'De ideeën van economen en politieke filosofen zijn krachtiger dan meestal wordt verondersteld. De wereld wordt er bij uitstek door beheerst.' Het gedachtengoed van Keynes zelf is daar een voorbeeld van. Een jaar of twintig lang was het in Nederland en elders oppermachtig. Maar toen het leidde tot *stagflation*, de combinatie van *stagnation* en *inflation*, kwam de tegenkracht op gang.

Wie in de Nederlandse context de macht van ideeën

wil zien, kan niet beter doen dan te kijken naar de ontkenkelijking. Hoogtepunt daarvan viel in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. Zij maakte dat gevoelens van persoonlijk schuld werden veralgemeniseerd tot sociale tekortkomingen en structureel geweld. Of, zoals de Amerikaanse socioloog Daniel Patrick Moynihan stelde: de maatschappij werd schuldig bevonden zolang haar onschuld niet was bewezen. Men kon dit verschijnsel het beste waarnemen bij de Universiteiten van Tilburg en Nijmegen en aan de Vrije Universiteit. De schuldgevoelens van het individu werden geprojecteerd op zijn omgeving. Daarmee werd de mens zelf goed. Een tijdlang was dit de hoofdstelling van de Nederlandse politiek. Als hij niet goed bleek te zijn, moest dat wel aan zijn verleden (Freud) of aan de omstandigheden (Marx) liggen. Deze hoofdstelling is natuurlijk in duidelijke tegenspraak met de Heidelberger katechismus, basis van het Nederlandse Protestantisme, volgens welke de mens tot geen goed in staat is en tot alle kwaad geneigd. Nog niemand heeft verklaard wanneer en waarom de omslag van het pessimisme van de Heidelberger catechismus naar het marxistische vooruitgangsoptimisme binnen het CDA heeft plaatsgehad. Niettemin heeft de stelling: 'De mens is goed' diepe voren getrokken in de Nederlandse politiek, vooral ter zake van de sociale zekerheid en de criminologie. En om die diepe voren is het mij nu te doen, maar dan ten aanzien van het kapitalisme.

INTELLECTUELEN

Van intellectuelen bestaan vele definities. Vijftien jaar geleden heeft de begaafde journalist Gerry van der List in een artikel waarin hij Joop den Uyl in intellectueel opzicht de maat nam, de intellectuelen gekenschetst met de sleutelbegrippen eruditie, generalisme, fundamentalisme, elitis-

me en onafhankelijkheid. Hij expliciteerde dit als volgt: 'Een intellectueel is [. . .] iemand die onder andere over een grote belezenheid beschikt, kennis heeft van vele onderwerpen [. . .], zich interesseert voor fundamentele vraagstukken, tot een geestelijke voorhoede behoort en tot een zelfstandig oordeel wenst te komen.'¹ Hij concludeerde dat het haast van zelf spreekt dat een intellectueel zich niet thuis voelt in het politieke bedrijf zoals wij dat in Nederland kennen. Ik concludeer dat hij de lat erg hoog legt, dat niet veel intellectuelen aan zijn criteria zullen voldoen en dat ook elders intellectuelen zich niet aangetrokken voelen tot de politiek.

Van der List's schets is ideaal-typisch. Men kan ook een functionele karakteristiek geven. Zo zei Jean Paul Sartre: 'Intellectuelen zijn mensen die zich bemoeien met zaken die hun niet aangaan'. Deze definitie lijkt wat al te ruim, want tal van mensen bemoeien zich met anderman's zaken zonder zelf intellectueel te zijn. Liever ga ik te rade bij die andere Fransman, Alexis de Tocqueville.

In het eerste hoofdstuk van het derde deel van zijn boek over het *Ancien Régime* en de *Revolutie* gaat hij in op de politieke invloed van de *hommes de lettres*, dat wil zeggen van hen die wij nu intellectuelen zouden noemen. Deze mensen, schrijft Tocqueville, kenmerkten zich door het feit dat zij geen enkele openbare functie bekleedden. Toch bemoeiden zij zich voortdurend met zaken van bestuur. Zij stonden een abstracte en literaire politiek voor. Allen wilden traditionele gewoontes vervangen door eenvoudige regels die berustten op de rede en de natuur. Zij wilden de samenleving van hun tijd verbouwen volgens een geheel nieuw plan, waar zij zich blind op verlieten. Geen enkele ervaring matigde hun enthousiasme. Niets waarschuwde hen voor de obstakels die hun hervormingen in de weg stonden. Het was alsof alles in de constitutie van het land zou moeten worden vernietigd. Aldus bestond de politieke wereld in Frankrijk uit twee gescheiden provincies: in de eerste handelde men de zaken af, in de tweede hield men zich bezig met abstracte beginselen. In deze tweede provincie interesseerde men zich niet voor wat bestond om te dromen van wat zou kunnen bestaan. Het was een schrikbarend schouwspel want wat een goede eigenschap was in een schrijver, was vaak een slechte in een staatsman, zo besloot Tocqueville.

Twee eigenschappen kenmerkten dus de intellectueel in het Frankrijk van vóór de Revolutie: een gebrek

aan ervaring en een overmatig enthousiasme voor abstracte beginselen. Deze eigenschappen kan men heden-tendage bij veel intellectuelen ook aantreffen. Maar daarbij komt een derde eigenschap, namelijk de drang tot communicatie. Vandaar dat men ook wel spreekt van *public intellectuals*. In de wetenschap werken veel begaafde onderzoekers. Bij grote ondernemingen werken veel slimme mensen. Maar zij beperken hun bevindingen tot de onderneming waarvoor zij werken. Zij communiceren niet, althans niet naar buiten. Zij mogen een uitstekend intellect hebben maar zij zijn geen echte *public intellectuals*. Ik wil het niet over hen hebben maar over de vele schrijvers, dichters, literaire critici, cartoonisten, professoren, journalisten en overige vertegenwoordigers van de media die geen ervaring hebben met besturen, aan de hand van algemene beginselen oordelen over bijzondere onderwerpen en de wereld kond willen doen van wat zij vinden.

Een van de kenmerken die Van der List noemt, is onafhankelijkheid. Zijn intellectuelen onafhankelijk? Laat ik hier ingaan op de affaire-Sokal. Alan Sokal is een Amerikaanse mathematische fysicus die zich lang heeft geërgerd aan de dikdoenerij van vooral Franse filosofen die kwasi-wetenschappelijke termen benutten zonder te beseffen wat die termen inhouden. Zo schreef Jean Baudrillard naar aanleiding van de eerste Golfoorlog (1990/1991): 'De ruimte van de oorlog is nu definitief niet-Euclidisch geworden'. In zijn ergernis kon Sokal twee dingen doen: in een argumenterend artikel deze onzin weerleggen of een parodie publiceren. Hij koos voor het laatste, waarschijnlijk denkend aan het Franse 'c'est le ridicule qui tue'. Zo schreef hij een artikel met de zwaarwichtige titel 'De grenzen overschrijden. Naar een transformatieve hermeneutiek van de zwaartekracht.' Hij reeg in dit artikel een verzameling onzinnige citaten van postmoderne filosofen met behulp van even onzinnige opmerkingen aaneen, voorzag het geheel van indrukwekkende voetnoten en stuurde het naar het Amerikaanse tijdschrift *Social Text*. Zijn artikel kon onveranderd mee in een speciaal nummer dat verscheen om de kritiek van wetenschappers op het postmodernisme te pareren. Het was te mooi om waar te zijn. Toen de parodie bekend werd, lachten velen zich een ongeluk. In Frankrijk bleef het lang stil, totdat *Le Monde* een serie artikelen aan de Sokal-affaire wijdde. Er ontstond grote

commotie omdat het artikel van Sokal niet ten onrechte als een Amerikaanse aanval op Franse schrijvers werd gezien.

De Sokal-affaire is een voorbeeld van de wijze waarop intellectuelen zich op sleeptouw laten nemen door een mode, in dit geval het postmodernisme. Er zijn ook andere voorbeelden, in het bijzonder ten aanzien van het communisme. Het is kenmerkend dat de bewondering van westerse intellectuelen voor de Sovjet Unie het hoogst was toen de repressie daar haar dieptepunt had bereikt, namelijk tijdens de zuiveringen van de jaren dertig. Toch waren de misdaden van het stalinisme ook toen al bekend. Het was alsof velen dachten: 'I have made up my mind, so please do not confuse me with the facts'. Zo ook aangaande China. Het hoogtepunt van het maoïsme hier viel samen met de Culturele Revolutie daar, die een tragisch dieptepunt in de geschiedenis van dat grote land vormde. In ons land zagen wij hetzelfde verschijnsel in de jaren zeventig, toen velen die zeiden tot de zogenaamde 'kritische generatie' te behoren, zich tot het communisme bekeerden, daarmee aangevend alles behalve kritisch te zijn. Velen deinden mee op de golven van de Volkskrant, zich behaaglijk warmend aan een *Wir-Gefühl*.

Natuurlijk zijn er ook onafhankelijke denkers, zoals André Gide, Frans Nobelprijswinnaar voor de literatuur, die zich eerst tot communist bekeerde maar na een bezoek aan de Sovjet Unie van zijn geloof afviel en daar een boek over publiceerde tegen het advies van anderen in. Bijgevolg werd hij uit de linkse kudde gestoten. Maar in het algemeen mag men zeggen dat intellectuelen grote moeite hebben zich niet te conformeren aan de heersende ideeën. Het doet denken aan Goethe's uitspraak: 'Een idee waarvan de tijd gekomen is, bezit een onoverwinnelijke kracht.'

Wat dat betreft, lijkt dit verschijnsel op de mode in de kleren. Veel meisjes en jonge vrouwen dragen navel-truitjes. Waarom? 'Omdat iedereen het doet'. Niemand wil achterblijven. Zo zei men indertijd in Parijs: 'Comment peut-on être anti-communist?'

HET KAPITALISME

Men spreekt vaak over het kapitalisme als stelsel. Maar is het dat ook? Het heeft in de loop van zijn lange geschiedenis immers vele vormen aangenomen, van de Romeinse eigenaar van de geprivatiseerde riolering die *pecunia non olet* uitriep, via de Naamloze Vennootschap van de

VOC, tot de sociale markteconomie van Ludwig Erhard. Maar een paar zaken lijken essentieel. In de eerste plaats het particuliere eigendom dat Marx wilde afschaffen. In de tweede plaats vrije in- en verkoop op vrije markten voor goederen, diensten, kapitaal en arbeid. Dus vrije concurrentie en een prijsvorming die wordt bepaald door vraag en aanbod.

In zijn zuivere vorm heeft dit kapitalisme nooit bestaan. Grote delen van de wereldmarkt zijn ook nu allesbehalve vrij. Denk maar aan de OPEC of aan het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie. Toch blijven vrije keuze, vrije concurrentie en eigen verantwoordelijkheid essentiële kenmerken.

Hoe heeft het kapitalisme zich ontwikkeld? Afgezien van voorlopers als de zojuist genoemde VOC was er de beginfase van het rauwe kapitalisme dat zo indringend door Dickens is beschreven. Denk aan 'the dark satanic mills' van de dichter William Blake (1757-1827) of aan de roman *De Kapellekensbaan* van Louis Paul Boon over de textielarbeiders in het Vlaamse Aalst. Een overgangsfase kenmerkte zich door een zich ontwikkelende sociale zekerheid, in Nederland zeg tot ongeveer 1970, met de Tweede Wereldoorlog als hiaat. Ten derde het moderne kapitalisme in zijn twee varianten: de Rijnlandse met veel ronde tafels en overleg en de Angelsaksische met meer concurrentie en dus meer risico's.

Wat de gevolgen van het kapitalisme betreft, is mijn stelling dat het de grootste mate van welvaart en van vrijheid heeft gegeven die de wereld ooit heeft gezien. Laat ik de Zweed Johan Norberg citeren: 'Tussen 1965 en 1998 is het inkomen van de gemiddelde wereldburger zo goed als verdubbeld (rekening houdend met inflatie en koopkrachtpariteiten). In die periode steeg het gemiddelde inkomen van de rijkste 20% van de wereldbevolking met ongeveer 75%. Voor het armste deel van de wereldbevolking ging het sneller want voor hen werd in die periode het gemiddeld inkomen meer dan verdubbeld'.²

Volgens het *United Nations Development Programme* (UNDP) is de armoede in de wereld alles bij elkaar in de laatste 50 jaar meer gedaald dan in de voorgaande 500 jaar. Dat is voornamelijk te danken aan de vrije, ondernemingsgewijze productie.

Wat heeft het kapitalisme betekend voor ontwikkelingslanden? Of men nu kijkt naar de levensverwachting, de ondervoeding, het analfabetisme of de beschikbaarheid

van schoon water; overal ziet men grote vooruitgang.

Ik ken geen democratisch geregeerd land waarvan de economie niet op basis van de een of andere vorm van kapitalisme functioneert. Alle landen met een bevelsconomie daarentegen zijn zowel ondemocratisch als arm. De Amerikaans-Indiase econoom Amartya Sen heeft terecht opgemerkt dat er nog nooit een hongersnood in een democratisch geregeerd land is geweest.

De grote uitzondering is natuurlijk Afrika maar daar is dan ook weinig democratie en dus weinig kapitalisme. Ook in Latijns Amerika is veel armoede maar dat komt eerder door een te weinig aan kapitalisme dan aan een teveel daarvan.

De analyses van UNDP en de Wereldbank laten zien dat de ongelijkheid tussen landen (in koopkrachtpariteiten) sinds het begin van de jaren zeventig onophoudelijk is gedaald, vooral tussen 1993 en 1998 toen de globalisering pas goed op gang kwam. Het verschil in inkomen tussen de armste en de rijkste 20% van de ontwikkelingslanden is inderdaad groot maar daalt in alle werelddelen.

Zijn er dan nooit misstanden geweest? Natuurlijk. Allereerst het rauwe kapitalisme waar ik zo-even naar verwees. Of in de financiële wereld van vandaag met zijn Enron, Worldcom, Ahold en Parmalat schandalen. Natuurlijk zijn die schandalen opvallend. Maar wat ook opvalt, is de mogelijkheid die een vrije samenleving heeft zichzelf te corrigeren. Die correctie is gekomen en was vooral in de VS niet zachtzinnig.

Men moet beseffen dat de welvaart die het kapitalisme ons heeft gebracht niet alleen de aandeelhouders ten goede is gekomen maar de hele kwartaire sector heeft gefinancierd: de sociale zekerheid, de gezondheidszorg en het onderwijs. Welnu: men kent de boom aan zijn vruchten. Natuurlijk zijn er altijd problemen. De politiek is er vol van. Maar de algemene toestand in Nederland is goed en dus is het liberale kapitalisme zoals wij dat hier kennen ook goed.

Wat heeft het kapitalisme nodig om goed te kunnen functioneren? In de eerste plaats duidelijke regels, te stellen door de overheid: ter bescherming van de eigendom; ter nakoming van overeenkomsten; ter bevordering van de concurrentie; ter waarborg van de bestaanszekerheid; ter bescherming van het milieu; en zo meer.

Maar het kapitalisme kan het toch ook niet stellen, ten tweede, zonder bepaalde persoonlijke gedragsregels

die op conventies berusten. Denk maar aan: belofte maakt schuld; respect voor de eigendom van een ander; zelfredzaamheid en eigen verantwoordelijkheid.

Individuele vrijheid bloeit alleen binnen een stabiel geheel van sociale verhoudingen. Vandaar het belang van het middenveld. Maar in het algemeen kan het kapitalisme het niet stellen zonder bepaalde ethische normen, dus zonder een zekere moraliteit. Dat is de moraliteit van de markt.

In het bijzonder voor deze tijd is Voltaire's beschrijving (in zijn Filosofische Brieven) van de Londense aandelenbeurs belangwekkend: 'Ga naar de Londense Beurs, een achtenswaardiger plaats dan vele hoven. U zult vertegenwoordigers van elke natie daar verenigd zien ten voordele van de mensheid. De jood, de islamiet en de christen handelen hier met elkaar als hadden zij dezelfde godsdienst en bewaarden zij de naam 'ongelovigen' voor hen die failliet gaan.'

Het kapitalisme schept prikkels om samen te werken met hen die in andere uiteindelijke doelstellingen van het leven geloven.³

INTELLECTUELEN EN HET KAPITALISME

Ik acht mij ontslagen van de verplichting, aan te tonen dat intellectuelen zich slecht verhouden tot het kapitalisme. Ik weet het, de *Groene Amsterdammer* wijdde op 1 maart 1989 een heel nummer aan het kapitalisme, onder de titel 'De beste van alle denkbare werelden'. Onder minister-president Wim Kok heeft de PvdA haar ideologische veren afgeschud. In de Verenigde Staten is er een krachtige stroming die voor het kapitalisme opkomt. Dat zijn de zogenaamde neo-conservatieven. Maar in het algemeen staan intellectuelen afkerig jegens het kapitalisme en zeker in Europa.

Het is opvallend dat verreweg de meeste journalisten in Nederland links stemmen.

Waarom tonen de meeste intellectuelen een afkeer van het kapitalisme? Er is niet één oorzaak voor een dergelijk wijd verspreid verschijnsel. Laat ik proberen de verschillende aspecten afzonderlijk te behandelen.

Waarom heeft het kapitalisme zo'n slechte naam? Ten eerste vanwege de herinnering aan de rauwe aanvangsfase, zo indringend door tal van Victoriaanse auteurs beschreven. Marx meende dat het kapitaal 'druipend van hoofd tot teen, uit elke porie, van bloed en vuil was gebo-

ren'.⁴ Of aan de misstanden in de Amerikaanse industrie, bijvoorbeeld de vleesindustrie in Chicago. Of aan de ellende van de economische crisis van de jaren dertig, beschreven door Hans Fallada in *Kleiner Mann, was nun*.

Ten tweede vanwege de veronderstelde motieven van de ondernemer, waarvan het winstmotief natuurlijk het belangrijkste is. Winst doet denken aan egoïsme, gierigheid en inhagheid en dat zijn slechte eigenschappen – ook al gaan ondernemingen ten onder als zij geen winst maken. Het betreft hier een geval van *Gesinnungsethik versus Verantwortungsethik*. De culturele revolutie van de jaren 1968 en daarna leed in ernstige mate aan *Gesinnungsethik*, wat onze economie bijna in het slop heeft gebracht.

Wat weinig wordt erkend is het spel-element dat eigen is aan de concurrentie. Zeker in de moderne maatschappij, waar vaak een duidelijke scheiding bestaat tussen eigendom en management, wordt concurrentie vaak gevoeld als een spel. Men wil de grootste, de beste of de snelste zijn, niet alleen vanwege financieel gewin maar ook omdat men het leuk vindt de ander de loef af te steken.

De geschiedenis en de vermeende motieven van ondernemers zijn belangrijke oorzaken. Maar men mag niet voorbijgaan aan de achtergrond van bijna alle intellectuelen en die is het onderwijs.

Laat mij twee citaten geven van de filosoof Ernest Gellner: 'Aan de basis van de moderne sociale orde staat niet de beul maar de professor.' (De beul is natuurlijk een verwijzing naar De Maistre.) En 'onderwijs is verreweg de duurste investering van de mens en in feite geeft het hem zijn identiteit'.⁵

Wij gaan allen door het schoolsysteem heen. Daar leren wij het belang van taal en van ideeën. De school belooft het intellect. Knappe kinderen staan boven aan de pyramide, domme of luie kinderen onderaan. Na de school gaan de meeste leerlingen voor een onderneming of een bureaucratie werken. Een minderheid zal werk zoeken als intellectueel. Zij zullen ons de zinnen geven waarmee wij onze gevoelens tot uitdrukking kunnen brengen. Vaak zijn het de beste leerlingen die dat doen. Op school hadden zij het meeste aanzien. Welke ontvangst bereidt de maatschappij hen voor?

Het is de Amerikaanse filosoof Robert Nozick die zich met deze vraag heeft beziggehouden.⁶ Volgens Nozick verwachten intellectuelen in de maatschappij hetzelfde aanzien en dus dezelfde status als op school en universiteit.

Maar in het algemeen verschaft de maatschappij die status niet. Een hoge status hebben topondernemers, de zogenaamde *captains of industry*, hoogleraren die een kei zijn in hun vak, leden van de rechterlijke macht, voetballers en zo meer. Maar niet de mensen die de krant volschrijven, die ons vertellen hoe wij moeten denken. Krijgen intellectuelen die hoge status niet dan voelen zij een ressentiment tegen de maatschappij, die hun onthoudt waar zij menen recht op te hebben, aldus Nozick.

Nozick en Gellner hebben gelijk als zij wijzen op school en universiteit als vormende factor. Toch ben ik niet geheel door Nozick overtuigd. Ten eerste geloof ik niet dat het per se de beste leerlingen zijn die later een intellectueel beroep kiezen. Sommige intellectuelen komen misschien juist uit de achterhoede van school en universiteit en ageren uit ressentiment omdat niemand hen daar zag staan.

Nozick deed er overigens goed aan aandacht te vragen voor het ressentiment dat zo'n machtige factor in de politiek is. Denk aan de Duitse filosofen Herder en Fichte die leden onder een dubbel ressentiment: vanwege hun kleinburgerlijke afkomst die hun weinig aanzien gaf in de standenmaatschappij van die dagen; en jegens de Franse cultuur die dominant was aan de Duitse hoven. Welnu, de invloed van Herder en Fichte was zeer groot. Denk voorts aan Ter Braak's *Het Nationaal-Socialisme als Rancuneleer*. Denk tenslotte aan het moslim-terrorisme waaraan naar mijn mening het ressentiment ten grondslag ligt.

Ten tweede vraag ik mij af of intellectuelen wel zozeer het aanzien van de samenleving moeten missen als Nozick pretendeert. Misschien geldt het voor de Verenigde Staten, waar de slagzin geldt: 'Intellectuals are on tap but not on top'. Maar in Europa? Hoe stond het met de status van Sartre? Met die van Günter Grass, van Harry Mulisch? Wie ontvangen beurzen van de *Guggenheim-* en *Rockefeller-Foundations*? Wie treft men aan als *visiting professor* van de Universiteit van New York of California?

Het verschijnsel blijft intrigeren. De Engelse schrijver J.B. Priestley zei: 'Mijn vader heeft nooit veel geld gehad. Hij dacht dan ook niet aan geld maar aan andere en betere zaken'.⁸

Nozick wijst op het enorme belang van onderwijs, waar leerlingen beoordeeld worden door een centrale autoriteit en waar zij leren logisch, rechtlijnig en consistent te denken. Dat schept een wijze van benaderen die bij hen

die geen intellectueel beroep kiezen, wordt gecorrigeerd door de maatschappij. Maar bij veel intellectuelen heeft die correctie nooit plaats. Dat leidt dan tot de volgende vooringenomenheden. Ten eerste die van het rationalisme. Dat toonden de 'hommes de lettres' van de achttiende eeuw: geesten die zich wijdden aan het conceptualiseren en rationaliseren zonder veel kennis van zaken. Ten tweede de vooringenomenheid van de systematisering, die met de vorige samenhangt. Het prestige van de natuurwetenschappen is zo groot dat allerlei intellectuelen zelf ook de natuurwetenschappelijke methode willen toepassen. Ten derde de vooringenomenheid van het étatismisme. Veel intellectuelen hebben moeite te aanvaarden dat er beperkingen behoren te zijn aan wat de staat vermag.⁹

CONCLUSIE

Ik denk dat wij nu de elementen in handen hebben die ons in staat stellen de vraag te beantwoorden, waarom intellectuelen niet van het kapitalisme houden.

Een belangrijke reden is de stellingname van Karl Marx, de verbeelding door romanschrijvers van de aanvangsfase van het kapitalisme en van de crisis van de jaren dertig, en de niet aflatende desinformatie van socialisten die het kapitalisme zien als bedreiging van de plan-economie.

Een tweede oorzaak hangt samen met de vermeende onsympathieke motieven van de ondernemer en de ogenschijnlijke chaos van de markt, waar intellectuelen niet zouden kunnen aarden.

En dan, ten derde, zijn er de kenmerken van veel intellectuelen. Zij hebben de neiging op basis van algemene beginselen en niet gehinderd door ervaring uitspraken te doen over tal van bijzondere onderwerpen, wat vaak ont-aardt in ijdel getheoretiseer dat het zicht op de werkelijkheid blokkeert. Ideeën beperken het waarnemingsvermogen.

Verder de gefrustreerde verwachting van velen dat zij het voor het zeggen zullen hebben omdat zij het meeste weten. Voorts hun grote mode-gevoeligheid die kan ont-aarden in politieke correctheid. Want met wie gaan intellectuelen om? Met andere intellectuelen. Zij zijn afhankelijk van hun *peer-group*.

Ik sluit af met het volgende citaat van Vaclav Havel: 'Intellectuelen geven vaak toe aan de verleiding de wereld als één geheel te vatten, om haar in haar geheel te verklaren en universele oplossingen voor haar problemen voor te stellen. Een geestelijk ongeduld en een verscheidenheid van intellectuele *shortcuts* zijn er gewoonlijk de oorzaak van dat intellectuelen ertoe neigen holistische ideologieën te bedenken en toe te geven aan de verleidelijke kracht van holistisch *social engineering*.'¹⁰

Maar uiteindelijk wint de werkelijkheid die zich niet laat veronachtzamen en alle overspannen verwachtingen de bodem inslaat. Was het niet Mao die zei dat het beter was rood te zijn dan expert? Was het niet Deng Xiaoping die luttele jaren daarna zei dat het er niet toe deed, of een kat wit of zwart was zolang die maar muizen ving?

Prof. mr. dr. F. Bolkestein is voormalig voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer. Deze tekst – eerder gepubliceerd in Opinio in februari 2007 – is opgenomen in de bundel Overmoed en Onverstand. Beschouwingen over politiek die in november 2008 is verschenen bij Uitgeverij Bert Bakker.

NOTEN

- 1 G. van der List: 'Over intellectuelen, politiek en Joop den Uyl', in: *Civis Mundi*, mei 1990, p. 61
- 2 Johan Norberg, p. 23
- 3 J. Z. Muller: 'The Morality of the Market', Tech Central Station, 2005
- 4 Zie hoofdstuk 31 van '*Das Kapital*'.
- 5 Ernest Gellner: 'Nations and Nationalism', Cornell UP, pp. 34 en 36
- 6 Robert Nozick, 'Why do intellectuals oppose capitalism' in: *Cato Online Policy Report*, vol XX, no 1, Jan/Feb 1998.
- 7 Zie: F. Bolkestein, 'Mario Vargas Llosa, de Intellectuelen en Peru', in: *De Engel en het Beest*, p. 100.
- 8 Deze uitspraak is het motto van het boek van Davis Marsland, *Seeds of Bankruptcy. Sociological Bias against Business and Freedom*.
- 9 Zie: Robert Conquest in de samenvatting van Hans Labohm.
- 10 *New York Review of Books*, 22-6-1995

Boekpresentatie

Architect van onderwijsvernieuwing.

Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956

Op maandag 12 januari 2009 zal in Sociëteit De Witte het boek *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956* worden gepresenteerd. Gerrit Bolkestein – grootvader van de latere VVD-leider Frits Bolkestein – was achtereenvolgens onder andere inspecteur van onderwijs, van 1939 tot 1945 minister van Onderwijs in het tweede kabinet-de Geer en de twee opeenvolgende kabinetten-Gerbrandy en sloot zijn carrière af als adviseur van de minister van onderwijs.

De publicatie, die verschijnt bij Uitgeverij Boom, is voorbereid aan het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis te Nijmegen en mede mogelijk gemaakt door de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.

**maandag 12 januari 2009
in Sociëteit De Witte, Plein 24, Den Haag**

Programma:

14.00 uur

Ontvangst met koffie

14.15 uur

Woord van welkom door dr. C.C. van Baalen,
directeur Centrum voor Parlementaire Geschiedenis

14.20 uur

Aanbieding van het eerste exemplaar van de biografie door auteur
drs. C. Kirkels, aan dr. R.H.A. Plasterk, minister van onderwijs, en
voormalig eurocommissaris prof.mr.dr. F. Bolkestein.

14.25 uur

Gesprek over onderwijsvraagstukken
met de heren Plasterk, Bolkestein en SER-voorzitter dr.A.H.G. Rinnooy Kan,
geleid door M. Sommer, journalist de Volkskrant

14.50 uur

Afsluitend woord door mr.Th.C. de Graaf,
voorzitter bestuur Stichting Parlementaire Geschiedenis

Hierna wordt u een drankje aangeboden.

U bent van harte uitgenodigd deze boekpresentatie bij te wonen.

‘KRITISCH THUIS, CONFORMISTISCH IN DEN VREEMDE’: FRITS BOLKESTEIN OVER HET MULTICULTURALISME

LAURIEN CRUMP

In de jaren '90 zette toenmalig VVD-leider Frits Bolkestein de integratieproblematiek als eerste stevig op de agenda. Toen anderen nog de lof-trompet over het multiculturalisme uitstaken en slechts de voordelen wensten te zien wees Bolkestein reeds op de spanning tussen verdraagzaamheid enerzijds en de multiculturele samenleving anderzijds. Laurien Crump ging met Bolkestein in gesprek over de huidige stand van zaken rondom dit spanningsveld.

De laatste paar weken zijn zowel de kristalnacht als de moord op Theo van Gogh herdacht. Hoe verschillend ook in schaal, beide staan symbool voor een gebrek aan verdraagzaamheid. In onze multiculturele samenleving begint het begrip verdraagzaamheid een steeds belangrijkere rol te spelen. Multiculturalisme en verdraagzaamheid staan soms op gespannen voet met elkaar, zoals Frits Bolkestein in zijn artikel in de *Volkskrant* van 12 september 1991 al uitlegde.¹ Ik besloot hem daarom op te zoeken om te praten over de wijze waarop er nu met verdraagzaamheid in de multiculturele samenleving wordt omgegaan.

In zijn artikel definieert Bolkestein verdraagzaamheid, samen met de scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting en non-discriminatie, als de ‘fundamentele politieke beginselen’ waarover niet kan ‘worden gemarchandeerd’. Dit artikel heeft veel stof doen opwaaien, omdat Bolkestein daarmee aangaf dat de multiculturele samenleving haar grenzen kent, en dat ‘de wereld van de islam een gespannen verhouding heeft met zijn omgeving’. Het grote debat ‘waaraan alle politieke partijen deelnemen, over wat mag en wat kan, wat moet en wat anders dreigt’ is zeker gekomen. Maar het heeft nog niet

tot de oplossing van het vraagstuk van de integratie van minderheden geleid waar Bolkestein ook op hoopte.

Het lijkt enigszins ironisch dat juist de allochtonen die Bolkesteins ‘fundamentele politieke beginselen’ het meest ter harte hebben genomen, zoals bijvoorbeeld Ayaan Hirsi Ali en Afshin Ellian, het meest onder vuur zijn komen te liggen. Door hun critici worden ze gestigmatiseerd als ‘Verlichtingsfundamentalisten’, wat natuurlijk een contradictio in terminis is, en soms zelfs gedemoniseerd, door hen o.a. fascistische trekjes toe te wijzen. Denk aan Geert Maks vergelijking tussen Joseph Goebbels’ *Der Ewige Jude* en Hirsi Ali’s *Submission*.

In een artikel uit 2006, genaamd ‘Vijftien jaar later’, blikt Bolkestein terug op zijn eerdere artikel. Daarin onderkent hij de paradox dat de critici van Hirsi Ali, Ellian c.s. juist ‘uit de linker hoek komen.’ De mensen die zich in Nederland kritisch opstelden over religie en streefden naar vrouwenemancipatie, lijken dit niet meer na te streven wanneer het de islamitische cultuur betreft. Bolkestein concludeert daaruit dat ‘het dogma van de multiculturaliteit bij hen voorrang heeft boven de emancipatie van de vrouw. Zij zijn kritisch thuis, conformistisch in den vreemde. Ofwel: de splinter in eigen oog weegt zwaarder dan de balk in de ogen van de ander.’²

DE GOEDE VREEMDELING EN DE BARMHARTIGE SAMARITAAN

Het is geen toeval dat Bolkestein een bijbelse spreuk gebruikt om deze paradox te illustreren. Volgens hem ligt een deel van de verklaring voor deze houding namelijk in de christelijke achtergrond van Europa. Het idee van de ‘goede vreemdeling’ en de ‘barmhartige Samaritaan’ speelt ook een grote rol in de ontwikkelingshulp,

bijvoorbeeld in Jan Pronks nadruk op 'schuld en boete'. Uit een gebrek aan zelfvertrouwen in eigen kring identificeren de linkse critici zich graag met de *underdog* in het buitenland. Bolkestein illustreert dit aan de hand van een vergelijking met het conflict tussen Israël en Palestina: zolang Israël na de Tweede Wereldoorlog als de *underdog* werd beschouwd, sympathiseerden de Europeanen zich met de Israëliërs, maar zodra Israël geïdentificeerd werd met het Westen, koos men in linkse kringen partij voor de Palestijnen, de nieuwe *underdog*. Omgekeerd, worden succesvolle allochtonen, zoals Hirsi Ali en Ellian, juist aan meer kritiek onderworpen.

Is dit 'conformisme in den vreemde' misschien ook één van de redenen dat het taboe op het communisme, indien aanwezig, zoveel kleiner is dan het taboe op het fascisme en het nationaal-socialisme? Is het communisme misschien de balk in de ogen van de ander, die niet gezien wordt? Mao en Stalin hebben minstens evenveel schade veroorzaakt als Hitler, maar toch is Harry Mulisch, die een groot fan van het communisme onder Fidel Castro was, de intellectueel tot wie Balkenende zich in een open brief richt om het 'maatschappelijke debat'³ onder intellectuelen aan te zwengelen. Werden de communisten wellicht ook beschouwd als 'goede vreemdelingen' en speelde het christendom ook hier een rol?

Bolkestein herleidt deze discrepantie inderdaad tot het christendom. Hij heeft ooit veel ophef veroorzaakt met de opmerking dat de kleine meelopers van de NSB het meer voor hun kiezen kregen dan de voorlieden van de CPN. Dit werd ten onrechte geïnterpreteerd alsof de CPN erger zou zijn dan de NSB, maar waar het Bolkestein om ging was het gebrek aan verantwoording. Volgens Bolkestein is er weer 'enig gevoel voor theologie' voor nodig om te begrijpen waarom men niet zozeer het gevoel had dat men 'in het reine moest komen' met het communisme. Het utopische streven naar een betere wereld sloot aan bij het christelijke ideaal van de barmhartige Samaritaan. Het blijft volgens Bolkestein echter merkwaardig dat de verering voor Mao en Stalin op het hoogtepunt was toen de onderdrukking in China en de Sovjet-Unie het heftigst was, namelijk tijdens de Culturele Revolutie in China en de grote zuivering in de Sovjet-Unie.

HET VERLIES VAN ZELFVERTROUWEN

Het feit dat het communisme vergoelijkt kan worden

omdat 'de splinter in eigen oog zwaarder [weegt] dan de balk in de ogen van de ander', komt volgens Bolkestein voort uit een verlies van zelfvertrouwen in de Westerse cultuur, dat ook in de Verenigde Staten waarneembaar is. Bolkestein wijt dat in de eerste plaats aan de Eerste Wereldoorlog, die het einde van de grote Europese burgerlijke cultuur betekende en de opkomst van totalitaire ideologieën. Vervolgens trekt hij een directe lijn naar de Culturele Revolutie in 1968, waarin het gebrek aan zelfvertrouwen in de Westerse cultuur tot uiting kwam. Hij beschouwt de bewondering voor Edward Said's *Orientalism*⁴ als symptomatisch voor de Europese schuldgevoelens. Hierin speelt ook de Tweede Wereldoorlog een grote rol: de schuldgevoelens die toen ontstaan zijn, worden volgens hem gesublimeerd in het multiculturalisme en zelfs het cultuurrelativisme dat nu in sommige kringen hoogtij viert.

Aan de andere kant zijn de populistische partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum in opkomst, zoals blijkt uit de aanhang van Geert Wilders en Rita Verdonk. Is het misschien juist het feit de bovengenoemde 'critici uit linker hoek' de realiteit niet altijd onder ogen zien, dat polarisatie in de hand werkt en Wilders en Verdonk in de kaart speelt? Volgens Bolkestein is dat inderdaad het geval. Al in zijn artikel uit 1991 waarschuwde hij voor de problemen binnen de multiculturele samenleving. Iedereen had 'kunnen zien en schrijven wat zich op dat moment in Nederland afspeelde', maar 'de rest van Nederland had een bord voor zijn kop'. En in sommige gevallen is dat nog steeds zo. Ter illustratie noemt Bolkestein het voorbeeld van oud GroenLinks-Kamerlid Mohammed Rabbae, die tijdens de herdenking van de kristalnacht op 9 november de opkomst van rechts populistische partijen vergeleek met het nationaal-socialisme. Daarmee wordt het nationaal-socialisme 'gebagatelliseerd alsof het dorpspolitiek is', terwijl de problemen die echt spelen niet worden aangepakt. De grens tussen wat op politiek gebied al dan niet geoorloofd is kan volgens Bolkestein het best worden getrokken door vast te houden aan de 'Universele verklaring van de rechten van de mens'. Daarmee keert hij terug naar de 'fundamentele politieke beginse-len' waarover niet kan 'worden gemarchandeerd'. De vraag waarom soms voorrang wordt verleend aan het multiculturalisme, zelfs als dat op gespannen voet staat

met die beginselen, wordt daarmee niet opgelost, maar het blijft een belangrijk vraagstuk. Misschien is de erkenning van dat vraagstuk de eerste stap om ook de balk in het oog van de ander te zien.

Drs. L. Crump heeft klassieke talen gestudeerd in Cambridge en is docent klassieke talen en coördinator internationalisering op het Utrechts Stedelijk Gymnasium. Zij is tevens bezig met een M.A. in 'Comparative History' aan de universiteit van Utrecht.

NOTEN:

- 1 F. Bolkestein, 'De integratie van minderheden' in: *De Volkskrant*, 12 september 1991.
- 2 F. Bolkestein, *Vijftien jaar later* (aug. 2006), <http://www.fritsbolkestein.com/articles.htm>.
- 3 J. P. Balkenende, *Aan de kiezer: Brieven van Jan Peter Balkenende*, Amsterdam, 2006.
- 4 E. W. Said, *Orientalism*, London, 1978.

ERASMUS EST HOMO PER SE

DE TOLERANTIE VAN ERASMUS VAN ROTTERDAM

EN DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

MARCO KOOPMAN

De Nederlandse humanist Desiderius Erasmus uit Rotterdam had de idealen van tolerantie en vredelievendheid steeds hoog in het vaandel. In een tijd waarin het binnen het christendom tot een definitieve scheuring zou komen tussen de Rooms-katholieke kerk enerzijds en de verschillende protestantse groeperingen anderzijds, schreef Erasmus over vrede en verdraagzaamheid. Deze kloof tussen de dagelijkse realiteit en de ideeën van Erasmus bestaat ook wanneer wij tegen de huidige achtergrond van onze multiculturele samenleving de werken van Erasmus lezen. Toch, zo betoogt Marco Koopman, biedt het werk van de Nederlandse humanist de mogelijkheid tot nieuwe inzichten ten aanzien van de problematiek van de multiculturele samenleving.

‘Niets is zo gemakkelijk als te minachten wat vreemd is, niets is ook zo stompzinig’

Erasmus

INLEIDING

‘Ik ben tegen een soort van jungle-samenleving.’ Deze woorden uitte Henk Vonhoff in een interview naar aanleiding van de Van Randwijklezing welke hij dit jaar in Vlissingen uitsprak. Vonhoff refereerde in het interview aan de Tweede Wereldoorlog. Hij wees op de desastreuze effecten die optreden wanneer het individu wordt onderworpen aan mensen die ‘uitgaan van hun onvoorwaardelijk eigen gelijk en die daaraan het recht ontnemen dit aan anderen op te leggen’.¹ De gevolgen zijn inmiddels algemeen bekend. Vijf jaar bezetting heeft Nederlanders ervan bewust gemaakt dat vrijheid een kostbaar goed is

en dat een herhaling van zetten als toen ten koste van alles moet worden voorkomen. Tolerantie, wederzijds respect en naastenliefde zijn de middelen die moeten garanderen dat Vonhoffs verafschuwde jungle-samenleving, waarin het recht van de sterkste altijd zegeviert, niet tot stand komt.

De Rotterdamse humanist Desiderius Erasmus (1466-1536) wordt traditioneel beschouwd als de vaandeldrager bij uitstek voor idealen van tolerantie en vredelievendheid. Zijn pleidooi voor de verzoening tussen mensen kwam echter in een tijd van grote crises die elkaar wederzijds beïnvloedden en versterkten. De macht van de Rooms-katholieke kerk, eeuwenlang een onaantastbaar bolwerk waarvan de invloed tot in de haarvaten van de samenleving voelbaar was, stond onder grote druk. De Reformatie zou een definitieve scheuring binnen het westerse christendom aanbrengen. Daarnaast bestreden ook wereldlijke machthebbers elkaar te vuur en te zwaard, waarbij het geloof – traditioneel het bindende element van de Europese cultuur – zou degenereren tot een ordinaire wapen van de strijdende partijen. Europa viel geleidelijk uiteen in verschillende, elkaar tot op de dood bestrijdende kampen, elk overtuigd van hun eigen gelijk.

Tussen al dat geweld leefde, werkte en schreef Erasmus. Zijn reputatie van groot denker werd binnen intellectuele kringen unaniem erkend. Toch was Erasmus onbegrepen in zijn eigen tijd. Zijn geïdealiseerde wereld van vrede en verdraagzaamheid stond in schril contrast tot de realiteit op het Europese continent.

Erasmus is inmiddels bijna vijfhonderd jaar dood. Zijn gedachten over tolerantie, naastenliefde en vredelievendheid kennen daarentegen een beduidend langere levens-

duur. Op papier althans, want hoewel bij discussies over mens en maatschappij vaak wordt teruggegrepen op de Rotterdamse humanist, bewijst de dagelijkse praktijk keer op keer dat deze idealen geenszins vanzelfsprekendheden zijn. De vraag die daarom centraal zal staan in dit artikel, is in hoeverre de denkbeelden van Erasmus ten aanzien van tolerantie nog toepasbaar zijn op de huidige, multi-culturele samenleving.

Alvorens we hier op zullen ingaan, moeten we eerst kijken naar Erasmus' denkbeelden. Wat was de achterliggende gedachte voor zijn pleidooi voor tolerantie en vredelievendheid, en hoe heeft hij dit in de praktijk naar voren gebracht? Bij de beantwoording van deze vragen zal blijken dat zijn tolerantie-ideaal niet alleen veel weerstand opriep, maar tevens dat het zijn beperkingen kende. In het tweede hoofdstuk zullen daarom de kritieken op het Erasмияanse denken centraal staan. Deze hoofdstukken dienen als opstap voor het laatste deel van dit artikel, waarin ik zal ingaan op de vraag of we onze samenleving nog naar zuiver Erasмияanse maatstaven kunnen indelen en hoe dit, gezien de beperkingen op zijn denken, kan worden gerealiseerd.

De naam en faam van Erasmus is nauw verbonden met die van een andere, invloedrijke tijdgenoot: Maarten Luther (1483-1546). Beide personen kunnen in alles worden beschouwd als twee uitersten. In dit artikel zal daarom geregeld worden verwezen naar de polemiek tussen beide figuren. Door middel van een vergelijking kan het unieke en revolutionaire van Erasmus' denken beter worden geaccentueerd, alsmede de kritieken beter in hun context worden geplaatst.

WAAROM TOLERANTIE?

Erasmus pleitte voor het herstel van de eenheid van een christelijk Europa. Deze wens werd ingegeven door zowel zijn zorg over de versplintering van het Europese continent in allerlei nieuwe staten, als de spirituele crisis die het christendom beleefde. Gedurende de dertiende en veertiende eeuw waren de Europeanen geleidelijk aan onderdanen van nieuwe wereldlijke machthebbers geworden. Een bijkomend gevolg hiervan was, dat de opkomende staten elkaar gingen beconcurreren. Erasmus hekelde deze enge vorm van vorstelijk nationalisme die geregeld uitmondde in oorlog. Deze 'nationale' identiteiten, zo vond hij, vormden een belemmering voor de een-

heid van het christendom. Ze brachten kunstmatige tegenstellingen tussen mensen aan die er van nature niet waren.

In zijn optiek was de natie daarbij slechts van tijdelijke aard, was de wereld een gemeenschappelijk vaderland en zou zich in het koninkrijk der hemelen het definitieve vaderland voor alle mensen bevinden.² Daarbij beschouwde Erasmus mensheid en christenheid als gelijkwaardig. Het is van belang te realiseren dat er van een 'völkisch' nationalisme, zoals dat eind achttiende eeuw onder impuls van bijvoorbeeld de Duitse filosoof Herder kwam opzetten, nog absoluut geen sprake was.

Omdat niets in het aardse bestaan belangrijk genoeg kon zijn om elkaar voor te bestrijden – dit was vergankelijk – en om de eenheid van het christendom te garanderen, stond voor Erasmus de vrede voorop. Om dit te realiseren heeft hij getracht een verlicht en spiritueel christendom nieuw leven in te blazen.³ Hij wendde zich hiervoor tot de bronnen van waaruit de Europese beschaving was ontsproten: de kerkvaders van de vroege kerk en de Klassieken. Voor Erasmus vormden deze pijlers tezamen een onverbreekelijke eenheid en de hoogste vorm van menselijke beschaving – de synthese van de *optimae literae* en de *pietas christiana*.⁴

Erasmus liet zich in zijn pacifisme, dat zijn gehele oeuvre doordrong, inspireren door het evangelie. Door te appelleren aan de christelijke deugd van naastenliefde, heeft hij getracht een mentaliteitsverandering teweeg te brengen die de verstoorde relaties tussen de Europese volkeren moest herstellen.

Met de Reformatie wordt de christelijke leer inzet van strijd. Hoewel Erasmus de noodzaak voor hervormingen binnen de kerk zonder meer onderschreef, hekelde hij de dogmatische touwtrekkerijen en oorlogen die in naam van het ware geloof werden gevoerd. De humanist was van mening dat theologische geschillen van secundair belang waren, zolang de mens in de geest van Christus een goed leven zou lijden.⁵

Hij verwoordde deze overtuiging in de *Philosophia Christi* – zijn Christusfilosofie. Centraal in de *Philosophia* stond het dagelijkse leven van de mens op aarde en hoe hij deze op een deugdzaam wijze invulling moest geven. Hij brak hiermee met de gangbare Middeleeuwse filosofie, die zich in de ogen van Erasmus 'had verloren in abstracties'. In plaats van een traditionele zoektocht naar

de 'raadselen van de kosmos', ontwikkelde Erasmus een praktische filosofie, gericht op het hier en nu, met als doel het hart van de mens te raken.⁶ De mens, zo redeneerde Erasmus, was een *miles christianus* – een christelijke krijgsman – die tijdens zijn leven een strijd had te voeren met zichzelf, niet met anderen.⁷ Hij wees de veruiterlijking van het christendom categorisch af en legde de nadruk op een innerlijke geloofsbeleving met God voor elke afzonderlijke christen.

Met deze praktische vroomheid borduurde Erasmus in feite voort op de inspanningen van Geert Grote (1340-1384) en diens Broeders des Gemeenen Leven. Deze beweging, bekend geworden als de Moderne Devotie, vormde een inspiratiebron voor het noordelijke humanisme waarvan Erasmus de bekendste representant zou worden.⁸

Erasmus liet de wijze waarop invulling werd gegeven aan het geloof verschuiven van de kerk naar het individu. Als gevolg hiervan moest de mens een gevoel van geestelijke vrijheid krijgen, een vrijheid die automatisch tolerantie naar afwijkende overtuigingen tot gevolg zou hebben.⁹ Eventuele theologische geschillen zouden op een beschaafde, rationele wijze en met zachte stem in geleerdenkringen kunnen worden besproken. In het Latijn uiteraard, omdat dit de enige garantie was dat het 'vulgus profanum' afzijdig zou blijven. Door de ongeletterde massa's in een debat te betrekken, zo redeneerde Erasmus, zou alleen maar tumult en oproer ontstaan.¹⁰

Uit bovenstaande valt op te maken, dat voor Erasmus dogma en tolerantie elkaar wederzijds uitsloten. Een voorwaarde voor tolerantie is dat de mens moet openstaan voor zijn eigen feilbaarheid.¹¹ Pas wanneer een persoon inziet dat waarheden afhankelijk zijn van het perspectief van waaruit wordt geredeneerd, zal hij in staat zijn zich verdraagzaam op te stellen naar afwijkende meningen. Erasmus erkende zijn eigen feilbaarheid. In zijn ogen had de waarheid altijd vele betekenissen en kleuren. 'Alle recht heeft twee kanten, het wordt door partijen gekleurd en bedorven' vond hij.¹² De historicus Stefan Zweig roemde de objectiviteit van Erasmus, waarmee hij doelde op diens onbevooroordeelde, nuchtere kijk op de wereld. Deze liet ruimte voor andermans visies, alsmede ruimte om andermans argumenten te overwegen.¹³

Het was de 'wijsheid van de onzekerheid' waarop Erasmus' ideaal van tolerantie rustte, een uitgangspunt waar onder meer de invloedrijke filosoof Michel de Montaigne (1533-1592) zich door zou laten inspireren.¹⁴

Omdat dogma's daarentegen uitgaan van een absolute waarheid, was Erasmus wars van dergelijke geloofsregels. Ze vormden een belemmering voor de vrijheid van het individu, sloten tolerantie en naastenliefde uit en werkten conflicten in de hand.

De overtuiging dat 'alle recht twee kanten heeft' geeft exact weer waarom Erasmus zich weigerde te identificeren met partijen, groepen of instituties. Centraal stond de gedachte, dat zij de waarheid alleen maar partieel benaderen. Dit zou vervolgens alleen maar leiden tot polarisatie en een kunstmatige opdeling van de christenheid. Erasmus vreesde de gevolgen van partijvorming, omdat de mens dan het gevaar liep 'voor eisen in te moeten staan waarvan men de draagwijdte (nog) niet kan overzien'.¹⁵ Hoewel deze woorden afkomstig zijn van Zweig en werden geuit ten tijde van de opkomst van Hitler, zijn ze absoluut tekenend voor de angst die reeds bij de humanist moet hebben geleefd. Het was angst voor de excessen die konden ontstaan wanneer de mens zijn geestelijke vrijheid moest opgeven in naam van een groep, instituut of natie.

Door zich aan niets of niemand persoonlijk te committeren, probeerde Erasmus zijn eigen geestelijke onafhankelijkheid te bewaren.¹⁶ Hij is door een tijdgenoot daarom wel eens omschreven als een *homo per se* – als een mens op zichzelf.¹⁷ Zowel lof als kritiek viel hem daarom ten deel.

Toen Luther zich in 1517 middels zijn beroemde 95 stellingen openlijk van Rome afkeerde, heeft Erasmus angstvallig getracht niet publiekelijk in het conflict te worden meegezogen. Dit betekende niet dat hij onverschillig tegenover de strijd tussen Rome en Wittenberg stond, integendeel. Aan de ene kant was hij het volledig eens met Luther, toen deze de misstanden van de kerk en de veruiterlijking van het geloof aan de kaak stelde. Erasmus was zonder meer voorstander van hervormingen. Echter, het compromisloze, dogmatische radicalisme van Luther stond haaks op de meer liberale idealen van Erasmus. Hervormingen, ja. Revolutie en tumult zoals Luther teweegbracht, nee, dat was duidelijk niet de bedoeling.

Erasmus en Luther kunnen worden beschouwd als twee

uitersten. De karakterisering door Zweig van beide persoonlijkheden geeft dit optimaal weer. Erasmus, de man van de conciliatie, tegenover Luther, de doordouwer. Erasmus die zijn verstand volgde versus Luther die zich liet leiden door zijn hartstocht. Erasmus als representant van cultuur en beschaving, Luther de man van de oerkrachten.¹⁸ Volgens historicus Johan Huizinga stond bij Erasmus altijd het menselijk voorop in zijn denken en doen, bij Luther het goddelijke.¹⁹ Ook Luther-biograaf Graham Tomlin deelt in de mening dat er sprake was van twee totaal verschillende persoonlijkheden. 'Temperamentally they were like chalk and cheese', schreef hij.²⁰ Bovenstaande uiteenzetting staft zonder meer de opmerking dat Erasmus en Luther 'waren geboren om elkaar niet te begrijpen'.²¹ Voor de lijn van dit betoog zou ik deze conclusie nog wat scherper willen formuleren.

Het is niet onredelijk te veronderstellen dat beide personen twee typen mensen representeren. Aan de ene kant staat de Erasmusiaan. Deze heeft een objectieve kijk op de wereld. Voor hem bestaan er geen absolute waarheden wat hem in staat stelt de nuance te zien en als zodoende verdraagzaam te zijn. De kunst van het tolereren ligt besloten in zijn natuur. Hier diametraal tegenover staat de Lutheriaan.²² Hij geeft inhoud aan zijn bestaan door te leven langs heldere, vastomlijnde waarheden. Tunnelvisie is karakteristiek voor zijn handelen. Het was Zweig die zei dat de wereld van Luther 'meer begrensd was, doch met meer diepte'.²³

Deze verschillen leidden niet alleen tot een kloof tussen beide historische figuren, maar suggereren tevens een kloof tussen mensen in het algemeen. Beide groepen begrijpen elkaar niet doordat ze in feite elkaars taal niet spreken. Een Erasmusiaan kent het principe van het dogma niet, de Lutheriaan heeft geen weet van het idee van tolerantie. Omdat ze daarnaast elk een andere interpretatie van de waarheid hebben is onbegrip, frustratie en conflict het gevolg.

Ter illustratie: terwijl Erasmus het dogmatisme van Luther veroordeelde omdat dit alleen maar polariserend zou werken, verafschuwde de Duitser de opstelling van de humanist inzake geloofsangelegenheden. Het 'lauwe en besluitloze', de 'kunstige rede' in plaats van een duidelijk standpuntinname, dit alles was onbegrijpelijk voor de rechtlijnige Luther.²⁴

In een tijd waarin oorlog en conflict schering en inslag waren, bleek Erasmus een lastig, zo niet onmogelijk ideaal na te streven. Het Erasmusiaanse denken heeft destijds dan

ook niet kunnen voorkomen dat er een scheuring in de kerk optrad of dat het Europese continent gevrijwaard bleef van oorlogen. In feite schuilt hierin de tragiek van de persoon Erasmus. Enerzijds was hij een idealist die een duidelijke visie had waar de mensheid naar toe moest. Anderzijds was hij, zoals nog duidelijk zal worden, sterk behoudend. Hij wilde de mensheid in vrede samenbrengen en in voorwaartse richting stuwten, maar tegelijkertijd met zo min mogelijk tumult en zonder zelf zijn vingers ergens aan te branden. Evolutie in plaats van revolutie was het devies en uiteraard zo beschaafd mogelijk.

Zijn ambigue houding ten opzichte van Luther geeft wat dat betreft goed de geestelijke spagaat weer waarin Erasmus zich keer op keer bevond. Hij hekelde de beginselvastheid van de Duitse monnik en was bevreesd voor de ontwrichtende effecten van diens overtuigingen op de christenheid. Toch kon hij niet ontkennen, dat Luther een soort van noodzakelijk kwaad was geworden, die de crisis in het christendom duidelijk aan het voetlicht had gebracht en de kerk tot actie had bewogen. Daarom wilde Erasmus de hervormer aanvankelijk niet afvallen, bang als hij was dat anders 'de winst die we aan de beroering rond Luther te danken hebben verloren zou gaan'.²⁵

Erasmus sprak in privé-correspondentie zelfs een zekere bewondering uit voor Luther. Zo verkondigde hij in een schrijven aan een collega-humanist dat hij niet de moed van Luther had om zijn leven voor de waarheid in de waagschaal te stellen: 'Niet allen hebben genoeg kracht tot het martelaarschap. Ik richt mij naar pausen en keizers, als ze goede beslissingen nemen: dat is rechtmatig. Ik verdraag hen, als ze verkeerde beslissingen nemen: dat is veilig'.²⁶

Bovenstaande woorden zijn tekenend voor de conservatieve – volgens zijn tegenstanders laffe – kant van zijn karakter. Erasmus verkoos ervoor om de confrontatie bij voorbaat uit de weg te gaan zolang hij niet met zekerheid kon voorzien of het alternatief bevredigend zou zijn. Omdat confrontatie kon resulteren in conflict en tumult, was het dulden van misstanden het minst van de twee kwaden.²⁷ Of zoals Erasmus het verwoordde: 'He does not sail badly who steers a middle course between two several evils'.²⁸ De achterliggende gedachte was dat orde en rust te allen tijde dienden te worden gehandhaafd.

Toch gaf Erasmus impliciet te kennen dat mensen als Luther, die de strijd niet schuwden, wel degelijk noodza-

kelijk waren om veranderingen in gang te zetten. Luther zag dit zelf ook zo. Omdat hij vreesde dat het strijdtoneel ongeschikt terrein zou zijn voor de fijnbesnaarde Erasmus, drukte hij deze op het hart 'een toeschouwer te blijven in de tragedie die zich aan het ontspannen is'.²⁹

In een poging zijn onpartijdigheid te bewaren, maar tegelijkertijd geen van de strijdende partijen tegen de haren in te strijken, liet Erasmus zich, wanneer gevraagd, altijd neutraal en met een groot gevoel voor de nuance uit. Onderstaande citaten zijn daarvoor illustratief. Zo schreef hij over de katholieke kerk: 'Ik verdraag deze kerk derhalve tot ik een betere zie, en zij is gedwongen mij te verdragen tot ik beter word'.³⁰ Over Luther zei hij: 'Ten slotte getuigt het volgens mij van een christelijke geest om Luther in zoverre terzijde te staan dat ik hem niet verdrukt wil zien door een kliek die kwaad wil als hij onschuldig is, en dat ik hem tot andere gedachten gebracht in plaats van vernietigd wil zien als hij zich verwijdt van het pad der rechtzinnigheid'.³¹

Deze opmerkingen kunnen als typisch Erasmusiaans worden betiteld. Nergens laat Erasmus zich eenduidig uit en nergens kiest hij expliciet partij. Het eerste citaat maakt duidelijk dat Erasmus niet voornemens was de kerk de rug toe te keren, omdat hij het alternatief – Luther – niet beter vond. Er kan daarentegen ook uit worden afgelezen, dat Erasmus wel degelijk kritiek had op Rome: hij verdroeg de kerk enkel. Ondanks zijn bedenkingen zou de humanist altijd loyaal blijven aan de Rooms-katholieke kerk.

Het citaat over Luther is om meerdere redenen interessant. Allereerst laakte Erasmus hierin de ongefundeerde, intolerante houding die zijn tegenstanders bij voorbaat al tegen Luther innamen. Alvorens de mens een mening geeft, zal hij zich eerst goed op de hoogte moeten stellen van de inhoud van het debat, was zijn overtuiging.³² Maar in eenzelfde zucht gaf Erasmus tevens te kennen dat Luther met rationele argumenten moest worden overtuigd als hij toch het verkeerde pad zou bewandelen.

In plaats van elk dissident geluid hardhandig de kop in te drukken, bleef Erasmus volharden in het idee van de redelijkheid van mensen.³³ Hij zei hierover dat 'als de mens zijn mens-zijn ten volste wil realiseren, hij zijn ratio dient te volgen en zijn passies en affecties zal moeten beteugelen'.³⁴ Geweld en onderdrukking jegens andersdenkenden zouden alleen maar averechts werken.

Met de passiviteit van Erasmus, die altijd de status-quo boven het eventuele tumult verkoos, zullen misstanden onbeantwoord blijven en zal een crisis zich handhaven of zelfs verergeren. Het was precies hierom dat zijn tegenstanders de instelling van Erasmus laakten. Een van hen, de hervormer Ulrich von Hutten, noemde de humanist een huichelaar en een opportunist met een groot verstand maar geen karakter, omdat hij 'de waarheid kent maar zich hier willens en wetens tegen verzet'.³⁵ Erasmus probeerde deze kritiek te weerleggen door te stellen dat hij 'niet tegen wil en dank ingelijfd wil worden bij voor- of tegenstanders'.³⁶

Hoewel deze woorden exact weergeven waar het voor de humanist allemaal om draaide – het volgen van een eigen weg zonder daarbij in zijn geestelijke vrijheid te worden beperkt – leggen ze tevens de ironie van dit ideaal bloot. In een tijd waarin scherpe maatschappelijke lijnen werden getrokken, volstond het niet om een neutrale positie in te nemen. Omdat hij weigerde openlijk partij te kiezen, maar zijn uitlatingen wel ruimte lieten voor verschillende interpretaties, zou de gerespecteerde maar ongrijpbare Erasmus ongewenst een speelbal voor de strijdende partijen worden. Onder het mom van 'hij die zwijgt stemt toe' meenden de betrokken kampen hem ongevraagd tot Rome of Wittenberg te moeten rekenen. Het onafhankelijkheidsstreven van Erasmus vergde grote inspanningen, zowel geestelijk als lichamelijk. Zo verliet hij Leuven toen het daar 'te katholiek' werd om jaren later het voorheen tolerante Bazel te ontvluchten omdat de stad 'te protestant' was geworden.³⁷ Alle goede bedoelingen ten spijt bleek zijn uitgesproken wens vrij te blijven aan dovemansoren gericht. Omdat niet kiezen in die tijd geen optie was, zou Erasmus zich geleidelijk steeds minder thuis gaan voelen in de wereld van na 1517. Tot de Reformatie was hij de gevierde humanist geweest, die werd beschouwd als de intellectuele en morele autoriteit van West-Europa. In 1536 was hij, als gevolg van zijn opvattingen, niet meer dan een 'zieke en geïsoleerde geleerde'.³⁸ Ontgoocheld door de gewelddadige dood in 1535 van vriend Thomas More, die uiteindelijk wel een partij had gekozen, zou Erasmus in alle eenzaamheid in Bazel sterven.³⁹

Erasmus' visie ten aanzien van tolerantie en naastenliefde kende naast een theoretische pijler – de bijbel – tevens een praktische grondslag. Door de vele persoonlijk

observaties en ervaringen van zijn reizen, had Erasmus geleerd te relativiseren.⁴⁰ De humanist kan worden beschouwd als een eerste representant van de moderne kosmopoliet: in Frankrijk voelde hij zich Frans, in Engeland identificeerde hij zich net zo makkelijk met de Engelsen. In totaal verhuisde hij tussen 1501 (Rotterdam) en 1536 (Bazel) ten minste twintig maal.⁴¹ Hij beschouwde de wereld als zijn vaderland, kende geen nationale of regionale bekrompenheid en was wars van vooroordelen, de typische definiëring van een kosmopoliet.⁴²

Echter, hierin moet een duidelijke nuancering worden aangebracht. Zijn wereld- en mensbeeld werden volledig gedetermineerd door het christendom. Het middeleeuwse, christelijke kosmopolitisme van Erasmus is daarom beter te typeren als het niet erkennen van nationale en culturele grenzen binnen de christelijke wereld, ofwel, Europa.⁴³ Tegen deze achtergrond bezien, wordt de vraag interessant hoe hij zich opstelde naar niet-christenen. Welke plek hadden bijvoorbeeld joden en moslims in zijn geïdealiseerde wereld van tolerantie en vrede?

KRITIEKEN ERASMIAANS DENKEN

Geheel in de lijn van het Erasmiaanse denken zijn er ook nuances aan te brengen in het erg positieve beeld dat doorgaans van de humanist bestaat. Los van het feit dat zijn karakter zich moeilijk laat kenschetsen – Zweig omschreef hem als een angstig mens, historicus Jan Romein vond hem moedig maar onrustig – staat de reputatie van Erasmus als voorvechter voor tolerantie en vredelievendheid over het algemeen buiten kijf.⁴⁴ Een kritische beschouwing op zijn geschriften dwingt ons echter om dit beeld te relativiseren. Met name zijn uitlatingen over joden geven aanleiding te veronderstellen dat de tolerantie van Erasmus wel degelijk zijn grenzen kende.

Zoals aangegeven wilde Erasmus zijn geestelijke onafhankelijkheid bewaren door zich afzijdig te houden van elk publiek debat. In 1509, nog ruim voor de Reformatie, ontstond echter een conflict waarin Erasmus zich uitspraken liet ontlokken die discutabel waren. Aanleiding was een felle strijd tussen de humanist Johann Reuchlin enerzijds en Johannes Pfefferkorn, een tot het christendom bekeerde jood, anderzijds. Pfefferkorn, die ook theoloog was, had in geschriften opgeroepen tot een verbod op joodse religieuze boeken omdat deze ketterij zouden

propageren. Verstoken van hun boeken zouden joden, zo was zijn voorspelling, het 'verkeerde' van hun overtuigingen inzien en het christendom omarmen.⁴⁵ Met een pleidooi voor het verbod op bepaalde heilige boeken blijken verleden en heden soms nog angstvallig dicht bij elkaar te liggen.

Reuchlin, die tevens jurist was, reageerde op het voorstel van Pfefferkorn door te stellen dat diens voorstel juridisch niet haalbaar was. Als onderdanen van het Heilige Roomse Rijk hadden joden het recht op 'the quiet enjoyment of one's private possessions'. De staat kon, kortom, geen aanspraak maken op joodse privé-bezittingen als de Talmud.⁴⁶

Wat echter tot grote beroering leidde, was de overtuiging van Reuchlin dat 'dogmatische verschillen niet automatisch godslastering met zich meebrengen' en dat 'hun geloof [jodendom] geen bedreiging vormt voor welk geloof dan ook'. Hij beschuldigde Pfefferkorn daarbij openlijk van het aanwakkeren van jodenhaat onder het ongeletterde volk, die niet de kennis had om de joodse boeken op hun inhoud te beoordelen. Hierdoor zouden joodse levens en bezittingen gevaar kunnen lopen.⁴⁷

Er ontstond een felle polemiek waarin uiteindelijk ook Erasmus werd gezogen. Deze steunde Reuchlin, met dien verstande, dat Erasmus zuiver de humanistische kant van de zaak verdedigde. Het was de academische vrijheid om Hebreeuws te kunnen bestuderen die beide humanisten als een groot goed ervoeren. Kennis van deze taal kon helpen het christendom te verfijnen.⁴⁸ Dit punt maakt tevens duidelijk waarom humanisten als Reuchlin en ook Erasmus in een later stadium door Rome werden geïdentificeerd met hervormers als Luther: hun inspanningen vormden een bedreiging voor de traditionele christelijke leer die de kerk eeuwenlang had uitgedragen. De kerkelijke autoriteiten ervoeren het als een directe aanval op hun machtspositie.⁴⁹

In de ogen van Erasmus was Pfefferkorn de agressor. Hoewel dit op zich al opmerkelijk kan worden genoemd – hij wilde immers altijd neutraal blijven – was zijn motivering dat des te meer. In plaats van de fanatieke Pfefferkorn te veroordelen om zijn ongenueanceerde, persoonlijke aanval op Reuchlin, greep hij terug op Pfefferkorns joodse wortels. Erasmus noemde hem een instrument van Satan en een vijand van het christendom. Pfefferkorn had, zo redeneerde hij, zijn ware joodse gezicht laten

zien. 'Nadat wij hem in onze gelederen hebben opgenomen, steekt hij ons nu aan met het joodse vergif', vertrouwde de humanist een vriend toe.⁵⁰

Dergelijke uitlatingen, hoewel bedenkelijk naar huidige maatstaven, moeten echter wel worden gezien tegen de achtergrond van de toenmalige realiteit. Jodenhaat was een wijdverbreid en diepgeworteld fenomeen binnen het christelijke Europa. Erasmus' afkeer van joden past in dat opzicht volledig binnen de context van de tijd.

Toch kan zijn kritiek op Pfefferkorn als opvallend worden bestempeld. Terwijl het voortbestaan van de joodse religie serieus werd bedreigd, legde Erasmus de schuld van het conflict paradoxaal genoeg bij de joden zelf. De logica in Erasmus' overtuiging, dat de bekeerde Pfefferkorn er een dubbele agenda op na zou houden, is ver te zoeken. De invloedrijke humanist, die structureel een appèl deed op het menselijk verstand en verdraagzaamheid en naastenliefde propageerde, deed nu volkomen irrationele (wellicht zelfs paranoïde) uitspraken die polarisatie in de hand werkten en niet snel van een verlicht denker werden verwacht. Ook de chaos die op het Europese continent was ontstaan als gevolg van de Reformatie dichtte Erasmus grotendeels toe aan de joden, om de weinig steekhoudende reden dat 'zij Christus haten'.⁵¹ Wederom een ongefundeerde en irrationele uitlating die niet strookt met zijn ideaal van verdraagzaamheid.

Het was niet de eerste keer dat Erasmus zich negatief over joden uitliet. Hij zette zich af tegen de veruiterlijking van het joodse geloof en vreesde dat een hernieuwde ervaring van het jodendom een bedreiging kon vormen voor het christendom. Hoewel de Hebreeuwse taal en cultuur als instrumenten konden fungeren om de christelijke leer te verfijnen, lag het gevaar op de loer dat 'het de mensen zand in de ogen zou strooien'. Zijn uitlatingen zouden al extremer worden, getuige de misschien wel retorische vraag die hij een vriend eens stelde: 'Waarom trekken we onze handen niet van de schurftige joden af?'⁵²

Opmerkelijk is verder dat Erasmus' afkeer van joden verhardde nadat hij zijn studie Hebreeuws wegens tegenvallende resultaten had stilgelegd.⁵³ Hierbij valt een zekere parallel te ontwaren met de houding van Luther ten opzichte van joden. Aanvankelijk had Luther zich verdraagzaam naar hen opgesteld, omdat bij hem de hoop leefde dat joden zich uiteindelijk zouden bekeren tot de hervormde, christelijke leer. Toen dit echter niet het geval

bleek, sloeg de tolerante houding van Luther om in pure haat en riep hij op tot de vernietiging van het joodse geloof.⁵⁴ Erasmus werd steeds vijandiger toen bleek dat hij het Hebreeuws niet wist te doorgronden. Pragmatische motieven werkten, kortom, in beide gevallen intolerantie in de hand.

De opmerking dat Erasmus het voorstel van Luther zou hebben ondersteund als hij op dat moment nog had geleefd, gaat wellicht te ver.⁵⁵ Echter, de conclusie dat hem 'geen jodenhaat kan worden aangewreven' is gezien zijn uitlatingen moeilijk houdbaar.⁵⁶ Het onderstaande citaat toont daarbij eens te meer aan, dat Erasmus' pleidooi voor tolerantie van andersdenkenden in het geval van joden niet opging, dan wel ernstige beperkingen kende.

Erasmus schreef aan een kennis dat hij nooit een vriendschap had opgezegd of geweigerd. Hij 'kon zelfs bevriend zijn met een jood als deze een aangename natuur had en in zijn aanwezigheid geen blasfemie tegen Christus zou uiten'.⁵⁷ Erasmus formuleerde hier twee (uiterst rekbare) voorwaarden die voor hem tolerantie van joden mogelijk zou maken. Als er gemakshalve van wordt uitgegaan dat alle joden een aangename natuur hebben, blijft de tweede voorwaarde staan. Daarbij dient zich een probleem aan.

Hoewel de woorden van Erasmus mooi klinken, betekent het in de praktijk dat joden, voor christenen de godslasteraars bij uitstek, zich niet mogen uitlaten over hun geloof. Door joden bij voorbaat te belemmeren in hun vrijheid van meningsuiting, is het de vraag of er nog sprake kan zijn van het Erasmiaanse tolerantie-ideaal. In een eerder stadium werd gesteld dat tolerantie alleen mogelijk is, wanneer de mens kan inzien dat er andere waarheden zijn. Met deze gedachte in het achterhoofd wordt duidelijk, dat Erasmus niet kon accepteren dat joden vanuit andere overtuigingen dan christenen hun geloof beleden. Het zoeken van een compromis sloot hij daarbij in feite uit, getuige de bindende voorwaarden die hij bij voorbaat al stelde.

De houding ten opzichte van moslims kan als een tweede beperking op Erasmus' ideaal van tolerantie en vredelievendheid worden gezien. De Turken waren in de vijftiende eeuw opnieuw een reële bedreiging voor het christelijke Europa gaan vormen. Aanvankelijk hield Erasmus zich hier niet mee bezig. Zoals is beschreven, verzette hij zich

sterk tegen de 'nationale' conflicten op het continent. Bij Erasmus heerste zelfs meer onvrede over het verval van de christelijke moraal dan een vrees voor de machtige Ottomanen, die hij beschouwde als een straf van God. Maar, zo redeneerde Erasmus, als we ons als echte christenen gaan gedragen, kunnen we hen wellicht bekeren.⁵⁸ Het idee van bekering was altijd in zijn gedachten terug te vinden.

Evenals religieuze vervolgingen wees Erasmus ook het voeren van oorlog af. Oorlog was alleen rechtmatig wanneer werkelijk alle mogelijke alternatieven waren uitgeput en zelfs dan golden er sterke beperkingen. Daarbij mocht uitbreiding van het territorium of persoonlijke roemzucht nooit als aanleiding voor een gewapend conflict fungeren, omdat 'het Zwaard dat door Christus was toevertrouwd, er alleen was om de rust in de staat te verdedigen'.⁵⁹ Erasmus heeft getracht vorsten hiervan te overtuigen, zoals met de *Institutio principis christiani* (1516). De centrale gedachte van dit geschrift was dat heersers 'op goede wijze moesten regeren naar de voorschriften van de eeuwige God'.⁶⁰ Hierin contrasteert hij in feite met de bevindingen uit een ander werk van diezelfde periode, *Il Principe* van Machiavelli, waarin werd beschreven dat vorsten zich in het belang van de staat juist aan deze christelijke ethiek konden onttrekken.

In 1517 schreef Erasmus de *Querela Pacis*. In dit gelegenheidsschrift, gericht aan de vier machtigste heersers van Europa, riep hij op tot vrede en verzoening. De vrede, die alleen in Christus kon worden gevonden, zou alle christenen tot broeders maken, alsmede christenen en niet-christenen in ware eendracht verbinden.⁶¹ Zijn houding ten opzichte van moslims en de Europese vorsten zou daarna drastisch veranderen. Aanvankelijk had Erasmus de christelijke machthebbers diverse malen veroordeeld om hun imperiale politiek tegen de Turken. Echter, na het desastreuze verlies bij Mohacz (1526), waarbij de Ottomanen een deel van het christelijke Hongarije hadden afgenomen, roemde Erasmus de Europese vorsten nu als ware helden. Alleen zij konden nog de dreiging van 'het slavenjuk van de Turken' voorkomen.⁶² In 1530 zou hij zich direct tot de Europese machthebbers richten. Hij riep ze op hun persoonlijke vetes opzij te zetten, opdat voorkomen moest worden dat Europa zou worden overspoeld door de islam.⁶³

Nu dient te worden opgemerkt dat de toenmalige dreiging van de Ottomanen voor Europa zonder meer

reëel te noemen was, te vergelijken met die van de Sovjet-Unie ten tijde van de Koude Oorlog. In dat opzicht was zijn vrees voor de islam begrijpelijk. Erasmus riep echter niet op tot een fysieke strijd met de moslimwereld. Het was zijn uitgesproken wens om hen te bekeren tot het christendom. Dit gegeven is belangrijk. Uit zijn stellige overtuiging dat de mens van nature een christelijke aanleg zou hebben, gaf Erasmus blijk van een superioriteitsgevoel dat volledig voorbij ging aan zijn idee, dat 'alle recht twee kanten heeft en door partijen wordt gekleurd en bedorven'. Dat is opmerkelijk te noemen, omdat dit het fundament was waarop zijn tolerantie-ideaal rustte.

De houding van Erasmus ten opzichte van de Turken en joden is interessant. Niet alleen omdat ze een concrete beperking vormden op zijn ideaal van tolerantie en naastenliefde, maar tevens vanwege de parallellen die zijn te ontwaren met onze huidige, multiculturele samenleving.

ERASMUS EN

DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

Toen Erasmus in 1536 overleed was Europa politiek wellicht sterk verdeeld, maar kon ze nog altijd bogen op een gemeenschappelijke cultuur en verleden (de door Erasmus bejubelde synthese van christendom en klassieke wereld). Erasmus heeft altijd getracht om met behulp van dit verleden een christelijke eenheid in zijn eigen tijd te creëren.⁶⁴ In een wereld waar het christendom tot in de haarvaten van de samenleving was doorgedrongen en in hoge mate het leven van de mens bepaalde, was dit uitgangspunt logisch: de Europese volkeren waren allen geconditioneerd door en gevormd langs dezelfde maatstaven.

Echter, door zuiver te redeneren vanuit een geïdealiiseerd verleden ligt het gevaar van tunnelvisie op de loer. Op zich hoeft dat nog geen probleem te zijn. Het wordt echter problematisch wanneer er zich concurrerende 'referentiekaders' aandienen. Op dat moment kan het verleden een belemmering gaan vormen voor idealen van tolerantie en vredelievendheid. In het geval van Erasmus werd dit zichtbaar bij de opkomst van de Ottomanen, die hij impliciet karakteriseerde als barbaren (over de strijd met hen schreef hij dat 'wanneer je de naam van christen en het teken van het kruis wegdenkt, wij als Turken met Turken vechten').⁶⁵ Hoewel hier ook kritiek op het more-

le verval van de christenheid in weerklinkt, is het tevens illustratief voor het superioriteitsgevoel van Erasmus ten opzichte van niet-christelijke culturen.

In een eerder stadium is Luther verweten in een 'beperkte wereld' te leven. In zekere zin zou dit ook voor Erasmus kunnen worden gesteld: zijn wereld- en mensbeeld werden volledig gekleurd door het christendom en de Klassieken. Binnen deze muren – welke een gevoel van veiligheid en vertrouwdheid opriepen – was hij als geen ander in staat te relativeren en te nuanceren. Erbuiten was hij echter minstens zo onverzoenlijk als de dogmatische Luther. Het getuigt wellicht van weinig eerbied om Erasmus eeuwen na zijn dood over dezelfde kam te scheuren als zijn grote tegenpool. Hieronder zal echter duidelijk worden waarom deze vergelijking is gemaakt.

Tolerantie suggereert dat mensen elkaar de ruimte geven om te kunnen leven, denken en handelen volgens hun eigen culturele maatstaven (uiteraard binnen de grenzen van de wet). De mate waarin de mens in staat is te tolereren kan worden bepaald door de mate van identificatie met de 'andere'.⁶⁶ Wanneer de mens te maken krijgt met duidelijk andere tradities, gewoonten en overtuigingen, wordt dit doorgaans als bedreigend ervaren. Immers, het geeft 'een onbehaaglijk gevoel te weten dat de ander misschien ook gelijk kan hebben'.⁶⁷ In plaats van dit te accepteren is afwijzing van het onbekende makkelijker en veiliger. Intolerantie is dan veelal het gevolg.

Naarmate een maatschappij een meer heterogeen karakter krijgt, dus wanneer er meerdere culturen naast elkaar bestaan, zal er een sterker beroep worden gedaan op de kunst van het tolereren. Let wel: kunst, want zoals uit Erasmus' houding ten opzichte van moslims en joden kon worden opgemaakt, is tolerantie zelfs voor de meest verlichte geest geenszins een vanzelfsprekendheid. Geen enkel mens heeft als intrinsieke eigenschap dat hij tolerant is. Het is een deugd die de mens zich via onderwijs, opvoeding en ervaring moet aanleren. Erasmus beschikte (grotendeels) over deze vaardigheid. Zijn intellectuele capaciteiten en de vele reizen binnen Europa hadden hem geleerd te relativeren, de nuance te zien en te erkennen dat de waarheid altijd in het midden ligt.

Het verbaast dus ook niet dat Erasmus in zijn geschriften sterk op het nut van goed onderwijs en een goede opvoeding hamerde.⁶⁸ Hij trok de vergelijking van

de mens met een beertje. Deze werd geboren als *massa informis* – vormloos – alvorens de moeder het tot een volwaardige beer likte. Erasmus had dit idee ontleend aan Plinius, waardoor het in zijn optiek 'wel waar moest zijn'.⁶⁹ Los van de vraag of Plinius daadwerkelijk gelijk had, staakt het de gedachte dat Erasmus weinig kritisch stond tegenover zijn eigen culturele wortels. Integendeel: deze waren voor hem onfeilbaar en constitueerden een absolute waarheid. Ze vormden het fundament waaruit de in zijn ogen superieure Europese beschaving was ontsproten.

Bij dit punt aangekomen wordt duidelijk waarom de basis voor Erasmus' tolerantie-pleidooi in zijn eigen tijd wellicht vruchtbaar kon zijn, maar dat ze te beperkt is voor de huidige, multiculturele samenleving. Erasmus was zich weliswaar bewust van zijn eigen feilbaarheid, maar alleen binnen de onfeilbaar geachte, christelijke wereld. Het is tegenwoordig onmogelijk via één geïdealiseerd verleden een gemeenschap van mensen in het heden bijeen te houden. Moslims, maar bijvoorbeeld ook Chinezen, joden of zigeuners handelen allen vanuit geheel andere overtuigingen. Omdat bij Erasmus altijd de christenheid voorop stond, hij concurrerende culturen als inferieur afschilderde en structureel de gedachte uitsprak dat de mensheid het christendom zou omarmen, zal dit tegenwoordig alleen maar op frustratie en conflict uitdraaien.⁷⁰

Waarin moet dan de meerwaarde van het Erasmusiaanse denken voor onze samenleving worden gezocht? Het antwoord op deze vraag hangt samen met het principe van de *homo per se* – de mens op zichzelf.

Uit zijn *Philosophia Christi* valt op te maken dat Erasmus de mens als een uniek individu benaderde en niet als abstractie. Zijn filosofie was gericht op het hier en nu, waarbij werd beschreven hoe elke christen de strijd met zichzelf moest aangaan om een deugdzam leven te lijden. In dat opzicht week hij niet alleen sterk af van de traditionele Middeleeuwse filosofie, maar tevens met de opvattingen van Luther.

Uitgangspunt van Erasmus' filosofie was de overtuiging, dat de mens beschikte over een vrije wil. Dit is essentieel. Door hem verantwoordelijk te maken voor zijn eigen daden, behoudt hij de controle over zijn beslissingen en daarmee zijn menselijke waardigheid. 'De mens is anders immers als leem in de handen van de potten-

bakker' schreef hij in *De libero arbitrio* (Over de vrije wil) uit 1524. Omdat de mens verder naar de gelijkenis van God was geschapen, droeg hij niet alleen verantwoorde-lijkheid voor zichzelf alsook voor de mensen die de Eeu-wige aan hem had toevertrouwd.⁷¹ Nog datzelfde jaar zou Luther dit geschrift beantwoorden met diens *De servo arbitrio* (Over de geknechte wil). Hierin betoogde Luther dat de zondige mens niet vrij was om tussen goed en kwaad te kiezen en volledig was aangewezen op de gena-de van God.

Erasmus formuleerde zijn opvattingen over de vrije wil tegen een christelijke achtergrond: God die zijn invloed niet doet gelden bij individuele beslissingen tus-sen goed en kwaad. Maar ook in onze eigen, seculiere samenleving is het idee van de vrije wil toepasbaar. De democratiseringsgolf uit de jaren zestig en zeventig, de ontzuiling en de toenemende ontkerkelijking hebben ertoe geleid, dat een aanzienlijk deel van de Nederlandse bevolking zich heeft losgerukt van 'de grotere verbanden die in het verleden de normatieve kaders verschaften voor menselijk gedrag'. De burgers zijn in toenemende mate hun eigen weg gaan volgen en hebben hun eigen levenswaarden gecreëerd.⁷² Om het in typisch Erasmi-aanse termen te vatten: ze hebben hun geestelijke onaf-hankelijkheid afgedwongen en zijn *homo per se* geworden.

De onvrije wil, zoals Luther beargumenteerde, ontnemt de mens zijn vrijheid van denken en handelen. Het valt bui-ten de kaders van dit artikel om in te haken op het theolo-gische debat over de geknechte wil. Voor de lijn van het betoog is er echter wel een andere, fundamentele conclusie te trekken.

Toen Luther zich openlijk van Rome afkeerde ('Hier sta ik, ik kan niet anders, zo helpe mij God') opende hij een nieuwe, onbekende deur in zijn leven, maar liet er tegelij-kertijd ook een definitief in het slot vallen. Zijn vrijheid van denken en handelen zouden, door die ene beslissing in 1517, permanent worden beïnvloed. Erasmus had destijds voor hetzelfde dilemma als Luther gestaan. Hij had, aldus eigen zeggen, 'een van de coryfeeën in Luthers kerk kunnen zijn'.⁷³ Echter, zijn angst om niet meer terug te kunnen – en dus in zijn vrijheid te worden beperkt – wanneer hij zich aan een van de partijen committeerde, deed hem besluiten zijn eigen weg te volgen. Deze weg is in latere tijden accu-raat getypeerd als de 'standvastige standpuntloosheid'.⁷⁴

Partijen, groepen of instituties dragen per definitie een element van onvrijheid of gebondenheid met zich mee. De leden dienen zich te conformeren aan vastgestelde regels of overtuigingen. Deze vormen de gemeenschappelijke deler waarmee een groep zich niet alleen onderscheidt van ande-ren, maar waaraan ze tevens haar bestaansrecht ontleend. Het individu zal zijn eigen wil (deels) moeten opofferen om zijn eigen lidmaatschap, alsmede het voortbestaan van de groep te kunnen garanderen.

Door zich als *homo per se* op te stellen kan de mens zowel zijn geestelijke vrijheid en menselijke waardigheid behouden, alsook een deugdzaam leven leiden. Hoewel het voor het eerst werd gebezigd binnen een vijfhonderd jaar oude, christelijke context, is de *homo per se* in feite een tijdloos en universeel concept. Het leunt daarbij op twee pijlers: de vrijheid van meningsuiting en tolerantie.

Tolerantie wordt traditioneel beschouwd als een eli-taire deugd.⁷⁵ Het impliceert een uiting van gevoelde superioriteit waarbij iemand ervoor kiest een afwijkende mening of 'verkeerde' overtuiging te verdragen. In de wereld waarin Erasmus leefde was dit een eenzijdig pro-ces: de grote meerderheid tolereerde minderheden. Het was een gunst die zij – veelal uit pragmatische afwegingen – verleende en die zij zich kon veroorloven vanuit een positie van macht.⁷⁶ Deze vorm van tolerantie creëerde echter niet meer dan een fragiel maatschappelijk even-wicht, aangezien de meerderheid elk moment kon beslui-ten afwijkende meningen niet langer te tolereren.

Daarnaast, en dit is essentieel, was geen enkel mens in een dergelijke samenleving volwaardig vrij. De minderheden dienden in hun gedrag en uitlatingen altijd rekening te hou-den met de meerderheid: deze beslisten wat wel en niet werd getolereerd. De mensen die in de positie verkeerden om te tolereren waren paradoxaal genoeg ook niet vrij. Zij dienden zich, zoals hierboven is betoogd, te conformeren aan de overtuigingen van de groep. Hun vrijheid van meningsuiting werd begrensd door de eigen groep, zonder welke zij zelf een minderheid zouden worden.

In een Erasmiase samenleving die wordt gevormd door de typische *homo per se* laat tolerantie zich echter ken-schetsen door egaliteit en reciprociteit. De mens erkent nu dat er geen absolute waarheden bestaan – deze zijn immers altijd afhankelijk van het perspectief van waaruit

wordt geredeneerd. Verder heeft hij zich tot doel gesteld zijn geestelijke vrijheid en menselijke waardigheid te behouden. Als gevolg hiervan zijn verdraagzaamheid naar afwijkende opvattingen en een Voltairiaanse vrijheid van meningsuiting vaste overtuigingen geworden, die stevig in het superego van elke individu liggen verankerd. Ze vormen de hoogste, gemeenschappelijke waarden binnen de samenleving en hebben, wellicht nog belangrijker, een duurzaam karakter gekregen.

Bij dit punt aangekomen wordt duidelijk wat het principe van de *homo per se* voor onze multiculturele samenleving kan betekenen. Het stelt elke mens, ongeacht zijn afkomst of overtuigingen, in staat om naar eigen inzicht een deugdzzaam leven te leiden. Er is sprake van een 'vreedzame omgang met de waarheid'⁷⁷ door mensen die allen volwaardige geestelijke vrijheid genieten.

De gevolgen voor het integratievraagstuk zijn opzienbarend. Met de introductie van de Erasmiaanse *homo per se* wordt de traditionele grens tussen allochtoon en autochtoon ineens vloeiend. Het bipolaire beeld van moslims en christenen gaat plotseling anachronistisch aandoen en ook het onderscheid tussen homoseksueel en heteroseksueel wordt volkomen redundant. Overtuigingen en tradities die een samenleving voorheen kunstmatig opdeelden, verdwijnen uit het publieke domein en worden volledig geprivatiseerd.

Maar er is meer. Door toedoen van de *homo per se* wordt automatisch het fundament weggeslagen onder polariserende groepen die hun bestaansrecht ontleen aan partiële waarheden. In plaats van zich te schikken in de overtuigingen van een groep, heeft de mens zichzelf ten doel gesteld zelfstandig na te denken: alleen dan zal hij zijn geestelijke vrijheid en menselijke waardigheid kunnen waarborgen. Als gevolg hiervan weet hij, om de woorden van Erasmus te herhalen, zijn mens-zijn ten volste te realiseren. De angst van Zweig, dat de mens bij partijvorming voor eisen in moet staan waarvan hij de draagwijdte niet kan overzien, zal daarbij structureel tot het verleden gaan behoren.

Dit alles suggereert geenszins dat individuen als losse eilandjes om elkaar heen zullen bewegen, integendeel. De burgers zijn stevig en onomkeerbaar met elkaar verbonden door twee fundamentele overtuigingen: de vrijheid van meningsuiting en tolerantie. Tezamen vormen deze de oerwaarden waaraan de *homo per se* zijn bestaansrecht

ontleend. Het resultaat zal een samenleving zijn waarin rust en orde heerst en de ratio prevaleert.

Het behoeft geen verder betoog dat er nog een duidelijke kloof bestaat tussen Erasmus' ideeën zoals uiteengezet in dit artikel en de dagelijkse realiteit. Hoewel de werken van de humanist als sterk utopisch zijn getypeerd – hij leefde in een tijd waarin de utopie voor het eerst als filosofische en literaire constructie werd geformuleerd – kunnen zijn overtuigingen zonder meer als inspiratiebron fungeren om de discrepantie tussen theorie en praktijk weg te nemen, dan wel te minimaliseren.⁷⁸

Erasmus kan worden beschouwd als de man die het medium van het woord heeft ontdekt. Communicatie en debat, handelingen waar hij keer op keer op hamerde, slaan een brug tussen mensen en brengen hen met elkaar in verbinding.⁷⁹ Wanneer wederzijds onbegrip en onwetendheid aan de orde van de dag zijn, is een maatschappij gebaat bij de dialoog. Erasmus was van mening dat, alvorens de mens zijn zich een mening vormt, hij zich eerst goed op de hoogte zal moeten stellen van de inhoud van het debat. Kennis van afwijkende overtuigingen is daarom cruciaal om het tolerantie-ideaal van de *homo per se* te verwezenlijken. Zonder kennis van elkaar staat tolerantie synoniem voor onverschilligheid, een slecht uitgangspunt voor een succesvolle multiculturele samenleving. Educatie, opvoeding en persoonlijke ervaringen zijn, kortom, de middelen die wederzijdse inzichten in elkaar moeten bewerkstelligen.

Erasmus hechtte, zoals aangegeven, grote waarde aan goed onderwijs en een goede opvoeding (dit om te voorkomen dat de mens de 'ongelikte beer' van Plinius zou worden). De kern van zijn onderwijsideaal legde hij, evenals andere humanisten, bij de omgang met talen. Zonder taal geen kennis en zonder kennis is het onmogelijk te relativeren en nuanceren was de gedachte.⁸⁰

Tot slot, om de invloed en draagwijdte van Erasmus' denken voor onze huidige samenleving te onderstrepen, kunnen onderstaande woorden van een franciscaanse monnik worden aangehaald. Over de gevolgen van de Reformatie schreef hij in 1534 dat 'Luther een groot deel van de kerk aan zich had verbonden, Zwingli en Oecolampadius een zeker deel, maar dat Erasmus de grootste groep representeerde'.⁸¹

Hoewel de franciscanen hier de eigentijdse context als uitgangspunt nam, schuilt in dit citaat de feitelijke erfenis van Erasmus voor Nederland. Aan de ene kant heeft zijn pleidooi voor tolerantie strijdende groepen met elkaar in verbinding weten te brengen door als bemiddelaar op te treden. Het befaamde poldermodel is daarvan het ultieme voorbeeld. Minstens zo belangrijk is echter de wetenschap dat de Erasmusianen zich in onze eigen tijd kunnen opwerpen als het machtige contragewicht tegen kleinere, polariserende kampen. Als de deksel op de pan garanderen zij het evenwicht binnen onze democratie, en zien ze erop toe dat de jungle-samenleving van Vonhoff er niet zal komen.

M. Koopman BA studeerde Engels aan de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen.

NOTEN:

- 1 'Ik ben tegen een soort van jungle-samenleving' in: *Dagblad van het Noorden*, 3 mei 2008.
- 2 L.Halkin, *De biografie van Erasmus*, Baarn, 1987, pp. 357-358; S. Zweig, *Triomf en tragiek van Erasmus van Rotterdam*, Maastricht/Brussel, 1934, p. 113.
- 3 W.K. Ferguson, *Renaissance studies*, New York, 1963, p. 75.
- 4 J. Romein en A. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, Amsterdam/Antwerpen, 1959, p. 83; A. Gerlo, *Erasmus van Rotterdam. Zeven studies*, Nieuwkoop, 1988, p. 44.
- 5 Ferguson, *Renaissance studies*, p. 77.
- 6 J. Sperna Weiland, *Desiderius Erasmus. Over opvoeding en vrije wil*, Baarn, 1992, p. 27.
- 7 Ibidem, p. 16.
- 8 R.R. Palmer, J. Colton en L. Kramer, *A modern history of the modern world*, New York, 2002, pp. 69-70.
- 9 Ferguson, *Renaissance studies*, pp. 86-88.
- 10 Romein, *Erflaters*, pp. 87-88; Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 153.
- 11 P. Cliteur, *Moderne Papoea's. Dilemma's van een multiculturele samenleving*, Amsterdam/Antwerpen, 2002, p. 140.
- 12 Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 118.
- 13 Ibidem, p. 149.
- 14 G. van Heeswijck, *Tolerantie en actief pluralisme. De afgevoerde erfenis van Erasmus*, Kapellen, 2008, pp. 53, 67.
- 15 Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 153.

- 16 Hoewel niet geschreven in reactie op Erasmus, zijn de woorden van de Duitse schrijver en filosoof Georg Christoph Lichtenberg (1742-1799) ten aanzien van partijen en partijloosheid het vermelden waard. Hij schreef: 'Alle Unparteilichkeit ist artifizuell. Der Mensch ist immer parteiisch und tut sehr recht daran. Selbst Unparteilichkeit ist parteiisch. Er war von der Partei der Unparteilichen.'
- 17 W.F.C.M. Derkse, 'Erasmus. Strijdbaar tegenstander van intolerantie' in: W.F.C.M. Derkse red., *Grenzen aan tolerantie. Erasmus, Hugo de Groot, Spinoza en de actualiteit*, Budel, 2004, pp. 58-67, aldaar pp. 58-59.
- 18 Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 140.
- 19 Ibidem, p. 154.
- 20 G. Tomlin, *Luther and his World*, Oxford, 2002, p. 139.
- 21 J. Papy, M. van der Poel en D. Sacré, *Erasmus. Een portret in brieven*, Amsterdam, 2001, p. 43.
- 22 Zowel de Erasmusianen als de Lutheranen zijn in deze context abstracties. Met Lutheranen wordt niet verwezen naar leden van de Lutherse kerk.
- 23 Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 142.
- 24 Derkse, 'Erasmus', pp. 58-59; Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 144.
- 25 Halkin, *Biografie*, p. 201.
- 26 Augustijn, *Erasmus*, p. 109.
- 27 Ibidem, p. 153.
- 28 Huizinga, *Erasmus*, p. 165.
- 29 Ibidem, p. 162.
- 30 Augustijn, *Erasmus*, p. 156.
- 31 Derkse, 'Erasmus', p. 64.
- 32 Augustijn, *Erasmus*, p. 107; Derkse, 'Erasmus', pp. 64-65.
- 33 Halkin, *Biografie*, p. 360.
- 34 Papy, *Erasmus*, p. 23.
- 35 Augustijn, *Erasmus*, p. 112.
- 36 Ibidem.
- 37 Derkse, 'Erasmus', pp. 59-60.
- 38 Weiland, *Desiderius Erasmus*, pp. 20-21.
- 39 Romein, *Erflaters*, p. 95; Van Heeswijck, 'Tolerantie en actief pluralisme', p. 46.
- 40 Ferguson, *Renaissance studies*, p. 85.
- 41 Papy, *Erasmus*, p. 31.
- 42 Definitie ontleend aan de Dikke van Dale.
- 43 Papy, *Erasmus*, p. 37.
- 44 Romein, *Erflaters*, pp. 92, 96; Zweig, *Triomf en tragiek*, p. 160.
- 45 E. Rummel, *The case against Johann Reuchlin. Religious*

- and social controversy in sixteenth-century Germany, Toronto, 2002, p. 9.
- 46 Ibidem, p. 16.
- 47 Ibidem, pp. 16-17.
- 48 Ibidem, pp. 6, 19, 27.
- 49 Ibidem, p. 36.
- 50 G. Kisch, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum*, Tübingen, 1969, p. 16.
- 51 Ibidem, pp. 8, 37.
- 52 Ibidem, pp. 12, 18.
- 53 Ibidem, p. 35.
- 54 Rummel, *The case against Johann Reuchlin*, p. 7.
- 55 Kisch, *Erasmus' Stellung*, p. 38.
- 56 Augustijn, *Erasmus*, p. 72.
- 57 Kisch, *Erasmus' Stellung*, p. 28.
- 58 Papy, *Erasmus*, pp. 154-155.
- 59 W.P. Blockmans, 'Erasmus politieke theorie en de praxis van zijn tijd' in: G.Th. Jensma e.a., *Erasmus. De actualiteit van zijn denken*, Zutphen, 1996 pp. 57-72, aldaar pp. 66-67.
- 60 Papy, *Erasmus*, p. 25.
- 61 Augustijn, *Erasmus*, p. 66.
- 62 A. Gerlo, *Erasmus van Rotterdam. Zeven studies*, Nieuwkoop, 1988, p. 50.
- 63 Gerlo, *Erasmus*, p. 45; Papy, *Erasmus*, pp. 154-155.
- 64 Augustijn, *Erasmus*, pp. 164-165.
- 65 Augustijn, *Erasmus*, p. 74.
- 66 M.Gijswijt-Hofstra, 'Een schijn van verdraagzaamheid. Proeven uit vijf eeuwen Nederlands verleden' in: M. Gijswijt-Hofstra red., *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden*, Hilversum, 1989, pp. 9-40, aldaar p. 26.
- 67 Cliteur, *Moderne Papoea's*, p. 140.
- 68 J.Sperna Weiland, 'Het verre land Utopia. De denkbbeelden van Erasmus over opvoeding en onderwijs' in: G.Th. Jensma e.a., *Erasmus. De actualiteit van zijn denken*, Zutphen, 1996, pp. 73-91.
- 69 Weiland, 'Het verre land Utopia', p. 80.
- 70 Augustijn, *Erasmus*, p. 155.
- 71 Weiland, *Desiderius Erasmus*, pp. 34-36.
- 72 M. Becker, 'Verstandige tolerantie' in: W. F. C. M. Derkse red., *Grenzen aan tolerantie. Erasmus, Hugo de Groot, Spinoza en de actualiteit*, Budel, 2004, pp. 68-82, aldaar pp. 68-69.
- 73 Weiland, *Desiderius Erasmus*, p. 20.
- 74 Ibidem.
- 75 Cliteur, *Moderne Papoea's*, p. 139.
- 76 Gijswijt-Hofstra, 'Een schijn van verdraagzaamheid', p. 13.
- 77 Cliteur, *Moderne Papoea's*, p. 139.
- 78 Weiland, 'Het verre land Utopia', p. 90.
- 79 Augustijn, *Erasmus*, p. 162.
- 80 Weiland, 'Het verre Utopia', pp. 78-79.
- 81 Augustijn, *Erasmus*, p. 162.

VIER KLASSIEKERS OVER DE VRIJHEID VAN MENINGSUITING

RALPH VAN GRAAFEILAND

Artikel 7 van onze grondwet garandeert aan iedere burger vrijheid van meningsuiting. Aan dit grondrecht worden in de strafwet vervolgens allerlei mitsen en maren verbonden die het grondrecht feitelijk inperken. Eén van deze beperkingen vormt het verbod op godslastering. Minister Hirsch Ballin van Justitie kondigde onlangs met groots gebaar aan deze beperking aan de vrijheid van meningsuiting te zullen opheffen, om in de kleine letters te vermelden dat hij het verbod ergens anders in de strafwet zal onderbrengen. Ralph van Graafeiland acht dit een slechte ontwikkeling en pleit in zijn bijdrage voor een grotere mate van uitsingsvrijheid. Dit beargumenteert hij aan de hand van een viertal klassieke teksten.

De laatste jaren staat de vrijheid van meningsuiting regelmatig in het middelpunt van de belangstelling. Het zijn vaak gelovigen die paal en perk willen stellen aan de vrijheid van meningsuiting. Zij blijken de geestelijke kwellingen die anderen hen aandoen moeilijk te verdragen. Momenteel is het minister van Justitie Hirsch Ballin die de gevoelens van gelovigen wil beschermen door het volk gedeeltelijk monddood te maken. In een gewiekste schijnbeweging wordt onder zijn leiding het verbod op godslastering eindelijk geschrapt, maar wordt tegelijkertijd de vrijheid van meningsuiting toch verder ingeperkt. De vraag rijst of de minister en zijn medestanders wel beseffen waarom de vrijheid van meningsuiting eigenlijk zo belangrijk is.

In dit artikel zal ik vier denkers behandelen die voor een ruimere uitsingsvrijheid waren dan in hun tijd gebruikelijk was. Deze denkers zijn Socrates, John Milton, John Locke en John Stuart Mill. Met welke argumenten verdedigen zij de vrijheid van meningsuiting? En wat beschouwen zij als gren-

zen aan die vrijheid? Uiteindelijk zal dit artikel leiden tot een uiteenzetting over het belang van de uitsingsvrijheid en hoe zij verdedigd kan worden tegenover Hirsch Ballin cum suis. Ik richt mij daarbij uitsluitend op tekstuele uitingen.

DE APOLOGIE VAN SOCRATES

Socrates (ca. 469-399 v. Chr.) leefde tijdens de Gouden Eeuw van Athene. Deze Gouden Eeuw werd ook wel de Eeuw van Pericles genoemd, omdat de glorie was te danken aan Pericles. Dankzij oorlogsoverwinningen onder leiding van deze legerstrateg en politiek leider bereikte Athene het toppunt van haar macht en werden hervormingen doorgevoerd waardoor Athene democratischer werd. De stad floreerde als nooit tevoren en de bevolking roemde Pericles.

Het was dankzij de Atheense idealen van vrijheid en gelijkheid dat er onder vrije burgers een zeer ruime vrijheid om meningen te uiten was. Veel denkers maakten daar gretig gebruik van. Zo ook Socrates. Omringd door een groep geïnteresseerden knoopte hij discussies aan over 'het goede, het ware en het schone'. Vaak meenden zijn gesprekspartners ('aanzienlijken') wijs te zijn en kennis te bezitten. Socrates ondervroeg ze tot ze zichzelf tegenspraken of het antwoord schuldig moesten blijven. Daartegenover stelde hij zijn eigen wijsheid; dat men zich moet beseffen dat men veel niet weet. Socrates had dat inzicht en was daarom wijzer dan anderen die dat inzicht ontbeerden.¹ Hij confronteerde anderen met hun feilbaarheid. Zodoende gebeurde het meer dan eens dat hij zijn vraagtekens zette bij rotsvaste overtuigingen en oude zekerheden. Dit zette regelmatig kwaad bloed en zou hem uiteindelijk noodlottig worden.

Socrates had lang ongehinderd zijn mening mogen verkondigen, toch werd hij in zijn zeventigste levensjaar vervolgd. Athene kende toen een roerige periode. Nadat er een democratische regering was geïnstalleerd, kon

tegenspraak, zo was de visie van velen, niet langer geduld worden.² Socrates werd veroordeeld tot het drinken van een gifbeker. Zijn *Apologie*, zoals opgeschreven door Plato, is zijn verdedigingsrede. Hoewel de tekst primair gaat over de zoektocht naar zelfperfectie en de beste regeringsvorm, is de rede te lezen als een verdediging van de vrijheid van meningsuiting.

In de tekst lezen we dat Socrates is aangeklaagd. Hij was, als criticus van de democratie en van veel aanzienlijke burgers, een makkelijke zondebok. De aanklacht was drieërlei: hij geloofde niet in de officiële goden, poogde nieuwe goden te introduceren en corrupteerde de jeugd. Zijn verdediging maakte onvoldoende indruk op de volksjury, maar des te meer op velen die de tekst nadien zouden lezen.

Aan het begin van de *Apologie* maakt Socrates duidelijk dat hij iemand is die naar eer en geweten de waarheid spreekt. We zouden dus kunnen zeggen dat het beperken van iemands uitingsvrijheid, het beperken van zijn eer en geweten is. Bovendien is Socrates zich bewust van zijn eigen feilbaarheid. Niemand, ook geen enkele meerderheid of autoriteit, heeft de waarheid in pacht. Over een van zijn gesprekspartners zegt Socrates: '[g]een van ons beiden schijnt te weten wat schoon is en goed, maar hij meent iets te weten zonder dat hij het weet en ik, onwetend als ik ben, meen ook niet het te weten. Ik schijn in elk geval een klein beetje wijzer te zijn dan hij, juist hierdoor dat ik wat ik niet weet ook niet meen te weten.'³

Deze erkenning van feilbaarheid kan niet los worden gezien van de gesprekken die Socrates voortdurend voerde. In dialoog met anderen kunnen we namelijk onze eigen opvattingen tegen het licht houden en ontdekken of ze wel of niet houdbaar zijn. Wie daarentegen denkt de waarheid in pacht te hebben, hoeft geen oprechte dialogen met anderen aan te gaan.

Tot slot denkt Socrates dat het onderdrukken van meningen praktisch onuitvoerbaar is. De vrije rede is namelijk een krachtiger wapen dan dwang en geweld. Het beste wapen tegen kritiek is de dialoog aan te gaan en waar nodig de eigen overtuigingen aan te passen. Om iemand te overtuigen dat een mening de juiste is, is het vruchtbaarder argumenten en bewijzen aan te dragen, dan diegene fysiek geweld aan te doen.

AREOPAGITICA VAN JOHN MILTON

In de Middeleeuwen moesten mensen ten koste van alles – zelfs ten koste van hun eigen leven – van het hellevuur worden gered. Ketterers werden vervolgd, het christendom had de waarheid in pacht en de wetenschappelijke zoektocht naar kennis werd gezien als ketterij. Met de Renaissance en de Reformatie brak langzaam een nieuwe periode aan.

John Milton (1608-1674) stond symbool voor zowel de Renaissance als de Reformatie. Hij was een puritein, wetenschapper en classicus. Hij pleitte voor een ruimere tolerantie. Wel noemde hij de katholieke kerk de 'hoer van de Apocalyps'.⁴ Katholieken waren dan ook een apart geval volgens Milton.

Koning van Engeland en Schotland Jacobus I en zijn opvolger Karel I tolereerden geloofsverschillen voor zover ze strikt tot overtuigingen beperkt bleven. Ze eisten wel dat iedereen zich conformeerde aan dezelfde religieuze praktijk. Milton stond achter de calvinisten die hiertegen protesteerden. Deze calvinisten waren tegen kerkelijke macht, omdat het niet door de Bijbel zou worden gelegitimeerd. Zowel de staatskerk als de calvinisten wilden hun eigen geloof opleggen aan de bevolking. De oorlog die volgde werd verloren door de koning en de bisschoppen. Het nieuwe protestantse bewind bleek uiteindelijk zelfs minder tolerant dan het katholieke bewind.⁵ Dit betekende onder andere dat al snel een strengere censuur werd ingesteld. Dit was voor Milton aanleiding zijn *Areopagitica* te schrijven.⁶

Milton traceert het idee van censuur naar haar uitvinders, de Middeleeuwers. Volgens hem hadden zij kwade bedoelingen met het instellen van de censuur. Milton maakt ons dus alert op de vaak dubieuze motieven van mensen die pleiten voor de inperking van de uitingsvrijheid.

Hij was voorstander van een ruimere mate van uitingsvrijheid, omdat mensen pas het goede kunnen doen als zij het kwade kennen. Wie weet wat kwaad is en toch de voorkeur geeft aan het goede is de ware christen: 'ik kan niet prijzen een vluchtende en gekluisde deugd, onge-traind en ongeoeffend, die er nooit op uittrekt en haar tegenpool ontmoet, maar wegsliuip uit de wedstrijd [...]'.⁷

Daarnaast is het doel van censuur praktisch onhaalbaar. Wat gebeurt er als enkelen als eerste de boeken moeten beoordelen? Zijn we dan zo zeker dat zij niet in negatieve zin door het boek worden beïnvloed of dichten we hen onfeilbaarheid en onbegrensde integriteit toe?

Daarbij komt dat 'kwade manieren evengoed zonder boeken op duizenden andere manieren geleerd kunnen worden'.⁸ Er zou een totalitaire staat nodig zijn om alle ondeugdzaamheid uit te roeien. Dit is onwenselijk, praktisch onuitvoerbaar en enig begrip van deugdzaamheid zou compleet verloren gaan.

Ook moeten waarheden niet dogmatisch gekoesterd worden, want 'een man kan een ketter zijn in de waarheid en als hij dingen alleen gelooft omdat zijn pastor het zegt of de vergadering het zo bepaalt, zonder enige andere reden te weten, dan [kan] zijn geloof waar [zijn], maar wordt de waarheid die hij bezit zijn ketterij'.⁹ Milton heeft zelf vertrouwen in de kracht van de waarheid. 'Als uit alle windstreken doctrines worden losgelaten om op aarde te spelen, zodat de Waarheid in het speelveld is, dan schaden we haar met licenties en verboden door haar kracht te betwifelen. Laat haar met leugens worstelen; wie dacht ooit dat het de Waarheid slecht zou vergaan in een vrije en eerlijke strijd?'¹⁰ De waarheid is complex, onafhankelijk en niemand heeft haar in pacht. Iedereen moet dus vrij zijn voor zichzelf te denken. Milton pleitte voor een vrije zoektocht naar de waarheid.

Ten slotte worden mensen door censuur ontmoedigd kennis tot zich te nemen, waardoor religie en politiek verstarren: 'wie een man doodt, doodt een redelijk wezen, Gods evenbeeld; maar wie een boek vernietigt, kills reason itself, kills the image of God, as it were, in the eye. Veel mensen zijn tijdens hun leven een last voor de aarde; maar een goed boek is het waardevolle levensbloed van een grote geest, gebalsemd en gekoesterd voor een leven na het leven.'¹¹

Wat zou het ook voor een slechte motivatie zijn als teksten worden gecensureerd door iemand die in geestelijk opzicht duidelijk inferieur is aan de auteur? Als alles wat een docent leert van een hogere autoriteit komt? 'Wat is het anders dan slavernij [...], niet toegestaan te zijn onze eigen bijlen en wiggen te slijpen?'¹²

Dit klinkt als een modern pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting. Het mag daarom opmerkelijk heten dat Milton katholieken uitsloot van zijn ideeën over tolerantie. Zoals George Sabine in de introductie bij *Areopagitica* zegt, accepteerde hij niet volledig 'de principes van vrijheid welke zijn argumenten veronderstellen'.¹³ Daarbij komt dat de vrijheid die Milton voor ogen had bedoeld was voor geleerden, niet voor 'kinderen en kin-

derachtige mensen',¹⁴ waaronder hij het gewone volk verstond. Toch zijn de eerdere argumenten van Milton alleen houdbaar als wordt verondersteld dat iedereen in meer of mindere mate capabel is om te redeneren en morele verantwoordelijkheid te nemen.¹⁵ Maar zover reikte de tolerantie van Milton dus niet.

Bovenstaande constatering doet afbreuk aan de door Milton voorgestelde onbegrensde zoektocht naar de waarheid. Milton pretendeerde niet wars te zijn van oneigheid.¹⁶ Dit gold alleen niet voor onjuiste opvattingen, zo blijkt. Blasi merkt overigens op dat Milton daarmee wel consistent was. Ten eerste omdat Milton nieuwe waarheden wilde achterhalen door waarheid op waarheid te stapelen (voortschrijdende openbaringen). Onwaarheden zouden alleen maar als spelbrekers fungeren. En laat de fundamentele claims van het katholicisme nou net onwaar zijn volgens Milton. Daarnaast tolereerde Milton geen katholieken, omdat zij geen wereldlijk gezag erkenden en intolerant waren tegenover andere christelijke sektes.¹⁷

Zijn mooi verwoorde pleidooien voor de vrije waarheidsvinding en het gebruik van de rede – 'er kan geen grotere getuigenis zijn dan wanneer uw prudente geest de stem van de rede erkent en gehoorzaamt, uit welke hoek zij ook zal spreken'¹⁸ – moeten dus anders, meer religieus, worden opgevat dan wij tegenwoordig zouden doen. Milton had het namelijk niet over de kracht van de wetenschappelijke rede, maar over het vertrouwen in de goddelijke voorzienigheid en de voortschrijdende openbaringen.

EEN BRIEF OVER TOLERANTIE

VAN JOHN LOCKE

John Locke (1632 – 1704) was een man van het eerste uur voor wat betreft de Verlichting. Hij staat bekend als aartsvader van het liberalisme, als voorvechter van tolerantie, van geloofsvrijheid en van de scheiding van kerk en staat.

Locke schrijft in zijn voorwoord van *A Letter Concerning Toleration* dat het nadelig is dat de verdedigers van vrijheid altijd alleen hun eigen vrijheden verdedigden, terwijl ze diezelfde vrijheden aan anderen ontzegden. Wat er volgens hem nodig is om uit de weg van 'ellende en verwarring' te geraken is '[a]bsolute vrijheid, rechtvaardige en ware vrijheid, gelijke en onpartijdige vrijheid [...]'¹⁹

Dat lijkt allemaal erg duidelijk. Maar hoe vult Locke zijn vrijheidsideaal precies in? Het gaat Locke vooral om

wederzijdse tolerantie tussen christenen. Net als bijvoorbeeld de tolerante theoloog Sebastian Castellio eerder had gedaan, citeert Locke de meer tolerante passages uit de bijbel. Hij merkt op dat mensen uit religieuze overtuiging als zeloten onbekenden aanvallen en vervolgen, terwijl ze de grootste ondeugden bij hun naasten toestaan. Dit vindt hij hypocriet en niet in overeenstemming met de bijbel.²⁰

Daarnaast wil Locke in overeenstemming met wat Jezus zou prediken, kerk en staat van elkaar scheiden. De staat houdt zich bezig met 'verwerven, behouden en bevorderen van vrijheid, gezondheid en lichamelijke integriteit [indolency]; en het bezit van [materiële] zaken [van haar leden].'²¹ Daarvoor stelt de staat wetten op en straft mensen die zich daar niet aan houden. De staat dient zich niet bezig te houden met de religieuze verlossing van haar leden. God heeft namelijk niemand het recht gegeven anderen te dwingen een bepaalde (geloofs-)overtuiging aan te hangen.

De staatsmacht bestaat uit dwang. Maar de staat kan het geweten van haar onderdanen niet dwingen. Ze kan hen slechts verleiden. De door Locke voorgestelde scheiding van kerk en staat is dus geen volledige scheiding, want de staat mag wel degelijk partij kiezen. Ze mag haar onderdanen niet dwingen, maar wel verleiden tot een bepaalde religie toe te treden. Want 'vuur en zwaard [zijn geen] geschikte middelen waarmee mensen te overtuigen zijn dat ze fout zitten en om ze de waarheid mee te informeren.'²² Uitwendige dwang is niet van invloed op wat mensen geloven. Geloven is een gewetenskwestie. Alleen uitwendig zouden mensen zich gedwongen kunnen conformeren aan de religieuze eisen van de heerser, maar dat leidt alleen maar tot meer hypocrisie. God verlost volgens Locke geen mensen die hem in de maling proberen te nemen. De kerk moet gezien worden als een vrijwillige organisatie, waar mensen kunnen in- en uittreden als ze dat willen. Als iemand een denkfout maakt, door bijvoorbeeld de verkeerde religie aan te hangen, dan schaadt hij alleen zichzelf. De staat is dan niet gerechtigd daartegen op te treden.

Dit lijkt nog relatief tolerant. Maar men kan zich afvragen of Locke niet een héél radicale wending in het christelijke denken bepleitte. Waarom gaat hij niet in op de klassieke argumenten voor vervolging van niet-gelovigen en de bijbehorende bijbelpassages? Zo blijven we

achter met de vraag, als dwang niet kan worden gebruikt om ketters een geloof op te leggen, of ze om andere redenen wel mogen worden gedwongen. Uiteenlopende religieuze leiders – van kerkvader Thomas van Aquino tot reformatoren Maarten Luther en Johannes Calvijn – vonden bijvoorbeeld dat dwang mocht worden uitgeoefend om te voorkomen dat ketters anderen zouden overtuigen van hun ideeën. Ten tweede is het maar zeer de vraag of dwang – zeker in de kinderjaren – niet kan leiden tot oprecht geloof. Zodra wordt begonnen met het uitoefenen van geloofsdwang, kan de volgende generatie immers amper kennis nemen van het geloof van hun ouders (toen joden zich van de Inquisitie moesten bekeren tot het christelijke geloof werden veel kinderen van deze *conversos* overtuigd christen).²³

Een ander argument van Locke is dat mensen hun geloof niet kunnen overlaten aan anderen, dus ook niet aan heersers. Wie zegt namelijk dat de heersers wel de ware religie aanhangen? Dat zou betekenen dat het eeuwige geluk van burgers afhankelijk is van de religie die de heerser kiest.²⁴ De autoriteiten weten niet beter dan andere gelovigen welke religie de ware is.²⁵ Critici kunnen bang zijn dat het ware geloof ten onder zal gaan door deze liberale opvattingen van Locke. Maar, zo stelt hij 'de waarheid doet het zeker goed genoeg als ze eindelijk eens haar eigen gang mag gaan. Ze heeft zelden, en zal waarschijnlijk nooit, assistentie ontvangen van de macht van grote mannen, voor wie ze sporadisch bekend is en nog minder welkom is.'²⁶

Volgens Locke dienen we allereerst God te gehoorzamen en dan pas de wereldlijke macht; eerst de ziel en dan pas de publieke vrede. Een conflict zal zich volgens Locke echter zelden tot nooit voordoen. Mocht dit wel het geval zijn, dan kan de gelovige gewoon doen wat zijn geloof hem opdraagt en de bijbehorende wereldlijke straf accepteren. Hij plaatst wel een belangrijke kanttekening bij opvattingen die de gemeenschap ondermijnen. Die dienen niet getolereerd te worden. Daarom, zo redeneert Locke, moeten we intolerant zijn jegens atheïsten – want zij komen hun beloften niet na – en katholieken – want zij erkennen alleen katholiek gezag. De wederzijdse tolerantie tussen christenen van Locke, is dus eigenlijk wederzijdse tolerantie tussen protestanten. Overigens wijdt hij nog wel een paar korte zinnen aan het toestaan van joden, heidenen en eventueel moslims.

Net als Erasmus en Castellio voor hem hadden gedaan, maakt Locke het onderscheid tussen essentialia voor verlossing – die zeer eenduidig in de bijbel zouden staan – en de niet-essentiële onderdelen van het geloof – de onduidelijke passages in de bijbel waarover geen overeenstemming is. Maar volgens velen is de bijbel alles behalve ondubbelzinnig in haar aanwijzingen voor wat wel en niet noodzakelijk is voor verlossing. Jezus spreekt zichzelf ook diverse keren tegen.²⁷ Daarnaast beweren veel gelovigen dat de onduidelijke bijbelpassages juist essentieel zijn. Immers, Gods wegen zijn ondoorgroendelijk, stellen zij.

OVER VRIJHEID VAN JOHN STUART MILL

De Verlichting was na de Franse Revolutie ten einde. Meer dan een halve eeuw later schreef John Stuart Mill (1806 – 1873) zijn opmerkelijk verlichte pleidooi voor de vrijheid van meningsuiting. In Mills tijd keerde het Heilige Rome zich nog tegen de vrijheid van meningsuiting. Paus Gregorius XVI vaardigde in 1832 een encycliek uit: 'de onzalige, doemenswaardige en verfoeilijke vrijheid van drukpers, om maar allerlei soorten geschriften te publiceren, een vrijheid, die sommigen onder luidruchtig geschreeuw durven opeisen en bevorderen. Het is huiveringwekkend te zien, eerbiedwaardige broeders, door welke afschuwelijke leerstellingen, of liever, door welke monsterachtige dwalingen wij overstelpt worden. Overal wijd en zijd worden deze dwalingen verspreid door een ontzaglijke massa boeken, brochures en geschriften, klein wel van omvang, maar bovenmate slecht, ten gevolge waarvan tot onze diepe droefheid een vloek is gegaan over het oppervlak der aarde.'²⁸ In 1864 deed Paus Pius IX dit nog even dunnetjes over toen hij zijn beruchte syllabus tegen 'de dwalingen' van de moderne tijd publiceerde.

Mensen gingen tijdens de Verlichting steeds meer hun verstand gebruiken en op de empirische feiten letten, waardoor de feitelijke claims van het christendom één voor één aan diggelen werden geslagen. In de zeventiende en achttiende eeuw gebeurde dit met name door de inconsistenties en absurditeiten van het geloof aan te tonen. In de daarop volgende eeuw verwezen wetenschappelijke ontdekkingen en de schriftkritiek de in de bijbel gemaakte claims definitief naar het rijk de fabelen. Zo kon het geloof naar de achtergrond verdwijnen en de tolerantie zich verspreiden.

Mill had zich laten inspireren door Denis Diderot en

andere Verlichtingsdenkers met hun gedachte dat we het leven op aarde moesten veraangename. Het leven in het hiernamaals was niet meer alles bepalend. Mill is vooral bekend vanwege het schadebeginsel dat als een rode draad door zijn werk *On Liberty* loopt.

In de eerste voetnoot van zijn tweede hoofdstuk geeft Mill aan wat zijn argumenten impliceren: '[a]ls de argumenten in dit hoofdstuk een zekere geldigheid hebben, dan zou, als een zaak van ethische overtuiging, de grootste vrijheid moeten bestaan om iedere leerstelling te verkondigen en te bediscussiëren, hoe immoreel die doctrine ook wordt gevonden.'²⁹ Hoe komt Mill tot deze conclusie?

Hij begint zijn werk met de constatering dat vrijheid ook in democratieën wordt bedreigd. Nu zijn het niet enkel heersers die onderdanen dreigen te onderdrukken, maar kan het de meerderheid zijn die minderheden wil onderdrukken.³⁰ Vervolgens vraagt hij zich af hoe ver de regeringsmacht dan zou moeten reiken. 'De enige reden om op een rechtmatige manier macht uit te oefenen over een lid van de geciviliseerde gemeenschap, tegen zijn wil, is het schaden van anderen te voorkomen.'³¹ Zijn eigen bestwil is onvoldoende. 'Over zichzelf, over zijn eigen lichaam is het individu soeverein.'³² Dus ook de staatsmacht in een democratie dient beperkt te blijven.³³

In zijn tweede hoofdstuk heeft Mill het over de vrijheid van de pers en de vrijheid van meningsuiting. 'Als de gehele mensheid minus één de ene mening is toegedaan en slechts één persoon van tegengestelde mening is, dan heeft de gehele mensheid niet meer recht hem het zwijgen op te leggen, dan hij, als hij de macht had, gerechtigd zou zijn de rest van de mensheid het zwijgen op te leggen.'³⁴ Er zijn uiteenlopende redenen waarom het niet verstandig is iemand het zwijgen op te leggen. Ten eerste kan de ongewenste mening waar zijn. Door meningen te verbieden pretenderen we dus onfeilbaar te zijn. Ten tweede kan de ongewenste mening een deel van de waarheid bevatten. Alleen door de botsing der meningen kan de waarheid beter aan het licht komen. Tot slot kan de ongewenste mening weliswaar onjuist zijn, toch moet zij ook dan geduld worden. Voor een beter begrip, ter bevordering van de vitaliteit van meningen en om te voorkomen dat onze opvattingen dogma's worden, moeten we alles bediscussiëren.³⁵

Voor Mill geldt dus alleen het schadebeginsel. Maar hoe ver wil hij daarmee gaan? Mill geeft enkele voorbeel-

den. Zo is het toegestaan te schrijven dat maïshandelaren door een te hoge prijs te vragen voor hun product, de armen laten sterven. Het is daarentegen niet toegestaan deze opmerking te maken tegenover een opgewonden menigte die zich heeft verzameld voor het huis van een maïshandelaar. Hieruit kunnen we opmaken dat Mill de vrijheid van meningsuiting wil beperken zodra inbreuk wordt gemaakt op iemands rechten (in dit geval de lichamelijke integriteit van de maïshandelaar), maar het wel toegestaan acht als iemand er 'slechts' andere nadelen van ondervindt (de maïshandelaren die minder maïs zullen verkopen door de aantijgingen).³⁶

Viel Abou Jahjah iets te verwijten toen hij een felle speech hield tegenover een opgewonden menigte en enkelen uit die menigte vervolgens overging tot agressieve daden? Kurt Westergaard kon ook weten dat zijn cartoons over Mohammed extreem gevoelig lagen bij sommige moslims. Valt hem iets te verwijten? Op basis van de voorbeelden die Mill geeft over de maïshandelaren zou hij de eerste vraag waarschijnlijk met 'ja' beantwoorden en de tweede met 'nee'. Mills voorbeelden laten ruimte voor een heel groot grijs gebied. Want wie bepaalt wanneer een menigte opgewonden is en wanneer iemand eventuele schade aan derden valt te verwijten door te spreken? Is het sowieso niet merkwaardig dat iemand die zijn mening uit waarna anderen de wet overtreden, strafbaar is?

Mill stelt expliciet dat beledigen en kwetsen geen goede gronden zijn voor de inperking van vrijheden. Hoe bepalen we immers wat een kwetsende opmerking is? Volgens Mill zijn mensen vooral gekwetst als hun mening niet houdbaar blijkt.³⁷ De meerderheid mag van hem niet meer doen dan haar onvrede uiten als zij het oneens is met een mening van een minderheid. Individuen kunnen wel hun eigen individualiteit uitdrukken door niet met mensen om te gaan die een bepaalde mening hebben. Ook mogen mensen elkaar inlichten over en waarschuwen voor anderen.³⁸

Het schadebeginsel is voor liberalen de eerste en belangrijkste grens aan iedere vrijheid. Toch geldt hierbij de kanttekening dat in de praktijk zelfs weinig liberalen dit beginsel als enige grens stellen. Door bepaalde obscene uitingen – bijvoorbeeld naaktloperij – worden ook geen derden geschaad. Desalniettemin zijn er maar weinig die dit willen toestaan. Zijn wij liberalen dan hypocriet of zit er toch iets anders achter? Dat is een interessante en

prangende vraag, die evenwel buiten het bestek van dit artikel over tekstuele uitingen valt.

WAAROM VRIJHEID VAN MENINGSUITING?

Ten eerste valt op dat Milton en Locke geenszins een tolerantie voorstonden zoals wij die tegenwoordig graag zien. Voor het overige kunnen we zeggen dat de vier denkers opvallend veel overeenkomsten vertonen. Gewetensvrijheid, de erkenning van feilbaarheid en de praktische onuitvoerbaarheid van het voorkomen van onwenselijke uitingen zijn de meest genoemde argumenten tegen censuur. Verder valt op dat juist de twee minst tolerante denkers, Milton en Locke, de motieven betwijfelen van voorstanders van censuur.

Het door Mill uitgewerkte schadebeginsel komen we in rudimentaire vorm al tegen bij Locke. Deze laatste vermijdt echter de logische gevolgen van het beginsel te accepteren. Verder valt op dat geen van de vier denkers kwetsende en beledigende uitspraken strafbaar wil stellen. Alleen bij Milton en Locke moeten vooral atheïstische en katholieke opvattingen het ontgelden. Maar dit is in de eerste plaats omdat die opvattingen gezagsondermijnend zouden zijn of omdat ze onwaar zouden zijn, niet omdat ze kwetsend of beledigend zijn. Waarom gezagsondermijnende opvattingen en onware stellingen juist essentieel zijn voor een goed functionerend debat komt hieronder terug.

Met de vier hierboven besproken teksten kunnen we tot een verdediging van de vrijheid van meningsuiting komen op basis van gewetensvrijheid, de erkenning van feilbaarheid en de praktische onuitvoerbaarheid van censuur. Dat zijn de argumenten die door de denkers het meest worden genoemd.

Ten eerste de gewetensvrijheid. Deze vrijheid is voor liberalen onlosmakelijk verbonden met individuele vrijheid en het streven naar autonomie. Zou ons geweten niet vrij zijn, zouden we niet voor onszelf mogen denken, dan worden wij instrumenten in de handen van anderen. Dan worden wij niet in staat gesteld onze eigen individualiteit te ontwikkelen. Gewetensvrijheid en individuele vrijheid zijn tevens noodzakelijke voorwaarden om waarlijk moreel te handelen. We kunnen immers pas spreken van moreel gedrag als iemand in vrijheid kiest op een bepaalde manier te handelen. Zonder gewetensvrijheid, zonder individuele vrijheid zouden individuen dus niet

moreel kunnen handelen. Gewetensvrijheid is een belangrijke reden om kerk en staat van elkaar te scheiden. Volgens dit principe onthoudt de staat zich van inmenging in de kerken. De scheiding van kerk en staat is een van de verworvenheden van de Verlichting. Wat dat betreft is het zacht gezegd erg cru dat veel niet-verlichte gelovigen kritiek of kwetsende opmerkingen aan hun adres wel wettelijk willen verbieden.

De erkenning van feilbaarheid is ook een zeer belangrijk liberaal principe (en ook weer een principe waar niet-verlichte gelovigen moeite mee hebben, zij menen namelijk de waarheid in pacht te hebben). Een enkeling, maar ook de meerderheid, kan een onjuiste opvatting koesteren. Wie gelijk heeft wordt pas duidelijk in de botsing van juiste met onjuiste meningen. Ook het erkennen van feilbaarheid kan dus niet los worden gezien van de individuele vrijheid. Feilbaarheid is namelijk de erkenning dat zelfs een enkeling tegenover een overweldigende meerderheid gelijk kan hebben. Liberalen koesteren de sceptische, antidogmatische traditie die is voortgekomen uit de Verlichting. Wij vluchten niet in de valse veiligheid van de consensus. De consensus is geen heilige autoriteit, zoals niets of niemand dat is in een vrije samenleving.

De praktische onmogelijkheid meningen langdurig te onderdrukken hangt samen met de liberale afkeer van de totalitaire staat. Voor het onderdrukken van gewetensvrijheid, uitingsvrijheid en de gevolgen daarvan zou een vergaand ingrijpen in het privé leven noodzakelijk zijn, alsmede onderdrukking van de – ongetwijfeld vele – individuen die zich niet aan de mores van de totalitaire staat weten te houden. Of het nou een dictatoriale enkeling of meerderheid betreft, liberalen komen altijd op voor gelijke rechten voor alle individuen, het recht op een privé leven en zelfbestuur. De vrijheid van meningsuiting is een voorwaarde voor zelfbestuur. Als wij onze mening niet mogen uiten – bijvoorbeeld in het stemhokje – dan is de democratie een farce. Tevens vormt de vrijheid van meningsuiting een controle op macht(sconcentratie). Als wij niet kritisch zouden mogen zijn op onze leiders, dat kunnen zij onbepaalde macht vergaren.

Tot slot zij genoemd dat de overtuiging van met name Socrates, Milton en Locke dat de rede en waarheid altijd als overwinnaar uit de strijd zullen komen naïef is. Immers, ook nu zijn er hele werelddelen die nog nauwelijks zijn doordrongen van vele redelijkheden en waarhe-

den die voor ons ondertussen evident zijn. Denk daarbij aan de scheiding van kerk en staat, de machtscheiding of het succes van marktwerking, maar denk ook aan bepaalde natuurwetenschappelijke theorieën en geneeskundige ontdekkingen. Zelfs in het Westen is nog een wereld te winnen, getuige de heroplevende interesse in (quasi-)religieuze theorieën zoals het creationisme en het marxisme. Dit toont alleen maar aan dat liberalen niet achterover kunnen leunen, denkend dat de waarheid en rede toch wel als overwinnaars uit de strijd zullen komen.

Drs. R. van Graafeiland is wetenschappelijk medewerker bij de Prof. mr. B.M. Teldersstichting.

NOTEN:

- 1 De gangbare opvatting is dat de weergave van Socrates in de vroege dialogen van Plato het meest waarheidsgetrouw is. In de latere dialogen zou de Plato meer zijn eigen opvattingen in de uitspraken van Socrates verwerken (de ontwikkelingstheorie). Er is echter ook een stroming die stelt dat Socrates eerst de vooroordelen van degenen met wie hij sprak wilde wegnemen om in latere dialogen zijn eigen opvattingen te verkondigen (de eenheidstheorie). Dit lijkt echter strijdig met enkele van Socrates' belangrijkste opvattingen, zoals de erkenning van feilbaarheid, en met de invloed van de sofisten op Socrates. Daarnaast lijken de opvattingen die 'Socrates' verkondigd in de latere dialogen vaak erg in tegenstrijd met zijn opvattingen in de vroege dialogen.
- 2 Bury, *A History of Freedom of Thought*, New York, 2007, p. 21.
- 3 Plato, *Dialogen*, Utrecht, 2002, p. 75.
- 4 Grayling, *Toward the Light of Liberty*, New York, 2007, p. 63.
- 5 Ibidem, pp. 64-65.
- 6 De Areopagus is de heuvel in Griekenland waar in de Oudheid veel rechtszaken plaatsvonden.
- 7 Milton, *Areopagitica and of Education*, New York, 1979, p. 18.
- 8 Ibidem, p. 21.
- 9 Ibidem, p. 37.
- 10 Ibidem, p. 50.
- 11 Ibidem, p. 6.
- 12 Ibidem, p. 32.

- 13 Ibidem, p. ix.
- 14 Ibidem, p. 22.
- 15 Ibidem, p. x.
- 16 Ibidem, p. 2.
- 17 Blasi, *Milton's Areopagitica and the Modern First Amendment*, Lecture at Yale Law School, 1995.
- 18 Milton, *Areopagitica and of Education*, p. 4.
- 19 Locke, *The Second Treatise of Government and a Letter Concerning Toleration*, Devon, 2002, p. 114.
- 20 Ibidem, pp. 116-117.
- 21 Ibidem, p. 118.
- 22 Ibidem, p. 125.
- 23 Curley, *From Locke's Letter to Montesquieu's Lettres*, University of Michigan, 2006, pp. 2-4.
- 24 Locke, *The Second Treatise*, p. 120.
- 25 Ibidem, pp. 129-130.
- 26 Ibidem, p. 140.
- 27 Curley, *From Locke's Letter*, pp. 4-6.
- 28 J. Demey en R. Dhondt, *Onze tijd in documenten*, Lier, 1973, pp. 68-69.
- 29 Mill, *On Liberty*, New York, 2002, p. 13, voetnoot 1.
- 30 Hier liet Mill zich duidelijk inspireren door de 'tiran-nieke meerderheid' waar Tocqueville voor waar-schuwde in *Democracy in America*.
- 31 Mill, *On Liberty*, p. 8.
- 32 Ibidem, p. 8.
- 33 Ibidem, pp. 92-93.
- 34 Ibidem, p. 14.
- 35 Ibidem, pp. 14-43.
- 36 Stanford Encyclopedia, *Freedom of Speech*.
- 37 Mill, *On Liberty*, p. 44.
- 38 Ibidem, pp. 64-65.

DE KORAN: NIET VERBIEDEN, MAAR KRITISCH LEZEN

DENNIS DE KOOL

Het debat over de islam in Nederland is doorgaans weinig verheffend. In plaats van inhoudelijke argumenten voeren emoties vaak de boventoon. Er wordt heel veel geroepen en geschreven, maar te weinig naar elkaars argumenten geluisterd. Het kritisch bestuderen van de koran, zo meent Dennis de Kool is een belangrijke voorwaarde om een constructief debat te kunnen voeren. Een verbod op de koran zoals verleden jaar is bepleit door M.S.H. Frankenrij in *Liberaal Reveil* is daarom geen goed idee, aldus de auteur.

KORAN IS GEEN MENSENWERK

De islam is meer dan de koran. Datzelfde geldt voor het christendom en de bijbel. Deze nuancering wordt soms onterecht aangegrepen om critici als onwetenden aan de kant te schuiven. Wel heeft de koran als heilig boek een onaantastbare status binnen de islam. Het raadplegen van de koran is daarom, ondanks de zojuist benoemde beperking, een belangrijke voorwaarde om een gericht debat te kunnen voeren. Het kritisch bestuderen van de koran is geen gemakkelijke opgave. De koran geldt namelijk als het letterlijke woord van God. Dat maakt een kritische discussie bij voorbaat uiterst lastig, zo niet onmogelijk. De koran kan dus, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de bijbel, niet worden gerelativeerd tot mensenwerk. Het voorstel van De Witt om de koran te benaderen als een door mensen gefabriceerde tekst is daarom kansloos.¹ Daarnaast wordt geen enkele vertaling van de koran als gezaghebbend ervaren. Dit argument mag echter door niemand als excuus worden gebruikt om kritische discussies uit de weg te gaan.

CONSTRUCTIEF DEBAT

Deze bijdrage is ontstaan na een onbevangen en kritische

bestudering van de koran.² De koran is ingedeeld in 114 hoofdstukken of soera's. Aangezien er verschillende vertellingen bestaan, worden in dit artikel alle passages geciteerd aan de hand van paginanummers in plaats van verzen. Aangezien het doel van deze bijdrage is om een constructieve bijdrage te leveren aan een uiterst relevante discussie, worden eerst enkele hoopvolle passages uit de koran onder de loep gelegd. In tegenstelling tot de bijdrage van Frankenrij worden geen vergelijkingen met de bijbel gemaakt. De belangrijkste reden is dat de bijbel in de geseculariseerde Nederlandse samenleving geen centrale plaats meer inneemt. Bovendien zou een vergelijking met de bijbel de indruk kunnen wekken dat de bijbel de gezaghebbende en morele maatstaf is.

DE MYTHE VAN DE HEILIGE OORLOG

De passages in de koran over de 'heilige oorlog' tegen de ongelovigen zijn onderwerp van veel misverstanden. Fundamentalisten misbruiken deze passages vaak om iedere vorm van geweld jegens hun tegenstanders te rechtvaardigen. Volgens Frankenrij functioneert de koran als het psychologische ontstekingsmechanisme van de fundamentalistisch islamitische terreur.³ Hij 'vergeet' wel te vermelden dat moslims vaak zelf de grootste slachtoffers van deze terreur zijn. Ook de koran is genuanceerder. De koran zegt over de oorlog tegen ongelovigen: 'En bestrijdt op de weg Gods hen die u bestrijden, maar overschrijdt niet de maat (...) Doch indien zij u bestrijden doodt hen dan. Aldus is de vergelding der ongelovigen.' (koran, 2006:33). Deze strijd heeft op het eerste oog geen offensief, maar een defensief karakter. Wel is het de vraag wat onder bestrijden moet worden verstaan. Mensen kunnen namelijk niet alleen een militaire, maar ook een politieke of verbale strijd leveren. Indien sprake is van

een militaire aanval door ongelovigen, dan is volgens de koran een militaire verdediging zeker gerechtvaardigd. Het beantwoorden van een verbale aanval van 'ongelovigen' met geweld lijkt echter niet door de koran te worden goedgekeurd, omdat dan immers sprake is van een overschrijding van de maat. De koran zegt namelijk: 'Indien gij vergeldt, vergeldt dan met wat gelijk is' (koran, 2006:321). Deze passage kan hoopvol worden geïnterpreteerd als een oproep om bijvoorbeeld woorden met woorden te bestrijden. Een andere passage ondersteunt deze interpretatie. De koran zegt: 'Niet verbiedt God u dat gij hen die u in de godsdienst niet bestrijden en u niet uitdrijven uit uw woningen liefderijk behandelt en dat gij jegens hen rechtmatigheid betracht. God bemint de rechtmatigen' (koran, 2006:659).

OPROEP TOT SCHOON BETOOG

De koran zegt verder: 'Roep op tot de weg van uw Heer met wijsheid en schone vermaning en bestrijdt hen met een betoog dat schoner is' (koran, 2006:321). In deze passage wordt aan moslims gevraagd om te handelen met wijsheid. Deze passage lijkt ook op te roepen om een verbale strijd te leveren. Elders zegt de koran: 'Stoot terug met dat wat schoner is' (koran, 2006:566). Een schoon betoog is gebaseerd op inhoudelijke argumenten. Een mooi voorbeeld is de inhoudelijke reactie van de organisatie Majlis Sultan-UI-Qalam op het artikel van Frankenvrij: 'Verder roept de koran gelovigen op om eerbied te hebben voor hun ouders, zich niet in te laten met ontucht en de verplichting van trouw na te komen. Het is goed om dergelijke ethische leefregels onder de aandacht te brengen van ongelovigen en gelovigen. Tot zover de passages die perspectief bieden.

HET PIJNLIJKE LOT VAN DE ONGELOVIGEN

Dat de vrouw in de koran een ondergeschikte positie inneemt, zal velen niet verbazen. De koran gebiedt letterlijk dat opstandige vrouwen geslagen moeten worden. Een schrale troost is dat 'gehoorzame vrouwen niet getuchtigd hoeven te worden' (koran, 2006:94). Ongelovige vrouwen zijn nog slechter af. De koran zegt: 'Huwet niet met heidense vrouwen, zolang zij niet gelovig zijn geworden. Een gelovige slavin is waarlijk beter dan een heidense vrouw' (koran, 2006:39). In dit fragment is sprake van discriminatie. Niet de vrouwen, maar de ongelovigen zijn echter de

grootste paria's in de koran. De koran zegt: 'De ongelovigen zijn de onrechtdoeners' (koran, 2006:47). De koran zegt ook: 'Ongelovigen zijn lieden die geen inzicht hebben' (koran, 2006:208). Deze beledigende passages zijn op zijn zachtst gezegd niet vleidend voor ongelovigen. Een steeds terugkerende boodschap in de koran is dat voor ongelovigen en afvalligen een bestraffing is weggelegd. De koran spreekt van ontzaglijke, pijnlijke, vernederende, smartelijke, hevige, duurzame, smadelijke en/of grootste bestraffingen. Over het lot van de ongelovigen zegt de koran: 'Doch eens zullen zij kennis krijgen. Wanneer zij met boeien aan hun nekken en ketenen voortgesleept worden in de helle gloed en zij daarna in het vuur worden geroosterd' (koran, 2006:559). Op een andere plaats in de koran lezen we: 'Zij die ongelovig zijn aan onze tekenen, die zullen wij braden in een vuur. Telkens wanneer hun huid gebakken is verwisselen wij dit met andere huid opdat zij de bestraffing smaken. God is waarlijk geweldig en wijs' (koran, 2006:97-98). Deze passages staan op gespannen voet met de claim van Majlis Sultan-UI-Qalam dat de koran beschaafd en wellevend is jegens ongelovigen.⁵

HET VOORUITZICHT OP REINE GEZELLINNEN

Het tragische lot van de ongelovigen staat in schril contrast met de vooruitzichten van de gelovigen. De koran zegt: 'Indien gij gelooft en vreest dan is er voor u een ontzaglijk loon' (koran, 2006:82). Dat loon kunnen de gelovigen in het hiernamaals tegemoet zien. Opvallend is dat de beloning die in het vooruitzicht wordt gesteld niet geestelijk is (bijvoorbeeld het vooruitzicht van boeddhisten op het nirwana), maar louter voorziet in materiële en lichamelijke behoeften, zoals armringen van goud, kleden van satijn, vruchtentrossen, kristalglazen van zilver, kostbare tapijten en reine gezellinnen. Bij een letterlijke interpretatie van deze teksten is het verschil tussen deze voorgespiegelde hemel en de decadente realiteit aan het hof van menig keizer van weleer opvallend klein.

DE KORAN VERSTERKT HET WIJ-ZIJ DENKEN

In de koran worden gelovigen en ongelovigen (waaronder afvalligen) systematisch tegen elkaar opgezet. Ironisch (en tragisch) genoeg versterken uitgerekend deze fragmenten het 'wij en zij' denken dat veel mensen in het huidige debat over de islam zo tegen de borst stuit.⁶ De tegenreactie is dan vaak de opmerking dat de koran in de

historische context moet worden geplaatst. Toch is dit bij nader inzien geen geloofwaardig argument. Goddelijke documenten zijn namelijk per definitie tijdloos. Ze zijn namelijk niet in eerste instantie voor tijd- en plaatsgebonden mensen, maar voor de gehele mensheid van alle tijden geschreven. Ten slotte staan de soms scherpe formuleringen in de koran in schril contrast met de gematigde toon die we bijvoorbeeld in boeddhistische teksten tegenkomen. Laatstgenoemde geschriften voeren de lezer ongedwongen mee in een langzaam voortkabbelen-de beek van wijsheden, terwijl de koran 'de' waarheid als een angstaanjagende waterval over de lezer uitstort. Wie niet horen wil, moet kennelijk maar voelen.

AFRONDING

In deze bijdrage zijn argumenten naar voren gebracht die kunnen dienen als inspiratie voor een constructief en noodzakelijk debat over de islam. Het kennis nemen van de inhoud van de koran is een belangrijk teken van respect. Ondanks de kritische noten die zijn gekraakt, is een eventueel verbod op de koran of delen daarvan een verwerpelijk idee. Een principiële reden is dat een verbod indruist tegen de vrijheid van meningsuiting. Een pragmatisch argument is dat het verbieden van de koran mensen de kans ontnemt om kennis te nemen van de inhoud van dit voor moslims cruciale boek. De koran is namelijk een feitelijke bron van informatie die in discussies kan worden gebruikt om argumenten te onderbouwen of te weerleggen. Om die reden is het des te opmerkelijker dat Frankenvrij pleit voor een verbod op een boek dat hij zelf

veelvuldig citeert. Woorden moeten niet met geweld of door de rechter worden bestreden, maar met inhoudelijke argumenten. Deze onderbelichte boodschap van de koran is in overeenstemming met een belangrijk beginsel van de democratische rechtsstaat.

Dr. D. de Kool is als onderzoeker verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

NOTEN

- 1 E. de Witt, 'Woorden doden geen mensen – mensen doden mensen' in: *Liberaal Reveil*, Jaargang 48;2, 2007, pp. 134-136.
- 2 *De Koran* (2006) Amsterdam: Muntinga Pockets, (tweede druk, uit het Arabisch vertaald door prof. dr. J.H. Kramers, bewerkt door drs. Asad Jaber en prof.dr. Johannes J.G. Jansen).
- 3 M.S.H. Frankenvrij, 'De Koran getoetst aan de Westerse beschaving en rechtsorde' in: *Liberaal Reveil*, Jaargang 48;1, 2007, pp. 32-45, 39.
- 4 Majlis Sultan-UI-Qalam (2007) 'Motieven Koranverbod weerlegd' in: *Liberaal Reveil*, Jaargang 48; 2, pp. 129-133.
- 5 Ibidem, p. 130.
- 6 Een voorbeeld is Doekele Terpstra die pleit voor wederzijds respect en het 'wij-zij-denken' een halt wil toeroepen, terwijl hij op zijn beurt in dezelfde val stapt door een onderscheid te maken tussen redelijke en 'verstandige' burgers en de onredelijke 'verwilde' mensen.

Telderslezing

4 maart 2009

Orlando Figes

hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Londen en
auteur van *The whisperers: private life in Stalin's Russia*

Sinds 2000 organiseert de Teldersstichting regelmatig de Telderslezing. Deze lezing is bedoeld om het maatschappelijk debat in Nederland te prikkelen met verdiepende liberale denkbeelden en inzichten van een gezaghebbend wetenschapper of politicus. Het aandachtsveld van de lezingen bestrijkt het gehele spectrum van maatschappelijk relevante onderwerpen op het raakvlak van wetenschap en politiek.

In de lezing van 4 maart aanstaande zal de Britse historicus Orlando Figes (1959) zijn visie geven op de historische ontwikkelingen en actuele trends in Rusland. Figes schreef verschillende boeken over dit onderwerp. In zijn meest recente werk, *The whisperers: private life in Stalin's Russia*, doet Figes verslag van de lotgevallen van gewone Russische families die leefden onder de terreur van Stalin.

In de Telderslezing zal Figes onder meer ingaan op de wijze waarop het brute Sovjetregime het individualisme in Rusland probeerde te vernietigen. Daarnaast zal er ook aandacht zijn voor de gevolgen van deze ontwikkeling voor het hedendaagse Rusland waar rechtsstaat en democratie steeds verder worden ontmanteld. Is dit 'nieuwe' Rusland een serieuze bedreiging voor haar buurlanden? En zo ja, hoe moet het Westen daarop reageren?

De Teldersstichting nodigt u graag uit tot het bijwonen van deze lezing, die zal worden uitgesproken in het Engels. De lezing vindt plaats in de Nicolaïkerk te Utrecht en begint om 20:00 uur (ontvangst vanaf 19:30 uur). Na afloop van de lezing is er gelegenheid tot discussie met de spreker. De avond wordt afgesloten met een hapje en een drankje.

De lezing is gratis toegankelijk. Als abonnee van *Liberaal Reveil* zult u in januari nog een uitnodiging ontvangen, met daarin alle informatie en een aanmeldingsformulier. U kunt zich ook aanmelden door een mail te sturen aan info@teldersstichting.nl. Mocht u na aanmelding onverhoopt toch verhinderd zijn, dan verzoecken wij u vriendelijk dit aan ons door te geven.

Prof.mr. B.M. Teldersstichting

Koninginnegracht 55a – 2514 AE Den Haag

tel: 070-3631948 – fax: 070-3631951 – info@teldersstichting.nl

DE ONDERWIJSBEGROTING 2009

JAN ANTHONIE BRUIJN,

INEKE DEZENTJÉ HAMMING-BLUEMINK EN

HALBE ZIJLSTRA

De Rijksbegroting 2009 voor het onderwijs komt op een moment waarop toenemende mondiale politieke en economische risico's, internationale concurrentie en sociaal-culturele veranderingen meer dan ooit een beroep doen op het aanpassings- en leervermogen van de mens. In toenemende mate wordt van ons vereist dat wij in staat zijn om over onze evolutionair stevig verankerde instincten als zelfbehoud, protectionisme en conservatisme heen te stappen. En de snelheid van de technologische ontwikkelingen die processen als internationalisering, schaalvergroting, economische globalisering en culturele versmelting voortdrijven neemt steeds verder toe. Te verwachten is dus, dat de uitdagingen waar de mens voor staat in de toekomst nog veel groter zullen zijn. Voor de voorbereiding van nieuwe generaties op die toekomst is niets zo belangrijk als onderwijs. Geldstromen en daarmee samenhangende financiële impulsen moeten gericht zijn op kwaliteit en internationalisering van dat onderwijs. Langs die lat gelegd levert de Rijksbegroting een aantal vragen op.

Volgens minister Plasterk liggen de beleidsaccenten op het op orde brengen van de basiskennis rekenen en taal, het centraal stellen van de docent als doorslaggevende factor bij de onderwijskwaliteit en de strijd tegen het voortijdig schoolverlaten. Bij al deze agendapunten ligt de nadruk in de begroting op meer geld. De vraag is echter of dat wel terecht is. Zou niet veel meer nadruk moeten liggen op andere manieren waarop het geld naar het onderwijs stroomt en daarmee ontwikkelingen stuurt? In die zin is de begroting erg kwantitatief en weinig intelligent. Ondanks de beschikbaarheid van 'kwaliteitsagenda's' blijft onduidelijk wat de lange termijn focus van de bewindspersonen is op zaken als het oplei-

dingsniveau van de leraar, de kwaliteitsborging van het onderwijs, internationalisering en schooluitval.

DE LERAAR

Bezuinigingen op het middelbaar beroepsonderwijs worden voor een groot deel geschrapt en de uitgaven voor lerarensalarissen worden verhoogd. Dat levert waardering op van de Algemene Onderwijsbond. Toch is de vraag of verhoging van de lerarensalarissen, hoe sympathiek ook, wel uiteindelijk de manier is om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren. Waar in de wereld is daarvoor nu of in de geschiedenis bewijs te vinden? In bijvoorbeeld Finland zijn de lerarensalarissen lager en ontbreekt bovendien een Onderwijsinspectie vrijwel geheel. Toch behoort het Finse onderwijssysteem in internationale metingen al vele jaren onveranderd zeer hoog, zoals ook weer te zien in het OESO-rapport *Education at a Glance*, dat de minister op 9 september jongstleden naar de Kamer stuurde. Het belangrijkste kenmerk van het Finse onderwijssysteem zit hem in het opleidingsniveau van de leraren. In Finland mag niemand onderwijs geven zonder te beschikken over een master diploma. Dat geldt daarvoor alle onderwijssectoren van basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs. De leraar staat er in hoog aanzien en het onderwijs is zeer goed. Zou in Nederland niet meer geïnvesteerd moeten worden in verhoging van het opleidingsniveau van de leraar? De recente opkomst van de academische pabo is in dit opzicht interessant, niet in de laatste plaats omdat er veel belangstelling voor is. Dat is ook gezien het lerarentekort belangrijk. Staatssecretaris van Bijsterveldt-Vliegenthart stuurde op 22 september 2008 'Krachtig meesterschap', de kwaliteitsagenda voor het opleiden van leraren 2008-2011 naar de Kamer.

Daarin kondigt zij aan de academische pabo's 'tijdelijk financieel te stimuleren' en te streven naar meer academici voor de klas. Dat laatste doet zij echter vooral door in te zetten op bachelorstudenten die, als zij een 'educatieve minor' hebben gevolgd een onderwijsbevoegdheid krijgen die geldt in vmbo-tl en de eerste drie jaren van havo en vwo. De vraag is of dat niveau hoog genoeg is. In een latere fase kunnen studenten volgens de staatssecretaris 'eventueel doorstromen naar een educatieve master om een eerstegraadsbevoegdheid te halen'. Is dat niet allemaal veel te voorzichtig? Wat zijn in de visie van de staatssecretaris de uiteindelijke streefpercentages leraren met een masteropleiding in basisonderwijs tot en met bacheloropleidingen? Wat zijn de streefpercentages leraren met een PhD graad in de masteropleidingen, ook die in het hbo? En zou naar analogie van het Scandinavische voorbeeld de rol van de Inspectie niet navenant kunnen worden heroverwogen met een lastenverlaging als gevolg?

DE ONDERWIJSKWALITEIT

De HBO-Raad is blij met de nadruk die in de Rijksbegroting wordt gelegd op taal en rekenen, want daarvoor vragen de hogescholen al vanaf 2005 aandacht. De Landelijke Studenten Vakbond vindt het bedrag dat ervoor beschikbaar is te laag. Maar ook hier is de vraag waar het bewijs is dat verhoging van de kwaliteit van het onderwijs een kwestie is van hogere financiering en meer staatsinmenging. Is dit nu echt een zaak van meer geld, of gaat het ook hier om intelligenter financieren? Zou het niet veel logischer zijn om financiering te koppelen aan de mate waarin leerdoelen worden bereikt? De gestelde vraag is relevant voor alle onderwijssectoren. Voor het meten van toegevoegde kennis en vaardigheden in het onderwijs zijn vandaag de dag goede instrumenten beschikbaar, zoals leerling- en onderwijsvolgsystemen en voortgangstoetsen. Een bijkomend effect van deze toetsvormen is, dat ook de toegevoegde waarde boven de 'zes' ermee kan worden gehonoreerd. Zo ontstaat een daadwerkelijke stimulans om het beste uit leerlingen en studenten te halen, hetgeen in de Rijksbegroting voor het onderwijs 2009 herhaaldelijk wordt geformuleerd als centrale doelstelling. In het rapport Dijsselbloem werd al opgeroepen tot verplichte begin- en eindmetingen. Inspecteur generaal Annette Roeters deed kort na haar aantreden eveneens een

oproep tot anders en beter toetsen. En nu heeft de minister de toegevoegde waarde eveneens ontdekt. Blijkens zijn brief aan de Kamer van 18 september 2008 gaat de Inspectie onderzoeken of het mogelijk is de toegevoegde waarde van scholen nauwkeuriger te meten zonder dat de administratieve lasten toenemen. Maar de minister haast zich er in dezelfde brief bij te vermelden, dat de bekostiging niet aan de toegevoegde waarde zal worden gekoppeld. Waarom? Willen wij nu financieren op kwaliteit, of niet? Waarom geen pilots met koppeling van onderwijswinst aan bekostiging van instellingen in basis- tot en met wetenschappelijk onderwijs en aan studiefinanciering voor studenten? Bij het invoeren van meer leerwegaafhankelijke en bij voorkeur instellingsoverstijgende toetsvormen kan het aantal leerweggebonden toetsen worden teruggebracht, zodat niet een overmaat aan toetsen hoeft te ontstaan. Bij het op die manier borgen van het wat, kan het hoe daadwerkelijk worden overgelaten aan de school en de docent. Zo wordt de overheid kleiner en krachtiger. Dit lijkt een meer intelligente manier van het weer centraal stellen van de docent bij het bepalen van onderwijskwaliteit, dan het louter aandragen van almaar grotere geldzakken en het uitbreiden van de staatsinmenging. Nog op 29 september jongstleden kondigde staatssecretaris Dijksma aan zich te gaan verdiepen in hoe leerlingen op de basisschool leren rekenen. Zij trekt 1,8 miljoen euro uit voor 'rekenverbetertrajecten'. Zo blijft dit kabinet, alle goede voornemens ten spijt, met de handen stevig roeren in het 'hoe' van het onderwijs.

INTERNATIONALISERING

Het is een goede zaak dat internationalisering van het onderwijs in de begroting veel aandacht krijgt. Het grote sociaal culturele en economische belang van internationalisering van het onderwijs wordt in de begroting gevoelig uiteengezet. De internationaliseringsagenda voor het onderwijs omvat de onderwijshoud, onderwijs in vreemde talen en mobiliteit van studenten en docenten. Ten aanzien van deze agendapunten zijn bij kritische lezing van de begroting echter een aantal onrustbarende ontwikkelingen waarneembaar. Onduidelijk blijft, hoe hieraan gewerkt gaat worden. De onderwijshoud en het taalonderwijs blijven onbesproken. Waarom niet veel eerder begonnen met vreemde taalonderwijs? Uit een recent advies van de Onderwijsraad bleek dat dit nood-

zakelijk is om de afgesproken Europese ambities te realiseren. De verwerving van de eigen taal lijdt niet onder vroeg vreemde taal onderwijs en profiteert hier mogelijk zelfs van. In de Onderwijsbegroting is over het stimuleren van vroeg vreemde taal onderwijs echter niets terug te vinden. Naast het taalonderwijs wordt ook internationale mobiliteit belangrijk gevonden. Door intermediaire organisaties als Nuffic en CINOP wordt hieraan hard gewerkt en er is vooruitgang geboekt. Toch laat een kritische blik op de mobiliteitscijfers in artikel 8 van de begroting nog veel ruimte voor verbetering zien. Zo komt een magere 18,3% van de studenten in het hoger beroepsonderwijs in het kader van de studie wel eens in het buitenland. In het wetenschappelijk onderwijs is het percentage gedaald van 31,6 naar 31,3%. Als 'streefwaarde' in het gehele hoger onderwijs wordt voor 2010 een magere 25% opgegeven. De minister vindt dus dat het voor 75% van de studenten niet nodig is om buitenlandervaring op te doen. Gezien de praktijk zullen die 25% gelukkigen de toch al niet minst kansrijken zijn. In het middelbaar beroepsonderwijs zijn de cijfers nog dramatischer. Daar komt minder dan 0,5% van de studenten twee weken of langer in het buitenland en is de streefwaarde voor 2010 een schamele 0,65%. In het voortgezet onderwijs ervaart slechts 2,4% van de leerlingen een meerdaagse uitwisseling met het buitenland in het kader van onderwijskundige samenwerking en streeft de minister naar maar liefst 2,5% in 2010. Maar hoe bescheiden ook deze ambities, ze moeten wel jaarlijks tien miljoen euro kosten. En in zijn internationaliseringsagenda 'Het Grenzeloze Goed' doet de minister daar nog eens negentien miljoen euro bij. Deze getallen en bedragen zijn op geen enkele manier in verband te brengen met de ambities van Nederland als internationale kenniseconomie. Zij wijzen op niets meer dan gesubsidieerde elitevorming.

UITVAL

De minister predikt bestrijding van de uitval uit het onderwijs. Voor een vermindering van uitval is onder meer een betere school- of studiekeuze nodig. De stappen die de minister in deze richting zet zijn, gezien de grootte van het probleem, te weinig drastisch. Waarom niet experimenten met matchings- en selectietrajecten op veel grotere schaal toegestaan? Ervaringen met studiekeuzebegeleiding in pre-university colleges zijn veelbelovend.

Scholieren komen er vroegtijdig in aanraking met academisch onderwijs en kunnen bewuster en beter onderbouwd hun studiekeuze maken. Ook veelbelovend zijn de ervaringen met selectie van studenten door bijvoorbeeld het University College Utrecht en de resultaten van onderzoek naar de gevolgen van selectie aan de poort aan de Erasmus Universiteit. Al in december 2007 adviseerde de commissie 'Ruim baan voor talent' de minister om selectie aan de poort in te zetten als middel om aankomende studenten te beoordelen op hun geschiktheid voor de studie. Onder zinvolle selectiecriteria schaarde de commissie het voeren van sollicitatiegesprekken met aankomende studenten of het beoordelen van sollicitatiebrieven. Dergelijke instrumenten zijn ook toepasbaar in de andere onderwijssectoren. Daarnaast heeft het probleem van uitval, zeker in het hoger onderwijs, ook weer te maken met de gekozen financieringstechnieken. Instellingen worden gefinancierd op basis van aantallen studenten, hetgeen niet stimuleert tot matching of selectie. Daarnaast worden instellingen gefinancierd op basis van aantallen diploma's, terwijl zij zelf de eindtoetsen afnemen. Studenten worden gefinancierd op basis van hun inspanning, nauwelijks op basis van het resultaat daarvan. Scholen, instellingen en studenten worden niet financieel beloond voor maximering van de overgebrachte kennis en vaardigheden. Zolang deze situatie niet verandert zal van een substantiële vermindering van de onderwijsuitval en verhoging van de onderwijsopbrengst geen sprake zijn.

SLOTBESCHOUWING

Het onderwijsstelsel is toe aan innovatie. Dit kabinet zet daartoe niet de goede stappen. Het vak van leraar wordt misschien enigszins aantrekkelijker door een marginaal hoger salaris, maar op termijn veel meer door professionele vrijheid en aanzien. Dat laatste kan gerealiseerd worden door de eisen aan het opleidingsniveau te verhogen. Gezien het huidige lerarentekort zal dat een lange termijnvisie, politieke moed en goede timing vereisen. De professionele vrijheid moet vorm krijgen door de leraar te vertrouwen in zijn vak en in zijn lokaal. Hij moet zelf kunnen bepalen hoe hij de leerdoelen bereikt. Bij die vrijheid hoort, naar goed liberale traditie, ook verantwoordelijkheid. Afspraken over wat er in de leerdoelen staat moeten duidelijker zijn dan nu. Nieuwe toetstechnieken bieden de mogelijkheid om de mate waarin de leerdoelen

worden bereikt en de toegevoegde waarde van het onderwijs beter te meten, zodat de opbrengst inzichtelijk gemaakt en gehonoreerd kan worden. Dat is een betere basis voor toezicht en financiering dan de kwantiteit van leerlingen en diploma's. Studenten moet daadwerkelijk de vrijheid worden geboden om hun wens te realiseren internationalistischer te worden opgeleid. De Onderwijsbegroting 2009 is in deze aspecten onvoldoende visionair, onvoldoende innovatief en onvoldoende liberaal.

Prof.Dr J.A. Bruijn is lid van de Onderwijsraad, voorzitter van de VVD Partijcommissie Onderwijs en Jeugdzaken en lid van de redactie van Liberaal Reveil. Mr I. Dezentjé Hamming – Bluemink is woordvoerder primair-, voortgezet- en beroepsonderwijs, kinderopvang en arbeid en zorg van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten Generaal. Drs H. Zijlstra is woordvoerder hoger onderwijs en wetenschap, biotechnologie, energie, curatieve zorg, sport en voetbalvandalisme van de VVD-fractie in de Tweede Kamer der Staten Generaal.

OM DE WAARDE VAN ONZE RECHTSSTAAT

GERRIT DIJKSTRA EN PAUL NIEUWENBURG

In de strijd tegen de hoge werklust bij de politie krijgen steeds meer bestuursorganen de bevoegdheid om de zogenaamde ‘bestuurlijke boete’ op te leggen aan wetsovertreders. Gerrit Dijkstra en Paul Nieuwenburg beargumenteren dat deze verplaatsing van bevoegdheden in strijd is met de beginselen van onze rechtsstaat. Bovendien waarschuwen de auteurs ervoor dat met de het toenemende beroep op de bestuurlijke boete straks het einde helemaal zoek zal zijn.

INLEIDING

Eind juli verscheen in de *Volkscrant* een artikel over de verkeersregelaar.¹ Op het eerste gezicht een artikel dat past in de komkommertijd. Een oud-marinier die gestoken in een hesje met het opschrift ‘verkeersregelaar’ het verkeer in goede banen leidt bij evenementen en omleidingen (voor de oudere jongeren onder ons: de ‘Regelneef’ van Van Koten en De Bie). Uit het artikel (In zijn oranje hes is Cor op straat de baas) werd duidelijk dat er een aantal commerciële ondernemingen op de markt actief is die verkeersregelaars (met een opleiding van enkele dagen) kunnen aanbieden. De crux van het artikel vormt een opmerking die Cor, de geïnterviewde verkeersregelaar, maakte. Mensen hadden het volgens hem niet altijd goed door wat nu precies zijn status was. Hoewel hij geen politieagent is, kunnen mensen die zijn opdrachten niet volgen door hem een boete van maximaal 150 euro opgelegd krijgen. Inderdaad, ook wij waren tot het lezen van dit artikel niet op de hoogte van de formele bevoegdheden van de verkeersregelaar. Vormt het fenomeen verkeersregelaar nu een bedreiging voor onze rechtsstaat? Het zou te ver voeren tot een dergelijke conclusie te komen. Er zijn goede redenen om de politie te ontlasten en zonder formele bevoegdheden kan de ver-

keersregelaar niet goed functioneren. Maar helaas, het fenomeen van de verkeersregelaar staat niet op zichzelf.

In toenemende mate krijgen bestuursorganen de bevoegdheid om bestuurlijke boetes op te leggen. Oorspronkelijk stamt de bestuurlijke boete uit het belastingrecht (zoals een boete wegens het te laat inleveren van de aangifte). In de jaren negentig heeft de bestuurlijke boete ook intrede gedaan in het verkeersrecht. De bestuurlijke boete (zoals het briefje onder uw ruitenwisher wanneer de parkeertijd is overschreden) is in juridische zin een beschikking en vormt een onderdeel van het bestuursrecht. Het bestuursorgaan dat de bestuurlijke boete uitvaardigt, vormt onderdeel van de uitvoerende macht en niet van de rechterlijke macht (zoals de strafrechter die een boete, gevangenisstraf of taakstraf oplegt). Op dit moment zijn er 64 wetten waar de term ‘bestuurlijke boete’ in voorkomt. Van papieren tijgers is geen sprake. Zo heeft de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) onlangs een tweetal boetes opgelegd van in totaal 876.000 euro aan de beheerder van het spoornet ProRail. Vijf thuiszorgbedrijven kregen eveneens van de NMa boetes opgelegd van 400.000 euro tot zelfs vier miljoen euro.

Wederom doet zich de vraag voor of er sprake is van een bedreiging van onze rechtsstaat. Ook nu zou het antwoord kunnen luiden dat het te ver voert om hierover te spreken. Andere straffen dan boetes kunnen immers niet worden opgelegd. Onze twijfels zijn ten aanzien van de bestuurlijke boete overigens wel groter. Anders dan bij de verkeersregelaar, kan het immers wel degelijk gaan om hoge boetes (zie de eerder genoemde voorbeelden van het optreden van de NMa). Niet enkel bedrijven kunnen met hoge boetes worden geconfronteerd, maar ook individuele burgers (bijvoorbeeld op het gebied van belastingen).

Nog een stap verder gaat de, in 2008, ingevoerde Wet

OM-afdoening.² De Wet OM-afdoening biedt het openbaar ministerie (kortweg: het OM) de mogelijkheid boetes, taakstraffen op te leggen en de rijbevoegdheid voor een bepaalde tijd te ontzeggen. Het gaat hierbij om delicten die vaak als zogenaamde kleine ergernissen worden omschreven, maar het kan ook gaan om diefstal of mishandeling. Strafbeschikkingen kunnen bovendien de ontvanger ervan een strafblad opleveren. Hieronder zullen wij betogen dat, anders dan vaak wordt gesuggereerd, de gevolgen voor een verdachte zeer ingrijpend kunnen zijn. In deze bijdrage staan niet alleen de inhoud en achtergronden van deze wet centraal, maar ook de verdere ontwikkelingen op de grens van het strafrecht en het bestuursrecht. De grens die naar onze mening wordt overschreden, is dat niet enkel boetes opgelegd kunnen worden, maar ook andere meer ingrijpende straffen zogenaamd administratief afgehandeld kunnen worden.

De Wet OM-afdoening moet echter niet worden beschouwd als een op zichzelf staand verschijnsel: er is hier eerder sprake van een vérgaande ontwikkeling temidden van andere vérgaande ontwikkelingen. In deze bijdrage zullen wij betogen dat gezaagd wordt aan de poten van één van de fundamentele beginselen van onze liberale rechtsstaat: de machtscheiding.

ACHTERGRONDEN EN HOOFDLIJNEN VAN DE WET OM-AFDOENING

In de negentiende eeuw was de taakverdeling bij de strafvordering eenvoudig. De officier van justitie (het OM) bracht zaken voor de rechter. Vervolgens kwam de strafrechter al dan niet tot een veroordeling. In termen van de machtscheiding behoorde de strafrechter tot de rechterlijke macht en het openbaar ministerie tot de uitvoerende macht. Over de positie van het OM bestond overigens wel discussie. Het OM had feitelijk een tamelijke onafhankelijke positie en de officier van justitie leek in veel opzichten (waaronder kleding, houding en opleiding) op een rechter. Al in de eerste decennia van de vorige eeuw wordt duidelijk dat een dergelijke taakverdeling niet langer houdbaar is. Het blijkt vrijwel onmogelijk alle zaken aan te brengen bij de strafrechter. De officier kreeg vanaf 1922 de mogelijkheid een zaak te seponeren, dat wil zeggen niet voor de rechter brengen. Van groot belang daarbij was de mogelijkheid die het OM had om de verdachte een transactie aan te bieden. Als de verdachte het

geldbedrag keurig betaalde, hoefde de zaak niet voorgelegd te worden aan de rechter. Wanneer de verdachte echter niet op tijd betaalde, had de officier van justitie de keuze om de zaak voor te brengen bij de strafrechter of, om pragmatische redenen, te seponeren.

In de laatste decennia van de vorige eeuw raakte de strafrechtelijke keten in toenemende mate overbelast. De officier van justitie stond vaker en vaker voor de keuze een zaak te seponeren (terwijl andere overtreeders keurig hun boete betalen) of voor de strafrechter te brengen (waarbij een beroep wordt gedaan op capaciteit die beter benut kan worden voor zware misdrijven). Om deze snel groeiende last te verlichten suggereerde de voormalige secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, Mulder eenvoudige overtredingen af te doen als een bestuurlijke boete. Deze eerder aangehaalde Wet Mulder bepaalt dat iemand die de boete niet wil betalen zelf de rechter moet inschakelen. Doet hij dit niet, dan kan bij wanbetaling het geld simpel ingevorderd worden. Omwille van de efficiency worden de waarborgen van het strafrecht ingeruild voor de beperktere waarborgen van het bestuursrecht. Veel kwaad lijkt dit overigens niet te kunnen: bij de Wet Mulder gaat het om betrekkelijk geringe bedragen. Maar zoals hierboven aangegeven, de bestuurlijke boete heeft een enorme vlucht genomen, evenals de bedragen van de opgelegde boetes.³

Op 1 maart 2008 is de wet OM-afdoening (deels) in werking getreden. Deze wet biedt, na de volledige invoering, het Openbaar Ministerie de mogelijkheid overtredingen en misdrijven waarop een gevangenisstraf staat van maximaal zes jaar, zonder tussenkomst van de rechter, zelf af te doen. Gevangenisstraf mag het OM niet opleggen, maar wel geldboetes, ontzegging van rijbevoegdheid en taakstraffen⁴. Wanneer een verdachte het niet eens is met de 'strafbeschikking', kan hij in verzet komen. Dit verzet kan ertoe leiden dat de verdachte alsnog tot overeenstemming komt met het OM. Wanneer dit niet het geval is, kan de zaak alsnog worden voorgelegd aan de strafrechter.

KRITIEK OP DE WET OM-AFDOENING

Op haar website stelt het OM in vrij duidelijke bewoordingen dat het OM rechterlijke taken overneemt op het gebied van het strafrecht. Het volgende citaat is tekenend: 'Met de strafbeschikking kan het OM vervolgen én bestraffen.'

Minstens zo opvallend is de argumentatie achter de Wet OM-afdoening. Met geen woord wordt gesproken over rechtsstatelijke waarden. Efficiency en effectiviteit lijken de centrale waarden te zijn: 'Vanwege capaciteitsproblemen in de rechtspraak heeft het kabinet gezocht naar mogelijkheden de overbezette strafrechters te ontlasten. Eén van die mogelijkheden is de Wet OM-afdoening. Met het invoeren van deze wet komt een deel van de zaken die eerst door de rechter werden afgedaan, nu bij het OM te liggen. De hele strafrechtsketen zal profiteren van de invoering van de wet. Immers, wat op de allereenvoudigste zaken kan worden bespaard, komt ten goede aan de behandeling van grote en gecompliceerde strafzaken.'

Deze twee citaten geven naar onze mening volstrekt duidelijk aan waarom deze wet een stap te ver is. Het OM krijgt in feite een deel van de taken van de rechterlijke macht, in strijd met de machtenscheiding (eerste citaat). Bovendien toont de argumentatie achter de wet aan dat sprake is van een glijdende schaal waarin rechtsstatelijke waarden ondergeschikt lijken (tweede citaat).

In veel documenten benadrukt de regering dat de veranderingen slechts marginaal van aard zijn. Ten onrechte spreekt het OM in bovenstaand citaat zelf over "de allereenvoudigste zaken". Dit is een misleidende rechtvaardiging voor een ingrijpende verandering. Er is namelijk sprake van een belangrijke verandering in de aard van de op te leggen straffen en de consequenties van deze straffen voor overtreders. Zoals gezegd, de Wet OM-afdoening biedt het OM de mogelijkheid taakstraffen op te leggen en de rijbevoegdheid voor een bepaalde tijd te onttrekken. Bovendien kunnen de strafbeschikkingen de ontvanger ervan een strafblad opleveren. De gevolgen voor de verdachte kunnen ingrijpend zijn. Het kan ertoe leiden dat iemand daardoor zijn baan verliest, werkloos wordt of wellicht een bepaalde baan niet meer kan krijgen. Zo kan het onttrekken van de rijbevoegdheid ertoe leiden dat een beroepschauffeur zijn baan kwijt raakt. In het tweede hierboven staande citaat wordt dit ten onrechte sterk gebagatelliseerd.

De volgende tegenwerping van de voorstanders van deze wet is voorspelbaar. Iemand die het niet eens is met de opgelegde strafbeschikking kan in verzet gaan. Op zichzelf is deze tegenwerping correct. Maar wel moet worden bedacht dat de verdachte zelf de zaak aanhangig

dient te maken bij de rechter. Bovendien loopt hij daarbij het risico dat de rechter tot een hogere straf komt, wellicht enkel om het feit dat de verdachte de zaak bij de rechter aanhangig maakt. Dit laatste risico lijkt wellicht volstrekt onaannemelijk, maar de indiener van deze wet (de toenmalige minister van Justitie Donner) wilde dit aanvankelijk zelfs in de wet vastleggen. Velen zullen zich dan ook neerleggen bij de strafbeschikking uit angst door de rechter wellicht te worden veroordeeld tot een hogere straf (waaronder een gevangenisstraf). Sterker, nog, het ligt in de aard van de rechtvaardiging van deze wet dat verzet tegen een strafbeschikking ontmoedigd moet worden. Immers, als teveel verzet wordt aangetekend kan van een ontlasting van de rechter geen sprake meer zijn.

DE ANGST VOOR VERDERE ONTWIKKELINGEN: DE ARGUMENTATIE ACHTER DE WET OM- AFDOENING

Niet alleen de aard van de ontwikkelingen rondom de Wet OM-afdoening baart ons zorgen, maar ook de argumentatie erachter. Overwegingen van doelmatigheid, gehanteerd door de voorstanders van de Wet OM-afdoening, leveren ook argumenten voor verdere ontwikkelingen. Twee overwegingen spelen hierbij een rol. Ten eerste zal het succes van de wet bepaald worden aan de hand van de daadwerkelijke ontlasting van de rechter. Succes is immers winst aan doelmatigheid. Het lijkt moeilijk voor te stellen dat dit succes niet geboekt zal worden. Maar wij geven te bedenken dat dit een verdere prikkel tot uitbouw van de afdoening door het OM zal geven: meer delicten en hogere straffen zullen binnen de bevoegdheidssfeer van het OM komen. Ten tweede lijkt het waarschijnlijk dat, wanneer de doelmatigheid gehandhaafd of zelfs vergroot moet worden, het OM zelf zal moeten worden versterkt. Dit zal een versterking van de uitvoerende ten koste van de rechterlijke macht betekenen.

In een recente monografie over de Wet OM-afdoening betogen de beide auteurs (die overigens als ambtenaren betrokken waren bij de ontwikkeling van deze wet) dat Nederland in Europees perspectief vooruit loopt en dat alleen in Duitsland en Zweden vergelijkbare instrumenten bestaan.⁵ De term 'vooruitstrevend' is in dit verband opvallend. Men zou ook kunnen betogen dat de Verenigde Staten vooruitstrevend is waar het gaat om de financiële crisis. Vooruitlopen op een slechte ontwikkeling

is iets anders dan vooruitstrevendheid. Zo wordt inzake de strafbeschikking Nederland overtroffen door China waar een wet geldt die grote overeenkomsten vertoont met de Wet OM-afdoeiing en de bestuurlijke boete in meer algemene zin (Administrative Punishment Law of the People's Republic of China, 1996). En om aan te geven hoe vooruitstrevend China is: deze Chinese wet erkent zelfs de mogelijkheid bij wijze van bestuurlijke boete een beperkte gevangenisstraf op te leggen. Ook in China bestaan hiertegen wel rechtsmiddelen. Kortom, vooruitstrevendheid is in dit verband een onzinnige kwalificatie, en voor een argument willen wij haar al helemaal niet in aanmerking laten komen.

De vergelijking met China is overigens meer dan een goedkope retorische truc. De Wet OM-afdoeiing vertoont opvallende gelijkenis met het Chinese wet. Belangrijker nog is dat deze wet ons een beeld geeft van de glijdende schaal waarop de strafrechtspraak zich in ons land thans bevindt. De catalogus van 'administratieve straffen' in de Chinese wet loopt op van waarschuwingen tot administratieve detentie. Dat is precies waarom de 'geleidelijke invoering' van de wet ons zorgen baart. Zeker, een geleidelijke invoering mag de pijn verzachten en de waarschijnlijkheid van acceptatie vergroten: psychologisch is een serie van nauwelijks waarneembare, kleine veranderingen beter te verteren dan een plotselinge fundamentele hervorming. Maar een serie van kleine veranderingen kan leiden tot een fundamentele verschuiving. Per slot van rekening vindt iedereen het nu 'normaal' dat een verkeersovertreding bestuurlijk wordt afgedaan. De vraag is over hoeveel jaar het 'normaal' is om iemand bij strafbeschikking op te sluiten – al is het maar voor een week?

Resumerend is onze kritiek op de hierboven staande ontwikkelingen driedig. In de eerste plaats kan door verschillende achtereenvolgende marginale en geleidelijke aanpassingen uiteindelijk een situatie ontstaan die fundamenteel verschilt van de uitgangssituatie. In de tweede plaats is er naar onze mening wel degelijk sprake van een grote verandering ten opzichte van de situatie voor de inwerkingtreding van deze wet. In de derde plaats staat deze wet niet alleen, maar zijn er verschillende ontwikkelingen die een aantasting vormen voor onze rechtsstaat. In onze inleiding en conclusie hebben wij de verkeersregelaar en de uitbreiding van de bestuurlijke boete genoemd.

AFSLUITEND

De verkeersregelaar, de bestuurlijke boete en de Wet OM-afdoeiing vormen naar onze stellige overtuiging drie (tamelijk recente) verschijnselen die haaks staan op de liberale grondbeginselen van de rechtsstaat en de machtscheiding. Kenmerkend voor een rechtsstaat en voor de leer van de machtscheiding is dat het de onafhankelijke rechter is die straffen oplegt. Het is evident dat noch de verkeersregelaar, noch bestuursorganen die bestuurlijke boetes opleggen, noch het Openbaar Ministerie onderdeel uitmaken van de rechterlijke macht (in de oorspronkelijke betekenis die onder andere Montesquieu eraan gaf). De essentie van de rechtsstaatsteek en van de machtscheiding is dat het opleggen van een straf aan een burger zodanig ingrijpend is dat er een groot aantal waarborgen dient te bestaan om onjuiste en ongerechtvaardigde toepassing van straffen te voorkomen. Een belangrijke waarborg hierbij is de positie van de (van de uitvoerende macht gescheiden en) onafhankelijke rechterlijke macht. De Wet OM-afdoeiing wordt enkel en alleen gerechtvaardigd door overwegingen van efficiency (en in mindere mate effectiviteit). Natuurlijk is efficiency belangrijk. De liberale vraag die men zich echter in toenemende mate dient te stellen is of rechtsstaat nog wat mag kosten. Helaas staat deze wet hierin niet alleen, maar vormt een voorbeeld van een meer bredere ontwikkeling. Uit het bovenstaande mag duidelijk zijn dat wij deze ontwikkelingen zeer kritisch beschouwen en in strijd achten met de leer van de machtscheiding en de rechtsstaatsteek.

In deze bijdrage hebben wij ervoor gekozen de nadruk te leggen op de Wet OM-afdoeiing. De verkeersregelaar kent, in vergelijking met de Wet OM-afdoeiing slechts een beperkte bevoegdheid om straffen op te leggen (hooguit 150 Euro). Meer opvallend is dat de verkeersregelaar boetes op kan leggen als medewerker van een commerciële private organisatie. Hierboven is ingegaan op de verschuivingen tussen rechterlijke en uitvoerende macht. Aan de hand van de Wet OM-afdoeiing hebben wij geconstateerd dat deze ontwikkelingen ons zorgen baren. Onze zorgen over de leer van de machtscheiding worden dan ook versterkt door het in handen stellen van politietaken in handen van commerciële ondernemingen. Maar het zijn niet alleen de machtscheiding en de rechtsstaat die onder druk staan. Ook de

permanente herdefiniëring van het onderscheid tussen het private en publieke domein, met bijbehorende bevoegdheden, kan ingrijpende consequenties hebben voor het wel en wee van een democratie die zich een liberale democratie wil noemen. Ongetwijfeld zullen wij hier in een volgende bijdrage op terug komen.

Mr.dr. G.S.A. Dijkstra is als Universitair Docent verbonden aan het Departement Bestuurskunde. Hij publiceert over vraagstukken op het raakvlak van recht en bestuurskunde. Dr. P. Nieuwenburg is als Universitair Hoofddocent Politieke Filosofie verbonden aan het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Hij publiceert onder andere over politiek-filosofische en ethische vraagstukken, zowel binnen als buiten Nederland.

NOTEN

1 Volkskrant, 31 juli 2008. Sinds het verschijnen van dit

artikel is de verkeersregelaar nog veelvuldig in nieuws geweest, vooral vanwege gewelddadige incidenten (in een enkel geval zelfs dodelijk van aard) gericht tegen verkeersregelaars. Niet goed valt vast te stellen of deze incidenten te maken hebben met de onbekendheid van de verkeersregelaar of meer algemeen met de agressie tegen hulpverleners en politieagenten.

2 Geheel correct is de naam van deze wet niet. Ook ambtenaren van gemeentes krijgen (vanaf 2009) de bevoegdheid strafbeschikkingen op te leggen. Dat wij kritisch staan tegenover deze ontwikkelingen, moge duidelijk zijn.

3 Zie onder andere: H.E. Bröring, *De bestuurlijke boete*, Deventer, 2005.

4 Zie verder: M. Kessler, B.F. Keulen, *De strafbeschikking*, Deventer, 2008.

5 Ibidem, p. 2.

DE TOEPASSING VAN HET ZELFBESCHIKKINGSRECHT VOOR VOLKEN IN EUROPA

VAN FINLAND TOT KOSOVO

HANS VAN DEN BRANDHOF

De huidige landsgrenzen in Europa waren in het verleden geen gegeven, maar zijn ontstaan als gevolg van oorlog, vrijheidsstrijd en onafhankelijkheidsverklaringen. Hans van den Brandhof gaat in zijn bijdrage in op het ontstaan van de verschillende landsgrenzen en het belang van het zelfbeschikkingsrecht als volkenrechtelijke bevoegdheid.

INLEIDING

Europa heeft in de twintigste eeuw drie periodes gekend, waarin een aantal landsgrenzen tamelijk ingrijpend is gewijzigd: de periode rond het einde van de Eerste Wereldoorlog (1917-1922), de jaren van de Tweede Wereldoorlog en de periode daarna (1939-1949) en de periode rond het einde van de Koude Oorlog (1987-1999). In de eerste periode vallen het uiteenvallen van het Habsburgse Rijk en het Ottomaanse Rijk, het ontstaan van Polen en van Joegoslavië alsmede de afscheiding van Finland en de Baltische staten van Rusland op, in de tweede periode zijn de annexatie en later de hernieuwde herrijzing van Polen, de annexatie van de Baltische staten door de Sovjet Unie en het uiteenvallen van Duitsland opvallend en in de derde periode springen de vereniging van de twee Duitse staten, het uiteenvallen van de Sovjet Unie alsmede van Joegoslavië in het oog. In alle drie de periodes zijn veel landsgrenzen verschoven, verdwenen of ontstaan, het laatste door met name eenzijdige onafhankelijkheidsverklaringen.¹

Hieronder zal worden ingegaan op de afscheiding van kleine staten (Finland, de Baltische staten, Ierland, IJsland, Kosovo) van grote staten, waarvan zij deel uitmaakten; voorts komen de latere annexatie van een aantal van deze staten en uiteindelijk de hernieuwde afscheiding ervan aan de orde. Landen die geacht kunnen worden te zijn ontstaan als gevolg van het uiteenvallen van een groot rijk (de Habs-

burgse dubbelmonarchie, de Sovjet Unie) zullen niet of slechts terloops aan de orde komen. Een scherp onderscheid tussen de twee groepen landen kan overigens niet worden gemaakt. Verder wordt aandacht besteed aan de twee belangrijkste personen die het zelfbeschikkingsrecht in de twintigste eeuw inhoud hebben gegeven, Thomas Masaryk en Woodrow Wilson. Aan het slot worden beschouwingen gewijd aan het zelfbeschikkingsrecht als volkenrechtelijke bevoegdheid en aan de oorzaken van het ontstaan, verdwijnen of verschuiven van landsgrenzen in Europa. Voorts wordt aandacht besteed aan de vraag of en zo ja, in hoeverre, het zelfbeschikkingsrecht een ideologisch aspect heeft.

Volledigheidshalve wordt er hier op gewezen dat er ook volken zijn, die, na al dan niet een beroep op het zelfbeschikkingsrecht te hebben gedaan, hiervan geen gebruik hebben gemaakt of waaraan het gebruik niet is toegestaan. Hierbij kan gedacht worden aan bijvoorbeeld de Basken, de Sorben en de Roethenen. De Basken eisen sinds lang autonomie met een beroep op het zelfbeschikkingsrecht, maar deze wordt door de Spaanse overheid geweigerd. De Sorben (een volk dat voor het grootste deel in het zuid-oosten van Duitsland woont) maken geen aanspraak op zelfbeschikking. Hetzelfde geldt voor de Roethenen, een Slavisch, aan de Oekraïeners verwant volk, dat vroeger in de Habsburgse dubbelmonarchie woonde en daar een bevoorrechte positie had, maar dat later in Tsjechoslowakije en thans in de Oekraïne woont.

DE PERIODE ROND HET EINDE VAN DE EERSTE WERELDOORLOG (1917-1922)

Twee personen die een rol hebben gespeeld met betrekking tot het zelfbeschikkingsrecht: Thomas Masaryk en Woodrow Wilson
De Tsjech Thomas G. Masaryk (1850-1937), hoogleraar in de filosofie in Praag, heeft zich in de tweede helft van de

negentiende eeuw ingezet voor gelijkberechtiging van de Slavische onderdanen in de Habsburgse dubbelmonarchie. Hij wees op typisch Tsjechische waarden waarvan de wortels bij de Hussieten gezocht moesten worden. Tegelijkertijd maakte hij duidelijk dat de Tsjechische identiteit in die periode, mede door de prestaties van Tsjechische schilders en componisten, geleidelijk meer inhoud kreeg. Voor volledige onafhankelijkheid van Bohemen en Moravië was het te vroeg, al is de gedachte daaraan wel eens geopperd.

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is in Praag een groeiende onvrede ontstaan omdat de Tsjechen in het Oostenrijkse leger moesten vechten tegen Slavische broedervolken zoals de Russen en de Serven. Zij voelden zich daarmee in bepaalde opzichten verwant en hadden er moeite mee hen als echte vijanden aan te merken. In deze situatie kwam Masaryk tot de conclusie dat volledige onafhankelijkheid voor een Tsjecho-Slowaakse staat de enige oplossing voor alle problemen was.

In het najaar van 1914 heeft Masaryk tijdens een verblijf in Nederland contacten gelegd met de Britse pers, in het bijzonder *The Times*, en via dit dagblad wist hij zijn denkbeelden uit te dragen. In Engeland bleek waardering te bestaan voor Masaryks anti-Oostenrijkse stellingname en de Oost Europa specialist van *The Times*, Seton Watson, heeft daarop de denkbeelden van Masaryk over de vorming van een Tsjecho-Slowaakse staat in een memorandum vastgelegd en dit naar de Franse, Britse en Russische ministeries van buitenlandse zaken gestuurd. Na enige tijd rusteloos heen en weer te hebben gereisd vestigde Masaryk zich in de loop van 1915 in Londen, waar hij een leerstoel aan Kings College heeft bekleed. In 1917 is hij vervolgens naar de Verenigde Staten gereisd en er daar in geslaagd bij adviseurs van president Wilson twijfel te wekken over de zin en noodzaak van het voortbestaan van de Habsburgse dubbelmonarchie. Na het sluiten van het verdrag van Pittsburg, waarbij overeengekomen werd dat Tsjechen en Slowaken in één staat zouden zijn verenigd, is hij in november 1918 naar Londen en eind december naar Praag gereisd, waar hij als president-bevrijder van Tsjecho-Slowakije werd verwelkomd.²

Ongeveer in dezelfde periode heeft de Amerikaanse president Woodrow Wilson (1856-1924) zijn ideeën over het zelfbeschikkingsrecht ontwikkeld. Hij riep een groep

onderzoekers ("the Inquiry") in het leven, die op vele gebieden deskundig waren en droeg hen op een bijdrage te leveren aan een oplossing voor de grote vraagstukken van de vrede. De leden van de groep hebben zich uitvoerig georiënteerd en zich daarbij laten voorlichten door met name Masaryk. Eind 1917 werd een rapport uitgebracht, waarin een visie werd gegeven op de vraag hoe de Europese volken in de toekomst vreedzaam konden samenleven. Met betrekking tot de Habsburgse dubbelmonarchie werd een wat ambivalente houding aangenomen: nationale bewegingen moesten worden gesteund, maar een volledig uiteenvallen van het rijk in een aantal soevereine staten werd afgewezen. Vervolgens heeft Wilson op 8 januari 1918 zijn beroemde voordracht gehouden, waarin hij zijn 'veertien punten' ontvouwde. Hierin wees hij het sluiten van geheime verdragen af en opperde ideeën over territoriale vraagstukken in Europa, waarin hij met name de herrijzing van Polen bepleitte en een nieuwe verdeling van het Balkan-schiereiland voorstelde. Over Rusland merkte hij op dat de bevolking van dit land het slachtoffer was geworden van Duits optreden. Aan het slot stelde hij de oprichting van de Volkenbond voor. Naar aanleiding van de reacties op deze rede heeft Wilson op 11 februari 1918 opnieuw een rede gehouden, waarin hij voor het eerst de idee van zelfbeschikking naar voren bracht. Hij beschreef dit als een algemeen beginsel met een absolute waarde, dat een oplossing zou moeten bieden voor de belangrijke problemen die in de loop der tijden op politiek en juridisch gebied waren ontstaan. Hij wees er op dat met territoriale regelingen steeds het belang van de daarbij betrokken bevolkingen moest worden gediend en dat aan nationale aspiraties zo veel mogelijk moest worden tegemoet gekomen.

Ontstaan van nieuwe staten na de Eerste Wereldoorlog

De gedachten die Wilson ontvouwde, zijn in belangrijke mate de leidraad geworden bij het sluiten van vrede na de Eerste Wereldoorlog. Mede op basis hiervan is men in november 1918 gekomen tot de herrijzing van Polen en de verdeling van de Habsburgse dubbelmonarchie in enkele soevereine staten. In Boedapest is op 16 november 1918 de Hongaarse volksrepubliek uitgeroepen; daarna hebben zich nog vele verwikkelingen voorgedaan tot op 4 juni 1919 de vrede van Trianon tussen Hongarije en de Entente mogendheden werd gesloten. Voorts kwam

het tot een herverdeling van het Balkan-schiereiland in soevereine staten. Enkele kleine landen zoals Finland en de drie Baltische staten hebben zich, al dan niet onder invloed van Wilsons denkbeelden, in deze periode afgescheiden van Rusland. Van Groot Brittannië heeft zich in dezelfde tijd de Ierse Vrijstaat afgescheiden. Dit hield overigens geen verband met de strijd tussen de geallieerden en de Entente mogendheden. Hierop en op de afscheiding van Finland en de Baltische staten van Rusland wordt hier iets nader ingegaan.

Finland

Finland was in de negentiende eeuw een autonoom groothertogdom in het Russische keizerrijk. Toen in 1914 een russificatie-programma werd bekend gemaakt en de autonome status van het land werd beëindigd, werd hier tegen fel geprotesteerd. Verwikkelingen in de daarop volgende periode leidden ertoe dat het Finse parlement op 15 november 1917, acht dagen na de bolsjewistische revolutie in Rusland, besloot het Russische gezag niet meer te erkennen. Op 6 december heeft het de onafhankelijkheid uitgeroepen, waarna een afvaardiging onder leiding van P.T. Svinhufvud naar Petersburg is gegaan om te vragen om erkenning van de onafhankelijkheid. Deze is na een moeizame bespreking tussen Svinhufvud en Lenin verkregen, maar korte tijd daarna brak een burgeroorlog uit, waarbij revolutionaire socialistische (de Roden), daartoe aangespoord door Russische bolsjewisten, de wapens opnamen tegen regeringsstrijdkrachten (de Witten). Na verscheidene veldslagen, waarbij niet minder dan 9500 doden vielen, wisten de Witten in mei 1918 de overwinning te behalen. Ruim twee jaar later, op 14 oktober 1920, is een verdrag met de Sovjet Unie gesloten, waarbij een regeling voor de Fins-Russische grens werd getroffen.

Estland

In Estland is, nadat in de negentiende eeuw een hernieuwde belangstelling voor de Estlandse taal en cultuur was ontstaan, na 1900 een verlangen naar autonomie gegroeid. Vanaf januari 1918 manifesteerde zich duidelijk een streven naar onafhankelijkheid en op 24 februari 1918 is deze uitgeroepen. De dag daarna zijn Duitse troepen het land binnengevallen om het te annexeren. Na de vrede van Brest-Litovsk van 8 maart 1918 streefden de Duitsers ernaar Estland in een personele unie met Prui-

sen/Duitsland te verenigen, maar na de wapenstilstand van 11 november 1918 bleek dat hiervan niets terecht zou komen. Er brak een vrijheidsoorlog (of burgeroorlog) uit, die tot begin februari 1919 heeft geduurd. Hierna werd begonnen met de consolidatie van een onafhankelijk bewind. Op 2 februari 1920 is een vredesverdrag met de Sovjet Unie gesloten, waarin onder meer verklaard werd dat de Sovjet Unie voor altijd afzag van territoriale aanspraken op Estlands grondgebied.

Letland

De Letse bevolking was vóór 1914 hoofdzakelijk pro-Russisch en toen gedurende de Eerste Wereldoorlog grote delen van het land door Duitsland werden bezet, vluchtte de meerderheid (60%) van de bevolking naar Rusland. Hoewel daar met de Russische autoriteiten meestal slechte ervaringen werden opgedaan, waren velen toch van oordeel dat Letland het beste een autonome provincie van een gedemocratiseerd Rusland kon worden. Na de bolsjewistische revolutie in Rusland, gaven velen echter de voorkeur aan een onafhankelijke Letse staat. Op 18 november 1918 heeft een Raad van Letse Volksvertegenwoordigers de onafhankelijkheid uitgeroepen, maar in dezelfde periode is een burgeroorlog uitgebroken, die niet minder dan 628 dagen heeft geduurd en waarbij vele duizenden doden zijn gevallen. Op 15 juli 1920 is met Duitsland en op 11 augustus 1920 met de Sovjet Unie een vredesverdrag gesloten. Hierin verklaarde de Sovjet Unie dat het Letland nooit meer zou bezetten.

Litouwen

In Litouwen, dat vele eeuwen een onafhankelijke staat is geweest, maar dat in de negentiende eeuw een deel was van het Russische keizerrijk, manifesteerde zich in de jaren zeventig van de negentiende eeuw een 'reveil national'. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was een groot deel van de bevolking niettemin voorstander dat het land een autonoom deel van het Russische keizerrijk zou worden, maar toen het Duitse leger het land binnenviel om er een Duits hertogdom van te maken, is in 1915 een partij van de Litouwse elite opgericht, die streefde naar herstel van de onafhankelijkheid van Litouwen. Litouwse vertegenwoordigers in de Russische doema formuleerden op 21 februari 1917 een verklaring, waarin het recht werd opgeëist zelf te mogen beslissen over het politieke lot van

het land. Op een nationaal Litouws congres in september 1917 werd een Raad van Litouwen gevormd, die op 16 februari 1918 de onafhankelijkheid uitriep. Kort daarna, bij de vrede van Brest-Litowsk van 8 maart 1918, heeft Duitsland het onafhankelijke Litouwen erkend. Na de bolsjewistische revolutie in Rusland heeft het bolsjewistische bewind echter op 8 december 1918 een Sovjet Republiek Litouwen geproclameerd en daarvoor een voorlopige revolutionaire regering van arbeiders en boeren geïnstalleerd. Een 'burgerlijke' regering die in dezelfde periode werd gevormd, slaagde er in maart 1919 in een leger op te richten, dat eind 1919 de bolsjewisten heeft verjaagd. Op 12 juli 1920 heeft deze regering een vredesverdrag met de Sovjet Unie gesloten, waarbij Vilnius als hoofdstad van Litouwen werd erkend. Nieuwe verwickelingen deden zich echter voor; toen het in november 1918 onder maarschalk J. Piłsudski herrezen Polen zich in de strijd mengde en pogingen deed Litouwen te annexeren. Het oosten van het land werd hierna wisselend door Sovjet troepen resp. Poolse troepen bezet. Nadat uiteindelijk een volksstemming was gehouden, die door de meeste Litouwers werd geboycot, zijn het oostelijk deel van Litouwen (met Vilnius) en het zuidelijk deel van Suwalkije in maart 1922 definitief bij Polen gevoegd.

Ierland

Tussen Engeland en Ierland heeft een eeuwenoude vijandschap bestaan, dat in de negentiende eeuw nieuwe actuele betekenis kreeg. Na een hongersnood zijn vele Ieren naar de Verenigde Staten geëmigreerd en hebben daar een Iers genootschap, Fenian Brotherhood, opgericht, dat de Ieren aanzette een revolutie te ontketenen en zelfbestuur te eisen. Hoewel de regering in Londen in de jaren tachtig van de negentiende eeuw hier niet onwelwillend tegenover stond, werd zelfbestuur toch niet verleend. Op den duur ontstond daarom een nationalistische groepering in Dublin, waarvan de meesten volledige onafhankelijkheid voor Ierland wensten. Mede onder hun invloed werd in september 1914 een 'home rule' wet in het Lagerhuis aangenomen, waarvan de inwerkingtreding echter werd uitgesteld tot na het einde van de in 1914 uitgebroken oorlog. Bovendien werd bepaald dat de wet pas van kracht zou worden als een voorziening voor Ulster zou zijn getroffen. Omdat de Engelsen zich hierna nauwelijks met het Ierse vraagstuk bezig hielden, daar alle aandacht door de oorlog werd opgeëist, heeft een nieuwe Ierse nationalistische partij, Sinn

Fein ("wij zelf"), in 1916 bij de Paasopstand formeel de onafhankelijkheid geproclameerd. De opstand werd onderdrukt, maar Sinn Fein bleef actief en riep in januari 1919 een Iers parlement (Dáil Éireann) in het leven, waarin een voorlopige grondwet werd aangenomen. Enkele afgevaardigden werden naar de vredesconferentie in Versailles gezonden, maar enig resultaat werd hiermee niet bereikt. Daarop brak een oorlog uit tussen het uit de Zuid Ierse 'Irish Volunteers' voortgekomen Irish Republican Army (IRA) en de Britse krijgsmacht en politie. In 1920 werd een poging gedaan een voor alle partijen aanvaardbare regeling te treffen door een nieuwe 'Government of Ireland Act' vast te stellen, waarin Ierland binnen het Britse Gemenebest in twee delen werd verdeeld met een regering en parlement in Dublin alsmede een regering en parlement in Belfast. De IRA eiste echter volledige onafhankelijkheid voor Zuid Ierland, waarop na langdurige onderhandelingen en nadat talrijke terreuraanslagen waren gepleegd, in december 1921, aan akkoord over onafhankelijkheid werd bereikt. Ierland kreeg als 'Irish Free State' in januari 1922 dominionstatus in het Britse Gemenebest. Een 'Irish Free State (agreement) Act' van 1922 is daarop in het Britse parlement goedgekeurd. Omdat een minderheid in Ierland het akkoord van 1921 niet accepteerde, is in 1922 een burgeroorlog uitgebroken, die de minderheid echter heeft verloren. De grondwet is in oktober 1922 in het parlement definitief goedgekeurd; in dezelfde maand besloot het Noord Ierse parlement dat Noord Ierland geen deel zou uitmaken van de Ierse Vrijstaat. De status van de Ierse Vrijstaat is in 1937 in die zin veranderd dat het land niet meer als dominion werd aangemerkt, hoewel de Britse regering op het standpunt bleef staan dat Ierland deel uitmaakte van de 'commonwealth'. Pas in 1949 erkende Groot-Brittannië bij de Ireland Act van dat jaar dat (Zuid) Ierland niet meer tot het Verenigd Koninkrijk behoorde.

DE PERIODE VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG EN DE NAOORLOGSE JAREN (1939-1949)

In de tweede hierboven aangeduide periode zijn, soms met succes, de nodige pogingen ondernomen om de herverdeling van het Europese grondgebied, zoals overeengekomen in Versailles, voor het grootste deel ongedaan te maken. In 1938 zijn Oostenrijk en het bij Tsjechoë behorende Duits Sudetenland geannexeerd door Duitsland, in 1939 is het resterende deel van Tsjechoë bij Duitsland

ingelijfd. Bij het Duits-Russische verdrag van 23 augustus 1939 (het Molotov-Ribbentrop pact) werd overeengekomen het Poolse grondgebied tussen Duitsland en de Sovjet Unie te verdelen. Verder werden in geheime protocollen Finland, Estland, Letland en Bessarabië (Moldavië) als Russische invloedssfeer aangewezen. Nadat Polen in september 1939 door Duitsland en de Sovjet Unie was aangevallen en het Poolse leger na enkele weken was verslagen, is het Poolse grondgebied in een verdrag van 28 september 1939 tussen beide landen verdeeld. Op dezelfde datum heeft de regering in Tallinn een verdrag van wederzijdse bijstand met de Sovjet Unie gesloten. Vervolgens heeft het Rode leger op 16 juni 1940 Estland bezet en op 6 augustus 1940 werd het land op aandringen van de communistische partij in de Sovjet Unie een Sovjet republiek. Talloze Estlanders vluchtten daarop naar Duitsland of Zweden. In juni 1941 is het land door een Duits leger bezet en werd met Letland en Litouwen samengevoegd in een Reichskommissariat Ostland. Deze situatie heeft tot het einde van 1944 geduurd, toen Estland een Sovjet republiek en een deel van de Sovjet Unie werd.

Letland is, nadat de Letse regering op 5 oktober 1939 een verdrag van wederzijdse bijstand met het Sovjet bewind in Moskou had gesloten, op 17 juni 1940 door het Rode leger bezet. Dit veranderde echter na de Duitse aanval op de Sovjet Unie op 22 juni 1941, want toen zijn de Russen verjaagd en is het land door Duitse troepen bezet. Na enige tijd werd het land een Generalbezirk van het hierboven genoemde Reichskommissariat Ostland. Vanaf 1943 is in toenemende mate verzet gepleegd tot begin 1945 de Duitsers konden worden verjaagd. Verscheidene jaren is daarna is nog wel een guerrillastrijd tegen het Sovjet bewind gevoerd, maar het is niet gelukt de Sovjet heersers te verjagen.

Litouwen heeft op 10 oktober 1939 een verdrag van wederzijdse bijstand met de Sovjet Unie gesloten. Formeel bleef het land neutraal, maar op 15 juni 1940 werd het door het Rode Leger bezet en vanaf 17 juni werd een marionettenregering van de Sovjet Unie geïnstalleerd; korte tijd later is het door de Sovjet Unie geannexeerd. Na de Duitse aanval op de Sovjet Unie werd het land door Duitse troepen bezet en werd, evenals Letland een Generalbezirk in het Reichskommissariat Ostland. Begin 1945 is Litouwen opnieuw strijdtoneel geworden van Russische en Duitse troepen tot het land op 28 juni 1945

weer volledig door het Rode Leger kon worden bezet. Daarna werd het gesovjetiseerd, maar tot 1953 is nog een partizanenoorlog gevoerd, die uiteindelijk door de Litouwse strijders is verloren.

Tegen Finland heeft de Sovjet Unie, nadat een Sovjet-voorstel om een verdrag voor het verlenen van wederzijdse bijstand door de Finse regering was afgewezen, op 30 november 1939 de aanval geopend. Tegen de verwachting in werd deze afgeslagen en in het buitenland hebben de Finnen hierdoor veel ontzag ingeboezemd. In de Volkenbond werd het Russische optreden algemeen veroordeeld en op 14 december 1939 werd de Sovjet Unie zelfs uit de Volkenbond gestoten. Na een nieuwe Russisch offensief in februari 1940 in het zuiden is de oorlog in maart 1940 met het Verdrag van Moskou beëindigd. Toen de Finnen vervolgens steun zochten bij Duitsland en dat land in juni 1941 de Sovjet Unie aanviel, heeft Finland de Sovjet Unie kort daarna de oorlog verklaard. Deze strijd, die bekend staat als de Vervolgoorlog, is in 1944 met een wapenstilstand beëindigd. In 1947 is vervolgens een vredesverdrag gesloten, waarbij enkele delen van het Finse grondgebied aan de Sovjet Unie werden afgestaan.

Opmerkelijk is in de tweede periode de onafhankelijkwording van IJsland geweest, dat zich afscheidde van Denemarken. Het was sinds 1918 een autonoom deel van Denemarken en is, nadat dat land op 9 april 1940 een Duitse vazalstaat was geworden, op 10 mei 1940 door de Engelsen bezet. Het IJslandse parlement, de Althing, heeft zich in 1940 het hoogste gezag toegekend. Het wees een regent, de latere president Sveinn Björnsson, aan om de functies van het staatshoofd te vervullen en het heeft op 17 mei 1941 te kennen gegeven dat de voorkeur werd gegeven aan volledige onafhankelijkheid. Nadat in 1942 een extraparlamenteair kabinet was gevormd om het land voor te bereiden op de onafhankelijkheid, heeft in 1944 een volksraadpleging plaats gevonden, waarbij ruim 97% van de bevolking zich voor onafhankelijkheid uitsprak. Op 17 juni 1944 is daarop de onafhankelijke republiek IJsland uitgeroepen. Toen dit werd meegedeeld aan de Deense regering, stuurde koning Christian X een telegram, waarin hij de IJslanders 'veel geluk en voorspoed' wenste.

Volledigheidshalve wordt er hier nog op gewezen dat de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog over het herrijzen van Polen alsmede over de grenzen van dit land en van Duitsland afspraken hebben gemaakt gedurende de

conferentie in Teheran in december 1943 en later in Yalta en in Potsdam in 1945. Over de herrijzing van Oostenrijk werd tijdens de conferentie van de ministers van buitenlandse zaken van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en de Sovjet Unie in oktober/november 1943 overeenstemming bereikt. Het herstel van Oostenrijk is aangekondigd in de verklaring van Moskou van 1 november 1943.

DE PERIODE ROND HET EINDE VAN DE KOUDE OORLOG (1987-1999)

In de derde hierna genoemde periode, waarin de Koude Oorlog eindigde, hebben opnieuw de nodige grenswijzigingen plaats gevonden. Na de dood van de laatste Sovjet-leider van de oude stempel, Konstantin Tsjernenko, op 10 maart 1985, heeft diens opvolger, Michael Gorbatsjov, meteen duidelijk gemaakt dat hervormingen noodzakelijk waren en een meer liberaal beleid geïntroduceerd. Het gevolg was dat in met name de Baltische staten onrust ontstond. Bij de herdenking van het sluiten van het Duits-Russische verdrag van 23 augustus 1939 in 1987 werden in de hoofdsteden van de drie staten betogingen gehouden en in de hieropvolgende periode deden zich in toenemende mate opstandige bewegingen gelden, die streefden naar onafhankelijkheid. Op 11 maart 1990 werd in het parlement van Litouwen de onafhankelijkheid van Litouwen geproclameerd en bijna drie weken later, op 30 maart, verklaarde het parlement van Estland dat Estland zich van de Sovjet Unie afscheidde. Op 4 mei 1990 heeft de Letse volksvertegenwoordiging in Riga een soortgelijke verklaring afgelegd. De regering van de Sovjet Unie heeft zich hier niet bij neergelegd. Partijleider Gorbatsjov arrangeerde een ontmoeting met de presidenten van de drie republieken op 12 juni 1990, maar slaagde er niet in de onafhankelijkheidsverklaringen ongedaan te maken. In januari 1991 vond een gewapend optreden plaats van Sovjet troepen in Litouwen en Letland, waarbij vijftien Litouwers en vijf Letten de dood vonden. Op 6 september 1991 heeft de Sovjet Unie daarop de onafhankelijkheid van de drie Baltische staten erkend.

In 1990 en 1991 hebben in de Sovjet Unie tal van ontwikkelingen plaats gevonden, waarbij zich steeds meer republieken van de Sovjet Unie onafhankelijk verklaarden. Op 8 december 1991 hebben de Russische Federatie, de Oekraïne en Belorussia (Wit-Rusland) een Gemenebest van Onafhankelijke Sovjet Republieken

gevormd en het bestaan van de Sovjet Unie beëindigd. Korte tijd later, op 22 december 1991, hebben acht voormalige Sovjet republieken zich bij dit gemenebest aangesloten. De Republiek Bessarabië (Moldavië) die tot 1917 bij Rusland had behoord, heeft zich in dat jaar aanvaankelijk onafhankelijk verklaard, maar zich kort daarna aangesloten bij Roemenië. Na het Duits-Russische verdrag van 23 augustus 1939 werd het land door de Sovjet Unie geannexeerd, maar van 1941 tot 1944 heeft het weer bij Roemenië behoord. Vervolgens werd het door de Sovjet Unie geannexeerd. In 1991 heeft het zich opnieuw onafhankelijk verklaard.

Ontwikkelingen in Joegoslavië

Na het uiteenvallen van de Habsburgse dubbelmonarchie en het Osmaanse rijk na de Eerste Wereldoorlog is het Balkan-schiereiland herverdeeld in een aantal soevereine staten. Opvallend was daarbij dat een nieuw koninkrijk Joegoslavië in het leven werd geroepen, waartoe gebieden zowel van de Habsburgse dubbelmonarchie, van het Osmaanse rijk als Servië behoorden. Na de Tweede wereldoorlog is het land een republiek geworden onder leiding van J.B. Tito, maar ongeveer tien jaar nadat deze in 1980 was overleden, is het land in verscheidene staten uiteengevallen. In juni 1991 hebben Kroatië en Slovenië de onafhankelijkheid uitgeroepen. Van het laatstgenoemde land is deze na een oorlog met het Joegoslavische federale leger in 1992 internationaal erkend. Met Kroatië hebben zich meer ontwikkelingen voorgedaan. In januari 1992 zijn Kroatische en Servische strijdkrachten een staakt-het-vuren overeengekomen, maar over een deel van het land, de Krajina, bleven geschillen bestaan. Pas in 1995 is dit gebied tezamen met oost Slavonië, nadat het Kroatische leger, een overwinning had behaald, definitief bij Kroatië gevoegd. Bosnië Herzegowina heeft zich in april 1992 onafhankelijk verklaard, maar Bosnische Serviërs accepteerden dit niet en riepen een eigen republiek uit. Hierop brak een burgeroorlog uit, waarbij een chaotische situatie ontstond. Eind 1995 kon deze, nadat de NAVO met luchtmacht had ingegrepen, met het verdrag van Dayton formeel worden beëindigd. Bepaald werd dat de republiek Bosnië-Herzegowina in twee entiteiten, de Servische Republiek Sipska en de moslim Kroatische Federatie werd verdeeld. Daarboven werd VN toezicht ingesteld. Macedonië heeft zich in september 1991 na een referendum onafhankelijk

verklaard en Servië heeft zich hierbij neergelegd. Over de naam van het land bestaat nog onenigheid met Griekenland; in 1995 is hierover een voorlopige overeenkomst gesloten, maar Griekenland verzet zich tegen de door Macedonië voorgestelde naamgeving en boycot om deze reden de door de Macedonische regering gewenste toetreding tot de NAVO.

Kosovo

Kosovo, dat sinds de Balkanoorlogen van 1912 en 1913 deel uitmaakte van Servië, is na de Eerste Wereldoorlog – met Servië – onderdeel geworden van Joegoslavië. In het interbellum is het door Italië geannexeerd en in 1943 werd het enige tijd oor Duitsland bezet. Na de Tweede Wereldoorlog is het weer tezamen met Servië een deel van Joegoslavië geworden. In 1974 kreeg het tijdens de staatshervorming van Joegoslavië autonomie met een eigen regering, parlement en een eigen rechtspraak. Na het overlijden van Tito is hier een opstand uitgebroken, omdat het Albanees sprekende deel van de bevolking (ca. 90%) door de Serviërs steeds meer werd onderdrukt. Een eis om als zelfstandige deelstaat van Joegoslavië te worden erkend werd afgewezen en de opstand werd neergeslagen. Vijf jaar later, in 1986, brak echter opnieuw een opstand uit, waarbij weer zelfstandigheid werd geëist. De Serviërs weigerden opnieuw de eis in te willigen, vermoedelijk omdat zij, niet geheel terecht, Kosovo als bakermat van de Servische cultuur beschouwden. In 1989 werd de autonome positie van Kosovo formeel beëindigd en er werd een Servisch bestuur geïnstalleerd. Daarop werd echter in 1990 de onafhankelijkheid uitgeroepen, maar deze is toen alleen door Albanië erkend. Toen in het begin van de jaren negentig Joegoslavië uiteenviel, hebben Servië en Montenegro een nieuwe republiek gevormd, die gewoonlijk als Joegoslavië werd aangeduid, maar die officieel 'Staatsgemeenschap Servië en Montenegro' heette. Servië kende daarbij twee provincies met ieder een beperkte autonomie, namelijk Vojvodina en Kosovo.

In 1996 is als gevolg van groeiende onvrede onder de Albanese bevolking het Kosovaarse Bevrijdingsleger UÇK in het leven geroepen, dat sindsdien regelmatig aanslagen pleegde op Servische doelen. Toen hierna het bewind in Belgrado een groot militair offensief opende tegen het UÇK, trok dit internationaal de aandacht en in februari 1999 is in Rambouillet in Frankrijk een conferentie

gehouden, waar een plan werd ontworpen om Kosovo gedurende drie jaar zelfbestuur te verlenen. Hoewel dit door de NAVO en de Russische regering werd gesteund, weigerde Servië het plan te aanvaarden omdat het voorzag in bezetting van Kosovo door een NAVO troepenmacht en dit in strijd met de soevereiniteit van Servië werd geacht. Omdat een regeling van het geschil thans niet meer te verwezenlijken leek, besloot de Noord Atlantische Raad tot een gewapend ingrijpen. Hoewel de VN Veiligheidsraad hiervoor geen toestemming gaf, werden vanaf 23 maart 1999 een groot aantal luchtaanvallen uitgevoerd op zowel militaire als civiele doelen. Ook van Nederlandse zijde is hieraan deelgenomen. Na 78 dagen van bombardementen was de regering in Belgrado bereid een overeenkomst te tekenen (het akkoord van Kumano-vo), waarbij de terugtrekking van het Servische leger en de Servische politie uit Kosovo werden geregeld. Kosovo werd bij VN resolutie 1244 tot een protectoraat van de VN gemaakt, dat onder het bestuur van een VN missie (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo - UNMIK) werd geplaatst. Een NAVO vredesmacht, Kosovo Force (KFOR), werd belast met het bewaken van de openbare orde. Het parlement van Kosovo kreeg opdracht in samenwerking met UNMIK nieuwe wetgeving tot stand te brengen.

In de hierop volgende periode is gepoogd een regeling voor de status van Kosovo te treffen. Het UÇK werd hervormd en omgedoopt in Kosovo Beschermingskorps. Voorts werd een VN bemiddelaar, de Finse president Martti Ahtisaari, aangewezen, maar diens bemiddelingspogingen hadden aanvankelijk weinig succes. In 2005 betoogde de Servische minister van buitenlandse zaken, Vuk Draskovic, dat volledige onafhankelijkheid van Kosovo onaanvaardbaar was voor Servië, maar dat men over grenzen met 'een Europese kwaliteit' (open grenzen) wel wilde onderhandelen. Er heeft ook een 'Contactgroep' gefunctioneerd, bestaande uit vertegenwoordigers van de Verenigde Staten, Rusland, Groot-Brittannië, Duitsland, Frankrijk en Italië, die opdracht had een voorstel voor een oplossing aan de VN Veiligheidsraad voor te leggen. Hierin is in 2006 een Russisch document aan de orde gesteld, inhoudend dat een regeling inzake Kosovo niet tegen de wil van de Serviërs kon worden getroffen. De Russen hebben in deze groep het optreden van Ahtisaari afgekeurd en gesteld dat hij geen enkel belangrijk succes

had geboekt. In februari 2007 heeft Ahtisaari niettemin een nieuw voorstel gelanceerd, waarbij Kosovo volledig onafhankelijk zou worden en waarin rechten voor zowel de Albanese als de Servische bevolking werden gewaarborgd. Daarnaast hebben Serviërs en Kosovo Albanezen onder begeleiding van een driemanschap van een Europese, een Russische en een Amerikaanse diplomaat over de toekomst van Kosovo onderhandeld, maar enig resultaat is hierbij niet bereikt. In november 2007 zijn parlements- en gemeenteraadsverkiezingen in Kosovo gehouden, waarbij de Democratische Partij van Kosovo onder leiding van Hashim Thaçi, voormalig politiek leider van het UÇK, een overwinning heeft behaald. Daarna heeft het Kosovaarse parlement op voorstel van Thaçi op 17 februari 2008 op basis van het plan van Ahtisaari de onafhankelijkheid uitgeroepen. De verklaring hield in dat Kosovo een multi-etnische en democratische staat was, dat vrede en stabiliteit in de regio zouden worden bevorderd en dat internationaal toezicht alsmede de aanwezigheid van een vredesmacht zouden worden geaccepteerd. De onafhankelijkheid is twee dagen later door de Verenigde Staten en begin maart door de meeste landen van de Europese Unie, waaronder Nederland, erkend. Servië heeft Kosovo niet erkend en de wens geuit over de onafhankelijkheid verder te onderhandelen. Ahtisaari is om zijn bemiddelings-voorstel alom geprezen. Mede vanwege zijn bemoeiingen in deze aangelegenheid heeft hij in 2008 de Nobelprijs voor de vrede gekregen. De NAVO vredesmacht, KFOR, zal voorshands aanwezig blijven en een Kosovaarse veiligheidsmacht gaan trainen.

SLOTBESCHOUWINGEN

Het zelfbeschikkingsrecht als volkenrechtelijke bevoegdheid

Het zelfbeschikkingsrecht is een volkenrechtelijke bevoegdheid, waarin men onderscheid pleegt te maken tussen

- het interne zelfbeschikkingsrecht, dat is de bevoegdheid van een als staat geconstitueerde natie om haar eigen regeringsvorm te kiezen; dit recht is waarschijnlijk al zo oud als er staten in de huidige zin van het woord zijn;
- het externe zelfbeschikkingsrecht, dat wil zeggen het recht van een volk of volksgroep om zich onafhankelijk te verklaren van een bepaalde staat of zich daarbij aan te sluiten dan wel een mate van autonomie binnen een bepaald staatsverband te verschaffen.

Het externe zelfbeschikkingsrecht heeft zich vooral

gemanifesteerd sinds de Franse Revolutie, al hebben zich in een verder verleden ook wel gevallen voorgedaan, waarin het een rol heeft gespeeld. Bekend voorbeeld is de onafhankelijkwording van de Republiek der Verenigde Nederlanden bij het verdrag van Munster in 1648. Na de Franse Revolutie heeft het aanvankelijk een rol gespeeld bij onder meer de afscheiding van België van Nederland in 1830, de vereniging van de Italiaanse landen met Sardinië in 1860 (bevestigd bij plebisciet) en de vereniging van Savoye en Nizza in 1860 met Frankrijk (ook bevestigd bij plebisciet). Vooral echter in de twintigste eeuw is het een recht van betekenis geworden. Het Vredesverdrag van Versailles kende toepassingen ervan voor verscheidene delen van Duitsland. Later is de idee van een zelfbeschikkingsrecht opgenomen in het Atlantic Charter van 15 augustus 1941 en in het Handvest van de Verenigde Naties. Art. 1 lid 2 hiervan bepaalt dat één der doeleinden van de organisatie is 'to develop friendly relations among nations based on respect for the principle of equal rights and self-determination of peoples'.

In volkenrechtelijke kringen wordt over het zelfbeschikkingsrecht verschillend gedacht. François meent dat men het niet lichtvaardig mag toekennen, maar dat het aan bepaalde voorwaarden moet worden verbonden. Het recht van zelfbeschikking dient volgens hem in beginsel vreedzaam te worden uitgeoefend 'binnen de door het volkenrecht te bepalen grenzen'.³ Een ander oordeel huldigt Schermers, die betoogt dat het zelfbeschikkingsrecht met geweld kan worden afgedwongen. Hij heeft daaraan toegevoegd dat voor dit doel gevoerde nationale bevrijdingsoorlogen door de VN meermalen zijn gesteund.⁴ Het laatste lijkt het meest realistisch. Vooral de ontwikkelingen sinds het einde van de Koude Oorlog tonen aan dat zelfbeschikking in de meerderheid van de gevallen door een oorlog wordt afgedwongen.

De ervaringen van de laatste decennia leren dat het zelfbeschikkingsrecht, zoals hieraan inhoud is gegeven door Thomas Masaryk en Woodrow Wilson een onverminderde actuele betekenis heeft. In het meer recente verleden heeft John Rawls hieraan aandacht besteed. Hij heeft er op gewezen dat het recht op zelfbeschikking verschillende kanten heeft. Enerzijds impliceert het dat alle volken gelijkwaardig zijn en dat ieder volk recht heeft op een eigen cultuur en een eigen beschaving. Anderzijds moet men zich ervan bewust zijn dat iedere samenleving

een 'decent consultation hierarchy' moet hebben: een fatsoenlijke maatschappij moet dissidente meningen toelaten. Tegelijkertijd moet men zich realiseren dat een schending van fundamentele mensenrechten of een sterke beperking van de rechten van minderheden niet toelaatbaar is; dit mag door de volkerengemeenschap worden veroordeeld en is een grond voor deze gemeenschap om in te grijpen.

Het zelfbeschikkingsrecht heeft vooral een bijzondere waarde, wanneer een land of deelstaat onvrijwillig deel uitmaakt van een groter geheel. Het zal zijn betekenis voorshands ook niet verliezen. In de loop der tijden kunnen wensen en behoeften veranderen, zodat altijd nieuwe gronden kunnen ontstaan om er een beroep op te doen. Tot nu toe waren redenen voor een volk om zich af te scheiden:

- de wens de eigen taal te spreken en/of de eigen cultuur te beoefenen;
- economische redenen; het belang hiervan is de laatste decennia waarschijnlijk toegenomen
 - als gevolg van de gegroeide welvaartsverschillen tussen verschillende landen of regio's;
- onvrede met de politieke situatie/schending van mensenrechten.

Het zelfbeschikkingsrecht moet leiden tot soevereiniteit van het land dat hiervan gebruik maakt. Of dit het geval is, hangt ervan af of de onafhankelijkheid van het land, dat van het recht gebruik maakt, algemeen wordt erkend. Zolang dit niet het geval is, zal de soevereiniteit in verschillende landen uiteenlopend worden beoordeeld en kan deze niet algemeen aanvaard worden geacht.

Het land, dat zich tegen de afscheiding van een deelgebied verzet, heeft als motief gewoonlijk dat het zijn macht en invloedssfeer wil behouden. Soms kunnen strategische redenen een rol spelen; zo heeft de Sovjet Unie de afscheiding van Finland en Estland ongewenst geacht (hoewel met de afscheiding van Finland formeel meteen werd ingestemd), omdat deze landen de Finse Golf beheersen, waaraan Petersburg ligt. Erkenning van een recht op zelfbeschikking heeft, zoals Rawls heeft betoogd, ook bepaalde grenzen: het recht mag niet leiden tot het schenden van de rechten of het benadelen van andere volken. Bij de erkenning moet men derhalve steeds bepaalde ijkpunten in het oog houden.

Stadia in het onafhankelijkwordingsproces

In de onafhankelijkwordingen van kleine Europese staten in de twintigste eeuw door afscheiding van een groot land, kan in veel gevallen een aantal stadia worden onderscheiden, namelijk:

- aankondiging van de eis van onafhankelijkheid
- eenzijdige uitroeping van de onafhankelijkheid
- burgeroorlog of vrijheidsoorlog
- erkenning van de onafhankelijkheid door het land, waarvan de nieuwe staat zich heeft afgescheiden en door andere landen.

Een burgeroorlog of vrijheidsoorlog vindt niet altijd plaats (bijvoorbeeld niet in IJsland), maar het zijn meestal bijzondere omstandigheden, waardoor zo'n oorlog achterwege blijft. In de onafhankelijkwording van Kosovo zien we de hierboven genoemde vierdeling eveneens, maar in een andere volgorde. Na de aankondiging van de onafhankelijkheidseis (als zodanig kan de oprichting van het UÇK worden beschouwd) heeft een luchtoorlog plaats gevonden, waarin een internationale organisatie een essentiële rol vervulde. Voor en tijdens deze oorlog zijn enige duizenden aanslagen op Kosovo Serviërs gepleegd, waarvan ruim duizend met dodelijke afloop. Ook hier kan van een burgeroorlog, zij het met een bijzonder karakter, worden gesproken. Na de oorlog is een voorlopige regeling getroffen door Kosovo tot VN mandaat gebied te maken. Na een aantal jaren van onderhandelen is vervolgens eenzijdig de onafhankelijkheid uitgeroepen, waarna de erkenning door een groot aantal staten, echter tot op heden niet door Servië, heeft plaats gevonden.

Zelfbeschikking en ideologie

Men kan zich nog afvragen of aan het zelfbeschikkingsrecht een ideologisch aspect is verbonden. Het recht kan moeilijk in verband worden gebracht met een solidariteitsideaal, dat verwant is aan de klassenstrijd. Het is gerelateerd aan het vrijheidsbeginsel dat vijandig is aan het klassebewustzijn. Als zodanig past het bij de liberale beginselen en zal het worden gesteund door de liberalen, die vroeger wel als 'protestverschijningen' zijn aangeduid. Het is in dit verband opmerkelijk dat er met name na de Eerste Wereldoorlog een beroep op is gedaan, terwijl deze oorlog in algemene zin juist is aangemerkt als het fiasco van de liberale politiek. Er kan echter op gewezen worden dat de Democratische president Wilson, die

zoals we zagen een voorvechter was van het zelfbeschikkingsrecht, geneigd was afstand te nemen van ideologische tegenstellingen. Hij heeft gewezen op het belang van een effectief bestuur en met dit beginsel valt het zelfbeschikkingsrecht goed te verenigen. Acht men de traditionele ideologieën van weleer ook heden ten dage actueel, dan zijn liberalisme en toepassing van het zelfbeschikkingsrecht waarschijnlijk nog steeds goed te verenigen. Het einde van de Koude Oorlog was tevens het einde van het socialistisch realisme, dat als voorportaal van het communisme is beschouwd. Dit einde betekende dat ook weer nieuwe ruimte voor de toepassing van liberale beginselen werd gecreëerd.⁵

Mr. J.C.E. van den Brandhof heeft zich vele jaren bezig gehouden met internationale samenwerking op het gebied van defensieonderzoek. Daarnaast heeft hij aan verschillende wetenschappelijke publicaties meegewerkt.

NOTEN

1. In 1905 heeft Noorwegen zich afgescheiden van Zweden. Dit blijft hier verder buiten beschouwing.
2. Masaryk is omstreden, omdat door zijn toedoen het Sudetenland bij Tsjecho-Slowakije is gevoegd en hij hiermee vermoedelijk in strijd met zijn eigen beginselen heeft gehandeld.
3. J.P.A. François, *Grondlijnen van het volkenrecht*, Zwolle, 1967, p. 102.
4. H.G. Schermers, *Internationaal publiekrecht voor de rechtspraak*, Deventer, 1985, p. 164.

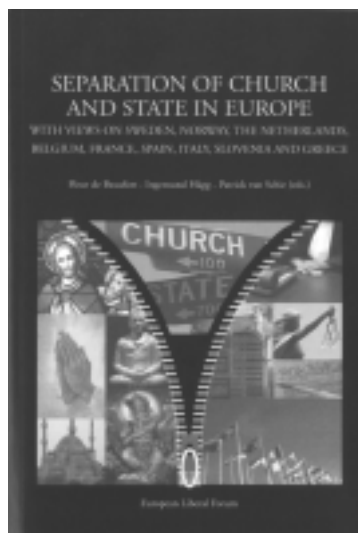
5 Geraadpleegde literatuur:

- Yves Plasseraud, *Les états Baltiques*, Crozon, 2003.
- Dominique Dubarry, *Les rencontres Franco-Baltes*, Sommières, 2006.
- Kiaupa, *The History of Lithuania*, Vilnius, 2005.
- Winston Churchill, *Memoires over de Tweede Wereldoorlog*, deel 9 en 10, Amsterdam/Brussel, 1954.
- Seppo Zetterberg, *Finland after 1917*, Helsinki, 1995.
- J.P.A. François, *Grondlijnen van het volkenrecht*, Zwolle, 1967.
- Gudjón Fridriksson en Gunnar Elísson, *President Vigdís*, Reykjavik, 1981.
- J.H. Kruizinga, *IJsland, de fluitketel van Europa*, Amsterdam, 1975.
- J.W. Schulte Nordholt, *Woodrow Wilson, Een leven voor de wereldvrede*, Amsterdam, 1992.
- A.K. Koekkoek, 'Ierland', in: L. Prakke en C.A.J.M. Kortmann red., *Het staatsrecht van de landen van de Europese Unie*, Deventer, 2004.
- John Rawls, *The law of peoples*, Cambridge (US) en Londen, 2002.
- H.G. Schermers, *Internationaal publiekrecht voor de rechtspraak*, Deventer, 1985.
- Yaël Vinckx, *Joegoslavië achter de schermen*, Amsterdam/Rotterdam, 2004.
- P.S. Wandycz, *The price of freedom*, Londen en New York, 1992.
- E.L. Woodward, *Geschiedenis van Engeland*, Utrecht/Antwerpen, 1967.
- NATO Handbook, Brussel 2001.

Verschenen

Separation of Church and State in Europe. With views on Sweden, Norway, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece

Fleur de Beaufort, Ingemund Hägg en Patrick van Schie (eds.)

Tijdens de conferentie van de Europese Liberalen (ELDR) eind oktober in Stockholm presenteerde het *European Liberal Forum* – een samenwerkingsverband van liberale denktanks verbonden aan ELDR, waarin de Teldersstichting participeert – de bundel *Separation of Church and State in Europe. With views on Sweden, Norway, the Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece*. De bundel is het resultaat van een serie door ELF parallel aan de ELDR-congressen georganiseerde discussiebijeenkomsten over secularisme.

Gedurende de negentiende en vroege twintigste eeuw was de scheiding van kerk en staat een belangrijke kwestie voor liberalen. Overal in Europa werd door liberale politici geprobeerd deze scheiding zo goed mogelijk vorm te geven. Na de Tweede Wereldoorlog leek het secularisme

dusdanige vormen aan te nemen dat de scheiding van kerk en staat niet meer ter discussie stond. Vrijwel overal was een zekere mate van scheiding bewerkstelligd en hoewel de scheiding nergens absoluut was, gaven de banden die nog tussen religieuze instellingen en de staat bestonden weinig of geen aanleiding tot problemen. De komst van grote groepen immigranten uit overwegend islamitische culturen maakt de kwestie in veel Europese landen opnieuw actueel.

Het boek opent met twee inleidende hoofdstukken over secularisme en het belang van religieuze neutraliteit in Europa, alsmede een bibliografie. Daarna volgen per land beschouwingen over de stand van zaken rondom de scheiding van kerk en staat. Als gevolg van zeer diverse historische, culturele, sociale en politieke ontwikkelingen werd in de verschillende landen aan de scheiding van religieuze instellingen en staat op uiteenlopende manieren vorm gegeven. In de bundel komen deze verschillen duidelijk naar voren in de bijdragen van liberale wetenschappers en politici.

**Voor meer informatie over deze publicatie
kunt u contact opnemen met
Fleur de Beaufort (debeaufort@teldersstichting.nl of 070-3631948)**

KORTOM

LIBERALEN MOETEN OP OORLOGSPAD VOOR DIERENRECHTEN

Door de geschiedenis heen hebben liberalen vaak de politieke wapens opgenomen voor de rechten van de zwaksten in onze samenleving. Denk maar aan de strijd tegen kinderarbeid of het stemrecht voor vrouwen. Steevast primeerde het credo dat elk individu onvervreembare rechten bezit, die op geen enkel ogenblik in het gedrang mogen komen. Rechten die elke persoon van nature toekomen, en niet door de hand van God of door de generositeit van de staat. Maar wat voor mensen kan, kan blijkbaar niet voor dieren. Nochtans heeft het gevecht voor dierenrechten veel raakpunten met de strijd voor mensenrechten.

In de oudheid was het beeld van de mens die de dieren domineert wijdverspreid. Het traditionele wereldbeeld was gefundeerd op de gedachte dat God een bepaalde hiërarchie in de verhouding tussen levende wezens had aangebracht. Denk maar aan het eerste bijbelboek, Genesis: 'Laat Ons mensen maken, naar Ons beeld, naar Onze gelijkenis; en dat zij heerschappij hebben over de vissen der zee, en over het gevogelte des hemels, en over het vee, en over de gehele aarde, en over al het kruipend gedierte, dat op de aarde kruipt'.

Dit oerbeeld hield stand tot op het einde van de zeventiende eeuw. Toen begonnen filosofen zich te menen in het debat om dierenrechten. De eerste om dit oerbeeld in vraag te stellen was John Locke. Hij poneerde dat onnodig dierenleed immoreel is. Niet omwille van de daad op zich, niet omwille van het gegeven dat dieren dragers van rechten zijn, maar wel omdat dierenmishandeling een negatief effect kan hebben op de mens. Voor Locke was dierenleed dus immoreel omdat het slecht was voor de mens.

Jean-Jaques Rousseau ging echter een stap verder.

Zijn centrale stelling was dat mensen elk dierenleed tot een minimum moet beperken omdat dieren, net als mensen, gevoelig zijn voor prikkels. Het zijn *sentient beings* en daarom hebben mensen de plicht om hen van onnodig leed te vrijwaren.

Door de publicatie van *The Origin of Species* van Charles Darwin belandde het oerbeeld van de dominantie van de mens over het dier definitief in de prullenmand. Darwin toonde immers aan dat er weliswaar verschillen waren tussen mensen en dieren, maar dat beiden meer gemeenschappelijk hadden dan oorspronkelijk gedacht. En de voornaamste gemeenschappelijke eigenschap van mens en dier is het vermogen tot lijden. Dieren zijn levende wezens met een bewustzijn die, net als de mens, gevoelig zijn voor pijn. En net omdat dieren kunnen lijden, moeten ze beschermd worden. Het is zoals Jeremy Bentham terecht opmerkte: 'The question is not "Can they reason?" nor "Can they talk?" but "Can they suffer?"

En net door deze gedeelde eigenschap verdienen dieren eenzelfde bescherming tegen onnodig leed als mensen. We zijn geschokt als onze medemens tegen zijn/haar wil lijdt. Dan is het niet meer dan logisch dat we even verontwaardigd zijn bij dierenleed. We schreeuwen moord en brand om de gruweldaden waarvan mensen in sommige continenten het slachtoffer worden. En terecht. Maar waarom laat het doodknuppelen van zeehonden ons dan Siberisch koud? Of het levend villen van een zilvervos voor zijn pels?

Het is pijnlijk te moeten vaststellen dat het uitgerekend Nazi-Duitsland was dat als eerste een reeks wetten invoerde voor het verhogen van het welzijn van dieren. In 1933 introduceerde Hitler zijn *Tierschutzgesetz* met de woorden: 'Im neuen Reich darf es keine Tierquälerei mehr geben'. Dat Hitler, Hess, Goebbels en Himmler allen vegetariër waren, zal ongetwijfeld een rol gespeeld heb-

ben. We stuiten hier trouwens op een pijnlijke paradox. Enerzijds was het beschermen van dieren voor een onmens als Hitler blijkbaar vanzelfsprekend, anderzijds was er in zijn ideologische overtuiging geen plaats voor de onvervreembare rechten die de mens toekomen.

Hedendaagse filosofen als Peter Singer, Tom Regan en Martha Nussbaum delen wel de mening dat dieren rechten hebben en dat zij niet onnodig mogen lijden. Peter Singer gaat uit van het utilitarisme ('het grootste geluk voor het grootste geheel') en wees ons erop dat mensen en dieren eenzelfde belang hebben in het vermijden van pijn, en dat dit belang voor beide even groot is. Het lijden voor de een is even groot als voor de ander. Er is immers geen enkele reden om aan te nemen dat het lijden voor de een groter of kleiner zou zijn dan voor de ander. Voor Tom Regan hebben dieren morele rechten omdat ze net als mensen een leven 'bezitten' (conform subject-of-a-life). Net om die reden hebben zij recht op dezelfde morele rechten dan mensen. Martha Nussbaum tot slot, stelt terecht dat we ervan uitgaan dat elke mens de mogelijkheid moet krijgen om een rijk en volwaardig leven te leiden. En voor haar is er geen enkele reden om dat recht aan dieren te onzeggen. Als wij het recht hebben om te genieten van de vrijheid en van de natuur, waarom zou dat niet voor dieren gelden? Vandaar dat Nussbaum, net als haar voorgangers, de mens oproept om zich zo humaan mogelijk te gedragen tegenover dieren.

In de huidige Belgische wetgeving zijn al richtlijnen voorzien om het dierenleed tot een minimum te beperken. Toch zijn er nog enkele lacunes. Volgende maatregelen zijn essentieel om deze gaten op te vullen en het dierenleed tot een absoluut minimum te beperken:

- de bescherming van dieren opnemen in de grondwet zoals in Duitsland;
- verbod op dwangvoeding van ganzen en eenden voor foie-gras;
- vervangen van rituele slachtingen door giften;
- verplichting voor steden om dierenwelzijnsbeleid op te maken;
- proefdiergebruik enkel bij zwaarwichtige redenen.

Deze maatregelen zullen geen Copernicaanse revolutie teweeg brengen maar wel het dierenleed aanzienlijk inperken. Het zijn maatregelen die onze manier van leven en eetgewoontes geenszins ondermijnen. Uiteraard moet het mogelijk blijven om biefstuk te eten of dieren te gebruiken om medicijnen te testen. Maar de bedoeling van deze maat-

regelen is om het dierenleed steeds tot een minimum te beperken.

Voor liberalen zijn rechten van primordiaal belang. Maar tegenover rechten staan ook plichten. Beide zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Denk maar aan het begrip 'vrijheid'. Liberalen gaan voor een verregaande individuele vrijheid, maar dit impliceert dat eenieder de plicht heeft om de vrijheid van een ander niet te schaden. Maar deze plicht is nog te beperkt. Het gaat er immers vanuit dat je enkel eenieders vrijheid moet eerbiedigen en de kous is af. Dit klopt uiteraard niet. Het is immers ook een plicht om ervoor te zorgen dat deze vrijheid ook door anderen zo kan ervaren worden. Wat is vrijheid als je in armoede leeft, niet mobiel bent en geen kansen hebt op een betere toekomst? Ook dan heeft een liberaal de plicht om op te treden en dit onrecht ongedaan te maken. Denk maar aan John Stuart Mill in *On Liberty*: 'Niet alleen door zijn handelingen, maar ook door zijn nalatigheid kan iemand een ander leed doen, en in elk van beide gevallen draagt hij met recht de verantwoordelijkheid.'

De vraag is nu hoever diezelfde plicht voor dieren reikt. Een grondige analyse zou ons te ver leiden en is niet de opzet van dit essay. Wel kan geargumenteed worden dat het eenieders plicht is om dierenleed tot een minimum te beperken. Dagelijks worden we geconfronteerd met situaties waarbij dieren het slachtoffer worden van ondraaglijk lijden. Wanneer we niet optreden tegen deze situaties is er sprake van Mill's nalatigheid en zijn wij allen medeplichtig aan een grove schending van het welzijn van dieren.

Zoals reeds gezegd: de strijd voor dierenrechten heeft veel raakpunten met deze voor mensenrechten. In dat opzicht is het interessant om tot slot te verwijzen naar de opkomst van de 'animal culture'-beweging. Via deze beweging pogen wetenschappers aan te tonen dat niet alleen mensen maar ook dieren culturele kenmerken vertonen. Zo geven ze, net als mensen, cultuur door van de ene generatie op de andere, ze leren van elkaar, imiteren mekaar, gebruiken werktuigen, communiceren..... Mensen en dieren hebben dus meer gemeenschappelijk dan we denken. Is het onderscheid tussen mensen- en dierenrechten dan nog wel houdbaar?

F. Buntinx is adviseur bij Prometheus, het Liberaal Kennis Centrum van Open Vld.

Te midden van de financiële crisis blijft partijleider Mark Rutte opvallend optimistisch, onlangs presenteerde hij zijn *'Pamflet van een optimist, naar een moderne economie: een groen rechtse toepassing op energie'*. Is Nederland een groene partij rijker?

In zijn pamflet maakt Rutte een onderscheid tussen milieupessimisten en optimisten. Hij hekelt pessimisten om hun 'ongefundeerde klimaatysterie'. Toch ontkomt hij zelf niet aan een zekere vernauwde blik. Energie is volgens hem een tweeledige kwestie. Energie moet betaalbaar zijn, de hoofdzaak is dat 'de energierekening betaalbaar blijft en de tank vol' en we moeten energieonafhankelijkheid worden. Immers, we moeten niet afhankelijk worden van 'de Poetins en Ayatollahs van deze wereld'. Door 'groen' te reduceren tot een kwestie van veiligheid en betaalbaarheid, verandert de betekenis ervan. Hiermee verdient de partij nog zeker geen groencertificaat. Ernstige milieuproblemen zoals klimaatverandering, verlies van biodiversiteit en uitputting van natuurlijke hulpbronnen zijn problemen op zich met grote economische en sociale gevolgen.

De partij hecht de laatste tijd opvallend veel geloof aan technologische innovatie die economische groei én energiezekerheid mogelijk moet maken, zie de beginselverklaring, maar ook het pamflet. Een zeker optimisme siert de liberaal, maar er is een belangrijk verschil tussen optimisme en wensdroom. Een wensdroom geeft aanleiding tot vals optimisme. Inzet op onderwijs, onderzoek en innovatie leidt nog niet tot duurzame ontwikkeling. Innovatie moet zich bewijzen om te worden toegepast; onderzoek moet niet alleen worden gepubliceerd en

onderwijs moet meer doen dan een leger milieuconsultants aanvullen. Bovendien worden in het pamflet energieoplossingen voorgesteld aan die het milieu verder belasten (kerncentrales); onbeproefd zijn (osmosecentrales) of niet bestaan (kernfusiecentrales). Tegelijkertijd worden reële opties, zoals het integreren van milieukosten in marktprijzen de toepassing van het principe dat de vervuiler betaalt, niet overwogen.

De overschatting van innovatie wordt bovendien versterkt door de onderwaardering van oplossingen aan de vraagkant van de markt, zoals het stimuleren van de vraag naar duurzame alternatieven. De afgelopen jaren zijn auto's bijvoorbeeld efficiënter geworden, maar de milieuwinst is tenietgedaan door meer vraag naar auto's en meer gereden kilometers. Door slechts op het aanbod van milieuplossingen te verlaten, dreigt de VVD achter de feiten aan te lopen.

Juist tijdens de huidige financiële crisis, kan de VVD niet louter steunen op private initiatieven en investeringen. Bedrijven hebben hun budgetten nu hard nodig om het hoofd boven water te houden. Een groenere VVD grijpt de huidige situatie aan om zich te bezinnen op de kosten van natuur als productiefactor; om zich af te vragen of huidige marktprijzen werkelijke milieukosten uitdrukken. Een groenere VVD durft vervuiler verantwoordelijk te houden voor milieuschade. Een groenere VVD stelt ook natuurlijke hulpbronnen zeker voor volgende generaties.

S. Chan is promovendus aan het Instituut voor Milieuvraagstukken (IVM), Vrije Universiteit Amsterdam.

AUTEURSREGISTER 2008

Baalen, Carla van

Zestig jaar VVD
18-20

Baalen, Hans van

Israël is een moderne democratie. Elke verwijzing naar de apartheid in Zuid-Afrika gaat mank en is beledigend
162-163

Beaufort, Fleur de

Column: 'Proud to be quoted'?
55-56
Three strikes, maximum punishment
62-65
Een ruk richting het liberalisme
132-135
Individualisering
Discussiestuk ten behoeve van het flitscongres 'Individualisering en integratie'
167-178

Beek, Johan van

Joseph Roth, de ideale conservatief?
91-94

Bienfait, Frits

Rechts, links en de liberalen: wat hebben ze met elkaar te maken?
30-37

Bierens, Sabine

Vrijheid en verheffing
124-127

Bolkestein, Frits

Blauwe planeet in groene kluisters
100-103
Waarom houden intellectuelen niet van het kapitalisme?
194-199

Brandhof, Hans van den

De toepassing van het zelfbeschikkingsrecht in Europa.
Van Finland tot Kosovo
238-247

Bruijn, Jan Anthonie

De onderwijsbegroting 2009
229-232

Brunsveld van Hulten, Paula

Valse tolerantie is onze grootste bedreiging. Betekent ieder beroep op religie buitvrij?
77-82

Buntinx, Felix

Liberalen moeten op oorlogspad voor dierenrechten
249-250

Chan, Sander

Is een Groen Rechtse VVD een groene VVD?
251

Couwenberg, Wim

Het Israëlisch-palestijns conflict in historisch en actueel perspectief
157-161

Crump, Laurien

'Kritisch thuis, conformistisch in den vreemde'. Frits Bolkestein over het multiculturalisme
201-203

Dales, Geert

Vrijheid, Verheffing en de hard werkende Nederlander
114-116

Dezentjé Hamming-Bluemink, Ineke

De onderwijsbegroting 2009
229-232

Dupuis, Heleen

Column

De VVD en de beginselen van het liberalisme

2-3

De liberale spiegel. Reflecties op twaalf vooroordelen over het liberalisme

21-29

Graaf, Frans de

Een weging van winst

57-61

Een ruk richting het liberalisme

132-135

Graafeiland, Ralph van

Liberalisme en de wetenschappelijke rede

66-73

Vier klassiekers over de vrijheid van meningsuiting

217-224

Gradus, Raymond

Verklaring mist diepgang

141-143

Hagen, Ivo ten

Vitale Democratie

52-53

Kool, Dennis de

De koran: niet verbieden, maar kritisch lezen

225-227

Koopman, Marco

Erasmus est homo per se. De tolerantie van Erasmus van Rotterdam en de multiculturele samenleving

204-216

Korthals Altes, Frits

Zestig jaar VVD

Interview door: Patrick van Schie en Fleur de Beaufort

4-9

Nieuw en toch vertrouwd

117-119

Kubben, Raymond

Geloven in vrijheid. Een bijdrage aan een lopend debat

151-156

Labohm, Hans

Alan Greenspan als aanjager van de zeepbeleconomie

179-180

Langman, Harry

In Memoriam: Jacques van Doorn (1925-2008)

95-96

Leen, Auke

Individuele eigenwijsheid slaat collectieve eigengereidheid

49-50

De kredietcrisis. Het liberale antwoord

181-186

Lemaier, Jos

VVD keihard nodig voor duurzame ontwikkeling

50-51

Lubbers, Ruud

De VVD als waakzame partij

Interview door: Patrick van Schie en Fleur de Beaufort

10-13

Man, Ard-Pieter de

Hoe liberaal is het innovatiebeleid?

39-42

Meyer, Herb

Wat is er gaande in de wereld? Vier belangrijke transformaties

83-89

Mil, Frank van

Beginselverklaring of politieke strategie?

144-145

Reijman, Mark

De valse retoriek van tegenstanders van het 'recht op beledigen'

74-76

Rezvani, Nahied

Concurreren in een wereldeconomie. Het aanpassingsvermogen van de Nederlandse arbeidsmarkt in het licht van de globalisering

43-48

Rooy, Peter van

VVD keihard nodig voor duurzame ontwikkeling

50-51

Ruijs, Philip

In de greep van de mercantilistische geldpolitiek

187-193

Rutte, Mark

Concept-beginselverklaring VVD 2008

111-113

Schie, Patrick van

De liberale spiegel. Reflecties op twaalf vooroordelen over het liberalisme

21-29

Column: Beginselen beproefd

109-110

Sinninghe Damsté, Willem

Geschiedschrijving van de vrijzinnig-democratische Bond

97-99

Snels, Bart

Leve de VVD van Mark Rutte!

139-140

Stouthuysen, Patrick

Woorden hebben hun betekenis

136-138

Tennekes, Henk

Kortom

Klimaatonderzoek: een lateraal perspectief

164-165

Voerman, Gerrit

Waarheen gaat de VVD?

146-150

Vonhoff, Henk

Een welkom initiatief

120-123

Wallage, Jacques

De zachte krachten zullen overwinnen

Interview door: Gerrit Voerman en Fleur de Beaufort

14-17

Woittiez, Reinout

Een sterk individu in een sterke staat

128-131

Zijlstra, Halbe

De onderwijsbegroting 2009

229-232